

ЖОНДОР ТЎЛАНОВ

ТОШКЕНТ-«ЎЗБЕКИСТОН»-1998

10

Тақризчи: Турғун САҚСАНОВ, фалсафа фанлари доктори

Махсус Абдусалом УМАРОВ, филология
муҳаррир: фанлари номзоди

Муҳаррир: Зуҳра ҲАКИМОВА

Тўланов Ж.

«Ўзбекистон», 1998. — 236 б. Қадриятлар фалсафаси. —

Т.:

ISBN 5-640-02286-8

Таниқли файласуф-олим Жондор Тўлановнинг мазкур китобида қадриятларнинг моҳияти ва асосий турлари, табиий, моддий, маънавий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий қадриятларнинг ўтмишдаги аҳволи, уларнинг мустақиллик шарофати билан тикланиши, истиқболи, қадриятларнинг ислоҳотларни чуқурлаштириб, жамиятимизни янгилашдаги, инсон маънавий баркамоллиги, унинг дунёқараши, бунёдкорлик фаоллигини, юксак инсоний фазилатлари шакллантиришдаги ўрни, миллий, минтақавий ва умуминсоний қадриятларнинг муштараклиги, миллий қадриятларимизнинг жаҳон ҳамжамиятига киришдаги воситачилик роли каби долзарб масалалар ёритиб берилган.

Китоб олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабаларига, миллий маданият, маънавият, қадриятлар билан қизиқувчи кенг китобхонларга мўлжалланган.

ББК 60.55+66.3(5У)

№ 650—97

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
давлат кутубхонаси

Т 4702620106—70
М 351 (04)97

98

27280

394

Н-1
Т-96

1998 O'zb. Res. DK

1420

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1998.

ПОДР

*Бу китобни падари бузрукворим
Сати ўғли Тўлан ва мунис онам
Эдил қизи Ҳайитжоннинг нузли
хотираларига бағишлайман.*

Муаллиф

МУҚАДДИМА

Қадим замонларданоқ Турон, Туркистон халқи ўзининг кўҳна тарихи, бой мероси, ранг-баранг ва юксак маданияти, урф-одат ва анъаналари билан ажралиб турган. Бу халқнинг буюк сиймолари миллий ва жаҳон илм-фани ва маданиятининг барча соҳалари ривожига салмоқли ҳисса қўшиб келганлар.

Президентимиз таъкидлаганидек, «Ватанимиз азалдан башарият тафаккур хазинасига унутилмас ҳисса қўшиб келган. Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавият, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва Ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди ва ўз навбатида фалсафий-ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди»¹.

Улуғ бобокалонларимиз буюк мутафаккир, алгебра фанининг асосчиси ал-Хоразмий, иккинчи муаллим, Шарқ Аристотели деб тан олинган Абу Наср ал-Фаробий, улуғ ҳаким Шайх-ур раис Абу Али Ибн Сино, қомусий олим Абу Райҳон ал-Беруний, астрономия фанининг етук юлдузи Мирзо Улуғбек, ўзбек адабий тилининг асосчиси, даҳо шоир Алишер Навоий, беназир муҳаддис Исмоил Бухорий, тасаввуф илмининг буюк алломалари Аҳмад Яссавий, Абдухолиқ Гиждувоний, Нажмиддин Кубро, Муҳаммад Ғаззолий, Баҳовуддин Нақшбанд, Маҳмуд Замахшарий ва бошқаларнинг номлари жаҳон халқлари томонидан ҳанузгача ҳурмат билан тилга олиниб келинмоқда.

«Туркияда хизмат сафарида бўлганимда, — деб ёзди Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳу-

¹И. А. Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том, Тошкент, «Ўзбекистон», 1996, 7-бет.

зуридаги Диний ишлар қўмитаси ходими Омонулла Муталов, — биз 12 кишидан иборат уламо, дин арбоблари икки ҳафталик сафар чоғида дин ва диний сиёсат, масжиду мадрасалар ҳамда уларнинг аҳволи билан яқиндан танишдик, тажриба алмашдик.

Анқарадаги Жомиъанинг Илоҳият куллийетида бўлганимизда табаррук ёшли бир мударрис билан учрашдик. Бу нуруний инсон қучоқ очиб кўришаркан, ҳар биримизни қайси вилоят ёки шаҳардан эканлигимизни сўради. Жавобимизни эшитиб, «Э, у ерда, дарвоқе, фалончи зот ёки фалончи аллома ўтганлар», деди ғоят мамнунлик билан. Энг охири ҳамроҳларимиздан Раҳматуллоҳ ўзини Хивадан деб таништирди. Муаллим эса ёнидагиларга қараб англамадим, дегандек ишорат қилди. Шунда бошлиғимиз яқинроқ бориб, қулоғига пичирлади «Хоразмданман деяпти. Замахшарийнинг юртидан...» Шу чоғ домланинг кўзлари чарақлаб «Замахшарий», «Замахшарий» дея ўрнидан туриб, Раҳматуллоҳ билан қайтадан қучоқ очиб кўришди»¹.

О. Муталовнинг ёзишича, Туркияда тахминан ҳар йили бир миллиондан ортиқ Қуръони Шариф чоп этилар экан. Уларнинг ҳар бири Диёнат бошқонлигида тузилган ўн кишилик Ҳайъат, илми зўр қорилардан иборат махсус назоратчилар кўригидан синчиклаб ўтказилиб, қусур ва хатолардан холи бўлса, чоп этишга рухсат берилар экан. Мабодо нашр этилган Қуръонда озгина бўлса-да ихтилоф сезилса, у 1222 йили Самарқанд шаҳрида Муҳаммад Карим бин Мулла Муҳаммад Раҳим Тайфур Самарқандий томонидан кўчирилган Қуръони Карим билан солиштирилиб, бартараф этилар экан.

Шу биргина мисолдан бизнинг юртимизда яратилган асардан кўчирилган нусханинг нақадар мўътабар саналиши, бебаҳо обиди сифатида қадрланиши аён бўлиб турибди. Марказий Осиё мутафаккирлари яратган фан ва маданиятнинг барча соҳаларига таъллуқли нодир асарлар, қимматбаҳо фикр-мулоҳазалар ҳозирги кунда ҳам жаҳон халқлари маънавий дунёсини бойитиб, уларнинг маънавий камолатига хизмат қилиб келмоқдаки, бундан биз қанчалик фахрлансак арзийди.

Шуни алоҳида айтиш керакки, ўзбек халқининг узоқ

¹ О. Муталов. Маънавиятимизнинг мангу булоқлари, «Халқ сўзи», 1995 йил 12 май.

тарихий тараққиёти даврида моддий ва маънавий маданияти бир текисда ривожланган эмас. Унда биз уйғониш, юксалиш билан бир қаторда депсиниш, турғунлик ҳолатларини ҳам кузатишимиз мумкин.

Марказий Осиё халқлари ўтган минг йиллар мобайнида хитой, юнон, араб, мўғул, рус истилочилари томонидан забт этилган. Истилочилар хилма-хил бўлса ҳам уларнинг мақсади ўхшаш, яъни кўҳна маданият ва маънавиятга эга бўлган туб аҳолини миллий қадриятлардан бегоналаштириш, ўзлигини англашга йўл қўймаслик, тарихини сохталаштиришдан иборат эди. Шу боис бизнинг ҳудудимиздаги бирон бир кўҳна шахримиз, катта-кичик дарёмиз, баланд-паст тоғимиз йўқки, у бир неча ном билан аталмасин. Бу истилочиларнинг манфур сиёсати, ўз халқининг тили ва маданиятини устун қилиб кўрсатиш, маҳаллий халқнинг тарихи ва маънавиятини камситиб, сохталаштириб ёки инкор этиш оқибати эди.

Халқни ўз маънавияти ва маданиятидан мосуво қилиб, хотирасиз манқуртларга айлантириш сўнгги қарийб бир ярим аср мобайнида чоризм ва большевизм мустамлакачиларининг ҳам бош сиёсати бўлиб келганлиги ҳаммага аён. Мазкур сиёсат оқибатида биз тилимиз, маданиятимиз, тарихимизга беписандлик билан қарадик, ўтмишимизни зўр бериб қоралаш ва камситиш йўлини тутдик. Бир неча минг йиллик маданий меросимизни, миллий тарихимиз, миллий анъаналар, урф-одатларимизни унута бошладик. Жаҳон халқлари маданиятининг ажралмас қисми бўлган ислом таълимотини кўр-кўрона инкор этдик. Диндорлар маънавий таҳқирланди, уларнинг ҳуқуқлари чеклаб қўйилди, байрамлар оёқ ости қилинди, тарихимиз бир томонлама ва юзаки ўрганилди.

Мустақиллигимиз туфайли, буларнинг ҳаммасига барҳам берилди, маънавий ҳаётимизда уйғониш юз берди. Халқимизнинг миллий онги, миллий ғурури, миллий ифтихори, маънавий дунёси кундан-кунга бойиб бормоқда. Бу эса мустақил давлатимизнинг маънавий асосини янада мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда, лекин шуни алоҳида қайд этишимиз керакки, миллий ўз-ўзини англаш, ўзбекчилик — миллатчилик деган маънони билдирмайди. Миллий уйғониш, миллий ғурур, миллий туйғунинг тикланиши — бу миллий ривожланиш

билан узвий боғлиқ бўлган табиий қонуний жараён-дир.

Миллий қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримиз қайта тикланиб янада ривожлангандагина жамиятимизда ўтказилаётган ислохотлар муваффақиятли амалга оша олади, чунки маънавий баркамол, маърифатли, руҳан бардам, янгича тафаккурлаш қобилиятига эга инсонгина истиқлол ва тараққиёт йўлини шараф билан ўта олади. Шундай экан, халқимизнинг маданий мероси, юксак маънавий қадриятларини чуқур ва атрофлича ўрганиб, уларни Республикамизда яшовчи ҳар бир инсоннинг онгига сингдириб, айниқса, ёш авлодни маънавий етук, фидойи кишилар этиб тарбиялаш ҳозирги кунда энг долзарб муаммолардан ҳисобланади.

«Бугун биз ўтказаяётган ислохотларда маънавият соҳасидаги вазифалар менинг учун асосий масала бўлиб қолмоқда. Нимага деганда, бозор иқтисодиётини қуриш мумкин. Янги ҳаётни ҳам, албатта, барпо этамиз, халқимизнинг ҳаёт даражасини ҳам кўтариб оламиз. Ишсизлик бартараф этилади, одамларнинг даромади яхшиланади. Лекин одам нафақат иқтисодий жиҳатдан, балки, менинг назаримда, аввало маънавий жиҳатдан бақувват бўлиши шарт. Яна бир бор такрор айтаман: илдизи бақувват, яъни руҳан бардам, онги тийрак, маънавий нуқтаи назардан юксак кишилар билан олдимизда турган барча муаммоларни ҳал этиш осон кечади»¹—дейди И. А. Каримов. Президентимиз ўзининг ана шу нуқтаи назарини изчиллик ва собитқадамлик билан ривожлантираётганини «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиги маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида» чиқарган Фармонида (1996 йил 9 сентябрь) яна бир бор намоён қилди. Унда «Маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг асосий устувор йўналиши деб ҳисоблансин»,—дея аниқ кўрсатма берилган.

Ота-боболаримиздан бизга қолдирилган бой маънавий меросни авайлаб-асраб, уни замонавий илм-фан ютуқлари билан ижодий бойитиб, келажак авлоднинг тафаккури, дунёқарашини миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида шакллантириб, уларнинг бунёдкорлик фаоллигини ошириш — мустақиллик пойдеворини мустаҳкамлашнинг асосий гаровидир.

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 25 ноябрь.

Ҳеч бир халқ, ўз-ўзини англамасдан миллий маданияти, миллий қадриятларини авайлаб-асраб сақла-масдан туриб бошқа халқларнинг қадриятларига ҳур-мат-иззат билан қарай олмайди. Шунинг учун миллий қадриятларнинг тикланиши умуминсоний қадриятлар сари ривожланишнинг яккаю ягона йўлидир.

Мустақил Ўзбекистонимизнинг куч-қудрати, халқи-мизнинг умуминсоний қадриятларига содиқлигидадир. «Миллий маданиятнинг ўзига хослигини тиклашга ало-ҳида эътибор берилиши керак, — деб ёзади И. А. Қари-мов. — Шу билан бирга миллий ўз-ўзини англашнинг тикланиши жаҳон инсонпарварлик маданияти ва умум-башарий қадриятлари идеалларидан, бизнинг кўп мил-латли жамиятимиз анъаналаридан ажралиб қолиши мумкин эмас»¹.

Миллий қадриятлар умуминсоний қадриятлар билан қанча кўп уйғунлашган бўлса, уларнинг тараққий эти-шига шу қадар кенг имконият очилади. Бу ҳаётий ҳа-қиқатдир.

Мазкур асарда истиқлол туфайли жамиятимизда миллий қадриятларимизнинг тикланиши, миллий қад-риятлар тушунчасининг кўп қирралилиги, миллий ўз-ўзини англаш, миллий психология, миллий туйғу, мил-лий маданият, тил, урф-одат, удум ва анъаналар, улар-нинг инсон маънавий баркамоллигини таъминлашда, дунёқарашини шакллантиришда, бунёдкорлик фаолли-гини оширишдаги ўрни, шунингдек, миллий, минтақавий ва умуминсоний қадриятларнинг муштараклиги, ижти-мий-сиёсий, табиий, моддий қадриятлар ҳамда юксак миллий маънавиятимизнинг жаҳон ҳамжамятига қў-шилишдаги воситачилик роли каби долзарб муаммолар фалсафий нуқтаи назардан таҳлил этилади.

Қадриятлар масаласига бағишланган мазкур илк фалсафий асар айрим камчиликлардан холи эмас, албатта. Ҳамкасбларимиз ва ҳурматли китобхонларнинг ушбу асар хусусидаги фикр-мулоҳазалари келгуси ил-мий ишларимизда шу мавзунини янада чуқурлаштиришга имконият яратади, деган умиддамиз.

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992, 73-бет.

ҚАДРИЯТЛАР ВА УЛАРНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ РОЛИ

1. I. ҚАДРИЯТЛАРНИНГ МОҲИЯТИ, АСОСИЙ ТУРЛАРИ ВА ЖАМИЯТДАГИ УРНИ

ҚАДРИЯТЛАРНИНГ МОҲИЯТИ ВА АСОСИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Жамият тараққиётининг муайян босқичларида ижтимоий ҳодисаларга муносабат хилма-хил тарзда намоён бўлади. Хусусан, мустақиллигимизнинг биринчи кунидан бошлаб ҳаётимизнинг барча жабҳаларида «қадриятлар», «миллий тикланиш», «миллий онг», «миллий гурур», «миллий ифтихор» каби истилоҳлар тез-тез ишлатиладиган бўлиб қолди. Бу бежиз эмас, зотан, мустақиллик айни пайтда миллий тикланиш ҳамдир. Уни эса мазкур тушунчаларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Аммо шуни таъкидлаш жоизки, қатағон сиёсати ва тузуми даврида бу атамаларни ишлатиш у ёқда турсин, уларни ҳатто ўзбекча луғат бойлигидан суриб чиқаришга ҳаракат қилинган эди. Бунга далил сифатида 1959 йили Москвада «Хорижий ва миллий луғатлар давлат нашриёти» томонидан чоп этилган, 40 мингдан ортиқ сўздан иборат «Ўзбекча — русча луғат»га ҳам, 1988 йили ЎзСЭ Бош редакцияси чиқарган «50 минг сўзлик «Ўзбекча — русча луғат»га ҳам «қадрият», «миллий тикланиш», «миллий онг», «миллий ифтихор» каби тушунчаларнинг киритилмаганлигини кўрсатиш мумкин.

Шунингдек, улар 1981 йили Москвада «Рус тили» нашриёти томонидан чоп этилган, 60 минг сўзни қамраб олган икки жилдлик «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ҳам учрамайди. Шуниси борки, ҳатто баъзи русча—ўзбекча луғатларда ҳам «қадрият» сўзи қўлланилмаган. Жумладан, 1976 йили «Фан» нашриётида чоп этилган «Ижтимоий-сиёсий терминлар луғати»да «ценность» сўзининг 4 та маъноси алоҳида луғат мақоласи тарзида

берилгани ҳолда уларнинг бирортасида «қадрият» маъноси ўз ифодасини топмаган.

Лекин луғатларда «миллатчи», «миллатчилик» сўзлари бор. Хўш, бунни қандай изоҳлаш мумкин? Фикри-мизча, бундай вазият ўз-ўзидан, ёки тасодифий туғилгани йўқ. Бу оқ ва қизил мустамлакачиларнинг минтақамиз халқларини ўзларининг кўп асрлик тарихи, бой ва ноёб миллий мероси, қадриятларию, маънавиятидан жудо этиб, манқуртларга айлантириб қўйишга қаратилган сиёсати натижасидир.

Хукмрон сиёсат тарафдорлари ва уларнинг маддоҳлари «миллий истиқлол», «миллий ифтихор», «миллий «ғурур» каби атамаларни кишида миллатчилик кайфиятини уйғотадиган тушунчалар деб ҳисобладилар ва уларни истифода этувчи маҳаллий миллат вакиллари миллатчиликда айбланиб, тазйиқ остига олинди. Шунинг учун ҳам мазкур тушунчалар кўп йиллар давомида ижтимоий-сиёсий ҳаётимизда ишлатилмай келинди. Ҳатто уларни сўз бойлигимиздан чиқариб ташлаш хавфи ҳам туғилди десак, ҳақиқатдан узоқ бўлмайди.

Истиқлол халқимизга сўз ва фикр эркинлиги билан бир қаторда илгари ишлатилиб келган кўпгина миллий тушунчаларни ҳаётимизга қайтарди. Эндиликда «қадриятлар», «мустақиллик», «истиқлол», «миллий ифтихор» каби тушунчалар ўзининг асл мазмунига эга бўлмоқда.

Шуни мамнуният билан айтиш керакки, мазкур атамаларнинг ҳаётимизга кириб келиши ва қисқа вақт ичида теран илдиз отиб кетишида муҳтарам Президентимиз И. А. Каримовнинг хизматлари катта. Унинг асарлари ва нутқларида мустақиллик туфайли ҳаётимизнинг барча соҳаларида рўй бераётган туб ўзгаришлар, жумладан миллий қадриятларимиз, маданиятимиз, урф-одат, анъаналаримизнинг тикланиши, миллий ғуруримиз, миллий ўзлигимизни англашимизнинг тобора юксалаётганлиги фахр-ифтихор билан қайд қилиниб келмоқда. «Халқимиз сарчашмаларининг кўзлари қайтадан очилганлиги, — деб ёзади И. Каримов, — жаҳон маданияти ютуқларига зўр ҳисса қўшган буюк аждодларимизнинг маданий ва маънавий мероси теранлиги ва чуқурлиги англаб олинганлиги, ҳар бир авлоднинг ўз ўтмишига, олижаноб миллий ва диний анъаналарига ҳурмат билан қараш, уларни асраб-авайлаш руҳида тарбияланаётганлиги, айни чоғда ҳозирги замон жаҳон

цивилизацияси ва уларга ошно бўлиш зарурлиги равшан англаб етилганлиги—мана шуларнинг ҳаммаси ҳаётбахш бир заминдирки, бизнинг янгиланиш ва ҳалқимизнинг миллий ўзлигини англашини ошириш, аҳолининг сиёсий етуқлиги ва фаоллигини кучайтириш борасидаги сиёсатимиз мана шу заминга таянади.»¹

Шундай қилиб, мустақиллик миллий маънавиятимизнинг заминини ташкил қилувчи «қадриятлар», «миллий истиқлол», «миллий ифтихор», «миллий ғурур», «миллий онг» каби тушунчаларнинг ижтимоий-сиёсий ва кундалик ҳаётимиздаги асосий аҳамияти ва ўрнини қайта тиклаб берди. Бу бизнинг маънавий ҳаётимизда қўлга киритган катта ютуқларимиздандир.

Хўш, қадриятлар ўзи нима? Унинг моҳияти, асосий жиҳатлари нимадан иборат? Энг аввало шуни қайд қилиш керакки, қадриятлар жуда сермазмун ва кўп қиррали тушунча. Шунинг учун ҳам адабиётларда мазкур тушунчага турлича ёндашувларни учратишимиз мумкин. Масалан, «Фалсафий энциклопедия»нинг бешинчи жилдида қадриятлар қуйидагича тавсифланган: «Қадрият фалсафий ва социологик тушунча. У, биринчидан, бирор объектнинг ижобий ёки салбий қимматини, иккинчидан, ижтимоий онгнинг норматив белгиловчи—баҳоловчи жиҳати (субъектив қадриятлар ёки онг қадриятлари) ни ифода этади. Шунга кўра объектив (ашёвий) ва субъектив (онг) қадриятлари бир-биридан фарқланади.»²

Мазкур манбада ёзилишича, табиий бойликлар ва табиат ҳодисалари (булар яхшилик ва ёмонлик нуқтаи назаридан баҳоланади) меҳнат маҳсулларининг истеъмол қиймати (умуман фойдалилик); ижтимоий ҳодисаларда мужассамлашган ижтимоий эзгулик ва ёвузликлар; тарихий ҳодисаларнинг прогрессив ёки реакцион аҳамияти; ҳозирги замон кишиларининг бойлиги сифатида намоён бўлувчи мозийнинг маданий мероси; илмий ҳақиқатнинг фойдали самараси ёки назарий аҳамияти; кишиларнинг хатти-ҳаракатларида ифодаланувчи ахлоқий яхшилик ёки ёмонлик; табиий ва ижтимоий объектларнинг ҳамда санъат асарларининг эстетик жиҳатдан

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995. 140-бет.

² Философская энциклопедия. М., 1970, т. 5. с. 462.

тавсифланиши; саждагоҳлар, диний ибодат буюмлари ва бошқалар ашёвий қадриятларга киради.

Онг қадриятларига норматив тасаввурлар (яхшлик ва ёмонлик, адолат, гўзаллик ва хунуклик ҳақидаги, тарихнинг маъноси ва инсоннинг вазифаси ҳақидаги тасаввурлар, идеаллар, ҳаракат нормалари ва принциплари тарзида ифодаланган ижтимоий кўрсатмалар ва баҳолар, талаб ва таъқиқлар, мақсад ва лойиҳалар киради.¹

Кўринадики, «Фалсафий энциклопедия»да русча «ценность» тушунчасига кишилар томонидан ё ижобий, ё салбий баҳоланадиган, уларнинг моддий ва маънавий ҳаётига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатадиган барча нарса ва ҳодисалар киритилган.

Ана шунга яқин нуқтаи назар Ўзбек Совет Энциклопедиясида ҳам баён этилган: «Қадрият (фалсафа ва социологияда) — воқеликдаги муайян ҳодисаларнинг инсоний, ижтимоий ва маданий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган тушунча. ...Қадриятларни мазмуни ва характерига кўра прогрессив ва реакцион типларга ажратиш мумкин.»² Бу эса мазкур категорияни ўта сиғимдор қилиш билан бирга уни изоҳлашни мушкуллаштиради. Турли чалкашликлар келтириб чиқаради.

Шу жиҳатдан таниқли файласуф олим В. П. Тугариновнинг фикри эътиборга лойиқдир: «қадриятлар муайян жамият ёки синфга мансуб кишилар турмуши ва маданиятининг ҳақиқий ёки идеал неъматлари бўлган табиат ва жамият ҳодисаларининг моҳияти (ёки ҳодисанинг бир жиҳати)дир. Бу неъматларнинг қадриятлар дейилишига сабаб—кишилар уларни қадрлайдилар, чунки бу қадриятлар уларнинг шахсий ва ижтимоий турмушини бойитади. Шунинг учун ҳам кишилар ўз тасарруфларидаги қадриятларни ҳимоя қиладилар ва ўзлари учун мақсад ёки идеал бўлган қадриятларни амалга оширишга интиладилар.

Қадриятлар ичида энг биринчи ва энг умумийси ҳаётнинг ўзидир, чунки ҳаётдан маҳрум бўлиш қолган барча қадриятлардан фойдаланишни йўққа чиқаради...

¹ Философская энциклопедия, М., 1970, Т. 5, с. 462.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 14-жилд. Т., 1980, 7-бет.

қолган қадриятлар, аслини олганда, ҳаёт неъматларининг моҳиятидир, маданий қадриятлардир».¹

В. П. Тугаринов «қадрият» ва «баҳо» тушунчаларини бир-биридан фарқлаш зарурлигини уқтиради. Қадрият реал ёки орзудаги ҳодиса (бор нарса ёки идеал)дир, баҳо эса шу ҳодисага муносабатни билдиради. У ёки бу ҳодисани қадриятларга мансуб ҳисоблаш, яъни уни қадриятларга қўшиш ёки қўшмаслик ана шу муносабатга—ижобий ёки салбий баҳога боғлиқ.

Қадриятларнинг ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти баҳолаш туфайли белгиланади. Баҳолаш эса инсонларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари, қизиқишларидан келиб чиқади. Маълумки, жамият аъзоларининг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари хилма-хил бўлиб, кўпинча улар бир-бирига зид келиши мумкин. Шунинг учун ҳам муайян ижтимоий гуруҳлар, миллатлар, синфлар учун олий қадрият бўлиб ҳисобланиб келинган табиат ва жамият ҳодисалари бошқалар учун қадрият бўлмаслиги ҳам мумкин ва аксинча.

Фикримизни исботлаш учун қуйидаги мисолга мурожаат этамиз. Маълумки, собиқ СССР давлати ҳукм суриб турган кезларда КПСС мафкурасининг таъсири остида диний таълимотлар, шу жумладан ислом таълимоти ҳам, меҳнаткаш халқ оммаси онгини заҳарловчи афюн деб ҳисобланиб, диний қадриятлар оёқ ости қилиб келинган эди. Айни чоқда марксизм-ленинизм таълимоти олий қадрият деб олқишланиб келинди. Собиқ СССР пароканда бўлгандан кейин эса кўп йиллар мобайнида сажда қилиб келинган марксизм-ленинизм таълимоти илғариги аҳамиятини йўқотди. Миллат ва халқларнинг диний эътиқоди, маросим ва анъаналари, миллий қадриятлар сифатида ўзининг асл ҳаётий сифатини тиклаб олмоқда.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкин: табиат ва жамият ҳодисаларини қадрият туркумига киритиш ва киритмаслик кишиларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, орзу-истаклари, мақсадлари билан белгиланади.

Демак, қадрият дейилганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган, миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қилади-

¹ В. П. Тугаринов, О ценностях жизни и культуры. Л., 1960, с. 3.

ган табиат ва жамият ҳодисалари мажмуи тушунилмоғи лозим.

Қадриятлар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида шаклланади ва ривожланади. Қадриятлар кишиларнинг турли соҳадаги, аввало, ишлаб чиқариш, меҳнат соҳасидаги фаолияти учун фойда келтирадиган нарса ва ҳодисалар мажмуи билан боғлиқ равишда юзага келади. Сўнгра аста-секин субъект фаоллигининг орта бориши оқибатида нисбий мустақил соҳа тарзида амал қила бошлайди. Табиат ва жамият ҳодисалари инсон фаолияти туфайли, унинг эҳтиёжларини қондириш натижасида қадрият сирасига киритилади. Инсоннинг манфаатлари, эҳтиёжларини қондира олмаган, орзу-истаклари, идеалларига мос келмайдиган табиат ва жамият ҳодисаларини қадриятлар деб ҳисоблаш ноўриндир. Масалан, табиатдаги қазилма бойликлар инсон эҳтиёжларини қондириш учун ишлатила бошлагандан кейингина қадриятга айланади. Шунгача уларни табиий бойликлар деб ҳисоблашимиз лозим.

ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ХИЛМА-ХИЛЛИГИ

Қадриятлар ўзининг моҳиятига кўра бир неча турга бўлинади. Жумладан **инсон ва унинг ҳаёти энг олий қадрият** ҳисобланади. Инсон йўқ жойда бирон нарсанинг қадр-қиммати ҳақида сўзлаш бемаъниликдир. Шунинг учун ҳам инсон қадр-қимматини эъозлаш, унинг турмушини яхшилаш, билими ва маданий савиясини ривожлантириш, соғлиғини сақлаш, ҳаётини ҳимоя қилиш давлатимиз сиёсатининг асосий йўналишини ташкил этади. Жамиятимизда рўй бераётган туб ўзгаришларнинг, ислохотларнинг барчаси кишилар ҳаёти тўқ, бой, гўзал бўлиши, инсон ўзини чинакам эркин ҳис этиши, ўз меҳнати натижасининг, ўз тақдирининг, ўз мамлакатининг эгаси бўлишини таъминлашга қаратилгандир.

Президентимиз И. Каримов таъкидлаганидек, «жамиятни ислоҳ қилиш ва янгिलाш бўйича кўп қиррали фаолиятимиз марказида инсон, суверен Ўзбекистоннинг фуқароси туради. Ислохотларнинг мазмуни ҳар бир фуқаро шахс сифатида ўзини кўрсатиш имкониятига эга бўлишига қаратилган. Сиёсий ва ижтимоий ҳаётдаги барча ўзгаришлар айти мана шу олий мақсадга

эришишга—ҳар бир кишининг ҳаётини яхшироқ, муносиброқ, маънавий жиҳатдан бойроқ қилишга бўйсундирилган»¹.

Истиқлол туфайли жумҳуриятимизда кейинги йилларда инсоннинг шахсий ҳақ-ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадриятларини муҳофаза қилиш масаласида жуда катта ишлар амалга оширилди. Имзосиз хатлар ёзиш, бўҳтон, тухмат уюштириш йўли билан кишиларни ноҳақ безовта қилиш, уларнинг қадр-қиммати ва ор-номусига тажовуз қилишлар мамлакатимизда қонун йўли билан тақиқланган. Асосли, адолатли танқид учун ўч олишга ҳаракат қиладиган шахслар, кимлигидан қатъи назар, жинсий жавобгарликка тортилади. Вазифасини сунистеъмол қилган мансабдорлар ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари учун қонун олдида жавоб беради.

Ногиронлар, руҳий касал кишилар, меҳнат қобилиятини йўқотган, боқувчисидан маҳрум бўлиб қолганлар, ёлғиз аёллар, қарияларнинг ҳақ-ҳуқуқлари давлат йўли билан муҳофаза қилинади, уларга моддий, маънавий ёрдам кўрсатилади. Бизда одамларнинг шахсий ҳаётлари, уй-жойининг дахлсизлиги, телефон сўзлашувлари, ёзишмалар почта ва телеграф орқали жўнатишган нарсаларнинг сир сақланиши кафолатланади. Ўзбекистон Республикаси қонунлари фуқаролар орномуси, қадр-қимматини сақлаш ва муҳофаза этишга муҳим вазифалардан бири сифатида қарайди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 57-моддасига мувофиқ фуқаролар ўз ҳаётлари ва соғлиқларига, мулкларига ва шахсий эркинликларига, ор-номусларига ва қадр-қимматларига тажовузлардан суд орқали ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эгадирлар.

Кишиларнинг турмуш фаровонлигини ошириш, уларнинг талаб-эҳтиёжларини қондириш, ижтимоий соҳани тез суръатлар билан ривожлантириш масаласида ҳам Ўзбекистонда жуда катта ишлар амалга оширилмоқда. Инсон турмуш фаровонлигини яхшилашнинг энг асосий масалаларидан бири уларни уй-жой, ичимлик суви, газ, электр энергияси, радио ва телевидение билан таъминлашдир. Ўзбекистон раҳбарияти ташаббуси билан бу борада дастлабки жиддий қадамлар қўйилди. Қишлоқ аҳолисига шахсий хўжаликларни кенгайтириш ва

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. 247—248-бетлар.

уй-жой қуриш учун ер ва маблағлар ажратилди, қури-
лиш материаллари билан ёрдам берилди.

Жумҳуриятимизда яқин-яқинлардан бошлаб пахта
теришга қўшимча ҳақ тўлашнинг жорий этилганлиги,
пахта ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ха-
рид нарҳини ошириш устида иш олиб борилаётганлиги,
бошланғич синф ўқувчиларига бепул овқат, ҳомиладор,
бемор аёлларни қўшимча юқори сифатли озиқ-овқат
маҳсулотлари билан таъминлаш йўлга қўйилганлиги,
ветеранларнинг нафақасини ошириш, ногирон, ёлғиз
қолган қариялар ва уй-интернатларининг шароитлари-
ни яхшилаш учун қўшимча маблағ сарф этилаётганли-
ги—ана шуларнинг ҳаммаси инсонга бўлган муносабат-
лар яхшиланаётганлигининг амалий исботидир.

**Инсон эҳтиёжларини қондиришда табиий қадриятлар
катта аҳамият касб этади.** Табиий қадриятларга ер ва
ер ости бойликлари, сув, ҳаво, ўрмонлар, ўсимликлар,
ҳайвонот дунёси ва бошқалар киради.

Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон замини хилма-
хил қазилмаларга бой. Ер юзасига яқин ётган қазилма-
ларнинг аксарияти очилган ва улар халқ хўжалиги,
фан ва техника тараққиёти учун хизмат қилмоқда. Шу
билан бирга ҳали очилмаган, рўёбга чиқмаган конлар
ҳам кўп. Бу конларнинг жуда оз қисми бевосита ер
юзига чиққан бўлса, аксарияти ер ичкарисида яшириниб
ётибди.¹ Иқтисодий аҳамиятга эга бўлган табиий ҳом-
ашё уюмлари—«фойдали қазилмалар» Ўзбекистон Рес-
публикасининг миллий бойлиги, унинг асосий қадрият-
ларидандир. Ўзбекистон беҳисоб табиий бойликларга,
қулай географик муҳитга эга.

Табиат табиий ресурслар манбаидир. Табиий ре-
сурслар, яъни ёнилғи, ҳар хил металллар, рудалар, ҳаво,
сув, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси бўлмаса инсоният
яшай олмайди. Табиат биз учун моддий неъматларнинг
бош манбаи сифатида ҳам, соғлиқ, шодлик, турмушга
меҳр-муҳаббатнинг ва ҳар бир кишидаги маънавий
бойликларнинг битмас-туганмас омили сифатида ҳам
ўзининг ғоят зўр аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди.

Она — Ер кишилар учун моддий неъматлар манбаи,
дастлабки меҳнат воситаларининг хазинасидир, инсо-
ният тараққиётининг бешигидир. Ердан инсон ўзи учун

¹ (Қаранг) И. Ҳамробоев. Кўз илғамас хазиналар. Т., «Фан»,
1990.

зарур нарсаларни ундиради. Ер инсонни боқади. Та-
ниқли англиз иқтисодчи олими Вильзм Петти айтгани-
дек, меҳнат бойликнинг отаси бўлса, Ер унинг онаси-
дир. Инсоннинг кундалик ҳаёти ва севинчлари ҳам Ер
туфайлидир. Шундай экан, инсон учун ғоят даражада
муҳим ва зарур бўлган ҳаёт манбаи—Ерни қадрламас-
лик, эъозламаслик мумкин эмас!

Зотан, Ўзбекистон Конституциясининг 55-моддасида
ёзиб қўйилган: «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик
ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар
умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш
зарур ва улар давлат муҳофазасидадир»¹.

Инсон меҳнати, хатти-ҳаракати, ақл-заковати билан
яратилган «иккинчи табиат», яъни турли-туман моддий
бойликлар, завод ва фабрикалар, ишлаб чиқариш куч-
лари, транспорт воситалари, асбоб-ускуналар, турар-
жой, мол-мулк, ноз-неъмат ва шу кабилар **моддий қад-
риятлар** ҳисобланади.

Маълумки, моддий қадриятларнинг асосини жамия-
тимизнинг моддий-техника базаси ташкил қилади. Ин-
соният жамиятининг ҳар бири ўзига хос моддий техни-
ка базасига эга. Улар бир-биридан сифат жиҳатидангина
эмас, балки миқдор жиҳатдан ҳам фарқ қилади. Тош
ва ёғочдан ясалган содда қурулларни ишлатиш, ёйнинг
ихтиро қилиниши ва ов қилиш, оловдан фойдаланиш-
нинг кашф этилиши, металлдан меҳнат қурулларини
ясаш ва бошқа шу кабилар ҳаммаси ибтидоий жамият
моддий-техника базаси учун характерлидир. Бироз тако-
миллашган меҳнат қурулларини деҳқончилик, ҳунар-
мандчилик ва қурилиш ишларида қўллаш, оғир жисмо-
ний меҳнат талаб қиладиган барча соҳаларда қуллар-
нинг меҳнатидан шафқатсизларча фойдаланиш қулдор-
лик жамиятининг моддий-техника базаси учун хос
белгилардир. Шамол ва сув тегирмонларидан фойдала-
ниш, металлارни эритиш ва уларни қайта ишлаш йўл-
ларини яхшилаш феодал жамиятига тааллуқли моддий-
техника базадир. Йирик ва кучли машиналарни ихтиро
қилиш, ижтимоий ишлаб чиқаришда фан-техника ютуқ-
ларидан кенг фойдаланиш, ишлаб чиқариш жараёнларини
автоматлаштириш ва механизациялаштириш, янги техно-
логияни жорий этиш, табиий, моддий ва меҳнат ресурс-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 19-бет.

ларидан ҳар томонлама фойдаланиш индустриал жамиятнинг моддий-техник базасини ташкил этади. Жумҳуриятимизда тараққий этаётган машинасозлик, металлургия, кимё, иссиқлик энергияси, транспорт ва алоқа, капитал қурилиши, енгил, озиқ-овқат, аграр саноати ва бошқа миллий бойликлар мажмуаси мустақил Ўзбекистон халқининг моддий қадриятларини ташкил этади.

Моддий қадриятларнинг негизини мулк ташкил этади. Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди.¹

Президентимиз таъкидлаганидек, мулкчилик муносабатлари масалаларида яқин вақтлар ичида қатъий ўзгаришлар амалга оширилиши керак. Мулк ўзининг ҳақиқий эгаси қўлига ўтишига эришиш зарур. Фақат ана шундагина унинг эгаси ушбу мулкни сақлаш ва кўпайтириш учун курашади.

«Мулкнинг,— дейди И. Қаримов, — мулкдорга том маънода хизмат қилишига, унинг мулк эгасига, бутун мамлакатга фойда келтириб, ҳар бир фуқаронинг фаровонлигига хизмат қилишига эришиш зарур.

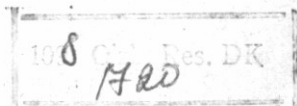
Ана шундагина пайдо бўлаётган мулкдорлар синфи ўз мамлакатининг иқтисодиётини мустаҳкамлашдан чинакам манфаатдор бўлади, ижтимоий тузумни мустаҳкамлаш ва ҳимоя қилиш, ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлаш учун барча имкониятларни яратади»².

Инсоннинг ҳаётида маданий-маънавий қадриятлар катта ўрин эгаллайди. Унга илмий техникавий ва интеллектуал имкониятлар, маориф, таълим-тарбия, тиббий хизмат, миллий мерос, турли шаклларда намоён бўлаган маданият дурдоналари, тил, адабиёт, санъат, халқ ҳунармандчилиги маҳсулотлари, ноёб тарихий ва маданий ёдгорликлар, архитектура ва ҳоказолар киради.

Марказий Осиё азал-азалдан илм-фан ва маданиятнинг адабиёт ва санъатнинг марказларидан бири бўлиб кел-

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 9-бет.

² И. А. Қаримов, Юксак малакали мутахассислар—тараққиёт омили, Т., «Ўзбекистон», 1995, 9-бет.

ган. Бу ўлкада етишиб чиққан буюк мутафаккирлар жаҳон илм-фани ва маданиятини ўз кашфиётлари ва ўлмас асарлари билан ижодий бойитиб, юқори чўққига кўтардилар, унинг кейинги тараққиётига самарали таъсир кўрсатдилар. Бутун маданий оламга таниқли олимлар ва мутафаккирлар, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Хива сингари муҳташам шаҳарлар яратувчилари бўлмиш улуг аждодларимизнинг ижодиёти ўзининг улугворлиги ва гўзаллиги билан ҳозиргача ҳаммани лол қолдирмоқда.

«Ўзбекистонда юз бераётган прогрессив ўзгаришлар, — дейди И. Қаримов, — унинг жуда катта табиий бойликлари, ишлаб чиқариш, илмий техникавий ва интеллектуал имкониятлари, ноёб миллий маданий мероси, халқимиз тарихи ва ҳозирги ҳаёти билан қизиқётган дунёнинг барча минтақаларидаги сиёсатчилар, бизнесчилар, оддий одамларни ўлкамизга тобора кўпроқ жалб этмоқда».¹

Эндиликда минтақамизнинг бой маънавий маданияти, унинг ноёб миллий қадриятлари, бебаҳо фалсафий ва маънавий мероси халқимизнинг руҳияти, маънавиятини янада юксак даражага кўтариш учун хизмат қилмоқда.

Биз Шарқ цивилизацияси ва маданиятига мансублигимиз билан фахрланамиз, дейди Президентимиз И. Қаримов. Шарқ цивилизацияси ва маданияти эса доимо халқни бўлғуси ўзгаришларга маънавий ва руҳий жиҳатдан тайёрлашга интилиб келган.

Ахлоқий қадриятлар кишиларнинг бир-бирларига, ўзлари мансуб жамоага, ватанга нисбатан тарихан таркиб топган муносабатларини ифодалайди. Ахлоқ муайян хулқ-атвор, одоб, хатти-ҳаракат, норма, қоида ва принциплар мажмуасидир. Ахлоқий тушунчаларга яхшилик ва ёмонлик, бурч, виждон, шаън (ор-номус), бахт, адолат, идеал кабилар киради. Инсоннинг оила, жамият, халқ манфаатларини англаб қилаётган ҳар қандай хатти-ҳаракати яхшилик категорияси нуқтаназаридан баҳоланади. Бурч — кишининг Ватан, халқ, жамоа, оила билан ўзаро муносабатларида ўз олдидаги мажбурият ва масъулиятини сезиши, уларга нисбатан

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида, 7-бет.

садоқатини ифодалайди. Виждон—кишининг хатти-ҳаракатига ўзининг муносабатини, кишининг ўз хулқ-одоби учун маънавий масъулият ҳиссини ифодалайди. Шаън—тушунчаси шахсга жамият берадиган ижтимоий баҳони белгиловчи ва шахсий қадр-қимматини ифода қилувчи категориядир. Бахт тушунчаси инсоннинг ижтимоий ва шахсий ҳаётидаги ўз фаолияти, рўёбга чиққан орзу-истак ва мақсадларидан мамнунлигини билдиради. Ахлоқ категориялари инсоннинг юриш-туришига баҳо беради, уни жамиятда мавжуд, кўпчилик маъқуллаган хатти ҳаракатга чорлайди.

Шарқ фалсафаси ва ислом таълимотида ахлоқ-одоб, таълим-тарбия масалаларига доимо катта эътибор бериб келинган.

«Қадимги аجدодларимиз,—дейди И. Каримов,—комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан муросасиз исён бўлиши керак. Шундай одамгина лафзини сақлайди, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайди, садоқатли бўлади, Ватани, халқи учун жонини фидо этишга ҳам ўзини аямайди. Бунинг акси ўлароқ, ёлгончи, ваъдабоз кишида ватанпарварлик туйғуси бўлмайди»¹.

Ахлоқ маънавиятнинг шираю шарбатидир. Инсон ахлоқи шунчаки салом-алик, хушмуомаладангина иборат эмас. Ахлоқ—бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, имон, ҳалоллик дегани.

Жамият тараққиётида, инсон ҳаётида ижтимоий-сиёсий қадриятлар алоҳида ўрин тутади. Эркинлик, тенглик, биродарлик инсоният томонидан ҳамиша эъзозлаб, қадрланиб келинган.

Инсоннинг эркинлиги, унинг шон-шухрати ва қадр-қиммати жамиятимизнинг олий қадриятидир. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида бу тўғрида шундай сўзлар ёзилган: «Ўзбекистон Республикаси демократия, умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари, 53-бет.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади»¹.

Жаҳон халқлари томонидан эътироф этилган, «Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари декларацияси»га мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳар бир инсоннинг фуқаролик, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари, шунингдек инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатланган, фуқароларнинг бурчлари белгилаб қўйилган.

Жумҳуриятимиз барча фуқаролари бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар. Конституцияда ёзиб қўйилганидек, «Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади»².

Бошқа халқлар, миллатларга нисбатан дўстлик, биродарлик муносабатида бўлиши — бу ўзбек халқи миллий руҳиятининг ажралмас фазилатидир. Халқимиз ҳеч қачон ўзини бошқа халқдан устун қўймаган. Бошқа миллатларга, бошқа мазҳаб вакилларига муносиб даражада эътиром кўрсатган. Президентимиз таъкидлаганидек, биз миллий белги бўйича ҳар қанақа фарқлашларга қатъиян қарши чиқамиз. Жаҳонда катта ва кичик миллатлар ва элатлар йўқ. Уларнинг ҳар бири асрий барқарор ва тенги йўқ анъаналари билан, тарихий меросининг бойлиги билан, миллий руҳининг умумийлиги билан, маданиятининг ўзига хослиги билан аҳамиятлидир. «Республика аҳолиси орасида кўпчиликни ташкил қилган ўзбек миллатининг муқаддас бурчи она тилини, ўз миллий маданияти ва тарихини тиклашдангина иборат эмас, балки биргаликда ҳаёт кечирувчи кам сонли халқларнинг тақдири учун, уларнинг ўзига хос маданий маънавий хусусиятларини сақлаб қолиш учун, камол топиши ва ўзлигини намоён этиши учун уларга тенг шароит ва имкониятлар яратиб бериш борасида масъул бўлишдан ҳам иборатдир.

Фуқаролар ўртасидаги тинчлик, миллатлараро то-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. 11-бет.

² Шу манба. 9-бет.

тувлик ва дўстлик, уларни сақлаш ва мустаҳкамлашга интилиш доимо халқимизнинг ўзига хос фазилати бўлиб келди ва шундай бўлиб қолмоқда»¹.

Ижтимоий-сиёсий қадриятлар ичида истиқлол туфайли қўлга киритилган барқарорлик, тинчлик, тотувлик алоҳида аҳамият касб этади.

«Кўп миллатли жамиятимизда,—дейди И. Каримов,— ижтимоий-сиёсий барқарорлик, фуқаролар ўртасида тинчлик ва миллатлараро тотувлик сақланганлиги мустақил Ўзбекистоннинг бунёд бўлиши ва ривожланишининг биринчи бошланғич босқичида қўлга киритилган энг асосий ютуқ бўлди.»²

Барқарорлик, тинчлик, тотувлик булар давлатчилигимизнинг янги биноси барпо қилинадиган пойдевордир. Бу бизни эртанги порлоқ кунимизга олиб борадиган йўлдир. Тинчлик ва барқарорлик—булар халқаро ҳамжамият билан бирлашувчи воситадир. «Инсонпарварлик, яхшилик, софдиллик сингари умуминсоний қадриятларни қабул қилган ва биргаликда барҳам кўрган мамлакатгина, халқгина бутун дунё халқларига яқин ва тушунарли бўлиши, жаҳон ҳамжамиятига қабул қилиниши мумкин. Фақат улар билан тенг ҳуқуқли, ўзаро манфаатли муносабатлар ўрнатилиши мумкин»³.

Юқорида биз қадриятларнинг асосий турларига тўхталиб ўтдик, ҳалос. Қадриятлар шулар билан чегараланиб қолмайди, албатта.

Қадриятлар субъектини инобатга олган ҳолда, турли шаклдаги мулкдорларга тегишли бўлган моддий ва маънавий қадриятларнинг мавжудлигини эслатиб ўтиш жоиздир.

Маълумки, жумҳуриятимиз иқтисодиёти негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги қонунга 1993 йил 7 майда қилинган қўшимчага мувофиқ, ҳозир мамлакатимизда беш хил мулк шакли мавжуд. Уларга қуйидагилар киради: 1) хусусий мулк; 2) ширкат (жамоа) мулки; 3) давлат мулки; 4) аралаш мулклар; 5) бошқа давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлар юридик ва жисмоний шахсларининг мулки.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида, 262—263-бетлар.

² Уша асар. 167-бет.

³ Уша асар. 170—171-бет.

Юқорида кўрсатилган мулк эгаларининг тасарруфидаги моддий ва маънавий бойликлар—турли мулк эгаларининг қадриятларини ташкил этади.

Хусусий қадриятларга оила ва оила аъзоларининг мулклари, уларнинг хусусий тадбиркорлик асосида ортирган моддий ва маънавий бойликлари киради. «Хусусий тадбиркорлик ва ташаббусни қўллаб-қувватлаш ҳақида»ги қонуннинг қабул қилиниши туфайли кейинги икки-уч йилда жумҳуриятимизда кичик тадбиркорлик фаолияти кенг ривожланиб бормоқда.

Конституциямизга мувофиқ, «Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкидан маҳрум этилиши мумкин.

Мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади».¹

Жамиятнинг негизини ташкил қилувчи оила—энг улуғ қадрият бўлиб ҳисобланади. Унда одамларнинг талаб-эҳтиёжлари ва қадриятлари шаклланади. «Ўзбекларнинг аксарияти ўзининг шахсий фаровонлиги тўғрисида эмас, балки оиласининг, қариндош-уруғлари ва яқин одамларининг, қўшнилариининг омон-эсонлиги тўғрисида ғамхўрлик қилишни биринчи ўринга қўяди. Бу эса энг олий даражада маънавий қадрият, инсон қалбининг гавҳаридир».²

Жамоа, кооператив, фермер хўжаликлари, ўрта ва кичик корхоналарнинг фаолияти билан узвий боғлиқ бўлган моддий ва маънавий мулкларнинг мажмуаси, уларнинг орзу-умидлари, нймон эътиқодлари ширкат (жамоа) қадриятлари туркумини ташкил этади.

Давлат қадриятларига унинг тасарруфида бўлган ер ости ва ер усти бойликлари, моддий ва маънавий мулклари, суверенитет ва ҳудудий яхлитлиги, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлиги, давлат рамзлари—байроғи, герби ва мадҳияси, қуроли кучлари, молия, пул, кредит тизими кабилар киради.

Ҳар хил мулк эгаларининг, МДХ ва хорижий мамлакатлар, турли ташкилотлар билан ҳамкорликда тузилган қўшма корхоналарнинг мол-мулклари, моддий ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 19-бет.

² И. А. Қаримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура, Т., «Ўзбекистон», 1993, 47-бет.

маънавий бойликлари—аралаш мулкни, қўшма қадриятларни ташкил этади.

Бошқа давлатлар ва халқаро ташкилотлар, шунингдек, юридик ва жисмоний шахсларнинг мулклари ҳам алоҳида қадриятларни ташкил этади. Уларнинг дахлсизлиги қонун билан кафолатланади. Республикамизда барча фуқаролар ва юридик шахсларга ишбилармонликни ривожлантириш, хўжалик фаолиятининг қонун томонидан ман этилмаган барча турларини амалга ошириш учун тенг имкониятлар яратиб берилган.

Қадриятлар амал қилиш доирасига кўра миллий, минтақавий ва умуминсоний турларга бўлинади.

Миллий қадриятлар мураккаб ижтимоий-руҳий ҳодиса бўлиб, у миллатнинг тили, маданияти, тарихи, урф-одатлари, анъаналарини, жамики моддий ва маънавий бойликларини, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётининг барча томонларини қамраб олади.

Инсоннинг қайси миллатга мансуб эканлиги ҳақидаги тасаввури фақат ғоягина эмас, балки туйғу ҳамдир. Бу туйғу кишида миллатнинг тарихи, руҳияти, ҳозирги ҳолати ва хусусиятини тушуниш, ҳис қилиш шаклида мужассамлашган бўлади. Инсонда миллий онг ва ғурур бўлмаса, у ўзининг қайси миллатга мансублигини ҳис этмаса, унинг миллий қадриятларни англашини тасаввур қилиш қийин. Токи, миллатлар, миллий мафкура-лар мавжуд экан, миллий муносабатлар ҳам, миллий ҳис-туйғулар ҳам, миллий қадриятлар ҳам сақланиб қолаверади. Миллатни миллий қадриятлардан маҳрум қилишга уриниш тарих ва инсоният олдидаги энг катта жиноятдир.

Ҳар бир руҳан соғлом кишида ўз қадр-қимматини сақлаш, ўзини ҳурмат қилиш туйғуси мавжуд. Ҳар бир миллатда ҳам худди шу ҳолатни кўрамиз. Миллатларнинг ўз-ўзини англаш жараёни такомиллашган сари миллий манфаатлар ҳам, миллий қадриятлар ҳам кучайиб, мустаҳкамланиб бораверади.

Миллий қадриятларнинг эъзозланиши ва кучайиб бориши зинҳор миллий маҳдудликка, миллий худбинликка, манманликка олиб келмаслиги керак. Шунинг учун ҳам бу масалада хушёрлик, назокат, инсоф, диёнат, бағрикенглик, саҳоват талаб қилинади. Зотан, миллий қадриятларнинг ўзи аини пайтда минтақавий ёки умуминсоний қадриятларнинг узвий қисми сифатида намоён бўлади.

Минтақавий қадриятлар иқтисодиёти, маданияти, тарихи, тили, дини, урф-одат ва анъаналари муштарак бўлган халқлар манфаатларига хизмат қиладиган табиий ва ижтимоий ҳодисалар мажмуасини ташкил этади.

Минтақавий қадриятларга мисол сифатида Марказий Осиё ҳудудида истиқомат қилувчи ўзбек, қozoқ, тожик, қирғиз, туркман халқларига хос бўлган қадриятларни эслатиб ўтишимиз мумкин. Буюк Турон диёрида униб ўсган мазкур халқларнинг тарихи, тили, маданияти, дини, урф-одат ва анъаналарида жуда кўп умумийлик мавжуд. Улар ҳамиша бир-бирларига оғанин, қуда-қудағай бўлганлар, ҳозир ҳам баҳамжиҳат, тотув ҳаёт кечирмоқдалар. Мазкур халқларнинг иқтисодий, маданий, маънавий, савдо-сотиқ муносабатлари жуда қадим замонларга бориб тақалади.

Қадимдан бир маънавий-руҳий иқлимдан нафас олиб келган халқларимиз тарихимизнинг, айниқса, бугунги масъулиятли даврида ақл, заковат ва шижоат, дунёвий салоҳият ва миллий ғурур талаб этадиган бир паллада яна ҳам яқинроқ, яна ҳам меҳр-оқибатлироқ бўлишлари лозимлигини ҳаётнинг ўзи тақозо қилмоқда.

Минтақавий қадриятлар туркумига Марказий Осиёда ягона иқтисодий ҳудудни ташкил қилиш, Орол муаммоларини ҳал этиш, экологик хавфсизликни таъминлаш, минтақамизда яшовчи халқларни тиббий, социал жиҳатдан ҳимоялаш, бой тарихий, маънавий меросимизни авайлаб асраш кабилар киради.

Умуминсоний қадриятлар миллий ва минтақавий қадриятлардан мазмун жиҳатдан чуқур ва кенг бўлиб, умумбашарий аҳамият касб этади. Умуминсоний қадриятлар барча миллатлар, элатлар ва халқларнинг мақсад ва интилишларига мувофиқ келади. Шунини таъкидлаш керакки, жаҳондаги биронта халқ ва миллат ўзидан бошқа халқ ва миллатлардан, умуман жаҳон цивилизациясидан мутлақо ажралган, алоҳида маданиятга эга эмас. Миллатлар бошқа халқларнинг маданий-маънавий ютуқларидан фойдаланмай туриб ривожлана олмайдилар. Шу сабабли барча халқларнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий ривожланиши, тарихи бир-бири билан чамбарчас бўлиб кетган.

Умуминсоний қадриятлар туркумига инсоният цивилизациясининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган умумбашарий муаммолар киради. Улардан энг асосийлари

Ер юзида илм-фанни тараққий эттириш, тинчликни сақлаш, ядровий қуролларнинг пойгасини тўхтатиш, халқаро хавфсизликни таъминлаш, турли касалликларнинг олдини олиш, табиатни муҳофаза қилиш, қашшоқлик ва саводсизликка барҳам бериш, саноат хом ашёси, энергия манбалари ва озиқ-овқат билан таъминлаш, кoinотни ва жаҳон океани ресурсларини ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган муаммолар киради.

Қадриятларнинг жамият тараққиёти, инсон ҳаётига кўрсатадиган таъсири нуқтаи назаридан прогрессив ва реакцион қадриятларга ажратилишини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Жамиятимизнинг иқтисодиёти, маданияти ва маънавиятининг илгари қараб ривожланишига, миллий ахлоқ, одоб, урф-одат негизларида комил инсонни тарбиялашга, мустақил республикамизни ҳар томонлама равнақ топтириб, жаҳон цивилизациясига қўшишга астойдил хизмат қиладиган қадриятлар—бу прогрессив қадриятларни ташкил этади. Аксинча, жумҳуриятимизнинг олдида турган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий муаммоларни ҳал этишга тўсқинлик қиладиган ҳодисалар реакцион қадриятларга киради.

Прогрессив қадриятларнинг барча турлари инсоннинг фаровон ҳаёт кечиришини, эркин яшаши, маънавий-ахлоқий камол топиши учун хизмат қиладиган воситалар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам уларни авайлаб асраш, юксалтириш инсон шахсий ҳаётида ҳам, жамият тараққиётида ҳам катта аҳамият касб этади.

ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЖАМИЯТДАГИ УРНИ

Қадриятлар жамиятимизнинг бойлиги, бизнинг миллий ифтихоримиз. Уларни авайлаб асраш ва муҳофаза қилиш—барчамизнинг бурчимиздир. «Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар. Маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир»¹, деб ёзиб қўйилган Конституциямизда.

Миллий қадриятларга ҳурмат билан қараш—миллатнинг ўзига ҳурмат билан қарашнинг асосий бўғини.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Т., 18-бет.

дир. Минг йиллар мобайнида шаклланган миллий қадриятларимиз ҳозирги даврда яратилган маданий-маънавий бойликлар билан қўшилиб тараққиётимизни тезлатади, ғоявий ва маънавий покланишни таъминлашга кўмаклашади. Шунинг учун ҳам қадриятларни авайлаб асраш, уларни қўриқлаш, юксалтириш алоҳида инсон ҳаётида ҳам, жамият тараққиётида ҳам катта аҳамият касб этади.

Жамиятнинг энг олий маҳсули ва қадрияти бўлмиш Инсоннинг қадриятларга муносабати ҳеч қачон бир текис бўлган эмас. Бир томондан инсон қадриятлар бунёдкори сифатида қанчадан-қанча моддий ва маънавий қадриятларни юзага келтирган бўлса, иккинчи томондан у мавжуд қадриятларга ёвузларча муносабатда бўлиб, уни талон-тарож ҳам қилиб келган. Бунини биз инсоннинг табиий-моддий қадриятларга бўлган муносабатларида яққол кўришимиз мумкин.

Одам пайдо бўлган даврдан то ҳозирга қадар табиатга таъсир қилиб, уни ўзгартириб юборди. Кейинги минг йиллар давомида инсон меҳнат фаолияти натижасида Ер шари юзаси, иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг кескин ўзгариб кетганлиги бунга мисол бўла олади. Эътироф этиш керакки, инсоннинг истиқболни ўйламай қилган хатти-ҳаракатлари, туфайли табиат беҳад озор чекди, кўп нарсалардан абадий жудо бўлди. Маълумки, яқин-яқинларгача инсон табиатга ҳоким, уни истаганча ўзгартириши, ўз иродасига бўйсундириши мумкин, деган нотўғри фикр устунлик қилиб келди. Натижада табиатни иқтисодиёт талабига мослаштириб ўзгартириш авж олиб кетди. Қанча-қанча лойиҳалар пайдо бўлди. Дарё ва кўллардаги балиқлар, паррандалар, ҳайвонлар эҳтиёждан ортиқча овланиб, кўпчилиги ҳозир йўқ бўлиб кетди. Бир пайтлар Амударёнинг ўзидагина 140 дан ортиқ балиқ тури бўлганига энди бировни ишонтириш қийин. Республикамизда Турон йўлбарси, йўлли сиртлон каби ҳайвонлар қирилиб кетди. Оққуйруқ, қорақулоқ, Устюрт қўйлари, жайрон, Бухоро бугуси, оқтирноқли қўнғир айиқ кабилар эса йўқ бўлиш арафасида турибди. Ўрмонлар, тўқайлар йилдан-йилга камайиб бормоқда.

Инсон табиатдан ўзига керакли нарсаларни олиш билан бир қаторда унга ҳар хил ишлаб чиқариш чиқиндиларини ташлаб, табиатни заҳарлантirmoқда. Расмий маълумотларга кўра, ҳар йили атмосферага 200 миллион

тоннадан зиёд карбонат ангидрид (ис гази), қарийб 150 миллион тонна олтингургурт оксиди, 53 миллион тонна нитрат ангидрид, 50 миллион тоннадан ортиқроқ ҳар хил углеводородлар чиқарилмоқда. Жаҳон саноати ҳар йили табиатга 32 миллиард куб метр ифлосланган сув, 70 миллион тонна заҳарли газлар ва 250 миллион тонна чангни ташламоқда. Оқибатда биосфера ўз-ўзини тозалашга ожиз бўлиб қолмоқда, ҳозир атмосферадаги заҳарланган карбонат ангидрид газининг миқдори қарийб 20 фоизни ташкил этади. Бунинг ҳаммаси инсон соғлигига таъсир этиб, рак ва бошқа касалликлар йилдан-йилга кўпайиб кетмоқда. Ҳозирги пайтда дунё бўйича ҳар йили 500 минг киши рак билан касалланган бўлса, унинг 60 фоизи атроф муҳитдаги ҳар хил концерген моддаларнинг кўпайиши натижасида келиб чиққан. Атроф муҳитнинг радиоактив ва кимёвий чиқиндилар билан булғаниши аҳолининг, чорва молларининг, паррандаларнинг, дарё ва кўллардаги, сув омборлари ва океанлардаги балиқ ва бошқа жониворларнинг кўплаб заҳарланишига сабаб бўлмоқда. Олимлар ҳаво, сув ва ер юзининг заҳарланиши шу тариқа давом этадиган бўлса цивилизация ҳалокатга учраши мумкин дейишмоқда.

Сув таъминотининг анъанавий манбалари ҳисобланган дарёлар, кўллар, музликлар, ифлосланмоқда. Инсониятнинг энг катта озиқ-овқат манбаи бўлган жаҳон океани ҳам ҳозирги вақтда цивилизациянинг қурбони бўлмоқда. Ҳар йили жаҳон океанига ўн миллион тоннагача миқдорда нефть ва нефть маҳсулотлари келиб тушмоқда.

Экологик вазиятнинг ниҳоятда кескинлашиб кетишини Орол денгизининг фожиасидан ҳам кўришимиз мумкин. Орол бўйида экологик вазият кейинги вақтларда шу қадар кескинлашиб, фожиали тус олиб кетдики, ундан нафақат Марказий Осиё халқлари, балки бутун курраи замин бирин-кетин зарар кўрмоқда. Кейинги йилларда Орол денгизининг ҳажми уч баравардан кўпроқ қисқарди, майдони икки баравар камайди, қирғоқ 80 километрга чекинди, сувнинг минераллашув даражаси тўрт баравар ошди, ҳайдаладиган икки миллион гектар ерни қум босди, чанг-тўзонлар бўрони 300 километр ва ундан кўпроқ масофага етиб борадиган бўлди. Мана шуларнинг ҳаммаси минтақадаги санитария ҳолатига салбий таъсир кўрсатмоқда. БМТ экспертларининг фик-

рига кўра Орол муаммоси ўзининг экологик ва ижтимоий-иқтисодий оқибатлари жиҳатдан XX асрнинг энг катта офатларидан бири бўлиб қолди.

Бугунги кунда Орол денгизи атрофидаги 35 миллиондан ортиқ аҳоли экологик фалокат оқибатларини бошдан кечирмоқда. Марказий Осиё давлатлари ўз мустақиллигининг дастлабки йилларидаёқ иқтисодий қийинчиликларга қарамай, Орол денгизини сақлаб қолиш, минтақадаги экологик вазиятни барқарорлаштириш йўлида кучларни бирлаштириш, баҳамжиҳат, ҳамкорликда фаолият кўрсатиш лозимлигини англаб етдилар. 1993 йили Марказий Осиё давлатлари раҳбарлари ана шу мақсадда Қозоғистон Республикасининг Қизил Ўрда вилоятида йиғилдилар. 1994 йили эса Қорақалпоғистон Республикаси пойтахти Нукус шаҳрида Орол денгизи муаммосига бағишланган иккинчи учрашув ўтказилди.

Давлат раҳбарларининг ушбу икки учрашуви давомида Орол муаммоларини ҳал этиш экологик таназзул минтақасидаги аҳоли турмушини яхшилаш борасида талай силжишлар рўй берди. Жумладан Орол денгизини қутқариш бўйича халқаро жамғарма, давлатлараро кенгаш ва унинг ишчи органлари ташкил этилди. Нукусдаги учрашувда давлатлараро кенгашнинг «яқин 3—5 йил ичида минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъмин этган ҳолда экологик аҳволни барқарорлаштириш бўйича аниқ чора тадбирлар дастури» қабул қилинди.

Ушбу жамғарма бугунги кунда жаҳон жамоатчилиги, халқаро молиявий ташкилотлар эътиборини тортмоқда. Жаҳон банки Орол бўйи ҳудудида табиий мувозанатни тиклаш, аҳоли турмушини яхшилашга қаратилган лойиҳаларни маблағ билан таъминлашга рози. Европа иттифоқи, ЕХХТ каби нуфузли ташкилотлар ҳам жамғарма фаолиятини қўллаб-қувватлаётир.

1995 йил 3 мартда Туркменистон Республикасининг Тошовуз шаҳрида Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Орол денгизи муаммосига бағишланган анжумани бўлиб ўтди. Давлат раҳбарлари анжуманда Оролни қутқариш бўйича халқаро жамғарма ва давлатлараро кенгаш ижроия қўмитасининг таркиби билан боғлиқ масалаларни ҳам кўриб чиқдилар. Н. Назарбоев иккинчи марта Оролни қутқариш бўйича халқаро жамғарма президентлигига сайланди.

Давлат раҳбарлари 1995 йилнинг 18—20 сентябр кунлари Нукус шаҳрида БМТ билан ҳамкорликда Орол денгизи муаммоси бўйича халқаро анжуман ўтказиш ҳақида келишиб олдилар. Анжуманда Орол денгизини қутқариш бўйича Давлатлараро кенгаш ижроия қўмитаси фаолияти, унинг белгиланган чора-тадбирлар дастури юзасидан амалга ошираётган ишлари ва келгуси ҳамкорлик режаларини муҳокама этдилар. Анжуман якунида давлат раҳбарларининг ушбу учрашув якунларига оид қўшма баёноти қабул қилинди.

Орол денгизи муаммоси бугунги кунда Марказий Осиё халқларининг ягона дардига айланди. Денгиздаги сув сатҳининг пасайиб бориши, минтақадаги табиий мувозанатининг бузилиши оқибатида экологик бўҳрон юзага келди. Бу нафақат Оролбўйи ҳудудида, балки иқтисодий жиҳатдан ўтиш даврини бошидан кечираётган Марказий Осиё мамлакатлари табиий муҳитида, қишлоқ хўжалигида ҳам ўз аксини топмоқда. Минглаб гектар ерлар сувсиз қолди. Мутахассислар денгиз чекиниши натижасида ҳосил бўлган қумликлардан кўтарилган турли минерал тузлар ҳатто Помир тоғидаги музликлар устини ҳам қоплагани тўғрисида маълумотларга эга.

Марказий Осиё минтқасига хос яна бир экологик муаммо пахта яккаҳокимлиги билан боғлиқдир. Минтақамиз табиий иқлими пахтачиликни ривожлантиришга мослашган. Шунинг учун ҳам Марказий Осиё республикаларида ўтмишда пахта экадиган майдонлар кўлами ҳаддан ташқари кенгайтириб юборилган эди. Уларни сув билан таъминлаш мақсадида Амударё ва Сирдарё ўзанида кўплаб сув омборлари қурилган эди. Натижада дарёларнинг суви Орол денгизига етиб келмай, йўл-йўлакай сунъий кўлларда сақланиб қолмоқда. Бундай ҳоллар икки дарёдан сув ичадиган беш мамлакатнинг ҳаммасида ҳам юз бермоқда.

Минтақамизда экологик вазиятнинг мурккаблашиб бораётганлиги ҳақида сўз юритганда яна шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, пахтани етиштириш учун бир неча йиллар мобайнида кўп миқдорда ишлатилган кимёвий моддалар туфайли ер, сув, ҳаво заҳарланди. Оқибатда неча минглаб кишилар ошқозон-ичак, сариқ касалликларига мубтало бўлишди.

Пахта яккаҳокимлиги етказган иқтисодий, жисмоний ва маънавий зарарнинг адоғи йўқ эди. Унинг зарарли

таъсирини ҳамма соҳада — экологияда, ижтимоий турмушда, маориф ва маданиятда, таълим-тарбияда, соғлиқни сақлашда, саноат ва бошқа соҳаларда ҳам кўриш мумкин эди.

Орол денгизининг қисмати ҳам пахта яккаҳокимлиги билан узвий боғлиқдир. Орол бўйида содир бўлаётган экологик фожияни ўз кўлами ва узоқ давом этадиган оқибатларига кўра жаҳондаги энг катта экологик ҳалокатлар билан қиёслаш мумкин. Қурбонлар, бир умр ногирон бўлиб қоладиган кишилар бор. Заҳарланган, яроқсиз ҳолга келтирилган замин, ҳувиллаб қолган, вайрон бўлаётган қишлоқлар бор. Энг хавфлиси шуки, беморлар орасида болалар кўпчиликни ташкил этади. Ногиронлар мунтазам кўпайиб бормоқда. Қорақалпоғистоннинг бир қанча туманларида врачлар оналарга гўдакларни эмизмасликни тавсия этадилар, чунки она сути заҳарланган. Она сутининг заҳарланиши — бу нақадар оғир ҳалокат!

Мустақиллик туфайли бу масалани ҳам ҳал қилишда маълум даражада ижобий ўзгаришлар юз бермоқда. Пахта зараркундаларига қарши заҳарли кимёвий моддаларни ишлатиш ўрнига биологик усуллардан фойдаланилмоқда. Пахтазорларни камайитириш ҳисобига дон маҳсулотларини ишлаб чиқиш йўлга қўйилмоқда. Буларнинг ҳаммаси ўз навбатида экологик вазиятни яхшилашга замин яратмоқда.

Марказий Осиё минтақаси учун хос яна бир вазият шундан иборатки, аҳолининг эҳтиёжларини қондириш учун ер ости бойликлари, жумладан, газ, нефть маҳсулотларини ишлатиш йилдан-йилга кўпаймоқда. Бу эса ўз навбатида атроф муҳитнинг ифлосланишига олиб келиши турган гап. Шунинг учун ҳам ҳозирги энг долзарб масала — мазкур хом ашёларни ишлатишда табиатни муҳофаза этиш чораларини кўриб қўйиш бўлмоғи лозим.

Марказий Осиё минтақасидаги экологик хавф ҳақида сўз юритилганда Қозоғистон Республикасининг Семипалатинск полигонидида собиқ СССР даврида кўп йиллар мобайнида ядровий зарядларни портлатиш туфайли атроф-муҳитнинг радиоактив нурлар ва чиқиндилар билан заҳарланганлиги тўғрисида гапириб ўтмасдан бўлмайди.

Қурулланиш пойгаси авж олган йилларда мазкур полигонда доимий равишда ва жуда кўп миқдорда яд-

ровий қуролларни портлатиш натижасида бир неча минг километр атрофдаги муҳит — ер, сув, ҳаво, ўсимликлар, барча жонли мавжудотлар шу жойларда истиқомат қилувчи кишилар, радиоактив нурлари ва чиқиндилар билан заҳарланди ва ҳозир ҳам заҳарланиб келмоқда. Бу эса ўз навбатида инсониятни лол қолдирадиган даражада турли фожиаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда.

Кейинги йилларда таниқли қозоқ ёзувчиси Олжас Сулаймоновнинг ташаббуси билан ташкил қилинган «Семипалатинск — Невада» ҳаракати туфайли мазкур полигонда ядровий зарядларни портлатиш ишлари тўхтатилган. Лекин экологик вазият ҳанузгача жуда ҳам мураккаб ҳолда сақланиб келмоқда. Маҳаллий аҳоли ичида рақ, қон касалликлари, ногирон гўдакларнинг туғилиши авж олиб кетган. Бундай аҳвол яна қанча вақт давом этишини ҳеч ким билмайди. Полигоннинг келажак тақдири ҳам номаълум.

Бугун инсоният шундай даражага эришдики, энди табиатдан фойдаланибгина қолмасдан уни ҳимоя қилиш зарурати туғилди. Бугун инсонларгина табиатга боғлиқ эмас, балки табиат ҳам инсонларга боғлиқ бўлиб қолди. Табиатни эъзозлашда ва сақлашда ҳеч қандай ҳудудий тўсиқлар бўлиши мумкин эмас, чунки бир мамлакатда рўй бераётган экологик инқироз бошқа жойларга ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Табиат — муқаддас даргоҳ, инсониятнинг бешигидир. Биз яшаб, нафас олиб турган табиат, унинг таркибий қисми бўлмиш — Еримиз ҳамманинг — бутун инсониятнинг умумий уйи, умумий масканидир. Шундай экан, уни кўз қорачиғидек сақлаш, атроф муҳитнинг ифлосланишига йўл қўймаслик башариятнинг ишидир. Табиатни муҳофаза қилишнинг долзарблиги ана шунда. Ана шу долзарб муаммога биринчи даражали эътибор берилмаса оқибати даҳшатли бўлиши аниқ ва равшандир.

Экологик инқироз — ишлаб чиқариш инқироzi бўлиб қолмасдан, айни вақтда ҳам социал-сиёсий муаммодир, чунки табиатни муҳофаза қилиш — бу социал ривожланиш ва халқ фаровонлигини оширишнинг заминидир. Шунинг учун ҳам жумҳуриятимизда табиатни муҳофаза қилишни давлат йўли билан бошқариш, назорат қилишга катта аҳамият берилаётгани бежиз эмас. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг, Оролни

сақлаш, «Экосан» ва бошқа жамғармаларнинг таъсис этилиши табиатдан унумли фойдаланиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш муаммоларига онд минтақавий ва жаҳон илмий-амалий анжуманларининг ўтказилиши табиатни муҳофаза қилиш ишларига жамоатчиликнинг кенг жалб этилиши бунга мисол бўла олади.

Минтақамизда табиатни муҳофаза қилиш ишлари қўйидаги вазифаларни ҳал қилишга қаратилмоғи лозим:

— қишлоқ хўжалик экинзорларини сақлаш, тупроқ эрозиясига қарши курашни кучайтириш, ерларни селдан, кўчкилардан, ўпирилишлардан, шўр босишдан, захарланишдан, сув босишдан ва қақраб қолишдан ҳимоя қилишни таъминлаш;

— фойдали қазилма конларини янада комплекс равишда ўзлаштириш, уларни қазиб олиш ва қайта ишлаш чоғида нобудгарчиликка йўл қўймаслик;

— Орол денгизи, Сирдарё, Амударё ва бошқа дарёлар сувлари сатҳини камайитиришнинг олдини олиш, уларни ифлосланишдан сақлашни кучайтириш чораларини амалга ошириш. Сув манбалари, шу жумладан кичик дарёлар ва кўлларни қуриб қолишдан ва ифлосланишдан муҳофаза қилишни яхшилаш, Марказий Осиёдаги энг муҳим дарё ҳавзаларидаги сув хўжалик комплексларини автоматлаштирилган бошқариш системаларини яратиш, ирригация тармоқларини ҳозирги давр талабига мувофиқлаштириб қайта қуриш;

— зарарли моддаларнинг атроф муҳитга чиқариб ташланишини камайитириш ва чиқарилаётган газларни зарарли аралашмалардан тозалашни яхшилаш, газ ва чангларни ютувчи ғоят самарали аппаратлар, сув тозалайдиган ускуналар, шунингдек, табиий муҳитнинг ҳолатини назорат қилувчи мосламалар ҳамда автомат станциялар ишлаб чиқаришни таъминлаш;

— иссиқлик электр станцияларида мазутдан, торфдан ёқилғи сифатида фойдаланишни камайитириш;

— ўрмонларни ёнғиндан сақлаш ҳамда уларни зарарли ҳашоратлардан ва касалликлардан муҳофаза қилиш. Ихота дарахтзорларини кенгайтириш, шаҳарлар, посёлкалар ва уларнинг атрофларида янги кўкаламзорларни яратиш, мавжуд шундай зоналарни ободонлаштириш;

— илмий асосланган қўриқхона ҳудудлари ва миллий боғларни вужудга келтиришни давом эттириш.

Ёввойи ҳайвонларни мутаносиб равишда кўпайтириш ҳамда табиий кўл, ҳовузлар ва сув омборларида қимматли балиқ турларини урчишиб кўпайтириш тадбирларини амалга ошириш;

Экологик инқирозни ҳал қилиш учун барча мамлакатлар ҳамкорлик билан иш тутишлари мақсадга мувофиқдир. Бу ҳамкорлик тўла тенг ҳуқуқли, ҳар бир мамлакатнинг суверенитетини ҳурмат қилиш, олинган мажбуриятларни, халқаро ҳуқуқ нормаларини виждонан бажариш асосида бўлиши лозим. Биз яшаб турган заминнинг қатъий талаби мана шулардан иборат.

Инсон учун табиий қадриятлар билан бир қаторда **ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий, ахлоқий қадриятлар** ҳам катта аҳамият касб этади.

Башарият кўп минг йиллик тарихи давомида эркин, бахтли ва гўзал ҳаёт кечириши учун зарур бўлган хилма-хил қадриятларни яратди, инсон, унинг ҳуқуқи ва эркинликларини ҳимоя қиладиган қонунлар, сиёсий ташкилотларни бунёд этди. Инсоннинг гўзал яшаши учун зарур бўлган бадий-эстетик қадриятларни ривожлантирди, кишиларнинг бир-бирига ва жамиятга бўлган муносабатларини белгилаб берадиган ахлоқий қондалар мажмуасини жорий этди ва ҳоказо. Мазкур ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ва ахлоқий қадриятлар жамият тараққиётида салмоқли ўрин эгаллаб, кишиларнинг инсоний фазилатларини юксалтиришда катта хизмат қилиб келган ва ҳозир ҳам хизмат қилиб келмоқда. Лекин, шу билан бир қаторда, инсон ўзи яратган ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий, ахлоқий қадриятларни кўп ҳолларда поймол қилиб келаётганлигини ҳам тан олишимиз керак. Қонунбузарлик, ахлоқсизлик, миллатимизнинг урф-одат ва анъаналарига зид келувчи хатти-қаракатларнинг аҳоли, айниқса, ёшлар ичида авж олиб кетаётгани бунга мисол бўла олади. Буларнинг олдини олиш ҳозирги кунда жамиятимиз олдида кўндаланг турган долзарб вазифадир.

Кишиларни қадриятларга истеъмолчи ёки кузатувчи сифатида қараш кайфиятидан холи этиб, аксинча уларни янада кўпайтириш, юксалтириш пайида бўлишларига эришишга алоҳида эътибор бериш керак. Маълумки, ҳаётда ҳеч бир нарса абадий эмас. Бу қадриятларга ҳам тааллуқлидир. Шундай экан, уларни доимо бойитиб, ривожлантириб, кўпайтириб, янгилаб турмоғимиз даркор!

Қадриятлар катта ижтимоий-сиёсий, фалсафий, тар-

биявий аҳамиятга эга. Улар ўтмиш билан ҳозирги кун ўртасидаги ворисийликни ифодалайди, шу туфайли миллатнинг тарихи, унинг ўтмиш ҳаёти, маданияти гавдаланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир сиёсий тузум, ҳар бир давлат қадриятлардан ўз мақсади, манфаати йўлида фойдаланиб келган ва ҳозир ҳам шундай бўлмоқда. Қадриятлар ўз-ўзидан бевосита инсоннинг маънавий қиёфаси, турмуш тарзи, умуман жамият тараққиётини белгилай олмайди. Қадриятларнинг аҳволи, аҳамияти, инсонга кўрсатадиган таъсири, унинг истиқболи у ёки бу жамиятдаги мавжуд ижтимоий тузум томонидан олиб борилаётган сиёсат, унинг манфаатлари билан узвий боғлангандир.

Бунн биз ўзбек халқи миллий қадриятларининг ўтмишдаги ва ҳозирги аҳволидан яққол кўришимиз мумкин.

2. МУСТАМЛАКАЧИЛИК, ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ҚАДРСИЗЛАНИШИ

ТАЛОН-ТОРОЖ ҚИЛИНГАН ТАБИИЙ ВА МОДДИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗ

Ўзбекистон табиий ресурсларга ниҳоят даражада бой, нисбатан юқори иқтисодий ва ишлаб чиқариш-техника қудратига эга мамлакатдир. Республикамиз бағрида фойдали қазилмалар мўл. У табиий иқлим шароитларига кўра, қишлоқ хўжалик маданиятини юксалтириш имконияти баланд, маҳсулотлар етиштириш учун энг қулай минтақалардан биридир. Ўлкамиз азалдан илм-фан ва маданиятнинг қадимий марказларидан бири бўлиб келган. Бу ўлка олимлари, етук мутафаккирлари жаҳон илм-фани ва маданиятини ўз кашфиётлари ва ўлмас илмий асарлари билан бойитдилар, инсоният тафаккури тараққиётига жуда катта ҳисса қўшдилар.

Ана шундай ўлкани, унинг бойликларини қўлга кiritиш чоризм ташқи сиёсатининг мақсади бўлиб, бу сиёсат рус императори Пётр Биринчи томонидан асослаб берилган эди. Ана шу ниятни амалга ошириш илинжида Пётр Биринчи Ўрта Осиёга Александр Бекович Черкасский, Флорио Беневени каби жосусларини шу ўлкани ҳар тарафлама ўрганиш учун юборган эди.

Россиянинг кейинги ҳукмдорлари ҳам мазкур сиёсатни амалга ошириш учун кўплаб жосуслар юбордилар, бир қанча экспедиция уюштирдилар ва бошқа саъй-ҳаракатлар қилдилар. 1839—1840 йилларда Русия Хивани босиб олиш учун Перовский бошчилигида катта ҳарбий экспедиция уюштирди. Аммо босқинчиларнинг бу ҳаракати зое кетди. Экспедиция улкан талофатлар билан ортга қайтишга мажбур бўлди.

1864—1875 йилларда чоризм Туркистонни забт этгач, ўлкани ўзининг мустамлакасига, метрополиянинг хом ашё қўноғига айлантирди. Бу эса Туркистон жамиятининг бутун турмушини ағдар-тўнтар қилиб юборди, ундаги халқларнинг миллий қадриятлари, урф-одат, анъаналари зўравонлик билан барбод этилди, жамиятнинг табақалашуви кучайди.

Чоризм томонидан Туркистонда ўтказилган мана шу сиёсат, афсуски, Ўзбекистонда октябрь инқилобидан кейинги даврда ҳам ўзига хос усулда давом этди. Собиқ СССР марказий органлари оғизда миллий жумҳуриятларни ҳар томонлама ривожлантириш ҳақида гапириб, амалда эса уларнинг ҳақиқий эҳтиёжларини ва манфаатларини оёқ ости қилдилар. Зўравонликка асосланган маъмурий буйруқбозлик тизими, тоталитар марказ ўз қўлидаги чексиз ҳокимиятни ишга солиб, республикаларнинг мустақиллигини, фуқароларнинг энг оддий ҳақ-ҳуқуқларини ҳам камситиб қўйди.

Республика иқтисодиёти асосан хом ашё етказиб беришга йўналтирилди.

Пахта яккаҳокимлиги узоқ йиллар давом этаверди. Суғориладиган ерларга муттасил пахта экиб келинди. Неча-неча ўн йиллар давомида заҳри қотил бутифосни пахтачиликда қўлланди, пайкалларга сепилди. Оқибат-натижада еримиз заҳарланди, сув ва ҳаво булганди, неча минглаб кишилар ошқозон-ичак, сариқ касалликларига мубтало бўлишди, болалар, хотин-қизлар ва катталар ўртасида ўлим кўпайди.

Пахта яккаҳокимлиги оқибатида сувдан фойдаланиш издан чиққанлиги туфайли Орол денгизининг сатҳи ниҳоятда пасайиб кетди. «Сувнинг тобора камайиб кетаётгани ва унинг сифати ёмонлашиши тупроқ ва ўсимлик қатламининг таназзулига, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига ўзгаришларга, балиқни қайта ишлаш соҳасининг йўқолиб кетишига, шунингдек суғориладиган ерлар самарадорлигининг пасайишига олиб келди. Экологик

вазиятнинг ёмонлашуви Орол денгизи ҳавзасидаги 35 миллион аҳолининг турмуш шароитларига, уларнинг саломатлигига бевосита ва билвосита салбий таъсир кўрсатди, хўжалик фаолиятини бузиб юборди. Буларнинг барчаси эса мазкур минтақадаги миграцион жараёнларнинг кучайишига олиб келади»¹.

Республика халқи мамлакат ва собиқ социалистик лагерь мамлакатлари тўқимачилари олдидаги ўз байналминнал бурчининг виждонан бажаришга бажарди-ю, аммо ўрнини қоплаб бўлмайдиган талофатларга учради.

Шундай қилиб оқ ва қизил мустамлакачилик туфайли ноёб бойликларга ва имкониятларга эга, истеъдодли ва меҳнатсевар халқ ажойиб анъаналари, бой маданияти бўлган, буюк мутафаккирлар ва улуғ зотларни вояга етказган бизнинг диёримиз доимо хом ашё манбаига айлантириб камситилиб қўйилган эди. Пахтачиликда ялпи маҳсулотни кўпайтириш кетидан қувиш бутун аҳолининг, айниқса, деҳқонларнинг ҳаётини манфаатларига катта зиён етказди. Узоқ йиллар давомида «ер—деҳқонники», «ер умумхалқ мулки», «ерга хусусий мулкчилик абадий бекор қилинган», «помешчик ер эгалиги тугатилган», «деҳқон ер эгалиги ҳуқуқига асос солинди», деб зўр бериб гапириб келиндию, аммо ҳаётда деҳқон ердан, ер эса деҳқондан жудо бўлди.

ОЛИЙ ҚАДРИЯТ — ИНСОН ҲАЁТИГА ТАҲДИД

Мустабид тузум олий қадрият ҳисобланувчи инсон ва унинг ҳаётига ҳам жиддий хавф солган эди. Сир эмаски, чоризм ва большевизм мустамлакачилари маҳаллий халқнинг миллатпарвар зиёлиларини, атоқли давлат арбобларини, етук миллий қадриятларни бирма-бир қатағон қилишдан мустамлакачилик тартибларини сақлаб туришнинг энг маккорона, тарих синовидан ўтган нозик йўлларида бири сифатида фойдаланди. Қатағонлик—миллий кадрларни қийратишга, халқларни қўрқитиб олишга, миллий онги ва ғурурининг ўсишига йўл бермасликка қаратилган давлат сиёсатидир.

20-йилларнинг охирларидан бошлаб қатағон қилиш ҳамма жойга бало-қазодек ёйилди. Кимда-ким шубҳа остига олинган бўлса, айби борми, йўқми, ҳақми ёки

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил 21 сентябрь.

ноҳақми, сўраб-суриштириб ўтирилмай йўқ қилина-
верди.

Ўта машъум йилларда ҳеч ким ўзини хавфсизман, деб ҳисоблай олмаган, кечаси уйида тинч ухлай олмаган, кишилар ноҳақдан «халқ душмани», «миллатчи», «жосус», «ёт унсур» деган тавқи лаънатни олиб турмага тушган. Одам одамдан қўрққан, бир-бирига ишонмаган. Ҳамма руҳий изтироб ва даҳшат ичида яшаган. Ежов ва Берия айғоқчилари истаган одамдан хоҳлаган пайтларида истаганларича «айб» ва «жиноят» топиб, йўқ айбни бор қилиб, бегуноҳ одамларнинг тақдирини ҳал этганлар, ўн, ўн беш йилга қаматганлар, отишга ҳукм қилаверганлар. Қамоқхоналарда одамлар чидаб бўлмас ҳақорат ва тазйиқ остида, қилмаган ишларини қилдим, деб бўйинга олишга, қалбаки кўрсатмаларга имзо чекишга мажбур бўлганлар. Бундай даҳшатли фожиалар Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтмади. 1937—1939 йилларида Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг «учлик»лари (тройка) томонидан 41 минг нафардан кўпроқ киши судланди, 6 минг 920 киши отиб ташланди. Бундай бедодлик 50-йилларга қадар давом этди. Умуман, 1939—1953 йилларда битта бизнинг жумҳуриятимизнинг ўзидагина 61 минг 799 киши қамалди. Шулардан 56 минг 112 киши турли муддат билан озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинди. 7 минг 100 киши эса отиб ташланди»¹.

Социализм байроғига «ҳамма нарсa инсон учун, инсоннинг бахт-саодати учун» деган сўзлар ёзиб қўйилган эди. Амалда эса бу шиор оддий инсонлар учун эмас, балки марказ ва жойлардаги раҳбарлар манфаати учун хизмат қилиб келди. Оддий инсонлар учун социализм янги ташвиш, янги муаммоларни туғдириб, уларнинг ҳаётини янада мураккаблаштириб юборди.

Гарчи сўзда, социализм жамиятда ишлаб чиқариш воситалари халқ қўлида, қашшоқликка барҳам берилган, деб айтилса-да, амалда эса кишилар ўз қўли билан ишлаб чиқараётган маҳсулотлардан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиниб, турмуш даражалари йилдан-йилга пасайиб кетаверди.

Сўзда социализм чинакам демократик жамият, унда кишиларнинг ҳамма эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолатланади, улар фикр, мафкуравий

¹ «Ўзбекистон овози», 1991 йил 15 сентябрь

эътиқодларни ифодалаш ҳамда уни тарқатиш ҳуқуқига эгадир, деб келинди, амалда эса кишилар бундан ҳам маҳрум қилинди. Оддий меҳнаткашларнинг, баъзи бир миллатлар ва эллатларнинг ҳақ-ҳуқуқлари чеклаб қўйилди, бутун-бутун халқлар қатағон қилинди. 1941—1945 йилларда Шимолий Кавказ ва Қрим аҳолиси — қалмоқлар, чеченлар, ингушлар, қарачойлар, қрим татарлари ва бошқалар зўравонлик йўли билан ўз юрларидан Шарққа томон кўчирилди. Кўчирилган мусулмонларнинг умумий сони тахминан 3 миллион кишини ташкил қилади. «Жазоланган» халқлар вакилларининг ҳисоб-китобига кўра кўчириш чоғида 1 миллионга яқин болалар, аёллар, қариялар, касаллар оламдан кўз юмган.¹ Мажбурий равишда ўз ҳудудларидан бадарға қилинган халқларга нисбатан асоссиз равишда чеклашлар жорий этилди, уларнинг барча ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари камситилди. Булар эса ўтмишда ижтимоий-сиёсий қадриятларнинг ҳам оёқ ости қилинганидан далолат беради.

Қатағон даҳшатли довулдек қанчадан-қанча давлат арбоблари, олимлар, маданият ходимлари, зиёлиларимизнинг гулини—энг сараларини бирма-бир супуриб кетди. Ўзбек халқининг сеvimли ва ардоқли фарзандлари Файзулла Хўжаев ва Акмал Икромовнинг тақдири ҳаммамизга маълум. Халқимизнинг истеъдодли вакиллари бўлган Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Усмон Носир, Элбек, Шокир Сулаймон, Гулом Зафарий, Санжар Сиддиқ, Аъзам Аюб, Муҳаммад Ҳасан ва бошқалар қатағон қурбони бўлдилар.

Турғунлик даври деб аталган 70-йиллар ва 80-йиллар бошларида, кейинчалик 1984—1990 йилларда ҳам содир бўлган қатағонлик ўзининг моҳияти ва кўлами жиҳатидан миллатимиз бошидан кечирган жабр-жафоларнинг даҳшатлиси эди. Бу даврларда гап айрим кишиларни қоралаш, қатағон қилиш устида эмас, балки бутун бир миллатни бадном этиш, қадр-қимматини ерга уриш устида боради. «Ўзбек мафияси», «Ўзбеклар иши», «Пахта иши», «Бухоро иши» сингари ҳақоратомуз аталмалар пайдо бўлганлигини, ўзбек халқи пешонасига ўғри, порахўр, ишёқмас, текинтомоқ, боқиманда деган тамғалар ёпиштиришга ҳаракат қилинганлигини айтмасдан ўтиб бўлмайди.

¹ Қаранг: «Аргументы и факты», 1989, № 5.

Миллий ўзлигимизни англаб олишимизга йўл бермаслик мақсадида мустамлакачилар томонидан олиб борилган зўравонлик сиёсати натижасида миллий ғуруримиз, урф-одатларимиз, инсоний қадриятларимиз ерга урилди. Сохта байналмилалчилик шовқинлари остида халқимиз ҳақ-ҳуқуқи, эрки, иззат-нафси, тили, тарихи, маданияти тазйиқ остига олинди.

Ошкора зўравонлик, ур-йиқит, таъқиб ва тазйиққа, миллий хўрлаш ва камситишга асосланган мустабид сиёсатнинг машъум оқибати сифатида баъзи одамларда бора-бора игоаткорлик, қарахтлик, тўпорилик, лақмалик илдириш ота бошлади. Халқ ичида аламонлашув бошланди. Мардлик ва жасорат, ҳур фикр ва ғурур, садоқат ва эътиқод, ирода ва қадрият сингари муқаддас тушунчалар кишиларда, айниқса ёшларда аста-секин сўна бошлади. Миллий руҳга зимдан зарба берилаверди. Ана шундай оғир ва мураккаб бир шароитда бахтимизга Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллиги эълон қилинди. У юз йилдан кўпроқ вақт давомида эзилган, камситилган, шаъни ва ғурури ерга тапталган халқимиз эзгу ниятини рўёбга чиқариш учун кенг имконият ва шароит яратиб берди.

ЧЕКЛАНГАН ДЕМОКРАТИЯ ШАРОИТИДА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ АҲВОЛИ

Ўтмишда рўй берган салбий ҳодисалар туфайли Ўзбекистон ўзининг давлат мустақиллигини йўқотиб қўйган эди. Бошқарув усуллариининг ҳаддан ташқари марказлаштирилгани оқибатида Иттифоқнинг ҳоким, жумҳуриятларнинг эса тобе, бошқача айтганда, вассал бўлиб қолганлиги жамиятимиз тараққиётига ғов бўлди. Шахсга сиғиниш авжга чиққан, қатағон кучайиб кетган пайтларда жумҳурият ҳуқуқлари пасайиб оёқ ости қилинди. Гарчи асосий қонун бўлган Конституцияда жумҳуриятлар мустақил деб белгилаб қўйилган бўлса-да, уларнинг барча инон-ихтиёрлари, ваколатларини марказ ҳукумати ўз қўлида мустаҳкам ушлаб турарди. Марказнинг гапи-гап, айтгани айтган эди, у тўғрими-нотўғрими барибир, бажарилиши шарт эди. Қабул қилинган қарорлар ва қонунларнинг баъзилари жумҳуриятлар учун унчалик тўғри келмаса ҳам бажарилиши сўзсиз талаб қилинарди. Ер ва ер ости бойликларига эгалик қилиш, ички ва ташқи сиёсат масалаларини

ҳал этиш, кадрлар тайёрлаш ва уларни иш билан таъминлаш, маданият, фан ва бошқа соҳаларни қай даражада ривожлантириш сингари энг муҳим ҳаётӣй муамлоарни ечиш ҳуқуқи жумҳуриятлардан олиниб, юқоридан белгиланадиган бўлиб қолган эди. Собик СССРнинг турли жумҳуриятларида содир бўлган ижтимоӣй-иқтисодӣй-сиёсий тангликлар, миллий мажоралар қайд қилинган нотўғри сиёсатнинг қонунӣй оқибатидир десак, ҳақиқатдан холи бўлмайди.

Ўтмишда халқимизнинг бошига тушган кўп кулфатларнинг яна бир сабаби шундаки, мамлакатда ҳамма вақт битта коммунистик партия ва унинг олий органи—Сиёсий бюро ҳукмронлик қилиб келганидадир. Ҳокимиятни ўз қўлига киритиб олган коммунистик партия давлатнинг ичидаги давлат каби эди. Ундан юқори турган ҳокимият йўқ эди. Уни танқид қиладиган, хатоларини фош этадиган, камчиликларини юзга соладиган бошқа партиялар бўлган эмас. Шу сабабли коммунистик партия йўл қўйган хатолар ҳам тўғри деб тасдиқланиб келинганди. Пировард натижада бу хатолар янада жиддийлашиб, чуқурлашиб бориб, батамом инқирозга олиб келди.

Кўп йиллар давомида ҳукм суриб келган коммунистик мафкуранинг таъсири остида «халқимиз демократик давлатда яшаб келаётир», деб жар солиб келдик, ҳақиқатда эса биз тоталитар тузумдаги жиловланган демократия шароитида яшадик. Сиёсий ҳаётимиз тўлатўкис коммунистик партиянинг ихтиёрида эди. Олий Кенгаш ва маҳаллий советлар сайловлари КПСС нинг назорати остида ўтарди. Сайловга қўйиладиган номзодлар, уларнинг сони, таркиби, сайлов, ҳаммаси партия қўмиталари томонидан олдиндан белгилаб қўйиларди. Ҳаттоки сайлов комиссияларининг аъзолари ҳам партия қўмиталарининг бюроси томонидан тасдиқланиб қўйиларди. Сайлов бюллетенида битта ўринга битта номзод киритиларди. Аслида бу сайлов эмас партия томонидан кўрсатилган номзодлар учун овоз бериш эди. Лекин шунга қарамай мамлакатимизда бўлиб ўтган сайловларни энг демократик сайлов деб овоза қилинардди.

Конституцияда кўрсатилган фуқароларнинг ҳуқуқлари амалда ҳар қадамда поймол қилиниб келинди. Натижада жамиятимизда барқарорлик, тинчлик ўрнига — нотинчлик, доимий сиёсий кураш ҳукмронлик қил-

ди. Собиқ СССР 74 йил ҳукмронлик қилган бўлса, халқимиз ана шу 74 йил мобайнида бир-бири билан курашиб келишди. Октябрь инқилоби фуқаролар урушига туташиб кетди, у эса коллективлаштириш, индустриализациялаш жараёнида рўй берган катта сиёсий курашларга айланиб кетди. Қатағон йилларидаги курашлар ўз навбатида 1941—1945 йиллардаги фашизмга қарши олиб борилган урушлар билан қўшилишиб кетди. Бу эса ўз навбатида 50—70-йилларда жамиятимизда авж олиб кетган космополитизм, диссидентларга қарши олиб борилган сиёсий курашларни юзага келтирди.

Ташқи сиёсатимиз ҳам сиёсий курашни авж олдириш ғоялари билан суғорилган эди. Сўзда бизнинг сиёсатимиз тинчлик ва ҳамкорликни таъминлашга қаратилган сиёсат деб келинди. Лекин амалда эса КПСС ўзининг Программасида «Капитализм, инсоният тарихидаги энг сўнгги эксплуатациялаш тизими», «ҳозирги даврнинг асосий мазмунини капитализмдан социализм ва коммунизмга ўтиш ташкил қилади» деб ёзиб қўйилган эди.

Мамлакатимизда ўтмишда сиёсий кураш, тортишувлар қанчалик авж олиб кетганлигини давлатни бошқариш учун коммунистик партия раҳбарлари томонидан олиб борилган ўзаро сиёсий олишувлардан яққол кўришимиз ҳам мумкин. Маълумки, И. Сталин вафотидан кейин мамлакатни бошқариш учун КПСС Сиёсий Бюро аъзолари ўртасида тахт учун кураш ниҳоятда кучайиб кетади. 1953 йилдан бошланган мазкур курашлар то собиқ СССР пароканда бўлиб кетгунига қадар (1991 йил) давом этди. Мана шундай тортишувлар, курашлар натижасида халқимиз барқарорлик, тинчлик, тотувлик каби ижтимоий-сиёсий қадриятлардан йироқлашиб доимо хавф остида яшаб келди.

Маълумки, шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларида иқтисодиётнинг ижтимоий йўналиши жуда заифлашиб кетди. Жамиятнинг ғоят муҳим принципи—меҳнатга яраша тақсимлаш тамойиллари бузила бошлади. Баъзан юқори мартабали шахслар фаолиятида юз берган салбий ҳодисалар меҳнаткаш инсоннинг дилини қаттиқ ранжитиб, ҳафсаласини пир қилди, қадр-қиммати ва нафсонияти камситилишига олиб келди. Капиталистик мамлакатларда инсон ҳақ-ҳуқуқлари, эркинлик, қадриятлари нест-нобуд қилинаётганлиги ҳақида истаганча гапирдик, шов-шув кўтардик, ўзимиздаги унча-мунча ютуқларни эса мутлақлаштирдик, керагидан ортиқ мақ-

тадик, Афсуски, ўша кезларда собиқ совет жамиятида инсоннинг ор-номуси ва қадриятлари исталганча оёқ-ости қилинаётган эди. Ижтимоий адолат бузилган, қонун-қоидалар, ҳуқуқ тартибот суниистеъмол қилинган эди. Ўша даврларда кўпчилик одамлар ноҳақ қамалди, жазоланди, айбсиз айбдор бўлиб қолишди, инсоний қадриятлари ерга урилди.

Маҳкамачилик, маъмурий буйруқбозлик ҳукмронлик қилган шароитда умумийликнинг яккаликдан, ижтимоий манфаатларнинг шахсий манфаатлардан устунлиги баҳонаси остида инсон моддий манфаатларининг оқил-лона чегаралари кескин торайтирилди, социалистик тузумнинг инсонпарварлик моҳияти йўққа чиқарила бошлади. Амалга ошмаган даъватлар ва ваъдалар шу қадар кўп бўлдики, оқибатда уларга ҳеч ким ишонмай қўйди. Инсоннинг манфаатлари моддий ресурслар, ҳуқуқий кафолатлар билан мустаҳкамланмади.

ИСКАНЖАГА ОЛИНГАН МАДАНИЙ-МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗ

Чоризм мустамлакачилари Туркистон халқларининг маънавий жиҳатдан Русияга нисбатан устун туришини яхши англаган ҳолда, уларни саводсизлик, билимсизлик ҳолатида ушлаб туришга интилдилар. Чунки ғафлат уйқусида бўлган, фан, техника, маданият ютуқларидан беҳабар қолган, миллий онги паст халқни танлаш анчагина осондир. Бу ҳақда генерал Кауфман очиқдан-очиқ шундай деб ёзган эди: «Бу халққа иложи борица кўпроқ пахта эктириш, кўпроқ ишлашга мажбур этиш, керакки, токи бир зум ҳам ўйлашга, кундалик воқеаларни англашга уринишга вақти ҳам, хоҳиши ҳам қолмасин. Мабодо буларда дарду ҳасратларини тўкиб солишга мойиллик туғилса, фақат диндан нажот топсин»¹.

Миллий ғурури сўндирилган, маданияти, тили, урф-одат ва анъаналари камситилган, ҳақ-ҳуқуқлари, эрки, қадрияти, иззат-нафси ерга урилиб, маънавий манқуртга айланган халқ ва миллат — мустамлакачилар учун тап-тайёр ўлжадир. Шунинг учун ҳам чор ҳукумати мустамлакачиликнинг ҳамма даврларида ўлкамизда

¹ «Ўзбекистон овози», 1993 йил 26 июль.

фаннинг, маърифатнинг, маданиятнинг, миллий онгининг, миллий ғурур ва миллий ўзлигини англашнинг ривожланишига йўл бермасликка жон-жаҳди билан курашиб келдилар. Босиб олинган халқларни охир-оқибати оломонга айлантириш, улар қалбидаги озодлик ва эркинлик алангаларини буткул сўндириш барча мустамлакачиларнинг олий мақсадидир. Бундан шўро ҳукумати ҳам истисно эмас эди.

Шахсга сиғиниш ва тоталитаризм авжига чиққан йилларда бошқа жумҳуриятларда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам миллий қадриятлар ривожига сунъий тўсиқлар яратилди. Тилимиз, маданиятимиз, меросимиз, қораланди ва камситилди. Бир неча минг йиллик маданий меросимизга унчалик эътибор берилмади. Жумҳуриятимизда қисқа муддат ичида икки марта алифбо ўзгариб, халқ икки марта саводсиз бўлиб қолди. Араб алифбосидан воз кечиш халқни 13 асрлик она тарихидан бутунлай узоқлаштирди. Қатағонлик даврида араб алифбосида ўқиш ва ёзишни биладиган зиёлилар таъқиб остига олинди, ўша йилда ёзилган жамики китоблар, нодир қўлёзмалар ёқиб ташланди. Натижада бутун бир маънавий хазинадан маҳрум бўлдик.

30-йилларда ва ҳатто яқин-яқинларда ҳам Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Урганч, Хива, Қўқон, Шаҳрисабз ва бошқа кўплаб шаҳар ва қишлоқлардаги масжид ва мадрасалар, осориатиқалар динга қарши кураш ниқоби остида бузиб ташланди. Халқимизнинг меҳнати ва ақл-идроки билан дунёга келган ғўзал тарихий обидалар ўйламай-нетмай яксон қилинди. Йиллар давомида зиёрат қилиб келинган муқаддас жойлар, азиз-авлиёлар мақбаралари атайин бузиб ташланди.

Миллий қадриятларга, маданият ва маънавий меросимизга, динга ҳурматсизлик шу даражага бориб етдики, минг йиллар давомида баҳор ва меҳнат байрами бўлиб келган Наврўз тақиқланди, кўкламда сумалак қилиш ҳоллари қораланди, руҳонийларнинг, диний ташкилотларнинг фаолиятлари чекланди. Ўзбекистонда ўзбекларни миллий кийимларини кийишдан воз кечишга чақириш ҳоллари кучайди, тўн ва дўппи кийиб юриш миллатчилик ва маданий қолоқликнинг ифодаси сифатида талқин этила бошлади. Диний урф-одатларга, маросимларга қатнашганлар расмга олиниб кейин жазоланди, матбуот саҳифаларида фель-

етон қилинди, расмий йиғилиш ва мажлисларда қаттиқ танқид қилинди.

Бебаҳо миллий қадрият ҳисобланган қадимий қўл-ёзмаларни ўрганиб нашр этиш, оммага етказиш имкониятига эга бўлган иқтидорли ёшларнинг ўсиб камол топиши, етук олим ва мутахассис бўлиб шаклланишига имконият очиб берилмади, уларга нисбатан чеклашлар давом этаверди.

Миллий маданий меросимизни қоралаш, тилимиз ва тарихимизни камситишлар, ҳар қандай миллий қадриятларни ҳурмат қилишга миллатчилик, маҳаллийчилик деб баҳо беришлар, маҳаллий зиёлиларни таъқиб остига олишлар—буларнинг ҳаммаси қатағонлик сиёсатининг турли шаклларда намоён бўлиши ва ижроси эди. Маҳаллий тараққийпарвар кучлардан вақт-вақти билан ўч олиш ва йўқ қилиб ташлаш, миллатпарварликка қаратилган ҳар қандай фикрни буржуа миллатчилиги, феодал ўтмишни қумсаш деб баҳолаш, миллатчиликни баҳона қилиш, миллий зиёлиларнинг бошига мушт тушуриб, «хушига келтириб», «кўзини очиб» туриш, ҳақорат ва камситишларни мунтазам давом эттириш бири-биридан ажралган тасодифий ҳодиса бўлмай мустамакчилик тартиботларини мустаҳкамлашдан манфаатдор бўлган, халқнинг миллий онги, маданияти ва миллий қадрияти ўсиши, билимлари кучайишидан ҳадиксираган сиёсий тузум, кучлар тутган йўлнинг ифодаси эди. Миллий қадриятларимизга нисбатан бўлган бундай адолатсиз муносабат, мустақилликка эришганимизга қадар давом эттирилди.

Халқимиз миллий онги, миллий маданияти ва қадриятлари ривожланишини чеклаб қўйиш мақсадида узоқ йиллар мобайнида олиб борилган қатағонлик сиёсати охир-оқибатда кўплаб зиёлиларнинг ўз она тилини деярли унутиб қўйишга, миллий урф-одатларини менсимасликка, европача ахлоқ ва одобни тарбиянинг бош мезони деб билиши ва ҳурмат қилишига сабаб бўлди. Улар секин-аста бўлса-да, ўз она тилини билмайдиган, урф-одатлари ва қадриятларини менсимайдиган «ўта замонавий» кишиларга айлантира бошлади.

Истиқлол бўлмаганида бу ҳол ҳаддан ташқари кучайиб, миллий қадриятлар ривожланиши тўхтаб, манқуртлашиш жараёни авж олган бўларди.

Ун йиллар давомида ижтимоий-иқтисодий, маданий-сиёсий ва миллатлараро муносабатлар соҳасида, қад-

риятларни жамият имкониятлари ва талаблари даражасида юксалтириш масаласида йиғилиб қолган муаммолар қалқиб юзага чиқди, уларни ҳал қилиш зарурати биринчи даражали аҳамият касб этди. Худди ана шу шароитда инсонпарварлик қадриятларига асосланадиган жамиятни барпо этиш ва мустаҳкамлаш масаласи ўртага қўйилди. Бундан бошқа йўл йўқ эди.

ШАХСИЙ, ОИЛАВИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ПОЙМОЛ ЭТИЛИШИ

Маълумки, ҳар бир инсонда, унинг оила аъзолари—ота-она, ака-ука, опа-сингил, тоға-жиян ҳаёти, хотирани билан боғлиқ бўлган ҳар хил қадриятлар мавжуд. Мазкур қадриятларга улардан қолган ноёб ёдгорликлар, буюмлар, кийим-кечаклар, қимматбаҳо безаклар, китоблар, сеvimли ёри, ёки фарзандларининг расмлари, хатлар ва ҳоказолар киради. Уларни авайлаб асраш, қадрлаш катта тарбиявий, маънавий аҳамиятга эга. Ўз авлодининг шажарасини, тарихий, ҳаётини яхши билиш оила аъзоларида миллий ғурур туйғусини қўзғатади, авлодлар ўртасида ворисликни сақлаб қолиш, туғилган заминга, ватанга садоқатли бўлиш каби олижаноб инсоний фазилатларни шакллантиришда катта восита бўлиб хизмат қилади.

Афсуски, мустабид ҳокимият томонидан олиб борилган зўравонлик ва ғайриинсоний сиёсат туфайли халқимиз ана шу қадриятлардан маҳрум қилиниб қўйилди. Халқ душмани, бой қулоқ деб отиб ўлдирилган, қатгори қилинган зотларнинг оила аъзолари ўзларининг ким эканликларини яшириб келишга мажбур бўлишди, ҳаттоки, улардан туғилган ўғил-қизлар ҳам ўз ота-оналарининг ким эканликларини билмасдан қолишди.

Қўплаб кишилар эса, ота-оналари хоки ётган заминни тарк этиб, бошқа республикалар, хорижий мамлакатларга чиқиб кетишга мажбур бўлишдилар.

Яшаш имкониятларидан, барча инсоний ҳақ-ҳуқуқлардан, бор бисотидан бутунлай маҳрум этилган нотавон инсонлар жамики хунрезлик ва қирғин-баротларга чидай олмай, жонларини сақлаб қолиш мақсадида, дунёнинг турли томонларига қараб бош олиб, оламари тариқдай сочилиб, тарки Ватан қилганлар. Уларнинг бир қисми Афғонистон, Ҳиндистонга кетиб қолишган бўлса, бошқа минг-минглаб ватандошларимиз Туркия

ва Эронга, Саудия Арабистони ва Қашқарга, Америка ва Олмонияга, Хитой ва Индонезияга боришга мажбур бўлишган. Қанчадан-қанча туркистонликлар бошига шу тариқа мусофирлик, ғариблик кулфати тушган. Ана шундай сиёсатнинг оқибатида минглаб кишилар, айниқса ёш авлодимиз вакиллари ота-боболарини, ўз шажарасини, уруғ-аймоғини билмайдиган манқуртларга айланиб қолди. Илгари ҳар бир мўмин мусулмон энг камида етти отасининг исмини ёд билган бўлса, ҳозирги ёшлар кўп бўлса 3—4 аждодини билади, халос. Шажарасини билмайдиган инсонда қандай қилиб туғилган заминга, ўз авлодларига меҳр-муҳаббат бўлсин?

Инсонни ўз миллати, оиласи шажарасидан маҳрум этиб манқуртлик руҳида тарбиялашга қаратилган хатти-ҳаракатлар ўтмишимизда кенг тарқалиб кетган «барча миллат ва элатлар бирлашиб ягона совет халқини ташкил қилади», деган сохта ғоянинг маҳсули эмасмикин?

Марказ юритган сиёсат туфайли Ўзбекистон жаҳон мамлакатларидан ажратиб ташланган, йўллар тўсилган, чегаралар ёпилган, иқтисодий, маданий алоқалар узиб қўйилган эди. Дунё бизнинг овозимизни, бизлар эса дунё халқлари овозини эшитмасдик. Бамисоли, «темир қўрғон» ичида яшардик.

Нафақат ташқи дунё билан, ҳаттоки муҳожирликда юрган қариндош-уруғлар билан учрашиш, хат-хабар орқали алоқа қилиб туриш ҳам тақиқлаб қўйилган эди. Ота-онаси, ака-укаси, опа-сингиллари Ватанда қолган ёки хижрат қилганлар бир-бирларининг ўлик-тирикликларидан ҳам хабар ололмасдилар.

АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАР ВА АНЪАНАЛАРИМИЗНИНГ ТОПТАЛИШИ

Мустабид тузум ўтмишда кенг тарқалган, кишилар онгида сақланиб қолган «эскилик қолдиқларига қарши муросасиз кураш олиб бориш» деган сохта ғоялардан келиб чиқиб, халқимизни ахлоқий қадриятлар, урф-одат ва анъаналаридан жудо қилишга интилиб келди. Маълумки, миллий урф-одат, анъаналар ва удумлар минг йиллар давомида яратилган, жорий қилинган ва халқнинг турмуш тарзига, кундалик эҳтиёжига айланиб кетган. Халқ унга амал қилган, бузмаган, ўз миллатини, тилини, миллий бирлигини сақлаб қолган. Удумлар

миллатнинг ҳаёт томири, мустаҳкам илдизларидир. Ғанимлар миллатни йўқотиш учун шу мустаҳкам илдиз, ўқ томирни қирқиб ташлашга ҳаракат қилишган. Бундан шўро ҳукумати ҳам истисно эмас. Халқимиз турмуш тарзининг таркибий қисмига айланиб кетган прогрессив удумлар ва анъаналарини, турли байрамлари, маросимлари, ҳаттоки, дўпписи, сумалаги, бешигини чеклаб қўйиш учун турли хил баҳоналарни ўйлаб топдилар ва усталик билан амалга оширдилар. Сўнгги йилларда «Ҳосил байрами», «Хирмон байрами», «Қовун сайли», «Гул сайли», гап-гаштаклар, кўпкари, қишда қилинадиган тўкмалар, қорхатлар, никоҳ тўйи, «эскилик сарқитлари» деб уларни сунъий равишда ўйлаб чиқилган бошқа байрамлар ва маросимлар билан зўрлаб алмаштиришга ҳаракат қилиб келинди. «Дорбоз» каби азалий халқ томошалари, мушоиралар, аскиябозликлар, миллий спорт ўйинлари ва ҳоказоларга эътибор сусайиши натижасида йўқолиб кетишига оз қолди. Шарқ оламининг, ўзбек халқининг қадим-қадимдан эъзозлаб келинаётган қувончли байрамларидан бири «Наврўз» ни йўқ қилишга уринишди. Уни ҳеч бир асоссиз диний байрам деб айблашди. «Наврўз» асрлар давомида одамларда она-ерга ва табиатга меҳр-муҳаббат уйғотган, унга авайлаб муносабатда бўлиш ва ардоқлаш туйғуларини тарбиялаган. Қадимдан «Наврўз»да ҳашар йўли билан ариқлар қазилган, кўкатлар ва гуллар экилган, кўчатлар ўтказилган, дала-ларга қўш чиқарилиб, барака уруғи қадалган. Байрам баҳонасида ёру дўстлар, оғанини, қариндошлар дийдор кўришганлар. Кичиклар катталарга иззат-икромда бўлишган, ота-оналарга оқлик ва совға қилинган.

«Наврўз» кунларда полвонлар, аскиячилар, қизиқчилар, қўғирчоқбозлар, дорбозлар, санъаткорлар ўз санъатларини намоиш этганлар. «Наврўз» миллий маданият, санъат ва пазандаликнинг ўзига хос намоишидир. «Наврўз»да сумалак пишириш қадимий одатдир. Сумалак пишириш жараёнида аёллар ўзаро суҳбат қуришган, эртак ва афсоналар айтишган, қўшиқ айтишиб рақсга тушишган.

«Наврўз» билан бир қаторда мусулмон мамлакатларининг муқаддас байрамлари ҳисобланган Қурбон ва Рамазон ҳайитлари ҳам тақиқлаб қўйилган эди. Биз 74 йил мобайнида зўр бериб «Қуръон»ни қораладик, ислом дини халқ учун афъюн деб келинди. Диндорлар маъ-

навий зўрланди, ҳуқуқлари чеклаб қўйилди. Ҳатто, ота-она, қавм-қариндошларнинг дафн маросимида қатнашишга эскилик сарқити деб қаралди, раҳбарларга нисбатан тазйиқ ўтказилди. Энг ажабланарлиси шундаки, диний китобларни нашр этиш тақиқланди, борлари ҳам тортиб олинди. Ўзимизни бутун дунёга даҳрийлар мамлақати деб эълон қилдик. Диний адабиётларни чоп этиш ман қилинди. Баҳоуддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Сўфӣ Оллоёр сингари мусулмон оламида аллақачонлардан бери маълум ва машҳур бўлган олимларнинг асарлари «диний ғоялар билан суғорилганлиги» баҳонасида таъқибга учради. Инсон тафаккури ва меҳнатининг самараси бўлган юзлаб масжид ва мадрасалар, қанчадан-қанча маърифат масканлари, тарихий ёдгорликлар ўйламай-нетмай бузиб ташланди. Масжид ва мадрасаларнинг бузиб ташланганлиги динга садоқатли кишиларнинг энг нозик инсоний ҳис-туйғуларини оёқ ости қилинишига сабаб бўлди. Яксон қилинган масжид, мадрасалар билан бир қаторда халқнинг тарихини ҳам, меъморчилигини ҳам, маданиятини ҳам вайрон қилишди.

Ислом динига қарши узоқ йиллар давомида олиб борилган кўр-кўрона кураш, ўзбекларни миллий қадриятлардан маҳрум этишга уриниш бу тарихимизга, маданиятимизга нисбатан қилинган ҳурматсизликдан бошқа нарса эмас.

Ўтмишни ҳадеб ёмонлайвериб, бадном қилавериб, шу даражага бориб етдикки, каттани ҳурмат, кичикни иззат қилишни унута бошладик. Одамлардан иймон-этиқод кўтарила бошлади, бировларнинг дилини ранжитиш одатдаги ҳодисага айланди. Секин-асталик билан етим-есирлар ҳақиға хиёнат қилиш, оғир жиноятлардан ҳам тап тортмаслик, бойлик ва мансабга қараб одамларни ҳурмат қилиш, таъмағирлик сингари энг ярамас, энг разил иллатлар пайдо бўлиб, томир ота бошлади.

Диндор ота-боболаримиз, сувға тупурма, табиатни булғатма, дарахтни синдирма, жониворларни бежон қилма, нонни увол қила кўрма сингари ўғитлари ўртадан кўтарилгандан кейин, етти ухлаб тушимизда ҳам кўринмаган салбий ҳодисаларга дуч кела бошладик. Ариқлар ва анҳорларга ҳеч тортинмай мағзава тўкишдан, ўраларни аҳлатга тўлдириб қўйишдан, корхоналар

чиқиндиларини дарёга оқизишдан, заминни, сув ва ҳавони заҳарлашдан, умуман табиатга манқуртларча муносабатда бўлишдан зиғирчалик ҳижолат чекмайдиган бўлинди. Жамият ва табиат ҳамда инсоният учун бундан ортиқ жиноят бўлиши мумкин эмас-ку!

Жамиятимизда рўй берган ва ҳаётда чуқур илдириб кетган салбий ҳодисалар, ярамас иллатлар ва нуқсонлар одоб-ахлоқ таълим-тарбия масаласида узоқ йиллар давомида йўл қўйилган камчиликлар билан ҳам маълум даражада боғлиқдир, десак айни ҳақиқатни айтган бўламиз. Буларнинг ҳаммасига мустақилликка эришганимиздан кейин аста-секин чек қўйила бошланди.

МИЛЛИЙ АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ҚАДРИЯТЛАРИМИЗНИНГ ЎТМИШДАГИ АЧИНАРЛИ АҲВОЛИ

Мустамлакачилик сиёсати одамларнинг қалбига ва шуурига таъсир ўтказиш йўлидан бориб, адабиёт ва санъат асарларига ўзига хос ёндашувни вужудга келтирди. Маълумки, адабий ва эстетик қадриятлар кишиларни образлар воситасида тарбиялашга, уларга руҳий озиқ, маънавий мадад бўлишга даъват этилгандир. Агар бу қадриятлар бирор мақсад сари қатъий йўналтирилса, авлодларнинг онгида, тарбиясида, бинобарин, уларнинг дунёқараши ва турмуш тарзида жиддий ўзгаришлар ясаши мумкин.

Чоризм ва большевизмнинг ғоявий раҳнаmolари буни жуда яхши билар эдилар. Уларнинг адабий-эстетик қадриятларимизга тажовузида икки хил усул яққол кўзга ташланади, яъни чор мустамлакачилари халқимиз қўлидаги ноёб қўлёзмаларни (улар қўпинча ягона нусхада сақланиб келган) турли йўллар билан эгаллаб олиб, метрополияга жўнатиш натижасида улардан миллатимизнинг баҳраманд бўлиш имкониятини йўққа чиқарган бўлса, қизил мустамлакачилар адабий жавоҳирларни халқ кўзидан пана қилиш, уларни бошқача, ўзларига ёқадиган алфозда талқин этиш йўлидан бордилар.

Адабий қадриятларимизни менсимаслик тамойили истилочиларнинг даҳо шоир ва мутафаккир Алишер Навоий асарларини янгилик эмас, оригинал эмас, балки форсий адабиётнинг таржимасидир, деб эълон қи-

лишга уринишда ҳам кўринади. Қизиги шундаки, бу тамойилнинг янгича қирралари Октябрь инқилобидан кейин ҳам ўзини намоён қила берди. Гарчи Алишер Навоий буюк сўз санъаткори сифатида тан олинган, унинг асосий асарлари кўплаб нусхада чоп этилган бўлса-да, улуғ устоднинг ҳамма ғоялари, асарларининг тўла-эстетик қуввати кенг китобхонлар назаридан четда қолаверди. Унинг асарлари замона зайлига, коммунистик мафкурага мос тарзда талқин қилинди ёки бу мақсадга мувофиқ келмайдиган ўринлар босиб чиқарилмади. Хусусан, «Хамса»га кирган дostonларнинг бош қисмлари юлиб олиниб, нашр этиладиган бўлди. Буюк шоирнинг асл фалсафий, ахлоқий ғоялари, тасаввуфона фикрлари, Оллоҳга ва унинг расулига азиз-авлиёларга бағишланган ҳамду-саноларни, унинг ўз шахсини, кайфиятини, дунёқарашини ёрқин ифода этувчи ўринларни қисқартириб ташлаш одатдаги ҳолга айланган эди.

Инқилобдан кейинги, юқорида таъкидланган, алифбо ислохотлари натижасида ёш авлод минг йиллик адабий меросдан баҳра олиш имкониятидан маҳрум бўлди. «Эскича» дан саводли кишиларнинг асосий қисми қатағон сиёсатининг қурбони бўлди ёки турли сиқувлар, тазйиқларга бардош бера олмай хорижга қочиб кетишди. Бунинг устига арабча имло билан ёзилган китобки бўлса, кўр-кўрона тақиқланиб, ёндирилиб, йўқотиб юборилди. Буларнинг ҳаммаси халқимиз ўтмиш адабий меросининг каттагина қисми янги авлодларга бегона бўлишига олиб келди.

Адабиёт тарихига бойлар адабиёти (сарой феодалклерикал адабиёти) ва йўқсуллар адабиёти позициясидан баҳо бериш натижасида миллатимиз мулки бўлган улкан адабий хазина лаънатланиб, халқ назаридан соқит қилиб келинди. Сарой адабий муҳитида ким ижод қилган бўлса, унинг бадий салоҳиятидан қатъий назар, асарларига ғоявий душманлик ёрлиғи осилаверди. Оқибатда Хусайний, Амирий, Фазлий Намангоний сингари жуда кўп шоирларнинг мероси бадий-эстетик қиммати-га яраша баҳоланмади, мабодо ўрганилган бўлса ҳам фақат қора кўзойнак остида тадқиқ қилинди. Уларнинг асарларини кенг китобхонларга тақдим этиш ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

Тақиқланган адабий меросимизнинг яна бир қатлами сўфиёна руҳда ёзилган асарлар эди. Хусусан, улуғ

мутасаввуф шоир, Туркистон пири Аҳмад Яссавий ҳазратларининг комил инсонни тарбиялашга қаратилган, кишини поклашга хизмат қиладиган шеърлари, ҳикматлари, Сўфи Оллоёрнинг асарлари ўта жиддий тақиқ остига олинди. Ҳатто бу улуг ижодкорлар ҳақида тадқиқот ёзган олимлар ҳам яқин-яқингача қувғин қилингани ҳеч кимга сир эмас.

Шўролар даврида маълум мақсадларни кўзлаб адабиёт ва санъатга алоҳида эътибор билан қаралди, адабиёт иши умумпролетар ишининг бир қисми, деб эълон қилинди. Социалистик реализм деб ном олган ижодий метод ва адабий оқим ана шу ишни амалга оширишнинг воситачиси бўлиб хизмат қилди. Адабиётнинг партиявий қолипларига сирмаган асарларни уларнинг бадий қимматидан қатъий назар танқид қилинди, муаллифлари тазйиқ остига олинди ва, ҳатто, қатл этилди (Қатағон қурбонлари ҳақида биз олдинги саҳифаларда ёзган сатрларимиз айнан ижодкорларга кўпроқ тегишли эканлигини англашилган бўлса керак).

Бунинг натижасида яратилган асарларнинг асосий қисми гўзаллик манбаи эмас, гоёлар йиғиндисига айланиб қолди. Бир-бирига ўхшаш образлар болалаб кетди, якраг, ҳақиқий инсоний ҳис-туйғулардан йироқ «қизил» адабиёт майдонга келди. Ҳар қандай мажмуа, ҳар қандай шеърӣ тўплам Ленин ва партия мадҳи билан бошланадиган бўлди. Шу жиҳатдан бутун шўро адабиётини «шахсга сиғиниш адабиёти» деса ҳам бўлади. Шахсга сиғиниш даври адабиёти деганда фақат Сталин шахсига сиғиниш даври назарда тутиш камлик қиладигандай туюлади.

Биз бу билан шўролар даврида ҳақиқий бадий асарлар яратилмади демоқчи эмасмиз, фақат уларнинг қадр топмаганини, аксинча уларни йўқотиб юборишга, маданиятимиз тарихидан изини ўчиришга ҳаракат қилинганини таъкидламоқчимиз.

Ҳар иккала мустамлакачилик учун муштарак хуссиятлардан бири диёримиздаги тарихий, эстетик қимматга эга бўлган неки бўлса метрополия марказларига ташиш тамойилидир.

Бугунги кунда Москва ва Санкт-Петербургдаги кўпгина музейларда халқимизнинг бадий даҳоси туфайли яратилган амалий санъат намуналари, заргарлик буюмлари, нодир жиҳозлар сақланмоқдаки, улар Самарқанд ва Бухоро, Хива ва Урганч, Қўқон ва Шаҳрисабз, қў-

йингки, юртимизнинг ҳар жойидан олиб кетилгандир. Ҳатто археологик қазилмалар натижасида топилган, аجدодларимиз томонидан яратилган ва биз қонуний эгаси ҳисобланадиган ҳазиналарни ҳам ташиб кетишган. Жаҳонга машҳур Амударё ҳазинаси тарихи бунга мисолдир.

Эстетик қадриятларимизнинг таркибий қисми ҳисобланган меъморчилик обидалари (уларни олиб кетишнинг иложи йўқ эди) мачит ва мадрасалар динга қарши кураш шиори остида вайрон қилинди.

Архитектура санъати ва шаҳарсозлик соҳасида миллий анъаналар, маҳаллий табиий иқлим шароити ҳам назар-писанд қилинмади. Натижада совуқ минтақалар учун лойиҳаланган турар-жой бинолари жазирама чўлда ҳам, Осиёча хусни билан ном чиқарган бошқа бир шаҳарда ҳам қурилаверди. Қайси шаҳарда бўлмасин, бир хил бинолар, бир хил ҳиёбонларга дуч келинардик.

Хуллас, мустамлакачилик асорати ҳукм сурган даврда халқимизнинг адабий-эстетик қадриятлари моҳиятини ўзгартириш, сохталаштириш, сийқалаштириш орқали уларни метрополия манфаатларига хизмат қилдириш йўлидан борилди.

Юқорида айтилганлардан шу нарса яққол кўриниб турибдики, мустамлакачилар маҳаллий халқларнинг қадриятлари, бой ва ранг-баранг маданияти, урф-одат ва анъаналарини оёқ ости қилиб, миллий ғурури, ифтихорини топтаб, Туркистон аҳолиси маданий, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва бошқа жиҳатлардан Россияга нисбатан орқада қолиб кетган қолоқ халқ, улар октябрини қилобидан кейингина Русиянинг ёрдами туфайли муайян ижтимоий ютуқларга эришди, келгусида ҳам фақат россияликлар ёрдами туфайли тараққий этишлари мумкин, деган ғояни Туркистон ва жаҳон халқларининг онига сингдиришга ҳаракат қилиб келишди.

Мустақиллик ҳамма нарсани жой-жойига қўйиб, оқни қорадан, ҳақиқатни ёлғондан ажратиб берди.

3. МУСТАҚИЛЛИК — ҚАДРИЯТЛАРГА ЯНГИЧА ЕНДАШУВ ДАВРИ

ТАБИИИ ВА ИҚТИСОДИЙ ҚАДРИЯТЛАР ХАЛҚ ФАРОВОНЛИГИ ХИЗМАТИДА

Маълумки, 1991 йил 31 август кунини Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг навбатдан ташқари олтинчи сессияси Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги ва озод суверен давлат — Ўзбекистон Республикасини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Давлат мустақиллигини қўлга киритиш натижасида Ўзбекистон учун иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг маданий ва маънавий янги ланишининг, миллий қадриятларимиз тикланишининг кенг истиқболлари очилди.

Мустақиллик ўзбек халқи ҳаётидаги ҳеч қачон унутилмайдиган тарихий воқеадир.

Ўзбекистон давлат мустақиллиги шу тупроқда яшаётган юртдошларимиз қатори ўзоқ йиллар давомида она юридан, элидан, айрилиб, мусофирлик жабрларини тортган муҳожир миллатдошларимизни ҳам шу қадар ҳаяжонга солди ва чексиз қувонтирдикки, буни сўзда ифодалаб, тўла-тўқис таърифлаб бўлмайди. Шу ўринда ҳорижда яшаётган ватандошимизнинг тубандаги изҳори дил сўзларини келтириб ўтиш жоиздир.

«... Ниҳоят ўз Ватанидан, ўз Ватани тупроғига қўмилишдан жудо қилинган, хорижий элларда Ватан жамолини, Ватан тупроғини эзилиб соғинишга маҳкум қилинган миллионлаб ўзбекларнинг — туркистонликларнинг орзиқиб кутган кунини келди, орзулари ушалди. Ўзбекистон ҳукуматининг олий минбаридан муҳтарам жумҳур — раис Ислом Каримов тилидан Ўзбекистон Жумҳурияти мустақил давлат мақомига эга бўлгани тўғрисидаги хушхабарни эшитган заҳотимизда, биз, ўз Ватанларини бир неча кун зиёрат қилиш бахтига муяссар бўлган бир неча ҳорижлик биродарларимиз билан бирга бир-биримизни қучоқлаб, йиғламоқдан ўзимизни тиёлмадик. Комил-ишонч билан айтамикки, айни пайтда бу хушхабардан огоҳ бўлган миллионлаб америкалик, саудиялик, олмониялик, покистонлик, афғонистонлик жигарларимиз ҳам бир-бирларини қучоқлаб йиғлаб турибдилар, жисму жонлари билан мустақил Ватанларига талпиниб турибдилар...

Бу хушхабарларнинг хушхабарлиги рост бўлсин, жисму-жонларингизни қисиб-қийнаган кишанларнинг парчалангани рост бўлсин, турли-туман қутқулардан, иғволардан, тухмат балолардан пароканда бўлиб кетган миллатимизнинг қаддини ростлагани рост бўлсин, бириккани рост бўлсин!»¹

Халқимизнинг асрий орзуси бўлган мустақилликни таъминлашда, ўзбек халқининг қадр-қимматини ҳимоя қилишда, ўлкамиз бойликлари талон-тарож қилинишининг олдини олишда, Ўзбекистон довуғининг дунёга таралишида Президентимиз Ислом Каримовнинг буюк тарихий хизматлари асло унутилмасдир. Юртбошимизнинг кейинги бир юз ўттиз йил давомида қарам ва муте бўлиб келган ўзбек халқини озодликка чиқариб, бошини қовуштириб, аҳил-ҳамкор қилиб мустақиллик муаммоларини оқилона ҳал этиш йўлидаги тиминсиз саъй-ҳаракатларини бутун дунё аллақачон эътироф этди. Ўзбекистон Республикаси бугунги кунда 160 дан ортиқ мамлакат томонидан тан олинishi бунинг яққол далилидир.

Мустақиллик шарофати билан илгари талон-тарож қилиб келинган табиий ва иқтисодий қадриятларимиз эндиликда фуқароларнинг бахт-саодати ва манфаатлари йўлида фойдаланилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси тупроғида Менделеев жадвалига киритилган маъданларнинг қарийиб ҳаммаси бор. У азалдан дунёдаги олтин ва бошқа жавоҳирлар қазиб олинадиган давлатлар қаторидан ўрин олиб келган. Аммо собиқ СССР йилларида Ўзбекистоннинг кўп миқдордаги олтини ва бошқа ер ости бойликлари Иттифоқ хазинасини тўлдириб келган. Бундан на республика, на унинг халқи манфаат кўрган. Эндиликда эса Ўзбекистон ери, бойликлари нафақат ўзимизни, замондошларни, балки келажак авлодларни, неварачевараларимизни, бугунги Ўзбекистон халқларининг ягона байналминал оиласини ташкил этувчи барча инсонларни боқиш ва уларнинг бахтиёр ҳаётини таъминлаш учун ишлатилмоқда. Нуфузли хорижий мамлакатлар банкларига омонат этиб қўйилган олтинларимиз Республикамиз белини бақувват этиб, жумҳуриятимизга чет эл сармояларини олиб келиб, халқимиз фаровонлигини таъминлашга хизмат қилмоқда.

¹ «Ўзбекистон овози», 1991 йил 3 сентябрь.

Ўзбекистоннинг ер ости бойликлари ичида газ катта ўринни эгаллайди. Ўтмишда у ҳам олтинимиз каби марказ эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланиб келинган эди. Ҳар йили миллион-миллион куб. метр газимиз собиқ марказнинг буйруғига биноан бошқа республикалар ҳамда бир қатор Европа мамлакатларига юборилиб туриларди. Маҳаллий аҳоли эса газдан ўз эҳтиёжига яраша фойдаланиш имкониятидан маҳрум этиб қўйилган эди. Эндиликда эса бунга ҳам чек қўйилди. Ҳукуматимиз томонидан изчил равишда амалга оширилаётган инсонпарварлик сиёсати туфайли кейинги йилларда юзлаб қишлоқларга газ ва ичимлик сувлари етказиб берилди. Бундай хайрли ишлар ҳозир ҳам давом этиб келинмоқда.

Истиқлол очиб берган имкониятлар туфайли биз нефть ва нефть маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларимизни ҳам ўзимизнинг ички имкониятлардан келиб чиқиб қондиришга интиляпмиз. Ўтмишда бошқа республикаларда ҳар йили ўрта ҳисоб билан тўрт миллион тонна нефть сотиб келинган бўлса, 1995 йили атиги 750 минг тонна нефть четдан харид қилинди. 1997 йили жумҳуриятимиз нефтга бўлган барча эҳтиёжларимизни ўз имкониятларидан келиб чиқиб қондиришни режалаштирмоқда. Кўкдумалоқ, Мингбулоқ каби нефть конларида жадал суръатлар билан олиб борилаётган ишлар мазкур масаланинг узил-кесил ҳал этилишини таъминлайди, деб ўйлаймиз.

Табиий қадриятларимиз ҳақида гап қетганда яна бир муҳим масала тўғрисида тўхталиб ўтишимиз ўринлидир. Бу ғалла мустақиллигини таъминлаш масаласидир. Маълумки, собиқ Иттифоқ сиёсати туфайли республика иқтисодиёти фақат хом ашё, асосан пахта етказиб берадиган бўлиб қолган эди. Республикада 4 миллион гектардан зиёд суғориладиган ерлар асосан пахта ўстириш учун фойдаланиб келинган эди. Аҳолининг бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларига, жумладан ғаллага бўлган эҳтиёжлари ўзга республикалар ҳисобидан қондириларди. Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан Ўзбекистонга четдан ғалла сотиб олиб келиш ниҳоятда қимматга тушадиган бўлиб қолди. Шунинг эътиборига олиб, жумҳуриятимиз кейинги икки-уч йил ичида донли экин майдонларини кўпайтириб, аҳолининг ғаллага бўлган эҳтиёжини асосан ўз имконият-

ларимиздан келиб чиқиб, қондиришга муяссар бўлмоқда.

Келгуси икки-уч йил ичида биз нефть мустақиллиги каби ғалла мустақиллигига ҳам эришамиз деган умид-дамиз.

Жумҳуриятимиз заминидаги кўмир, мрамар, ҳар хил рудалар ва бошқа бойликлардан эндиликда халқимиз фаровон ҳаёт кечириш йўлида фойдаланиб келмоқда.

Ер ости бойликларини Ўзбекистон халқининг манфаатига самарали хизмат қилдириш хусусида гап юритар эканмиз, фикримизча, иккита масалага алоҳида эътибор бермоғимиз лозим. **Биринчидан**, жумҳуриятимиз заминида фойдали қазилмалар қанчалик мўл бўлишидан қатъи назар, уларга ниҳоятда эҳтиёткорлик, тежамкорлик билан ёндашиб, келажак авлодимиз манфаатларини, республикамиз истиқболини ҳисобга олган ҳолда ишлатишимиз керак. Бу айниқса, нефть, газ, кўмир маҳсулотларига даҳлдордир, чунки, уларнинг захиралари чекланган, шунингдек булар ўрнини тўлдириб бўлмайдиган маҳсулотлар туркумига киради. Шу нуқтаи назардан қаралса газ маҳсулотларини четга чиқариш биз учун зарурми, ёки йўқми?, деган савол ўз-ўзидан туғилади. Мазкур масала бўйича ривожланган ҳорижий мамлакатларнинг тажрибаси эътиборга лойиқдир. Масалан, АҚШнинг заминида Менделеев жадвалидаги барча маҳсулотлар, жумладан нефть, газ, кўмир, олтин ва ҳоказолар мавжуд. Уларнинг захираси бир неча юз йилга етарли. Лекин, шунга қарамасдан, АҚШда юқорида тилган олинган маҳсулотларга бўлган эҳтиёжларини бошқа мамлакатлардан олиб келинган хом ашё ҳисобидан қондириб келинмоқда. Шундай экан, биз ҳам ўз захираларимиздан самарали фойдаланиш устида пухта ўйлаб кўришимиз керак.

Иккинчидан, ўтмишда биз ер ости хазиналарини хом ашё сифатида бошқа республикаларга арзон баҳода бериб турган бўлсак, эндиликда улардан халқ истеъмоли маҳсулотлари ишлаб чиқариб, дарамод олишни кўзласак, мақсадга мувофиқ бўлур эди. Халқимиз истиқболини кўзлаб, келажакда жумҳуриятимизни хом ашё етказиб берувчи давлатдан уни ўз еримизда қайта ишлаб халқ истеъмол молларини етказиб берадиган мамлакат даражасига кўтаришимиз даркор. Худди шу мақсадда ер усти бойликларидан хом ашё сифатида

эмас, балки улардан маҳсулот тайёрлаб самарали фойдаланиш режаларини илмий ишлаб чиқишимиз керак, деб ўйлаймиз. Ҳозирча бу борада ҳам ечимини кутиб турган муаммолар оз эмас.

Республикамиз ўзининг ноёб табиий-иқлим шароити туфайли мева, сабзавот, шарбат ва винолар ишлаб чиқариш соҳасида катта имкониятларга эга. Шунинг эътиборга олиб ҳорижий мамлакатлар билан биргаликда янги замонавий технология асосида мазкур маҳсулотларни қайта ишлаб чиқадиغان қўшма корхоналар бунёд этишни йўлга қўйишимиз керак. Бу республика иқтисодиётини ривожлантиришга ижобий таъсир этиш билан биргаликда аҳолининг юқори сифатли қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондириш имкониятини яратиб беради. Шунингдек, ғўзапояни қайта ишлаб чиқадиغان технологияни ҳам жорий этиб, ундан қоғоз, мебель ва бошқа истеъмол молларини ишлаб чиқишни таъминласак мақсадга мувофиқ бўлар эди.

ҚАЙТАДАН КЎЗ ОЧГАН МАЪНАВИЙ САРЧАШМАЛАРИМИЗ

Мустақиллик туфайли нафақат табиий ва иқтисодий қадриятларимиз, балки маънавий-маданий қадриятларимиз ҳам эндиликда халқимиз баркамоллиги учун тўлақонли хизмат қилишга ўтди.

Маънавият ҳар бир инсоннинг, миллатнинг, давлатнинг куч-қудрат манбаидир. Маънавият бўлмаган жойда бахт-саодат ҳам, иймон-этиқод ҳам, Ватан ва эрк туйғуси ҳам, диёнат адолат ҳам, бўлмайди ва аксинча.

Таниқли қозоқ шоири Мухтор Шаханов айтган бир ривоятни эслатиб ўтмоқчиман. Қадим замонларда бизнинг еримизга босқинчилар кириб келади. Чегарага етгач, хон қўшинларини тўхтатиб олдида турган мамлакатдаги вазиятни билиб келиш учун жосусларини юборади. Маълум вақтдан кейин улар қайтиб келиб хонга шундай маълумот беришади. Биз катта тўйнинг гувоҳи бўлдик. Унда мамлакат подшоҳи ҳам бор экан. Тўй қизиб бораётган бир пайтда, даврага қўлида дўмбира ушлаган бир ёш йигит кириб келди. Подшоҳ дарҳол йигитни ёнига чорлаб, ўзи ўтирган ердан унга жой бўшатиб берди. Биз ажабланиб, «бу йигит ким?», деб сўраганимизда, — «Бу бизнинг шоиримиз-ку» деган жавоб олдик, дейди. «Э, жаноб олийлари, менга ҳужум

қилишга рухсат беринг, бундай ақли пас подшоҳи бор мамлакатни биз осонгина босиб оламиз», дейди хоннинг лашкарбошиси.

«Йўқ, отни изимизга қараб ҳайдаймиз, чунки маънавий қадриятларни шунчалик зўр эъзозлайдиган мамлакатни асло енгиб бўлмайди», деб жавоб қайтаради хон.

Мазкур ривоятдан чиқадиган хулоса шуки, маънавияти юксак халқнинг илдизи мустақкам бўлади, уни ҳеч қачон тиз чўктириш мумкин эмас. Чинакам цивилизациялашган демократик давлат ҳамда бозор муносабатлари, бозор воситалари фақат юксак маънавият негизида барпо этилиши мумкин. Юксак маданиятсиз буюк давлат қуриб бўлмайди. Шунини эътиборга олган ҳолда ҳукуматимиз фан, маориф ва маданият соҳасига жиддий эътибор билан қарамоқда.

Мустақиллик Ўзбекистон халқларининг бой маданияти, бебаҳо илмий, фалсафий ва маънавий мероси, ноёб тарихининг тикланиши ва ривожланиши учун зарур бўлган барча имкониятларни яратиб бермоқда.

Маънавияти юксак миллатгина мустақиллик, порлоқ истиқбол учун курашга ўзида куч-қудрат топади, ўз ўзини қадрлайди, қаддини тик тутади, ўтмиши билан фахрланади, келажакка умидворлик билан қарайди.

Маънавият халқларни бир-биридан ажратмайди, балки бирлаштиради, аҳилликни кучайтиради, дўстлик, қардошлик, ҳамжиҳатликка даъват этади. «Маънавият турли халқлар ва мамлакатлар кишиларини қон-қардош қилади. Уларнинг тақдирини ўзаро ҳурмат асосида яқинлаштиради. Бизнинг маънавиятимиз асрлар давомида миллион-миллион кишилар тақдири билан шакланган. Уни ўлчаб ҳам, паёнига етиб ҳам бўлмайди. У инсон учун бутун бир олам»¹.

Миллат маънавиятини юксалтиришда унинг тили маданиятини, миллий онг, миллий ўз-ўзини ва қадриқиммати аниқлаш ҳиссини миллий ғурур ва ифтихорини ўстириш муҳимдир.

Миллий мустақиллик ва ўзликни аниқлашда ўзбек тили маънавий онг, унинг ривож топиши нечоғлик аҳамиятга эга эканлиги маълум. Тилимизнинг камолоти миллатимиз тараққиёти, миллий маданиятимиз ри-

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. 71-бет.

вожланишининг ҳал қилувчи омилларидан бири эканлиги ўз-ўзидан тушунарлидир. Халқнинг маънавий бойлиги, ақл-идроки ва тафаккури, тарихи ва маданияти унинг тилида, маданиятида, урф-одатлари ва руҳиятида ўз ифодасини топади.

Тил халқнинг қалби, халқнинг номусидир. Ҳар бир тил ўз халқи учун буюк ва бебаҳодир. Тилимиз онамиз сингари улуғ ва мўътабардир. «Она тилининг буюк аҳамияти шундаки, — дейди И. Каримов, — у маънавий белгиси сифатида кишиларни яқин қилиб жипслаштиради»¹.

Тил миллатнинг тарихи ва маданиятини ўрганиш учун калитидир. Кимки ана шу калитдан фойдалана билса, у ана шу тил эгаси бўлган халқнинг юрагига йўл топади. Фақат тилни билган тақдирдагина миллатнинг руҳини, кайфиятини, маданияти ва тарихини, миллий хусусиятларини, унинг қадр-қимматини, гурурини тўғри тушуниш ва баҳолаш мумкин.

Тилга нисбатан беҳурматлик бу энг аввало, тил эгаси бўлган халққа нисбатан ҳурматсизлик, унинг қадр-қимматини ерга уриш, камситишдир.

Биз ўзимизнинг яқин ва олис тарихимизда тилимизга нисбатан ошкора зўравонлик, беписандлик қилганлигини аввалги саҳифаларда қайд этган эдик.

Бу ўринда шуни такидлаш керакки, айнан миллий истиқлол учун курашнинг муҳим жабҳаларидан бири халқимизнинг ўз тилининг обрў-эътибори, мавқеини кўтариш учун ҳаракати бўлди. Натижада 1989 йилнинг 21 октябрида «Давлат тили ҳақида» Қонун қабул қилинди.

Ўзбек тилига давлат мақоми берилиши ҳаётимиздаги, ҳатто тарихимиздаги ниҳоятда катта воқеа эди. Ўзбекистон ўзбек тилининг чинакамига гуркираб ривожланиши, чуқур илдиз отиши учун зарур бўлган барча шарт-шароитларни яратадиган бирдан бир маскандир. Ўзбекистон ўз заминида тилга оид ҳар қандай масалани мустақил ҳал қилиш ҳуқуқига эга. Конституциямизнинг 4-бандида қайд этилганидек, «Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир».

Шундай бўлса-да республикамиз худудида яшовчи барча миллат ва элатлар тилларининг ҳурмат қилиниши ва ривожланиши учун шароит яратиб берилади.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. 71-бет.

Тилимизни кўз қорачигидек, авайлаб асраш, эъзозлаш, уни ривожланишига, қаддини тиклаб олишига, ундаги барча имкониятларни тўла юзага чиқариш ва намоён бўлишига кўмаклашиш жамиятимиз, давлатимиз халқимиз зиммасидаги асосий мақсадлардан бўлиб ҳисобланади. Тилни асраш бу энг аввало, мустақиллигимизни авайлаш қўллаб қувватлашдир. Мустақиллик эса ўз навбатида тилимиз маданиятимиз ривожланишининг асосидир.

Ҳозирги пайтда жумҳуриятимиз раҳбарлари сиёсатида ёшлар орасида энг иқтидорли, салоҳиятлиларини танлаб, саралаб олиб, уларнинг илмий, маданий-маънавий жиҳатдан камолотга эришишлари, замонавий фан-техника асосларини чуқур ўзлаштириб олишлари учун ғамхўрлик қилиш катта ўрин тутати. Ўзбекистон Республикасининг эртанги ҳаёти, порлоқ истиқболи назарда тутилиб кўплаб ёшларимиз Туркия, Хитой, Япония, АҚШ, Олмония ва бошқа хорижий мамлакатларга таъсил олиш учун юборилди. Бу иш тўхтовсиз давом этапти. Ёшларимиз сафида инглиз, немис, француз, араб ва форс тилларини биладиган, улардан амалда фойдалана оладиган кишиларнинг кўпайиб бараётганлиги истиқлолимиз, маданий-маънавий тараққиётимиз учун катта ютуқдир.

Жумҳуриятимизда «Таълим тўғрисида қонун»ни ҳаётга жорий этиш, таълим-тарбияни замонавий талаблар даражасида олиб бориш, мактабларни миллийлаштириш, ўрта махсус билим юртлари ва олий ўқув юртларига кириш имтиҳонларини тест усулида ўтказиш борасидаги ишлар ҳам маданий-маънавий тараққиётимизда ўзининг ижобий таъсирини кўрсатапти.

Миллий истиқлол туфайли кўпқиррали бой миллий маданий меросимиз тикланмоқда. Маданий-маънавий мерос авлод-аждодларимиздан қолган буюк хазинадир. «Бу хазина инсонга ҳаётда барқарорлик бағишлайди, унинг қарашлари шунчаки бойлик орттириш йўлида кун кўришга йўл қўймайди, фожиалар вақтида омон сақлаб қолади ва моддий қийинчилик кунларида иродани мустаҳкамлайди»¹.

Маданий меросга ҳурмат бу, биринчи навбатда, унинг яратувчиси, авайлаб-асровчиси, ривожлантирув-

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. 72-бет.

чиси бўлган халқ оммасига, миллатга, унинг ўтмишига чексиз ҳурмат, меҳр-оқибатдир. Ўзининг ўтмиш маданий меросини чуқур билмаган ва эъозламаган одам ўзининг илдинини, авлод-аждодлари босиб ўтган йўлини билмайди ва билолмайди. Ундай одамнинг, ўшандай миллатнинг келажаги бўлмайди. Ўз имкониятини бойитиб, юксак даражага кўтаришга интилмаслик миллат ва унинг истиқлоли учун катта фожеадир.

Маданий меросимизнинг тикланиб халқимиз учун хизмат қилаётганлиги энг катта ютуқларимиздандир. Эндиликда 20—30- ва 40-йилларда, 50-йиларнинг бошларида ўзбек халқининг кўп асрлик маданий мероси, анъана ва урф-одатларини сақлаш ва бойитишга ҳаракат қилганликлари учун миллатчиликда, панисломизм ва пантуркизмда айбланиб қатағон қилинган фанимиз ва маданиятимизнинг бир қанча таниқли арбоблари тўла оқланди. Ноҳақдан-ноҳақ қамалиб, ўлимга ҳукм қилинган Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Усмон Носир сингари адибларимизнинг ижодий мерослари ҳозирги пайтда халқимиз томонидан катта қизиқиш билан ўрганилаяпти. Уларнинг асарлари одамларни ўзаро ҳамкорликка, ижтимоий адолат учун курашга, ноҳақликка нисбатан муросасизликка, миллий истиқлолимиз, эркимиз ва озодлигимиз учун дадил кураш олиб боришга даъват этади.

Маънавиятимизни юксалтириш, маданиятимизни бойитиш ривожлантиришда халқ оғзаки ижодиёти, адабиёт ва санъат, рассомлик, бадий графика, соҳалари муҳим аҳамият касб этади.

Мустақиллик яратиб берган беқиёс имкониятлар, Президентимизнинг алоҳида эътибори ва ғамхўрлиги бўлмаганда қисқа бир муддат ичида халқимизнинг Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива, Шахрисабз ва бошқа шаҳарлардаги ноёб тарихий-маданий ёдгорликлари таъмирланмаган бўларди. Ўзбек халқининг буюк алломалари яратган, лекин ҳозирда Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг кутубхоналарида, музейларида сақланиб келинаётган нодир қўлёзмаларни излаб топиш, илмий таҳлил қилиш соҳасида бу қадар хайрли ишлар қилинмаган бўларди.

Мустақилликнинг муҳим омилларидан яна бири ўз эркинлигини қўлга киритган мамлакат халқи ва миллатида миллий онг, миллий бирдамлик туйғусини шакллантириш ва ривожлантиришдан иборатдир. Мустақил

давлатнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи бўлган халқда етук миллий онг бўлмаса, озодлик, эркинлик, ҳуррият ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Миллий онг — бу миллий маданиятнинг таркибий қисми, миллий маданият чўққисидир. Миллий онг миллий маданиятнинг миллат манфаати билан, миллат истиқболи билан, тараққиёт билан боғлиқ бўлган муаммоларнинг инсон онгидаги ифодасидир.

Миллий онгнинг шаклланиши мураккаб жараён. У миллий маданият заминида шаклланиши, ривожланиши мумкин. Миллий маданият ривожланмаган, миллий бирлик, миллий бирдамлик ва миллий ҳамкорлик туйғулари заиф бўлган халқларда юксак миллий онг бўлиши мумкин эмас.

Миллий маданиятнинг бирлик ва ҳамкорликка, миллат тарихини ҳолисона англашга, миллий тил ва маданиятни қадрлашга, миллий ахлоқ-одоб ва бошқа маънавий ҳислатларни сақлашга хизмат қилувчи тамонлари миллий онгнинг негизини ташкил этади. Ўз навбатида миллий онг миллий истиқлол мафкураси учун ҳам тағзамин ҳисобланади.

Миллий истиқлол мафкураси эса ҳозир ҳам, келажакда ҳам ҳамжиҳатлик, тенглик, тенгҳуқуқликка, ижтимоий адолат ва инсонпарварликка чорловчи ғоя бўлмоғи зарур.

Мансабпарастлик, тарафкашлик, гуруҳбозлик, маҳаллийчилик буларнинг ҳаммаси ижтимоий-иқтисодий, маданий, сиёсий тараққиётимиз, мустақиллигимиз учун ниҳоятда хатарлидир. Булар миллий онги, маданияти, миллий ғурури заиф бўлган кишиларга хос хусусиятдир.

Дўстлик, ҳамжиҳатлик, миллий ҳамкорлик, бир-бирини қўллаб-қувватлаш, дардига дармон бўлиш—булар ҳар бир халқ ва миллат куч-қудратининг асоси, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тараққиётнинг негизидир. Миллий аҳиллик бўлган жойда тинчлик, осойишталик бўлади.

Маҳаллийчилик миллий бирлик ва бирдамликка путур етказди, миллатни бўлиб, парчалаб, миллий низоларни газак олдириб юборади. Бундан бизнинг ғанимларимиз ўта усталлик билан фойдаланишлари мумкин. Ўтмишда ана шу қусур бошимизга не-не бало-ю кулфатларни олиб келмаган. Миллий бирдамлик, миллий ҳамкорлик бўлган жойда ҳеч ким ўзини, «мен фалон уруғ-

данман, фалон вилоятданман» демайди. Балки у ўзини ўзбек миллатининг вакилиман деб ҳисоблайди.

Миллий бирлик, миллий ҳамкорликнинг аҳамияти шу қадар каттаки, уни айтиб адо қилиб бўлмайди. Қизил империядан бизга мерос бўлиб қолган иқтисодий қийинчиликларни бартараф этиш, саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш соҳасида шаклланган бирёқ-ламалликларни тугатиш, маънавий билан боғлиқ масалаларни ҳал қилиш, жаҳоний миқёсда фикрлайдиган миллий қадриятни тарбиялаб вояга етказиш сингари ўта долзарб муаммолар ечими миллий тотувлигимизга бево-сита боғлиқ.

Ҳозирги қийинчиликлар мустақиллик йўлини танлаганимиз сабабли эмас, балки муайян кучлар олиб борган ижтимоий, иқтисодий, ғоявий сиёсатнинг оқибати сифатида юзага келди. Аҳиллик, осойишталик, ҳамжиҳатлик барқарор бўлса, бу қийинчиликларни, албатта биргаликда енгиб ўтамыз.

Миллий уюшқоқлик бўлмаса истиқлол бўлмайди. Истиқлолсиз миллий бирлик ҳам, миллий ҳамкорлик ҳам бўлмайди. Истиқлол миллий бирликка олиб боради ва уни таъминлайди.

Масъулиятли даврларда, мустақиллигимиз учун кураш жараёнида бир-биримиз билан қовушиб, қўлни қўлга бериб эл бўлмасак, шоир Азим Суюн «Қадимги Пу-рота қўшиқлари» шеърида айтганидек, бир кун қора ер бўламиз.

Миллатимизни, халқимизни бирлаштиришга халақит берадиган, истиқлолимизга тўғоноқ бўладиган ҳар қандай гуруҳбозликлардан, мансаб талашишлардан, маҳаллийчилик офатларидан озод бўлишимиз керак.

Миллий онг, миллий ғурур ўз халқининг тарихи, маънавий қадриятларини, она заминнинг имкониятлари ва истиқболини билиш ва қадрлаш, фахрланиш, миллат манфаатларини амалга оширишга ҳаракат қилиш, бошқа халқлар ва миллатларнинг ҳам қадр-қиммати, удумлари, тарихи, адабиёти ва санъатини адолатли равишда ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган фазилатдир. Миллий ғурур миллий онгнинг шундай муҳим томоники, у кишиларни ўз кучи, қобилияти ва истеъдодини миллий манфаатлар йўлида сарфлашга чақиради.

Ўз халқининг тарихини, миллий қадриятларини, тилини, истиқбол манфаатларини билмаган, қадрламаган, миллат учун жонини адо қилишга тайёр турмаган

кишиларда миллий гурур ҳам, ўз миллати билан фахрланиш ҳисси ҳам, миллатпарварлик ҳам бўлмайди.

Эл-юрт ғамини, ватан манфаатларини, мустақиллик туйғусини ўзи учун мутлақо бегона деб билган, шахсий ҳузур-ҳаловатини устун қўядиган, мансаб учун ҳеч нарсадан тоймайдиган, шамол қаёққа эсса ўша томонга юз ўгирадиган эътиқодсиз, иродасиз, сиёсий бебурд, эски тузумни қўмсаб юрган кишилар ана шу тоифага киради. Улар фақат ўз чўнтагини ўйлайди. «Бундайлар — дейди Президент — шамол қаёқдан эсишини пойлаб туради. Ўз фикрига эга эмас. Бирон-бир оғир юмушни зиммасига олмай, масъулиятдан қочади. Булар ҳар қандай одам, ҳар қандай тузумда ишлайверади»¹. Бу гапларга қўшимча қилиш қийин.

АСЛ ҲОЛИГА ҚАЙТАЕТГАН ТАРИХИМИЗ

Мустақиллик шарофати билан бой ва кўҳна тарихимизни тиклаб олиш имкониятига эга бўлдик. Маълумки, «биз қарийб 130 йил мобайнида чоризм ва большевизм асоратида яшадик. Ўлкамизни босиб олган истилочилар бизларнинг тарихимизни унуттириш учун қўлидан келган ҳамма нарсани қилди»². Натижада биз ҳаттоки ўзбек халқининг келиб чиқиши ҳақида ҳам аниқ маълумотларга эга бўлмай қолдик.

Академик Бўрибой Аҳмедовнинг келтирган маълумотларига кўра баъзи олимлар «Ўзбек» деган этнонимнинг пайдо бўлган давридан келиб чиқиб ўзбеклар халқ сифатида XV—XVII аср бошида шаклланган деб ҳисоблайдилар. Айрим тарихчи олимлар (И. Н. Иванов, А. Ю. Якубовский, Чапличка, Хилда Хукэм) «Ўзбек» этномини машҳур Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (1312—1342)нинг номи билан боғлаб кўрсатадилар. Бошқа бир гуруҳ олимларнинг (Г. Вамбери, Г. Ховром, М. П. Педьо) фикрича Дашти қипчоқда кўчиб юрган турк-мўғул қабилаларининг бир қисми ўзларини эркин тутганлари сабаб шу ном (ўзбек, яъни ўз-ўзига бек) билан аталган. Бўрибой Аҳмедов, А. В. Григорьев, А. А. Семеновлар эса ўзбеклар Оқ Ўрда (Дашти қип-

¹ И. А. Қаримов. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994, 85—86-бет.

² Б. Аҳмедов. Тарихдан сабоқлар. Т., Ўқитувчи, 1994; 370-бет.

чоқнинг шарқий қисми) да кўчиб юрган турк-мўғул қабилаларига тааллуқли, Ўзбекхон эса Олтин — Ўрда (Ейиқ ва Волганинг Ғарбий тарафидаги ерлар) га ҳукмронлик қилган деган фикрни билдирадилар»¹.

1994 йил Бўрибой Аҳмедовнинг «Ўзбеклар» деган асари чоп этилди. Асарда муаллиф ўзбекларнинг келиб чиқиши ҳақида ўзининг фикр-мулоҳазаларини батафсил баён этади.

Мазкур мавзу бўйича кейинги вақтда бошқа илмий асарлар, рисоалар ва мақолалар ҳам чоп этилди. Ўзбек халқининг келиб чиқиши ҳақида олимларимиз томонидан олиб борилаётган изланишлар, бу албатта дастлабки қадамлардир. Қелажақда тарихчилар араб, форс, хитой ва бошқа шарқ ва ғарб тилларида ёзилган тарихий манбаларни атрофлича ўрганиб, мазкур масалани узил-кесил ҳал қилади, деган умиддамиз.

Мустақиллик шарофати билан мустамлакачилар мафкураси таъсири остида қора бўёқ чапланган тарихимиз саҳифалари ҳам қайтадан кўриб чиқилмоқда. Буни биз улуг бобокалонимиз Амир Темурнинг тарихдаги ҳақиқий ўрнини ҳолисона ёритишдан яққол кўришимиз мумкин.

Маълумки, узоқ йиллар мобайнида чоризм ва большевизм мафкураларининг таъсири остида халқимиз

Амир Темурнинг тарихий мавқеини муносиб ўринга қўйиш имконидан маҳрум эди. Расмий ҳужжатларда ҳамда шу даврларда чоп этилган адабиётларнинг аксариятида Амир Темур босқинчилик сиёсатини олиб борган қонхўр сифатида таърифланиб, унинг босқинчилик фаолияти Ўрта Осиё халқларининг тақдирига салбий таъсир кўрсатди, деб уқтирилди.

Собиқ СССР Фанлар академияси томонидан тайёрланиб, 1957 йилда Москвада нашр қилинган «Жаҳон тарихи» («Всемирная история»)нинг учинчи жилдида Амир Темур ҳақида шундай дейилган «Темур ҳукмдорлиги Ўрта Осиё халқларига ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатди, чунки унинг барча омонат ютуқлари Маворауннаҳрда ҳуқуқсизликни, бўйсундирилган мамлакатларда қашшоқликни қарор топтириш ҳисобига қўлга киритилган эди»². Уша пайтда бундан бошқача фикр юритган киши миллатчиликда айбланиб турли

¹. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. 195—216-бетлар.

². Всемирная история. Т.—Ш. М., 1957. стр. 574.

жазоларга тортиларди. Шундай аҳвол таниқли файласуф олим академик Иброҳим Мўминовнинг ҳам бошига тушгани ҳаммамизга аён.

Аслида эса Амир Тему́р Шарқда тенги йўқ саркарда эди. У «ёшлик чоғларида ,мард, довюрак, гурурли, ўткир зеҳн ва ақлу идрок эгаси бўлиб ўсди, турли дунёвий илмларни, ҳарбий санъатни эгаллади. Қуръони Каримни ёд олди, ҳадис илмини ўрганди. Иймон-эътиқодли, ҳалол-пок инсон бўлиб етишди.

У ёшлигидан бошлаб ўз олдига она юртини мўғул босқинчиларидан озод қилиш мақсадини қўйди, ер юзида буюк салтанат соҳиби сифатида эл ва элатларнинг бошини қовуштирди. Мамлакат қудратини ҳар соҳада кўтариб, дунёга машҳур қилди.

Амир Тему́р давлати қурилиши, ҳарбий санъати кўп асрлар давомида Шарқу Ғарб давлатларига ўрнак ва андоза бўлди. Унинг замонида маданият, илму фан, меъморчилик, тасвирий санъат, мусиқа, шеърият беқиёс равнақ топди, халқимизнинг кўп анъаналари такомилга етди. Амир Тему́рнинг маданият ва дин аҳлларига кўрсатган чексиз меҳр-муруввати айниқса ибратлидир»¹.

«Тему́р тузуклари»нинг чоп этилиши, шунингдек соҳибқирон ҳайкалининг Тошкент шаҳри марказида қад кўтариши халқимизнинг буюк бобомизга чексиз ихлоси ва муҳаббатининг ёрқин ифодасидир.

Эндиликда минтақамизда содир бўлган тарихий жараёнлар истиқлол ғояларидан келиб чиқиб, янгича ўрганилмоқда ва баҳоланмоқда.

Маълумки, XIX асрнинг биринчи ярмида Марказий Осиё ҳудудида учта мустақил давлат мавжуд эди: Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликлари. Қишлоқ хўжалик хом ашёларига бой ўлкани ўзига қарам қилиш, босиб олиш чор ҳукуматини азалдан қизиқтириб келган. Шу ниятни амалга ошириш мақсадида 1839—1840 йиллари Русия Англия билан келишган ҳолда Марказий Осиёга босқинчилик юришини бошлайди. Лекин турли сабаблар туфайли мазкур ҳаракат натижа бермайди. 1864 йили Марказий Осиёга иккинчи ҳарбий ҳаракатлар бошланади. Олма-ота ва Оренбург шаҳарларидан чиққан яхши қурулланган рус ҳарбий қисмлари 1865 йили Тошкент шаҳрини босиб олишга муяссар бўлишди.

¹ И. Каримов. Биздан озод ва обод ватан қолсин. Т., «Ўзбекистон», 1994, 91—92 бетлар.

сар бўлади. 1867 йили Бухоро амирлигининг бир қисми ва Қўқон хонликлари ҳам Россиянинг қўлига ўтади. Шу ҳудудда маркази Тошкент шаҳри бўлган Туркистон генералгубернаторлиги барпо этилади. 1873 йили чоризм Хива хонлигини ҳам ўзига бўйсундирди. Шундай қилиб, Марказий Осиёда истиқомат қилувчи ўзбек, қozoқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, тожик халқлари ўз миллий давлатларидан жудо бўлиб, чоризм мустамлакасига айланиб қолдилар.

Мазкур тарихий воқеаларни назар-писанд қилмасдан аксарият тарихчи олимларимиз эски мафкура таъсири остида кўп йиллар мобайнида Марказий Осиё халқлари XIX асрнинг иккинчи ярмида Россияга ўз ҳоҳишлари билан қўшилган, деган сохта ғояни илгари суриб келдилар. Истиқлол туфайли бундай адолатсизликка чек қўйилди.

Шунингдек, XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Андижон, Қўқон, Тошкент, Жиззах ва бошқа жойларда рўй берган миллий озодлик ҳаракатлари реакция, буржуа миллий ҳаракати деб изоҳланиб келинган эди. Энди эса бу масала ҳам, жадидлар, босмачилар ҳаракатлари ҳам янги тафаккур нуқтаи назаридан келиб чиқиб, одилона баҳоланмоқда.

Бугунги кунда тарихчиларимиз томонидан 1917 йили рўй берган февраль ва октябрь инқилоблари, 1918—1920-йиллардаги гражданлар уруши, халқ хўжалигини индустрлаштириш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, маданий инқилоб, 1941—1945-йиллардаги Улуғ Ватан уруши ва бошқа тарихий воқеалар пухта ўрганилиб, янгича одилона ёритилмоқда. Буларнинг ҳаммасига биз истиқлол туфайли эришдик.

Олимларимиз ўзбек халқининг кўп асрлик ва бой тарихини янги тафаккур асосида қайта кўриб чиқиб, умумтаълим муассасаларига, олий ва ўрта махсус ўқув юртларига мўлжалланган қатор дарсликлар, ўқув қўланмалари ва бошқа адабиётларни чоп этишди.

1996 йили Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиш академияси қошида «Ўзбекистоннинг янги тарихи марказини ташкил этиш» тўғрисидаги фармойиши эълон қилинди. Мазкур ҳужжатда кўрсатилган масалаларни ҳал этиш мақсадида 1996 йил 16 декабрида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг қарори қабул қилинди ва Ўзбекистон Рес-

публикаси тарихига оид адабиётлар, ўқув қўлланмалари, дастур ва дарсликларни экспертизадан ва тақриздан ўтказиш ҳамда нашр этишни мувофиқлаштириш мақсадида махсус комиссия тасдиқланди. Айни кунларда Республикамизнинг етакчи олимлари уч қисмдан иборат бўлган Ўзбекистоннинг Янги тарихи китобини яратиш устида амалий ишлар олиб бормоқдалар.

Буларнинг ҳаммаси халқимизнинг, айниқса ёш авлоднинг тарихий онгини янгича тафаккур асосида шакллантиришда катта аҳамиятга эгадир. Эндиликда ёшларимиз мактаблар ва олий билимгоҳларда ўзларининг жонажон тарихларини катта қизиқиш билан ўрганиб Спитамен, Муқанна, Темур Малик, Жалолиддин Мангуберди, Дукчи Эшон сингари миллий қаҳрамонларнинг фаолиятлари билан танишмоқдалар. Ўтмишмизнинг кўпгина саҳифалари ҳужжатлар, қўлёзма материаллар, илмий манбалар асосида ёритилмоқда.

Шуни ғурур билан айтиш жоизки, мустақиллик туфайли биз гафлат уйқусидан ўйғондик, мамлакатимизда улуғ алломалар, мутафаккирлар, буюк сиймоларнинг таваллудларини нишонлаш, уларни ёдга олиш ҳақиқий анъанага айланиб, расмий тус олиб бормоқда.

Мирзо Улуғбек таваллудига бағишланган тантанали маросимда (1994 йил 15 октябрь) сўзлаган нутқида Президентимиз «Тақдир бу улуғ зотнинг зиммасига беҳад улкан ва машаққатли вазифалар юклади. Буюк саркарда Амир Темур бунёд этган салтанатнинг вориси бўлишдек мислсиз синов айнан унга насиб этди» — дея, алоҳида таъкидлаб ўтганини ҳам эсласак ўринли бўлади.

Мирзо Улуғбек ўзининг чексиз ақл-идроки, илмий салоҳияти, одилона сиёсати билан қарийб қирқ йил мобайнида Мовароуннаҳр диёрининг донишманд ҳукмдори бўлиб, халқимизнинг азалий орзуси тинчлик, тотувлик, ҳар томонлама тараққиётни қарор топтириш йўлида мислсиз шижоат ва матонат кўрсатди. Унинг умумбашарий қадриятларга қўшган ҳиссаси беқиёс бўлиб, бугунги кунда ҳам улкан аҳамият касб этмоқда ва Ўзбекистоннинг халқаро обрўсини ошириш йўлида катта хизмат қилмоқда.

«Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги —, дейди И. Қаримов, — дунёнинг кўплаб мамлакатларида нишонланаётгани биз учун ғоят қувончлидир. Биз бу воқеаларни дунё афкор оммасининг Мирзо Улуғбекка ва уни

вояга етказган юртга, халққа ва унинг тарихига самимий ҳурмат деб биламиз»¹.

Ўз тарихи ва аجدодларини билган халқнинг келажаги, албатта порлоқ бўлади. Шунинг учун ҳам буюк аجدодлар сиймоларини эъозлаш бизнинг мамлакатимизда давлат сиёсатига айланиб кетган. Бунга мисол сифатида Тошкентда 1991 йил 28 сентябрда А. Навоий ҳайкали ва унинг номидаги миллий боғнинг очилишини эслатиб, Президентимизнинг қуйидаги сўзларини келтиришимиз мумкин: «Бунга биз бобомиз руҳи олдида чуқур таъзим бажо келтирар эканмиз, ундан олдин ва ундан кейин ўтган улўф зотларнинг руҳлари ҳам шод бўлади, деб умид қиламиз»².

Буюк давлат пойдеворларини қуриш, дунёда ўзлигимизга муносиб ўринни эгаллаш Ал Беруний, Ибн Сино, Мухаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Ал-Бухорий, Ат-Термизий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Баҳовуддин Нақшбанд, Алишер Навоий, Бобур Мирзо каби боболаримизнинг бебаҳо мероси ҳамиша бошимизни баланд, қаддимизни тик қилади, халқимизнинг кучига-куч, ғайратига-ғайрат, ишончига-ишонч қўшади.

Абу Исо Мухаммад ибн Исо ат-Термизий таваллудининг 1200 йиллигига бағишланган халқаро илмий анжуман иштирокчиларига (1990 йил 14 сентябрь) юборган табрикномасида Президентимиз улўф аллома, ҳадис илмининг мўътабар намоёндаларидан бири бўлган ватандошимиз ат-Термизийнинг жаҳон илму зиёси тарихига қўшган ҳиссасини юксак баҳолаб шундай дейди:

«Бугунги кунда Термизийнинг маънавий мерослари нафақат аҳли дин орасида, балки дунёвий илм соҳиблари, кенг миқёсдаги аҳли жамоа орасида ҳам ўз қадрини топаётир. У кишининг шоҳ асарларидан «Китоб ал жомеъ ал Сахих», ҳозирга қадар ҳадис илмининг асосий манбаларидан бири ҳисобланади. Алломанинг асрлар давомида фозилу фузалоларга дастур бўлиб келган ақлу одоб, инсофу диёнат, адолату инсонпарварликни тарғиб этувчи ғоялари сердолга давримизнинг мураккаб ва зиддиятли ахлоқий маънавий масалаларини хал этишда замонавий аҳамият касб этади»³.

Демак, тарихни ўрганишдан асосий мақсад халқни

¹ И. Каримов. Истиқлол ва маънавият, 102 бет.

² Ўша асар, 102 бет.

³ Ўша асар. 96 бет.

мизнинг илғор анъаналаридан бугунги кун учун зарур сабоқ олишдир. Буюк аجدодларимиз сиймоларини эсламай, тарихий адолатни ва буюк қадриятларимизни қайтадан тикламай туриб кўнгилларни ифтихорга тўлдирмоқ маҳолдир.

«Биз, — дейди И. Қаримов, — бошқаларни камситиш ниятидан йироқмиз. Аммо бугунги айрим салтанатлар аҳли қабила-қабила бўлиб яшаган замонларда бизнинг муборак заминларимизда илму-фан барқ уриб яшнагани табиий илмлар; хусусан, тиббиёт, математика, астрономия каби фанлар мадрасаларда ўқитилгани, илмий академиялар ташкил этилиб, Мағрибу Машриққа ном таратганини эсласак ва бундан ҳар қанча ғурурлансак, арзийди»¹.

Бобокалонларимиз таваллудларини нишонлаш билан бир қаторда уларнинг илмий мероси ўзбек тилида нашр қилиниб, халқимизга етиб бормоқда.

Фаробийнинг ижтимоий-фалсафий фикрларини ўрганишда Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти томонидан 1993 йили чоп этилган «Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри» (222 бет) китоби катта аҳамият касб этди. Мазкур китобда улуғ олимнинг «Арасту фалсафаси», «Фозил одамлар шаҳри», «Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида» каби асарларидан намуналар киритилган. Унда Шарқ уйғониш даврининг буюк мутафаккири Абу Наср Фаробий асарларида фалсафий муаммолар қаторида оқилона давлат тузуми, инсоният жамияти ҳақидаги нодир фикрлар ҳам ифодаланган.

1991—1997 йиллар ичида Қомуслар бош таҳририяти Муҳаммад Ибн Исмоил ал-Бухорий «Ҳадис»ининг 4 жилдини нашрдан чиқарди.

Имом Бухорийнинг ислом оламида Қуръони Каримдан кейинги мўътабар китоб ҳисобланмиш мазкур «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ»ларининг ўзбек тилида халқимизга етказилиши катта воқеа бўлиб, у дину эътиқодимизни ҳамда маънавий қадриятларимизни тиклашда, кишиларда ахлоқ-одоб, ҳалоллик, ростгўйлик, поклик сингари умуминсоний фазилатларни қарор топтириш ва мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

¹ И. Қаримов. Истиқлол ва маънавият. 105 бет.

1991 йили Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар»ини чоп этди.

Шу йили мазкур нашриёт «Темур тузуклари»ни чоп этди. Мазкур асарда Амир Темур ва 1342—1405 йиллар орасида Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсати аҳволи, қўшни мамлакатлар ва халқлар билан ўзаро муносабатлар, ўз қўшинининг тузилиши, ҳарбий ҳаракатлар, тартиб-қоидалар сингари кенг масалаларни ёритган. Бинобарин у тарихий ўтмишни билишда, Амир Темур асос солган марказлашган салтанатнинг тузилиши, жаҳонга донғи кетган Темур қўшинининг таркиби, феодал муносабатлари ва бошқа масалаларни ўрганишда муҳим манба ролини ўтайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, улуғ аجدодларимизнинг шонли сиймоларини бутун жаҳонга тарғиб қилиш борасида Соҳибқирон Амир Темур бобомизнинг 660 йиллик юбилейига тайёргарлик ва уни ўтказиш мисли кўрилмаган тадбир бўлди. 1996 йил 18 октябрь куни Тошкентда Темурийлар даври тарихи музейининг очилиши шу кунгек Президентимиз Самарқанд ва Шаҳрисабзда Соҳибқирон ҳайкалини очиши ва бу маросимларда сўзлаган нутқи истиқлолга эришган халқимиз тарихининг ёрқин саҳифасини ташкил этади.

Жумҳуриятимизда узоқ ўтмишдошларимиз бўлган буюк зотлар билан бир қаторда яқин тарихимизда халқимиз учун фидокорона хизмат этган инсонлар, давлат арбоблари, ёзувчилар, олимлар ва бошқа кишиларни эъзозлашда ҳам катта ишлар қилинмоқда. 1992 йили ноябрь ойида таниқли давлат арбоби Шароф Рашидов таваллудининг 75 йиллигига бағишланган тантана бўлиб ўтди. Унинг ноҳақ қораланган, улуғ номи яна тикланди. 1993 йили Ғафур Ғулом таваллудининг 90 йиллиги кенг нишонланди.

1995 йили халқимизнинг севимли шоираси Зулфиянинг 80 йиллиги тантаналари бўлиб ўтди. Президентимиз ташаббуси билан ўтказилган мазкур тадбирлар катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Зеро, тарихимиз, маданиятимиз, қадриятларимизни улуғлаш асосида маънавий руҳни баланд сақлаш, ёш авлодни миллий анъаналаримиз негизида тарбиялаш мустақил давлатимизнинг бош мақсадларидан ҳисобланади.

РУЕБГА ЧИҚАЕТГАН ИСЛОМИЙ ҚАДРИЯТЛАР

Мустақилликнинг маънавий соҳадаги яна бир неъматидан иборатки, жамиятимиз, давлатимизнинг динига бўлган муносабати ўзгарди.

Маълумки, диний дунёқарашнинг шаклланиши тадрижий ва жиддий жараён бўлиб у ўз ичига буддизм (эрамиздан аввалги VI—V асрларда Ҳиндистонда), христианлик (эрамининг I асрида Рим империясида), ислом (эрамининг VII асрида Ғарбий Арабистон) каби жаҳон динларини қамраб олади.

Диний дунёқарашнинг асосий элементларини диний эътиқод ташкил қилади. Диний эътиқод динга ишонувчи кишилар руҳияти, интеллектуал ҳиссий ва ирода элементларини ўзига қамраб олган мураккаб ҳодисадир. Диний эътиқоднинг интеллектуал элементи динга ишонувчи кишилар онгида мавжуд бўлган диний тасаввурлар, образлардан ташкил топади ва улар динга ишонувчи кишилар томонидан ҳаётий зарур нарса сифатида қабул қилинади.

Диний эътиқодда ҳиссиёт катта роль ўйнайди. Кишилар турли ҳиссиётлари — қўрқиш, муҳаббати, завқланиши, эҳтироми, қувончи, умиди ва ҳоказолари диний тасаввурлар билан қўшилиб кетиб, тегишли йўналиш, маъно-мазмун касб этиши мумкин. Ана шундай ҳолларда улар «худога муҳаббат», «гуноҳкорлик», «итоаткорлик», «бандалик туйғуси», «худо билан мулоқотда бўлиш қувончи», нариги дунёдаги ҳаётга умид ва ҳоказоларга айланади. Ҳиссиёт элементини илоҳиётчилар инсон онгининг олий даражадаги кўриниши, олий ахлоқий қадрият, билишнинг энг ишончли шакли деб уқтиради.

Диний дунёқарашнинг асосий йўналишларини (концепциясини) ифодаловчи диний ақидалар диндорлар учун мажбурий ҳисобланган ва муҳокама юритмасдан ишониш лозим бўлган диний эътиқод талабларида ўз аксини топган. Ислом динининг шаклланган ва диний анъаналарда эътироф этилган ақидалари ёки имон талаблари 7 та: Оллоҳнинг ягоналигига, фаришталарга, муқаддас китобларга, пайғамбарларга, охиратга, тақдирнинг илоҳийлигига ва инсон ўлгандан кейин тирилишига ишониш.

Диний дунёқарашнинг яна бир таркибий қисминини диний онг ташкил этади. Сифиниш одамларнинг кун-

далик ҳаётида якка ёки жамоа бўлиб бажариладиган расмий хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Қурбонлик қилиш, Қуръон ўқитиш, рўза тутиш ва диний байрамларни нишонлаш, ислом динида кенг тарқалган маросимлардир. Сигиниш ва тоат-ибодат туфайли кишиларнинг диний эҳтиёжлари қондирилади.

Диний эътиқод диний онгининг умумий белгиси, мезони бўлиб, у диний ғоялар, тасаввурлар, тушунчалар, тан олиб, Оллоҳнинг мавжудлигига ишонишни ўз ичига олади.

Диний дунёқарашнинг шаклланиши ва ривожланиши учун ақидаларнинг ишлаб чиқилиши ва турлича диний байрамлар, маросимларнинг ўтказилиши катта аҳамиятга эгадир. Дин ўзининг тантанали байрамлари, ҳар хил маросимлари билан кишилар кўнглида кўтаринки кайфият, хурсандчилик, хушфەъллик, раҳм-шафқат, сабр-тоқат, қаноат, меҳр-оқибат, ҳамдардлик, виждоний бурч, поклик, одамгарчилик ва шу каби фазилатларни шакллантиради ва камол топтиради.

Диний дунёқарашнинг таркибий қисмида мўминлар учун Макка-Мадинага бориб у ердаги муқаддас жойларни зиёрат қилиб, турли диний урф-одатларни бажариш ислом рукнларидан бири ҳисобланади. Шунингдек, ислом динида пайғамбарлар ва уларнинг саҳобалари, уламолар, суфийлар, шайхларни, уларнинг мазоҳлари, қадамжоларини зиёрат қилиш анъанаси ҳам кенг тарқалган. Марказий Осиё ҳудудида бундай жойлар жуда ҳам кўп. Самарқанддаги Шоҳи Зинда, Имом Исмоил ал-Бухорий, Муҳаммад Ҳувайдо, Бухородаги Қизбиби, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Тошкент вилоятидаги Зангиота, Анбар она қадамжо ва мақбаралари шулар жумласидандир.

Диний дунёқарашнинг эътиборга молик жиҳатларидан бири унда ҳар бир инсон амал қилиши лозим бўлган ахлоқий меъёр ва кўрсатмалар ишлаб чиқилган. Масалан, Шариат бўйича умматларга буюрилган амаллар саккиз хил бўлиб (фарз, вожиб, суннат, мустаҳаб, мубох, ҳаром, макруҳ, мустакраҳ) жами 934 ҳуқуқлар ва низомларни ташкил этади.¹ Уларнинг аксарияти ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотмаган. Чунки ислом ва унинг шариат талаблари мавжуд шахсий ҳаётдаги ва

¹ Каранг: *Аҳмад Ходий Мақсудий*, Шаръий ҳукмлар тўплами. Т., 1990.

умуминсоний муаммолардаги энг зарур ахлоқий фазилатларни ўзида акс эттирган.

Диний дунёқарашнинг инсон онгига сингиб, унинг қалбида чуқур илдиз отиб кетишининг боиси, унинг асосий қондалари оддий кишиларнинг руҳиятига мос бўлиб, уларнинг ҳиссиёти, тафаккурига, катта таъсир етдирган ва кўп вақтгача эсда сақланиб қоладиган ёрқин образлар, афсона ва ривоятлар шаклида баён қилинишидир. Ислом таълимотидаги ҳар бир афсона ва ривоятда катта ҳикмат, фалсафий фикр, маъно мавжуддир. Шунинг учун ҳам улар барҳаёт бўлиб, авлоддан-авлодга ўтиб, бизнинг давримизгача етиб келган. Бундай катта маънавий бойликка биз албатта ҳурмат билан қарашимиз керак.

Дин кишиларнинг онгига ўз таъсирини ўтказиш билан бир қаторда жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳам доимо муҳим роль ўйнаб келган. Ҳозирги даврда ҳам у катта ижтимоий-сиёсий мавқега эгадир.

Дунё халқлари азалдан ҳар хил динга сиғинадилар. Осиё ва Африка мамлакатларининг кўпчилигида ислом дини давлат мафкураси сифатида расмий равишда қабул қилинган. 30 дан ортиқ мамлакатларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида у етакчи ғоя ҳисобланади. Улар Саудия Арабистони, Туркия, Миср, Афғонистон, Эрон, Ироқ, Сурия, Жазоир, Покистон ва бошқа мамлакатлардир. Бугунги кунда ислом дини ўзига хос йўллар билан дунёнинг жуда кўп мамлакатларига ёйилиб, кириб бормоқда.

Христиан ва бошқа динлар ҳам турли мамлакатларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол қатнашиб келмоқда. Ҳозир узоқни кўра биладиган давлат бошлиқлари, сиёсий партиялар ва оммавий ҳаракатларнинг раҳбарлари дин ва диндорлар билан ҳамжиҳат бўлиб иш юришни ўзларига мақсад қилиб олишлари бежиз эмас, албатта.

Диннинг фанга, унинг ютуқларига бўлган муносабати, ҳақида ҳам янгича фикр ҳосил бўлмоқда. Ўтмишда биз дин билан фанни бир-бирига зид бўлган, бир-бирини мутлақ истисно қилувчи ижтимоий онг шакллари, инсоният маданияти тарихи дин билан фан ўртасидаги курашдан иборат, деб келган эдик. Аммо шу нарса маълум бўлдики, фаннинг турли динларга, аксинча турли динларнинг фанга муносабати ҳамма жойда бир хил ва бир текис бўлган эмас. Уйғониш даврида яшаган Ғарбий Европа олимлари, жумладан Жордано Бруно,

Галилей, Коперник, XVII аср француз олимлари Поль Гольбах, Клод Гельвеций, Дени Дидро ва бошқалар христиан динига очиқ-ойдин қарши чиқиб, унинг таълимотини инкор этган бўлса, Ўрта Осиё мутафаккирлари фан билан диний таълимотни бир-бирига қарама-қарши қўймасдан иккаласидан ҳам баҳраманд бўлиб келганлар. Фаробий, Хоразмий, Беруний, Ибн Сино худо дунёнинг асосчиси деб эътироф қилса, Мирзо Улуғбек ўзининг «Тўрт улус тарихи» асарида дунёни Тангри таоло бунёд қилган, одамни ҳам у яратган деган фикр-ни олға сурган.¹

Ҳозирги вақтда ҳам Ғарбий Европа мамлакатларида диний эътиқод билан фанни мувофиқлаштириб ривожлантиришга даъват этиб келаётган олимлар оз эмас. Масалан, католик церковларининг расмий фалсафаси деб тан олинган неотомизм таълимотининг намоёндалари Маритен, Жильсон (Франция), Веттер (Австрия), де Реймекер (Бельгия) ва бошқалар диний эътиқод ва фан ҳақиқатга эришишнинг иккита манбаи, шунинг учун улар бир-бирини истисно этмайди, аксинча, тўлдиради, деган ғояни тарқатиб келмоқдалар. Уларнинг фикрича, диний эътиқод ва билим ўртасида тўла уйғунлик мавжуд. Неотомистлар билим бўлмаган жойдагина эътиқод керак деб тан олади, уларни кўр-кўрона иррационал эътиқод қониқтирмайди.

Дин ва диний дунёқараш хусусида сўз борганда шуни айтиш керакки, ўтмишда биз динга бىр томонлама ёндашиб, унинг инсон манфаати соҳасида, кишиларнинг ахлоқий муносабатларини такомиллаштиришдаги ижобий ролини инкор этдик. Динга қарши кураш ниқоби остида халқимиз асрлар мобайнида амал қилиб келган анъана ва урф-одатлар тақиқланди, қанчадан-қанча масжид ва мадрасаларини асоссиз равишда бузиб ташланди. Неча минглаб жилдларни ташкил этадиган нодир китоблар шахсга сиғиниш ва қатағон авж олган йилларда куйдириб ташланди.

Ҳозирги пайтда ўтмишда рўй берган ҳаддан ошишлар тузатилмоқда, ижтимоий адолат тикланмоқда. Ёпиб қўйилган баъзи масжидлар очилди, кўплаб янги масжидлар қурилди ва қурилмоқда, диний адабиётларни нашр этиш йўлга қўйилди.

¹. Қаранг: *Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи*. Т., 1994, 15—22-бетлар.

Истиқлол туфайли динга муносабат ўзгарди. «Биз — дейди И. Каримов, — мустақил ўзбек давлатининг пойдеворини қурмоқдамиз. Минг қатла шукурки, тилимизни, динимизни, урф-одатимизни, маънавий қадриятларимизни, буткул йўқотиб қўйиш хавфидан сақлаб, араб-авайлаб, уларнинг азалий мазмуни ва қудратини тиклашга ўтдик»¹. Қуръони Карим, Ҳадиси шариф ва бошқа диний адабиётлар ўзбек ва рус тилларида чоп этилди. Рамазон ва Қурбон ҳайитлари халқимизга миллий байрам сифатида қайтди.

1992 йил баҳорда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан Республика Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Дин ишлари бўйича қўмита ташкил қилинди. Қўмита давлат идоралари ва диний ташкилотлар ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштирувчи ва мослаштирувчи муассасаси сифатида фаолият кўрсатмоқда.

1995 йил 19 майда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан «Тошкент шаҳрида халқаро Ислом тадқиқот маркази»ни ташкил этиш тўғрисидаги қарор қабул қилинди.

Мазкур қарорда айтилганидек, ислом таълимоти ва фалсафасини кенг ўрганиш, ўзбек халқининг диний тарихий ва маданий меросини чуқур илмий тадқиқ этиш, уни келажак авлодга етказиш марказининг асосий вазифаларидир.

Мамлакатимизда ислом дини билан баробар православ, иудаизм, баптизм, адвентизм, католицизм сингари ўндан ортиқ бошқа конфессиялар эркин фаолият кўрсатмоқда. Шунинг эътиборга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1995 йили 9 июнда Тошкент ва Ўрта Осиё архиепископи Владимирнинг Свято Успенский кафедрал собори ҳузурида диний маъмурий марказ ташкил этиш ва 1996 йили ноябрь ойида Епархиянинг 125 йиллиги тантаналарини ўтказиш тўғрисидаги таклифини қўллаб-қувватлаб, махсус қарор қабул қилди.

Епархия фаолиятига амалий ёрдам бериш. Свято Успенский собори ҳудудини кенгайтириш учун 2 гектар ер ажратилди. Буларнинг ҳаммаси республикадаги барча фуқароларга бир хил муносабатда бўлинаётганлигининг ёрқин намунасидир.

¹ И. А. Каримов, Истиқлол ва маънавият. 71-бет.

Дин ва диндорлар жамиятимиз ижтимоий ҳаётида фаол қатнашиб, Республикамиз мустақиллигини мустаҳкамлашга муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар.

Дин арбоблари одамларни тинчликни сақлашга, меъросий урф-одатлар ва анъаналаримизни авайлаб асрашга, меҳнатни севишга ва қадрлашга, экологик ва демографик муаммоларни ижобий ҳал этишга даъват этмоқда.

«Биз мусулмон ва бошқа дин вакиллари билан кундалик ишимизни бундан кейин ҳам такомиллаштириб борамиз. Диндорларнинг дин пешволарининг маслаҳатларини, эҳтиёжларини ўз фаолиятимизда инобатга олишимиз керак»¹.

Жамиятимиз раҳбарияти томонидан олиб борилаётган ишлар дин ва диндорлар томонидан қизгин қўллаб-қувватланмоқда. Бу тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги диний ишлар қўмитасининг собиқ раиси Абулғани Абдуллаев шундай дейди: «Ислом дини равнақ топиб, унинг адолатли ва маърифатли ғоялари ҳар бир муслимнинг қалбига тобора чуқурроқ кириб бормоқда. Одамларнинг меҳр-оқибатли, бўлишида, иззат-эҳтиром тушунчаларига риоя этишда бу диннинг хизмати ҳам бениҳоядир. Мамлакатимиз мустақил бўлгач, ислом йўлидаги барча тўсиқ ва ғовлар олиб ташланди. Эндиликда муқаддас калом ва оятлар ҳар бир мўмин-мусулмон учун ғоят эъзозли бўлиб бормоқда. Ҳукуматимизнинг бу борада олиб бораётган сиёсатидан ҳаммамиз хурсандмиз. Бугунги кунда юртимизда кўплаб масжидлар ишламоқда. Президентимизнинг фармони олийлари билан исломдаги икки буюк шодиёна Рамазон ва Қурбон ҳайитлари умумхалқ байрами деб эълон қилинганлиги нур устига аъло нур бўлди»².

Давлатимиз раҳбарлари томонидан олиб борилаётган очиқ сиёсат динга эътиборнинг кучайтирилиши туфайли мусулмон мамлакатларининг муносабати Ўзбекистонга нисбатан кескин ўзгармоқда.

Бунини биз Қурбон ҳайити муносабати билан Президентимиз номига келган табриклардан ҳам яққол кўри-

¹ И. А. Каримов. Истиқдол ва маънавият. Т., 1994 йил 23 бет.

² Халқ сўзи. 9 май, 1995 йил.

шимиз мумкин. Қувайт давлати валиаҳд шаҳзодаси ва Бош вазири Саид ал-Абдулла ас-Салим дейди: «Шу воқеа муносабати билан қодир Аллоҳдан мусулмон оламини янада жипслаштиришни, барча мусулмон халқларининг мустаҳкам ҳамкорлиги ва бирдамлигини илтижо

Эрон Ислом Жумҳуриятининг Президенти Акбар Хошимий Рафсанжонийнинг табрикномасида шундай ёзилган: «Ушбу саодатли кунларнинг шарофати ҳамда барча мусулмон давлати ва миллатнинг ҳамкорлиги ва саъий-ҳаракатлари ила жаҳон мусулмонларининг илгаридан кўра кўпроқ бахт-саодати ва бирдамлигининг шохиди бўласиз деб умид қиламан»².

Шундай истаклар Саудия Араб Республикаси президенти Ҳафиз ал-Асад, Тунис Республикаси президенти Зайн ал-Обидин ибн Али, Уммон Султони Кобус Ибн Саид, Туркия Жумҳурияти Президенти Сулаймон Демирел, Иордания Хошимийлар подшолиги подшоҳи Хусайн, Бирлашган Араб Амирликлари президенти Зайд Ибн Султон Ол Нахайан ва бошқаларнинг табрикномаларида ҳам изҳор этилган.

Бундан яққол кўриниб турибдики, дин, маънавият турли халқлар ва мамлакатларни бир-бирига яқинлаштирадиган, кишиларни қон-қардош қиладиган буюк куч.

МАЪНАВИЯТ СОҲАСИДАГИ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАР

Мамлакатимизда маданий соҳада шиддат билан рўй бераётган туб ўзгаришлар туфайли халқимизнинг миллий онги, миллий ғурури, миллий ифтихори ўсиб, маънавий дунёси кундан-кунга бойиб бормоқда. Бу эса мустақил давлатимизнинг маънавий асосини янада мустаҳкамлашга имконият яратмоқда. Шундай бўлса-да, Ўзбекистон Республикасини буюк давлатлар сафига чиқариш учун маънавият соҳасида ҳам халқимизнинг олдида турган муаммолар оз эмас.

Энг аввало республикаimiz маданият ва маънавиятини давр талабига мослаштириб ривожлантиришимиз учун халқимизнинг маданий меросини чуқурроқ ўрганиб, уни ўзлаштириб олиш билан бир қаторда маориф, фан

¹ «Халқ сўзи», 1996 йил 16 май.

² «Халқ сўзи», 1996 йил 16 май.

ва бошқа соҳаларда турган кўпгина вазифаларни амалга оширишимиз керак.

Маънавиятимиз ва маданият тарихини чуқур ўрганиб, тарғиб қилиш, кишиларни халқпарварлик, руҳида тарбиялаш мақсадида улардан фойдаланиш, маданий ёдгорликларни тиклаш, тарихий обидаларни асраш, миллий урф-одатларни, халқ оғзаки ижодини кенг миқёсда ўрганиш ва уларнинг намуналарини тўплаш ҳозирги кунда яратилаётган моддий ва маънавий мулкни келажак авлодларга тўла етказиш учун барча зарур чораларни кўриш, ёш истеъдодларнинг камол топишига ҳар томонлама кўмаклашиш ана шу вазифалар сирасига киради.

Таълим-тарбия соҳасида ҳам давр талабидан келиб чиқадиган катта ишларни амалга оширишимиз лозим. Маълумки, таълим-тарбия муассасалари кўп йиллар давомида эски иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тузумнинг манфаатларини қондиришга қаратилиб, мустабид давлат системасига хизмат қилиб келди.

Ҳозир биз янги иқтисодий, сиёсий тузумга ўтмоқдамиз. Шундай экан, эндиликда кўп мулкчиликка асосланган, бозор иқтисодиёти талабларига тўлиқ жавоб берадиган, мустақиллик ҳолялари билан суғорилган янги таълим-тарбия тизимини яратишимиз лозим.

Мактаб ўқув режалари ва дареликларда ўтмиш меросимиз, урф-одатларимиз, анъаналаримиз тўлиқ ўз аксини топиши керак. Таълим бобида жаҳон андозаларига муносиб фан асосларини ёшларимизга сингдириш билан бирга тарбия бобида миллийликка кўпроқ таянишимиз лозим.

Олий билимгоҳлар ва ўрта махсус билим юртларининг ҳам фаолиятини жумҳуриятимизнинг эҳтиёжларига, бозор иқтисодиётининг талабларига мувофиқ кўриб чиқиш керак. Мустақил давлатнинг истиқболи, унинг кучқуввати ҳам фан, маданият ва санъат тараққиёти билан узвий боғлиқдир. Шуни эътиборга олган ҳолда фан билан ишлаб чиқариш интеграциянинг, фан-техника тараққиётини бошқаришнинг техникавий, хўжалик шакллари мунтазам такомиллаштириб бориш, долзарб амалий тадқиқотлар ва тажриба-конструкторлик ечимларини кенгайтириш, уларнинг самарадорлигини оширишни таъминлаш лозим. Фанлар Академияси, олий ўқув юртлари ва тармоқ илмий тадқиқот ишларининг ўзаро ҳам-

корлигини изчиллик билан мустаҳкамлаш керак. Бу масалага ҳам бозор муносабатлари талабидан келиб чиқиб янгича ёндашишимиз лозим.

Мустақил давлатнинг асосий вазифаларидан бири меҳнаткашлар оммасини маънавий маданият бойликлари билан тўлароқ ва чуқурроқ таъминлашдир. Адабиёт ва санъат халқ манфаатларига, давлат мустақиллигини тиклашга қаратилган бўлиши лозим. Адабиёт ва санъат кишилар учун қувонч ва илҳом манбаи бўлиши, уларнинг ғоявий баркамол бўлиши ва маънавий юксалишига фаол ёрдам бериши зарур. Халқнинг моддий даражаси ўса боргани сари санъатнинг жамият ҳаётига, унинг маънавий-психологик муҳитига таъсири кучая боради. Бу ижоднинг ғоявий йўналиши, асарларнинг бадиий таъсир кучини ошириш учун маданият арбобларининг масъулиятини оширади.

Мустақиллик жамиятимизни янада ривожлантириш учун зарур имкониятларни яратиб беради. Энди миллий маданий юксалишимизнинг тақдири ўз қўлимиздадир. Бу эса маданият соҳасига тааллуқли бўлган барча вазифалар, илм-фан, маданият ва маориф муассасаларининг иштирокида миллий маданиятни ривожлантиришнинг Давлат дастурини ишлаб чиқариб, уни изчиллик билан ҳаётга тадбиқ этишни тақозо қилади. Илмий асосда тайёрланган бу дастурда халқимиз маданиятини ривожлантиришга оид бўлган барча асосий масалалар ўз аксини топиши керак. Агар биз шундай йўл тутмасак, маданий-маънавий мустақиллик ҳақидаги гаплар хом хаёлга айланиб қолиши ҳеч нарса эмас.

Давлат мустақиллиги учун кўп йиллар тану-жонимиз билан курашиб, эндиликда унга эришганда бундай бефарқликка асло йўл қўйиб бўлмайди.

Мустақиллик ғояларини ҳаётга изчил равишда тадбиқ этиш ҳозирги давр талабидир. Бунда айниқса илм аҳли, маданият арбоблари, файласуф олимларимиз жонбозлик кўрсатмоғи лозим.

Фалсафа пахтачилик унумдорлигини ошириб беришга ожиз, у сигирларнинг сутини ҳам кўпайтириб бера олмайди. Лекин кишиларнинг ижтимоий онгини, уларнинг дунёқарашини шакллантириб, ички дунёсини бойитиб, маънавий камол топтириш бу фалсафанинг асосий вазифасидир.

Шуни очиқ эътироф этиш керакки, қилинаётган иш-

лар ҳали дастлабки қадамлардир. Ижтимоий фанларнинг ҳаётдаги ролини фаоллаштириб, унинг мавқеини янада ошириш учун кўп ишлар қилинмоғи даркор.

Энг аввало ижтимоий фанларни кўп йиллар давомида тўпланиб қолган эски расмий мафкуравий ғоялардан халос этмоғимиз, янги тафаккурдан келиб чиқиб, уларни синфий ва партиявий фан сифатида эмас, балки умуминсоний қадриятлар талабига жавоб берадиган мустақил таълим соҳаси сифатида ривожлантиришимиз даркор.

Бунга эришиш учун ижтимоий фанларнинг назарий асосларини қайта кўриб чиқиб, янги ғоялар билан бойитиш лозим. Ҳар қандай фаннинг истиқболи, унинг жамиятда тутган ўрни, шу фаннинг назарий салоҳиятидадир. Фаннинг назарий асоси қанчалик мукамал ва чуқур ишланган бўлса, унинг жамиятдаги ва, умуман, ҳаётдаги мавқеи ҳам шу даражада юксак бўлади.

Ижтимоий фанлар ўз мазмунига кўра ҳам умуминсоний ҳам миллий қадриятлар туркумига киради. Шундай экан, бизнинг олдимизда турган яна бир долзарб вазифа барча ижтимоий фанлар туркумини миллий қадриятлар, маданий меросимиз, бой урф-одат ва анъаналаримизни эътиборга олган ҳолда мазмунан янгилаб, қайта ишлаб чиқишдан иборат.

Маълумки, Марказий Осиё мутафаккирлари, давлат арбоблари асарларида, турли тарихий манбаларда фалсафа, иқтисод, тарих, таълим-тарбия масалаларига оид жуда кўп қимматли фикрлар мавжуд, уларни умумлаштириб, ҳозирги давр талабига мослаштириб, умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштириб, барча ижтимоий фанларни мазмунан янгिलाшимиз керак.

Президентимиз И. А. Қаримов ўқтирганидек, Ватанимиз азалдан башарият тафаккур хазинасига унутилмас ҳисса қўшиб келган. Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавият, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди.

Бизнинг келажаги буюк давлатимиз ана шу фалсафага уйғун ҳолда, Ҳожа Аҳмад Яссавий, Ҳожа Баҳовуддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Термизий, Мирзо Улуғбек, Амир Темур, Алишер Навоий, Бобур Мир-

зо сингари мутафаккир аجدодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим¹.

Ижтимоий фанлар мавҳум назарий масалалар билан чекланиб қолмасдан мустақил давлатимизнинг иқтисодий, сиёсий, маданий, маънавий асосларини мустаҳкамлашга қаратилмоғи лозим. Давлатимиз келажаги барқарор бўлиши миллий истиқлол миллий уйғониш ғоясининг амалга ошиши билан бевосита боғлиқдир.

Ватанимиз тарихи, мустақил давлатчилик учун халқимиз томонидан кўп йиллар мобайнида олиб борилган миллий бирлик, миллий озодлик курашлари, Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат деб эълон қилиниши ва унинг тарихий аҳамияти, истиқлолимиз истиқболи каби масалалар **тарихчиларимизнинг** диққат марказида турмоғи лозим.

Иқтисод фани учун энг долзарб муаммолар орасида мулк муносабатларни тубдан ўзгартираётган, мулк ҳақиқий эгалари қўлига берилаётган шароитда тадбиркорлик учун кенг йўл очиб бериш ва мулк эгаси ҳиссиётини тарбиялаш, бозор психологиясини шакллантириш тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни кенгайтириш, иқтисодиётда таркибий-структуравий ўзгаришларни амалга ошириш, кичик технологияларни жорий этиш концепцияси ва миллий дастурни ишлаб чиқиш, банк, молия, кредит тизимларини такомиллаштириш уларни жаҳон талаблари даражасига кўтариш, тўловларни тартибга солиш кабиларнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш муҳим ўрин олади.

Фалсафа фани мустақиллик мафкураси ва уни ҳаётга татбиқ этиш йўллариغا, кишиларни юксак маънавий асосида тарбиялаб, ҳар томонлама маънавий камол топтириш масалаларига, шунингдек миллий меросимиз, қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримиздан, шарқ фалсафаси ва ислом таълимотидан унумли фойдаланиб, кишиларни эркин ва мустақил фикрлашга ўргатишга жамиятни илмий билиш ва илмий бошқаришга, миллий ва миллатлараро муносабатларни янада такомиллаштириш каби масалаларга эътиборни кучайтирмоғи лозим.

Ҳуқуқшунос олимлар олдида миллий давлатчилик ва демократик жараёнларни Шарқ мамлакатларига

1. Қаранг: *И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари*. Т., 1995, 9-бет.

хос хусусиятлар билан уйғунлаштириб ривожлантириш, бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий асослари, ҳуқуқий тарбия масалаларини илмий ишлаб чиқиш кўндаланг бўлиб турибди.

Мазкур муаммолар ижтимоий фанлар олимлари томонидан қанчалик тез ва пухта ишлаб чиқилса, фаннинг ҳаёт билан бирлиги шунчалик мустаҳкам бўлади.

Ижтимоий фанларни ўқитиш методикасида ҳам бизнинг олдимизда ҳанузгача ечимини кутиб турган масалалар оз эмас. Улардан биринчиси рейтинг тизимига ўтишни ташкил қилишдир. Талаблар билими самарасини оширишда амалий машғулотларни фаол ўтказиш, давра суҳбати, интервью, конференция, маъруза ва рефератлар тайёрлаш ва эшитиш, машғулотларни ўқитувчи назорати остида талаблар томонидан олиб бориш ва ҳокозолар муҳим ўрин тутати.

Барча ижтимоий фанлар олдида турган яна бир долзарб вазифа истиқлол ғояларини халқимиз онгига, ёш авлод қалбига сингдириб, уларнинг бунёдкорлик фаолиятини оширишдан иборатдир.

Президентимиз таъкидлаганидек, юртига, ватанига муҳаббат, инсонпарварлик туйғулари халқимизнинг қонқонига сингиб кетган азалий фазилатлар бўлиб, уни ёш авлоднинг дунёқараши, хулқ-атвори ва руҳиятига сингдириб тарбиялаш масаласи маънавият соҳасидаги ишларимизнинг асосий йўналишини ташкил этмоғи керак.

Шунга кўра Ватан тарихи ва маданияти, жуғрофияси ва иқтисодиётини, қадимий урф-одатларимизни ҳар томонлама ўрганиш долзарб аҳамиятга эга. Бу эса, ижтимоий-гуманитар соҳа вакилларининг масъулиятини янада ошириш билан бирга, айни пайтда, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини миллий маънавият нуқтаи назаридан янгидан қараб чиқишни тақозо этади.

Зеро, мустақилликнинг тақдири, Ўзбекистоннинг келажаги кишиларнинг фаолиятига, ахлоқий баркамоллигига, ғоявий-сиёсий етуклик даражасига, миллий ўзлигини қанчалик чуқур ва мукаммал англаб олишларига бевосита боғлиқ. Ҳар бир инсон ўз Ватани тарихи, миллий қадриятларини, маданиятини, урф-одатларини мукаммал билса, миллат тақдири ва истиқлолни чуқур англаб етган бўлса, мустақиллик шунчалик мустаҳкам ва барқарор бўлади.

«Миллатимизнинг маънавий-ахлоқий ва маданий ютуқларини тиклаш, сақлаб қолиш, мустаҳкамлаш ва ривожлантириш тўғрисида бундан буён ҳам тинмай

ривожлантириш тўғрисида бундан буён ҳам тинмай ғамхўрлик қиламиз, — дейди Президентимиз бу соҳадаги давлат йўлини изоҳлаб. — Бу ғамхўрлик Ўзбекистон халқининг маданий ўзига хослиги серқирра бўлишининг кафолати, демократик ўзгаришлар кафолати бўлиб хизмат қилади¹.

¹ *Ислом Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида*, 249-бет.

БУЮК АЖДОДЛАРИМИЗ МЕРОСИ — ХАЛҚИМИЗ МАЪНАВИЙ ЮКСАЛИШИНING ҚУДРАТЛИ МАНБАИ

1. ШАРҚ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ИЛК МАДАНИЙ-МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР БЕШИГИ

Жаҳон маданиятининг ривожига жамики халқлар баҳоли қудрат ўз улушларини қўшганлар. Аммо бунда Шарқ мамлакатлари, жумладан, Марказий Осиё халқларининг ҳиссаси алоҳидадир.

Шарқ халқларининг тарихи ва маданияти, илк сиёсий, ҳуқуқий, диний, бадий, фалсафий қараш ва тасаввурлари ҳақидаги, уларнинг мазмун ва моҳияти ҳақидаги қимматли материал ва маълумотлар антик замон муаллифларининг асарларида, археологик манбаларда, халқ оғзаки ижодиётида кенг кўламда акс этган.

Дастлабки фалсафий тасаввурлар Шарқнинг энг қадимги мамлакатларидан бири — Бобилда милоддан аввалги тўртинчи минг йиллик бошларида пайдо бўлган. Ушандаёқ одамларнинг дунёда рўй бериб турадиган хилма-хил ҳодиса ва жараёнларга бўлган муносабатлари ва қизиқишларини, гарчи содда, юзаки, ибтидоий шаклда бўлса-да, ўзида акс эттирган фалсафий қарашлар намоён бўла бошлаган.

Қадимги Бобил адабиётининг машҳур асарларидан бири «Гильгамеш ҳақида дoston» бўлиб, унда тупроқ, сув, ҳаво, қуёш инсон ҳаёти ва тириклигининг абадий манбаи эканлиги, Гильгамешнинг оби ҳаёт қидириб, бошидан кечирган саргузаштлари ва чеккан азоб-уқубатлари, одамларнинг табиат қонунлари асосида яшаш зарурлиги, улар ҳаёт ва ўлим сирларини билишга азалдан интилиб келганлиги ҳикоя қилинган.

Гильгамеш ҳақидаги дostonда қадимги кишиларнинг бахт ва фаровонликка, саломатлик ва бардамликка, ўлимни енгиб, мангу ҳаёт кечиришга интилишлари, абадий умр ато қилувчи оби-ҳаёт, ўсимлик, ҳар хил мева

ва маъданларни излаб топиш ҳақидаги орзу-ниятлари ўз ифодасини топган.

Адапа ҳақидаги дostonда эса инсониятнинг абадий ҳаёт тўғрисидаги орзулари кўрсатилган. Унда «ўлган ва қайта тирилган» худоларга, жумладан Бобил худоси Мардукка нисбат берилган.

Инсон ўзини қуршаб олган муҳит, коинот билан доимо алоқадордир. Бинобарин, у шу муҳит, коинот ҳақида ўйлайди, фикр юритади, ер юзидаги ҳодиса ва жараёнларни коинот билан боғлашга интилади, самовий сир-асрорлар ҳақида хаёл суради, фараз қилади, ҳар хил эртаклар, ривоятлар, афсоналар тўқийди. Бобилликларнинг Этапа ҳақидаги афсоналари ана шу заминда пайдо бўлган.

Этапа ҳақидаги афсона ҳам юқорида айтиб ўтилган дostonларда бўлгани каби одамларнинг қуёш билан, ой ва сайёралар билан қизиққанлиги, самовий сирлар сабабларини билишга интилишлари, Бобил халқининг табиий ҳодисалар моҳиятини, йилнинг фаслларга бўлиниб, ўзгариб туришини, йил давомида табиятда бўладиган ўзгаришларнинг боиси нимадан иборат эканлигини тушуниб олишга интилишлари, шунингдек, уларнинг дин ва ахлоққа доир фалсафий қарашлари илгари сурилган.

Қадимги бобилликларнинг яхшилик билан ёмонликнинг, эзгулик билан ёвузлик, бойлик билан қашшоқликнинг, ҳурлик билан хўрликнинг бир-бирига тубдан зид эканлиги, ўзаро қарама-қарши ва муросасизлиги ҳақидаги фалсафий ғояларни ўзида маълум даражада баён қилувчи «Жафокаш авлиё ҳақида дoston» ва «Хўжайиннинг қул билан суҳбати» деган асарлари ҳам мавжудлигини айтиб ўтиш зарур. Уларнинг биринчисида бахт ва бахтсизлик, адолат ва адолатсизлик, уларнинг сабаблари, бартараф этиш йўллари хусусидаги дастлабки фалсафий тасаввур ва ғоялар баён этилган. Кейингисида хўжайин билан қул ўртасидаги зиддият улар орасидаги таъсирли диалогда ифода қилинган. Асарда айтилишича, ҳар гал хўжайиннинг истакларини ўринли ва асосли қилиб рад этишга вaж топадиган қулдан кўнгли совиган хўжайин ниҳоят: «Хўш, энди нима яхши» деб хитоб қилади. Қул дадиллик ва истеҳзо билан бундай жавоб беради: «Менинг калламни ҳам, сенинг каллангни ҳам узиб, дарёга ташлаш керак.

Энг яхшиси ана шу. Осмонга етиш даражасида юксак, бутун ерни қоплаб олиш даражасида катта одам борми, ахир!» Жаҳли чиқиб кетган хўжайин даҳшат билан қулга қараб: «Эй қул, мен сени ўлдиришни ва сени мендан олдин кетишга мажбур қилишни истамайман», — дейди. Бунга жавобан қул хўжайинни огоҳлантириб: «Ҳақиқатни олганда, хўжайиним мендан кейин фақат уч кун умр кўрадилар», — дейди.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ўртага қўйган талаблар ва инсон амалий фаолияти эҳтиёжлари асосида Бобилда табиат ҳодисаларининг ички мазмунини илмий асосда тушуниб, улардан турмушда фойдаланиш зарурияти тобора кучайиб борган. Маҳсулот ва молларнинг миқдорини, оғирлигини ўлчаш, иш кучлари миқдорини аниқлаш, бинолар ҳажминини белгилаш, ер сатҳини ҳисоблаб чиқиш зарурияти энг қадимги математик ҳисобларнинг пайдо бўлишига ва бу соҳада тегишли билимлар тўпланишига ҳамда арифметика ва геометриянинг туғилишига олиб келган. Вақтни ҳисоблаш зарурияти календар (тақвим) пайдо бўлишига сабаб бўлган. Бу эса одамлардан астрономия соҳасида маълум билимларни талаб қилган. Бобилликлар қуёш соатини, қуёш кўрсаткичинини ва куннинг 12 бўлакка бўлинишини азалдан билишган. Антик давр маълумотларига кўра, Бобилда математика, арифметика, геометрия, астрономия билан бир қаторда медицина, тарих ва филология, музика, тасвирий санъат, астрология ҳам секин-аста куртак ота бошлаган.

Қадимги Шарқ халқларининг маданиятлари сингари Бобил халқи маданияти, фалсафаси, ахлоқи, урф-одатлари, дунёқараши ҳам асосан диний ғоялар билан суғорилган. Одамларда диний эътиқод кучли бўлган. Қуёш, ой, юлдузлар худо ҳисобланган, ибодатхоналарда уларга топинганлар. Халқларнинг, давлат, ҳукмдорлар ва одамларнинг келгусидаги тақдирини юлдуз ва сайёраларнинг вазиятига қараб олдиндан айтиб бериш қадимги Месопотамия ва Бобилда астрология номини олган.

Бобилликларнинг қадимги маданияти, диний эътиқодлари, фалсафий қарашлари, адабий асарлари, билимлари, ўлчов бирликлари, афсона ва ривоятлари наслдан наслга ўтиб, ривожланиб, бойиб Шарқдаги кўпгина халқларнинг маданий-маънавий тараққиётига, ижтимо-

ий-фалсафий фикрлари ривожига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатган.

Миср маданияти жаҳон маданиятининг энг қадимгиларидан бўлиб ҳисобланади. Қадимги Мисрда илк маданий ёдгорликлар милoddан тўрт минг йил илгари вужудга келган. Қадимги Шарқ маданиятининг бошқа намуналари сингари Миср маданий ёдгорликларида, хусусан, эртак, ривоят, гимн, дуо, масал, эпос, лирика ва бошқаларда ўша даврдаги ижтимоий муҳит, иқтисодий ҳаёт, набобат, урф-одатлар, табиат ҳодисалари, диний, ахлоқий, ҳуқуқий, фалсафий қарашлар, гарчи юзаки тарзда бўлса-да, ўз ифодасини топган.

Қадимги Миср мифологиясида, ҳамма нарса сувдан пайдо бўлган ва ҳамма нарсаларда ҳам ҳаво бор, дейилади. Шунинг учун ҳам мисрликлар сувни одамга озиқ-овқат берувчи дастлабки улуғ неъмат деб билганлар. Сув уларга бутун табиатнинг асоси бўлиб кўринган. Мисрликлар, ҳаёт сувдан бошланади, деб билиб, сувсиз ҳеч қандай ҳаёт бўлмаслигини кўриб, сувни улуғловчи қанчадан-қанча ривоят ва афсоналар тўқиганлар. Улар Нил дарёсини ниҳоятда улуғлаштирганлар, илоҳийлаштирганлар, уни «одамларга ҳаёт бахш этиш учун тошиб турадиган Нил», деб улуғланганлар. Шунинг учун мисрликлар марҳумлар руҳига дуо қилиб, унинг абадий яшашини таъминламоқчи бўлганларида худога қуйидагича нола қилганлар: «Сен улуғ худога—Озирисга марҳамат айлаганингда унга Нил келадиган бўлди, унинг учун яйловларда ўт пайдо бўлди ва папирус ўсадиган бўлди. Худди шу сингари унга—марҳумга ҳам марҳамат айлагилки, у сенинг сувингдан баҳраманд бўлсин, у сенинг оқар сувларингдан ича олсин».

Мисрликлар ўзларининг дунёвий ва диний фалсафий поэзияларида одамларни бу дунёнинг бутун ноз-неъматларидан тўла баҳраманд бўлиб яшашга, қувноқ, шодхуррам ҳаёт кечиришга, ўлим, охират ҳақида ҳадеб ўйлайвермасликка чақирган.

Мисрликларнинг ибтидоий фалсафий тасаввурлари ҳақида бир мунча маълумот берадиган қадимий манбалардан бири—«Насиҳатнома»да билимнинг хосияти ҳақида, билимдон кишининг қадр-қиммати тўғрисида айтиб ўтилган. «Агар сен билимдон одам бўлсанг, айтганинг-айтган, деганинг-деган бўлади. Ёзиш-ўқишни чуқур эгаллаб, кўнглингга чуқур жо қилиб ол, ана шунда ҳар бир айтган гапинг ҳаммага манзур бўлади. Мир-

зани қандай лавозимга қўймагин, у ҳамма вақт китоб билан иш кўради».

Қадимги мисрликларнинг халқ оғзаки ижодиётида, айниқса диний-мифологик асарларида табиат ҳодисалари ва табиат кучлари илоҳийлаштирилган. Ҳисмлик ва дарахтларга топиниш Мисрда энг қадимги даврлардаёқ мавжуд бўлган. «Ҳаёт осмон дарахти» тўғрисидаги қадимги афсонада, Ҳисмликлар симболи бўлган дарахт инсоннинг ер юзидаги ҳаёти учун зарурдир, деган фикр илгари сурилган. Мисрликларнинг ҳар ҳолда содда бўлса ҳам табиатни, дунёни унга асосланиб туриб тушунтириш учун қилган уринишлари ўз даври учун катта аҳамиятга эга эди.

Қадимги Мисрда фалсафий фикр куртакларининг шаклланиши ва ривожда табиатшунослик фанларининг ҳам ҳиссаси бор. Бундан бир неча минг йиллар илгари қадимги мисрликлар астрономия соҳасида баъзи бир билимларга эга бўлганлар. Осмондаги юлдузларни доим кузатиш натижасида сайёраларни юлдузлардан ажрата билганлар ва, ҳатто, улар осмон картасини ҳам тузганлар.

Мисрликлар астрономик билимлари асосида алоҳида календарь — тақвим тузганлар. Календарь йили 12 ойга бўлинган, ҳар бир ой 30 кундан иборат бўлган, йил охирига эса яна 5 та байрам куни қўшилган. Шундай қилиб бир йил жами 365 кун бўлган.

Касалликларни келтириб чиқарган, ривожлантириб, авж олдириб, кучайтириб юборган сабабларни аниқлаш, уларни олдини олиш, инсон саломатлигини тиклаш ва мустаҳкамлашга бўлган зарурият қадимги Мисрда тиббиёт фанини юзага келтирди. Қадимги мисрликлар касалликларнинг жуда кўп турларидан, масалан, бош оғриғи, дезинтерия, сариқ касали, йўтал, зикнафас, қон кетиш, бод, скарлатина, мохов, гангрена, сувли темиртки ва бошқа ҳар хил касалликлардан хабардор бўлганлар. Миср табиблари мияга, умуртқа поғонасига ва кўкрак қафасига алоҳида эътибор берганлар ва уларни касалликлар уяси деб билиб, бу ердаги касалликларни топиб йўқотиш керак, деб ҳисоблашган. Мисрликлар диагностика — ташхис соҳасида катта тажриба тўплаганлар. Мисрда гинекология, хирургия ва кўз касалликларини даволаш анча ривожланган. Улар инсондаги кўпгина касалликлар юрак қон айланиши тизимининг қандайлигига боғлиқ эканлигини алоҳида таъкидлаш-

ган. Мисрда, табибликнинг сири — юрак ҳаракатини би-
лишдан бошланади, томирлар бутун аъзойи баданга
ўшандан тарқалади, деб ҳисоблашган.

Башарият тарихида қарийб биринчи цивилизация
бешиги ҳисобланган Ҳиндистон фалсафаси ўзининг жуда
қадимий ва бой тарихига эга. Ҳиндистонда эрамиздан
уч минг йил аввал ерни сунъий суғориш тараққий этган,
анҳорлар қазилган, кулолчилик, ёғочсозлик, тўқимачи-
лик, заргарлик ривожланган, ёғоч ва металлдан жанг
аравалари ясашган, пишиқ ғишдан кўп қаватли бино-
лар қуришган. Жун ва зиғир толасидан матолар тайёр-
лашган, мис ва темирдан, жездан қурол-аслаҳалар
ясашган.

Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» номли асари-
да айтилишича, Ҳиндистонда эранинг биринчи асрлари-
даёқ тиб, риёзиёт, илми нужум, дин, кимё, музика, поэ-
зия, санъат, фалсафа ривожланган.

Антиқа табиатга, саҳий заминга, ажойиб ҳайвонот
ва набобот оламига эга бўлган қадимий Ҳиндистонда
фалсафа, бадий адабиёт ўтмиш даврлардан бошлаб
вужудга келган ва ғоят даражада ривожланган. «Ра-
маяна», «Махабхарата», «Курал», «Мегатута», «Рэгху-
венша», «Кумарасамбхава», «Дашакумачарита», «Пан-
чатантра», «Хитопадеша», «Шашунтала», «Мудрарак-
шаса», «Қалила ва Димна» каби машҳур асарлари шу-
лар жумласидандир.

Юксак нафосат ва мангу ҳикмат хазинаси бўлган
ана шу асарларда ҳинд халқининг урф-одатлари ва
аъъаналари, одоб-ахлоқи ва маданияти, дини ва тари-
хи, миллий қадриятлари, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий,
бадий, фалсафий, диний қарашлари ўзининг ёрқин
ифодасини топган.

Ана шу нодир асарлар ўз навбатида қадимги ҳинд
фалсафасининг ўрганиш ва уларда илгари сурилган ил-
ғор ғоялар, умуминсоний аҳамиятга эга бўлган қадрият-
ларни билиб олишда асил манбалар бўлиб ҳам хизмат
қилади.

Ҳинд маданияти ва фалсафасининг ана шу бебаҳо
ёдгорликларининг ҳар бирида ақл-идрок, адолат, ин-
соф-диёнат, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик, миллий
тотувлик, тўғри сўзликлик, ваъдага вафо қилиш тўғри-
сида, зулм ва зўравонликка, хиёнат ва риёкорликка,
нафси бузуқлик ва очкўзликка, фитначилик ва қаллоб-
ликка, мунофиқликка қарши курашиш зарурлиги ҳақи-

да жуда муҳим ва фойдали фалсафий ғоялар, ҳикматлар, ривоятлар, мақол ва маталлар баён этилганки, улар шак-шубҳасиз, ҳам миллий, ҳам умуминсоний, умумбашарий аҳамиятга моликдир.

Ҳинд фалсафасининг пайдо бўлиши ва ривожланиши масаласи бўйича сўз юритилганда, одатда уч асосий давр алоҳида ажратиб кўрсатилади. Булар эрамиздан аввалги биринчи минг йилликнинг боши ва эрамизнинг дастлабки асрларини қамраб оладиган энг қадимги давр, X—XII асрлардан XVII—XVIII асрларгача бўлган илк ўрта аср ва кеч ўрта асрчилик даври ҳамда янги (бунга ҳозирги давр ҳам киради) даврлардан иборат.

Ҳиндистоннинг эрамиздан олдинги биринчи минг йилликлардаги дастлабки фалсафасини ўрганишда қадимги ҳиндларнинг «Веда» деб аталадиган диний тўпламлари ва иккита катта эпик достони — «Рамояна» ва «Махабхарата», Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асари муҳим аҳамиятга эгадир.

«Веда» деб аталадиган муқаддас китобнинг «маъноси билмаган нарсани билишдир. Ҳиндлар «Веда» китобини, олий тангрининг Барохим оғзидан айтилган сўзи, дейдилар»¹.

«Веда» китоби Ригведа, Самаведа, Яжурведа ва Атхарваведа деб аталадиган тўрт бўлимдан иборат. Тўрт бўлимнинг ҳар бирини ўзига ҳос ўқиш йўли бор. Мазкур бўлимларнинг ҳар бирида муайян фалсафий ғоя илгари сурилган.

«Веда»лар ҳинд халқининг дини, афсоналари, урф-одатлари, поэзияси, илм, фалсафий тасаввур ва билимларини ўрганиш учун айниқса кўп материал беради.

«Веда»ларда борлиқ, фазо, вақт, дунёнинг пайдо бўлиши, инсон ҳаётининг табиий асослари, табиат ва жамият ўртасидаги алоқадорлик, илоҳий кучлар ҳақида фикр юритилади, «Веда» китоби яхши ишларга тарғиб қилишни, ёмон ишлардан қайтаришни, амалларнинг чегарасини аниқ кўрсатиб қизиқтиришни, кўрқитишни, яхши мукофот ва ёмон жазоларни баён қилади. «Веда»нинг кўп қисми турли дуолар ва олов учун қилинадиган

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. II-том. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1965, 106-бет.

турли қурбонликлар ҳақидадир. Ундаги қурбонлик турлари кўп ва расм-русумлари қийиндир»¹.

«Веда» китобини ташкил этган бўлимларнинг энг қадимийси Ригведа, ҳиндларнинг худолари бўлган парилар тўғрисидаги мифлар билан бир қаторда дунёдаги ҳар бир нарса табиий равишда пайдо бўлган, деган ғоялар бор. Ригведадаги дунё сувдан яратилган, деган фикр эътиборга сазовордир.

Қадимги Ҳиндистон дини ва фалсафасида сувнинг муқаддаслаштирилиши, уни дунёни ташкил этган унсурлардан бири сифатида қаралиши, бунга «Веда» ва «Ригведа»да алоҳида эътибор берилганлиги бежиз эмас, албатта. «Аммо ҳиндлар фикрича, — дейилади Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асарида, — яратилган нарсаларнинг олдингиси сувдир. Чунки улар «тўзонга айланган ҳамма нарса сув билан бирикади, ҳамма унади-ган нарса сув билан униб чиқади ва ҳамма жон эгаси сув билан тирик туради; сув санъат эгаси, бирон моддадан маълум бир нарса ишлатмоқчи бўлганида унга сув восита бўлади, дейдилар»².

«Веда» гимнларига қадимги ҳинд диний-фалсафий шарҳлардан иборат бўлган упанишадаларда борлиқнинг бош манбаи, моддий ибтидоси деб ҳисобланган сув, олов, ҳаво, ёруғлик, тўпроқ, озиқ-овқат, фазо, вақт, оламнинг тузилиши ва уни бошқарувчи қонунлар, инсон билимининг манбалари ва турлари, ижтимоий тафовутларнинг келиб чиқиши, инсоннинг ижтимоий мажбуриятлари, ҳаётнинг олий мақсадига эришиш каби қатор фалсафий масалалар қараб чиқилади. **Упанишадалар** таълимотига кўра, инсон ер юзида янги туғилишлар гирдобидан қутилмоқ учун ўз руҳининг баркамол брахман билан бирлиги ҳақидаги ўй-фикрга берилмоғи лозим. Унда таъкидланишича, тана жоннинг қобиғи бўлиб, жон эса — дунёвий руҳнинг бир бўлагидир. Упанишадалар шу тариқа бутун қадимий ҳинд фалсафасининг кейинги тараққиёти учун замин бўлиб хизмат қилганлиги ва шароит яратиб берганлиги туфайли ҳам алоҳида аҳамият ва илмий қимматга эгадир.

Милодгача бўлган VIII—VII асрларда Ҳиндистонда Лакаяти (фақат шу локаяни таң олувчи кишиларнинг

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, II-том, Тошкент., «Фан» нашриёти, 1965 й., 106-бет.

² Уша жойда, 177-бет.

қарашлари) фалсафий таълимоти шакллана бошлайди. Бу таълимот асосчиси Брихаспати ва унинг издошлари ердан бошқа тарзда ҳаётнинг бўлиши мумкин эмас, деган фикрни олға сурдилар.

Чарвека номи билан аталадиган қадимий ҳинд фалсафий оқими тарафдорлари, дунёни, табиат ҳодисаларини қандай бўлса ўшандай тушунтирмоқ керак, деган талабни илгари сурган эдилар. Улар нуқтаи назарича, бутун олам олов, сув, ҳаво, тупроқ йиғиндисидан иборат, инсон ҳам ана шу тўрт унсур бирикмасидан ташкил топган.

Чарвакалар дунёни ҳеч ким яратган эмас, балки унинг заминида моддий элементлар бирикиши ётади, деб ҳисоблайдилар. Улар «ўтти ким иссиқ ҳароратли қилди, сувни ким совуқ қилди» — деган савол бериб, «буларнинг ҳаммасини шў ҳодисаларнинг ўзидан қидириш керак», — деб жавоб қайтарадилар. Улар дунёни билиш мумкин ва бу билимнинг манбаи идрокдир деб, билишда ҳиссиётнинг ролини бўрттириб юборганлар, ҳулосалар ёлғон бўлиши мумкин, деб ҳисобланганлар.

Хитойда дастлабки фалсафий таълимотлар ҳинд фалсафаси билан тахминан бир вақтларда — эрамиздан аввалги IX—VII асрлардаёқ пайдо бўлган эди. Илк фалсафий таълимотларда дунё абадий ва у беш унсур — олов, сув, ер, дарахт ва металлдан ташкил топган, деб уқтирилади.

Эрамиздан олдинги VII—VI асрларда эса дао қонунига биноан ҳаракат қилувчи ци — элементининг мавжудлиги ҳақида фикр юргизилган. Хитой мутафаккирлари фикрича, табиат ҳодисалари ци деган моддий зарралардан таркиб топиб, дао деган объектив табиий қонуниятга бўйсунди. Хитойликларнинг табиат ҳодисалари қонуниятли асосда тараққий қилади, деган тасаввурлари, уларнинг, дунё моддийдир, деган таълимотига боғлиқдир. Дао ҳақидаги таълимот фалсафадаги қонун тушунчасини ҳосил қилишдаги дастлабки уринишдир.

«Даосизм» сўзининг ўзи «дао» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «йўл», «тараққиёт», «дунё негизи» деган маънони билдиради. Даосизмнинг асосчиси Дао-цзи бўлиб, у дунё абадий ҳаракат ва ўзгаришда бўлади, деб ҳисоблаган. Масалан, Дао-цзи бу ҳақда бундай деган: «Улуғ дао ҳамма ёққа қараб оқади. У ўнгга ҳам, чапга ҳам ёйилган. У туфайли жами мавжудод туғилади. Бу мав-

жудод ҳамиша ўзгаришда бўлиб бир жойда тўхтаб қолмайди.»

Даосизмда дунёда қарама-қаршиликларнинг бир-бирига боғлиқлиги амал қилади, табиат ҳодисалари ўз зиддига айланиб ривожланади, деб фикр юритилади. Таъкидланишича, гўзаллик ва хунуклик, баландлик ва пастлик, яхшилик ва ёмонлик, борлик ва йўқлик, узун билан калталиқ бир-бирини туғдиради, бирин кетин келади, бир-бирига боғлиқ бўлади, табиатдаги барча мавжудот, барча ҳодисалар қарама-қаршиликларни ўз ичига олади.

Даосизм вакиллари билишда ҳиссий ва мантиқий жиҳатларнинг мавжудлиги масаласини ўртага қўйиб, билишда ҳиссиёт ва амалиётнинг аҳамиятини камситиб, ақлий билишни бўрттириб юборганлар.

Милоддан аввалги V—III асрларда вужудга келган конфуцийчилик қадимги Хитойда кенг тарқалган фалсафий таълимотларидан бўлиб ҳисобланади. Унинг асосчиси Хитой мутафаккири Конфуций Милоддан олдинги 551—479 йилларда яшаган. Конфуций таълимотига кўра, одамларнинг ҳаммаси ҳам туғма хусусиятларига кўра бир-бирларига яқиндир. Туғилгандан кейин ҳосил қилган хусусиятларига кўра, улар бир-бирларидан фарқ қиладилар.

Конфуция, агар подшо осмон ва денгиз каби улуғвор бўлса, халқ уни ҳурматлайди, унинг айтганларига қулоқ солади ва унинг ишларига хайрихоҳлик қилади, деб подшоҳни илоҳийлаштиради. У тўғридан-тўғри император Осмон ўғли, унинг ердаги кўриниши Осмоннинг жонли тимсолидир. Ер юзидаги қуриқликнинг маркази Осмон ўғлидир. Ҳар қайси халқ ўз чегарасида бир князга итоат қилади. Осмон ўғли амрни осмондан олади, тобе князлар эса буйруқни Осмон ўғлидан оладилар, дейди.

Айтиб ўтилганларнинг ҳаммаси Бобил, Миср, Ҳиндистон, Хитой сингари қадимги Шарқ мамлакатлари ва бошқа давлатларда пайдо бўлган ва ривожлана бошлаган, дастлабки фалсафий билим ва тасаввурларнинг илдизлари, бошланғич асослари жаҳон халқлари тарихи ва маданиятининг узоқ ўтмишига бориб тақалишини кўрсатиб ва исботлаб турибди.

Қадимги Шарқ фалсафасининг дастлабки куртаклари жаҳон фалсафасининг илк ютуқларига асосланган, улардан озиқланган ижодий фойдаланган ҳолда шакл-

ланиб, ривожланиб бориши билан бир қаторда, ўз навбатида инсоният фалсафий билимларининг келгуси тараққиётига замин бўлиб хизмат қилди ҳамда ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди.

Марказий Осиё жаҳоннинг илму фан, фалсафа, дин, адабиёт ва санъат қадимдан ривожланган, тарихи ниҳоятда бой минтақаларидан биридир. Сўнгги тарихий ва археологик тадқиқотлар ана шу муқаддас заминда одамзоднинг илк фаолияти бир миллион йилга яқин эканлигидан далолат беради.

Жуда кўплаб оғзаки ва ёзма манбалар, турли асо-ри-атиқа обидалардан маълум бўлишича Днепрдан Олтойгача бўлган минтақада скифлар, Каспий орти текислигида массагетлар, улардан шарқроқда саклар, сўғдлар, бақтирияликлар, хоразмийлар, парфянлар яшаганлар.

Ҳозирги марказий осиеликларнинг ўтмишдаги ана шу аجدодлари асримиздан бир неча минг йиллар илгари суғоришга асосланган деҳқончилик ҳамда чорвачилик, овчилик, балиқчилик билан шугулланганлар.

Ҳозирги тожик, ўзбек, туркманларнинг аجدодларида суғорма деҳқончилик маданияти шу қадар ривож топганки, ҳатто биргина Аракс (ҳозирги Амударё) ҳавзаларида жуда кўплаб сунъий суғориш каналлари, сув иншоотлари қазилиб чўл ва саҳроларга сув олиб чиқилган.

Шу тариқа моддий ва маънавий қадриятлар яратилган. Аждодларимиз яшаган ҳудудларда қадимда хилма-хил маданият ўчоқлари таркиб топган ва ривожланган.

Минтақамизда милoddан аввалги V минг йилликда минтақамизнинг марказий ва шимолий районларида эса милoddан аввалги III минг йилликда қишлоқ хўжалиги билан бирга ҳунармандчилик, кончилик, мис ва темир эритиш, металллардан ҳар хил ҳарбий ва меҳнат қуроллари ясаш, кemasозлик, тўқувчилик, бинокорлик, заргарлик ҳам тараққий эта бошлаган. Суғдиёна, Бақтрия, Хоразм каби дастлабки давлатлар, Тошкент, Хива, Мароканд (Самарқанд), Киропол (ҳозирги Ўратепа) ва бошқа шаҳарлар пайдо бўлган. Дунёдаги энг қадимий цивилизациялардан бири мана шу минтақада вужудга келган.

Марказий Осиё халқларининг энг буюк маданий

муваффақиятларидан бири ёзувни ихтиро этганликларидир. Бу ерда ёзувнинг тарихи жуда қадим замонлардан бошланган. Милоддан олдинги биринчи минг йиллик ўрталарида оромий ёзуви кенг тарқалган. Искандар Зулқарнайн, Александр Македонский) истилосидан кейин юнон ёзуви ҳам кириб келган. Эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида оромий ёзуви негизида Авесто, Хоразм, Суғд, Кушон, Урхун-Енисей, Уйгур ёзувлари вужудга келган. Ёзувнинг ихтиро қилиниши, инсон билим доираси ва дунёқараши кенгайиши ва чуқурлаша боришига хизмат қилган.

Кўриниб турганидек, Марказий Осиё халқларининг, хусусан, ўзбекларнинг маданияти тарихи илдизлари, ижтимоий, фалсафий, ахлоқий, диний, бадний қарашлари ва фикрлари шакллана ва ривожлана боришининг илк даврлари қадим замонларга бориб тақалади.

Авлоду аждодларимизнинг қадим ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, урф-одатлари, анъаналари, маданияти, тили, тарихи бадний-фалсафий жиҳатдан ўзига хос тарзда акс эттирадиган оғзаки ижодиётни ниҳоятда бой ва хилма-хилдир. Мифлар, афсоналар, қаҳрамонлар тўғрисидаги дostonлар, тўй ҳашамларда, халқ йиғинларида, байрамларда, сафарларда айtilган ашула — қўшиқ ва лапарлар, лирик шеърлар, мақол ва маталлар, масал ва топишмоқлар халқ оғзаки ижодиёти маданиятнинг энг қадимги ва узоқ тарихга эга бўлган соҳаларидир. Уларнинг ижодкори, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга авайлаб-асраб ўтказувчи асосий куч — барча моддий ва маънавий бойликларнинг яратувчиси, битмас-туганмас манбаи бўлган халқдир.

Тарих қаъридан, неча-неча ўтмиш даврлардан бизгача эсон-омон етиб келган мифлар, афсона ва ривоятлар, дostonлар, эртақ, мақол ва қўшиқлар, ўтмишнинг шунчаки бир акс-садоси эмас, балки халқ кўнглидаги қайғу-ҳасрат ва шодликнинг йўлдоши, унинг билим қомуси, унинг диний ва фалсафий китоби ҳамдир.

Халқ оғзаки ижодиётининг намуналари бўлган эртақлар, ривоятлар ва дostonлар билан танишар эканмиз, халқда воқеаларни олдиндан кўра билувчи ажойиб қобилият ва истеъдод бор эканлигини, у ҳеч қачон орзу-умидсиз яшамаганлигини, ҳар доим келажак томон интилганлигини англаб оламиз. Ҳар қандай миф, эртақ ва афсонанинг, қадимги ривоятнинг замирида

халқнинг муайян мақсад ва ниятлари, мавжуд ижтимоий-иқтисодий вазиятга бўлган муносабатлари, меҳнат машаққатларини енгиллаштириш, меҳнат унумдорлигини ошириш ва турмуш шароитларини яхшилашга бўлган интилишлари яшириниб ётган бўлади. Улар халқ оммасининг даҳоси, унинг талаб ва эҳтиёжлари асосида вужудга келиши билан бир қаторда, ўз навбатида уларнинг ўзи кишиларнинг маънавий, ақлий, ахлоқий тараққиётига тўртки вазифасини ҳам ўтаган; меҳнатни севишга ўргатган, табиатнинг хатарли кучларига қарши курашиш ва уларни олдини олишда кишиларга ёрдам берган, оламда рўй бериб турадиган мураккаб ҳодиса ва жараёнлар сир-асрорларини билиб олишга давлат этган, инсон, фикри, тафаккури ва хаёлотини ўтмишдан келажакка томон тортган, ҳаётни севишга чорлаган.

Мифлар, эртак ва ривоятлар, термалар, дostonлар, барча фольклор асарлари ўтмишнинг энг катта тарихий ҳужжати, аجدодларимиздан бизга қолган нодир бойликдир. Жамики санъат асарлари ва маданият ёдгорликларини ҳеч иккиланмай инсон кўнглидаги шодлик ва қувончнинг, ғам ва андуҳнинг ифодаси, инсон ақлидроки диний қомуси, битмас-туганмас ҳикматлар хазинаси, деб айтиш мумкин.

Марказий Осиё халқлари оғзаки ижодиётининг энг қадимги турларидан бири — мифдир. Яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат, бахт билан бахтсизлик ўртасидаги кураш ва бу курашда эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалаба қозониши ҳақидаги ғоя дунёнинг бошқа халқларида бўлганидек, бизнинг мифлар учун ҳам характерлидир. Қайд этилишича, яхшилик оламига Ахурамазда, ёмонлик оламига эса Ахриман бошчилик қилади, бахт ва бахтсизлик, ҳаёт ва мамот шу қарама-қарши кучлар ўртасидаги кураш ва унинг оқибатларига боғлиқ. Яхшилик ва ёмонлик кучлари ўртасидаги жангу жадаллар эзгулик учун курашадиган Митра, Анахита, Каюмарс, Жамшид, Гершасп образида ва бахтсизлик тимсоли бўлган Ахриман, дев, аждар, жинлар билан боғлиқ мифларда ўз ифодасини топган.

Эзгулик мифларида Митра кишиларга нур, иссиқлик, бахт-саодат бахт этадиган, душманларга даҳшат соладиган, кишиларни офатдан қутқарадиган қуёш худоси сифатида, Анахита эса ер, сув ва ҳосил маъбудаси, қаҳрамонларга куч-қувват ва муваффақият бахш этув-

чи тарзида тасвирланади. Мифларда тасвирланишича, Каюмарс Ахурамазда томонидан яратилган биринчи одам ва инсоният ибтидосидир. Жамшид — Йима — адолатли ҳукмрондир. Йиманинг ҳукмронлик даври олтин давр ҳисобланади. У даврда одамлар гўё ўлим ва қариллик нималигини билишмаган. У ер юзини уч баравар кенгайтиради, чорвани ва турли хил қушларни ниҳоятда кўпайтиради.

Кўпчилик Шарқ мамлакатларида бўлгани каби Марказий Осиёда ҳам қадимда ер, осмон, қуёш, юлдуз ва сайёралар ҳақида космогоник мифлар вужудга келган. Уларда инсонларнинг табиий муҳит, коинот, самовий ҳодисалар ҳақидаги ўй-фикрлари, ҳаёлотлари ифодаланган. Инсонлар тақдири, қисматини юлдузларга қараб башорат қилиш мумкинлиги, бахт юлдузи ҳақида қанчадан-қанча афсоналар ва ривоятлар яратилган. Мифологияда инсонларга ризқ берадиган ер, нур ва иссиқлик берадиган осмон бениҳоя эъзозланган, ота Қуёшга, она эса Ойга қиёсланган.

Марказий Осиёда бир неча минг йиллар оша юзага келган тарихий тараққиёт жараёнида миф ва афсоналар ижодий қайта ишланган, янги-янги воқеа ва маълумотлар, фикр-тушунчалар ва ғоялар билан бойиб, такомиллашиб инсоният маънавий маданиятига ҳисса бўлиб қўшилган.

«Тўмарис», «Широқ», «Зарнагр ва Одатида», «Зарина ва Стриангия», «Уч оға-ини ботирлар», «Қаҳрамон», «Маликаи Ҳуснобод» каби қиссалар ва «Алпомиш», «Қирққиз», «Гўрўғли», «Равшан», «Авазхон», «Чамбил қамали», «Ойсулув» сингари дostonларида ҳам миллий, ҳам умумбашарий аҳамиятга эга бўлган фалсафий ғоялар илгари сурилган.

Қаҳрамонлик ҳақидаги дostonларнинг, эртактлар ва афсоналарнинг фалсафий моҳиятини белгилайдиган, уларнинг асосий негизини ташкил этадиган умумий ғоя — инсон учун жондан азиз ҳисобланган муқаддас даргоҳ — Ватаннинг истиқлоли ва истиқболи, эрки ва мустақиллиги учун ажнабий душманларга қарши мурасиз курашиш ҳар эркагу аёлнинг, каттаю кичикнинг олий инсоний бурчи эканлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалардир.

Марказий Осиё халқларининг босқинчиларга қарши курашини бадий акс эттирувчи Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги ривоятлар фикримизга мисол бўлади.

Тўмарис ҳақидаги қиссада массагетлар маликаси Тўмариснинг Эрон босқинчиларига қарши курашдаги мардлиги, довюраклиги, жасорати, донишмандлиги, ватанига садоқати, душманларга нисбатан зийрак ва ҳушёрлиги чуқур баён этилган. Қиссада айтилишича, Эрон шоҳи Кир массагетлар юртини ўзига қарам қилиш, бойликларни талаш мақсадида Тўмарисга уйланмоқчи бўлиб, совчилар юборади. Малика шоҳнинг асл мақсадини тушуниб унга қайлиқ бўлишни, ўз элини қул қилиб топширишни истамаслигини қатъий қилиб айтади. Шундан сўнг Кир очиқ, тажовузга ўтади ва массагетлар томон қўшин тортади. Шоҳ дарёдан ўтиш учун кўприклар қурдира бошлайди. Унинг бу ҳатти-ҳаракатларидан хабардор бўлган Тўмарис Кирга элчи юбориб шундай дейди: «Эй шоҳ, қилаётган ишингни тўхтат! Ҳали сен бошлаган ишнинг қандай тугашини билмайсан-ку? Қўй, сен ўз юртингда подшоҳлик қилавер, бизни ҳам ўз ҳолимизга қўй. Лекин сен бунга кўнмайдиган кўринасан. Агар биз билан куч синашмоқчи бўлсанг, у ҳолда кўприклар қуриб, овора бўлма, биз дарёдан уч кунлик нарига кетамиз, сен бизнинг еримизга ўт, ёки ўз юртингда учрашишни истасанг, шуни хабар қил».

Малика Тўмарис раҳбарлигидаги массагетлар Эрон қўшинлари билан бўлажак қонли тўқнашувга, ҳаёт-мамот жангига ҳозирлик кўра бошлашади. Массагет қўшинлари беомон жангда эронийларни маҳв этиб, ғалабани қўлга киритишади. Жангда Кир ўлдирилади. Жанг майдонида эмас, найранг билан қўлга олиниб ҳалок бўлган ўғли Сипарангиз доғида ўртанган Тўмарис ўз суворийларига ўлдирилган Кир калласини кесиб, олдига келтиришни, бир мешни эса қон билан тўлдиришни буюради. Шундан сўнг у соч-соқолига қон ёпишиб қолган каллани қўлига олиб, унга шундай хитоб қилади: «Эй номард, сен мени — жангда ҳалоллик билан енгиб чиққан бир аёлни — маккорлик билан ўғлидан жудо қилиб, фарзанд доғида куйдирдинг, сен умринг бўйи қонга тўймадинг, мен ўз онтимга амал қилиб сени қон билан суғордим. Бировнинг юртига зўравонлик билан бостириб кирганларнинг жазоси шу».

Ватанни ҳимоя қилиш, эрксеварлик, юртпарварлик, ватанпарварлик аجدодларимизнинг қон-қонига сингиб кетганлиги Широқ ҳақидаги тарихий ривоятда ҳам чуқур ва ҳар тарафлама очиб берилганлигини эслатиб ўтиш мумкин. Нақл қилишларича, эрадан бурунги V аср

охирларида Доро бошчилигидаги Эрон қўшинлари Турон элига бостириб кириб, унинг ҳудудидаги турли уруф ва қабилаларни бирма-бир босиб ола бошлайди. Доро қўшини билан сак қабиласи ўртасида жанг давом этиб турган пайтда Широқ исмли чўпон йигит подшоҳи ҳузурига келиб, агар болаларига, оиласига, авлодига ғамхўрлик қилишса, душманни якка ўзи ҳийла билан ҳалок этажагини айтади. Уларнинг ваъдасини олгач, Широқ ўша ердаёқ қулоқ-бурнини кесади. Сўнг саклардан Эрон қўшинлари томонга қочиб ўтган киши сифатида эронийлар турган жойга келади. Широқ Дорога арз қилиб, ўзини саклардан алам кўрган киши қилиб кўрсатади. Эрон қўшинини саклар турган жойга олиб боражагини, ғалабани таъминлашга ёрдам беришини айтади. Эрон қўшинини йўлга бошлайди. Атрофи сувсиз қуруқ қум саҳрога бошлаб боради. Душман қўшини сувсизликдан саҳрода ҳалок бўлади. Шу тариқада душман қўшинини якка ўзи енгади. Широқ ўз эл-юртини ҳимоя қилиш учун жонидан кечади. Борса келмас жойга келиб қолганидан ғазабланган Доро ўлимга маҳкум қилган ёлғоннинг сабабини сўраганда Широқ кулиб бундай дейди: «Мен ғалабани қўлга киритдим, чунки ватандошларим бўлган саклар бошидаги фалокатни бартараф этдим, эронийларни сувсизлик ва очликдан ўлдирдим, энди нима қилсаларинг ихтиёр ўзларингда». Сак элининг мард ўғлонининг бошини кесадилар. Лекин саклар қўшини омон қолади.

Урта Осиёда яшаган қадимги авлод-аждодларимизнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, урф-одатлари, эътиқоди, тарихи, маданий мероси, жумладан, фалсафий фикрлари ҳақида қимматли маълумотларга эга бўлишда «Авесто», «Бахистун», «Бундахишн», «Денкард» сингари ёзма ёдгорликлар муҳим тарихий ҳужжат сифатида алоҳида аҳамиятга эга.

Урта Осиё халқларининг фалсафий фикрларига доир қимматли маълумотларни олишда зардуштийлик динининг муқаддас китоби ҳисобланган «Авесто» қадимий тарихий-адабий манбалардан бири бўлиб хизмат қилади.

«Авесто»да акс этган асосий фалсафий ғоялар, диний эътиқоднинг етакчи тушунчалари тарихий шахс Зардуштийнинг номи билан боғлиқ. Унинг исмига нисбатан дин ҳам шундай ном билан яъни зардуштийлик деб аталади.

Манбаларда ёзилишича, Зардушт тахминан милод-

дан аввалги 570-йилларда туғилган ва етмиш етти ёшида ибодат қилаётган чоғида душман қоҳинларидан бири томонидан орқасидан ханжар санчиб ўлдирилган.

Зардуштга қадар аждодларимиз ҳар хил диний тасаввурларга эътиқод қилиб яшаганлар. Диний эътиқодларнинг турли-туманлиги ибтидоий муносабатлар ўрнини синфий жамият, қадимги қулдорчилик жамияти ола бошлаган пайтда барча қабилаларнинг ягона мафкура асосида уюшишларига аллақачоноқ тўғоноқ бўлиб қолган эди. Ўлканинг турли қабилаларини бирлаштириш, уларни илк буюк давлатчилик ғояси атрофида уюштириш зарурияти туғилиб қолган эди. Ана шундай заруриятни тушуниб етган илғор кишилардан бири сифатида Зардушт тарих саҳнасида пайдо бўлди. Зардушт кўп худоилик тасаввурлари, табиат ҳодисаларига сифинишга қарши чиқиб, якка худолик ғоясини тарғиб қилди. Уни одамлар пайғамбар сифатида қабул қилишган. Зардуштийлик жуда қадимий динлардан бўлиб, ибтидоий тузумдан қулдорликка ўтила бошлаган пайтларда Ўрта Осиёда пайдо бўлган ва алоҳида диний дунёқараш сифатида шаклланган.

Зардушт дини ўзи ҳаёт чоғида баъзи ўлкаларга ёйилган бўлса, унинг вафотидан кейин янада кенгроқ тарқалди. Ўрта Осиёда, жумладан, Хоразм ва Суғдиёнада шаклланган Зардуштийлик кейинчалик Озарбайжонда асосий диний эътиқодлардан бири сифатида кенг тарқалган, Эрон салтанатининг расмий динига айланган. Ўтмиш динларининг энг кучлиларидан ҳисобланган зардуштийликка Искандар Зулқарнайн ва араблар босқинчилиги даврида катта путур етказилган.

Зардуштийлик динининг қонун-қоидалари «Авесто» да баён этилган. «Авесто» китоби милoddан бир неча асрлар илгари юзага келган. Манбаларнинг кўрсатишича, «Авесто» ўн икки минг ошланган мол терисига олтин ҳарфлар билан битилган экан.

Абу Райҳон Берунийнинг «Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида бу ҳақда шундай дейилган: «Доро ибн Доро хазинасида ўн икки минг қорамол терисига тилло билан битилган бир нусхаси бор эди. Искандар оташхоналарни вайрон қилиб, уларда хизмат этувчиларни ўлдирган вақтда уни куйдириб юборди. Шунинг учун Абистонинг бешдан учини йўқолиб кетди. Абисто ўттиз насқ (қисм) эди. Мажусийлар қўлида ўн икки насқ чамаси қолди.»

Ўзига хос қомусий билимлар мажмуаси бўлган «Авесто» бир қанча китобларга бўлинган бўлиб, ҳар қайси ички китоб яна бир неча бобларга бўлинган. Масалан, учинчи китоб «Ясна» деб аталган бўлиб, у 72 бобдан иборат. Бунинг 28-бобидан 53-бобигача бўлган қисмларида зардуштийлик дини асосчиси Зардуштнинг ўзига нисбат берилган. Унинг 17-боби готлар-гимн (қисми) лар деб аталган. «Авесто» нинг 22 бобдан иборат бўлган «Вендидат» деган қисми Ахурамазда билан Зардуштнинг савол-жавоби шаклида ёзилган.

«Авесто»да ўтмиш аجدодларимизнинг диний тасаввурлари, коинот ва ердаги дунёнинг яратилиши билан боғлиқ афсона ва ривоятлар, Урта Осиё, Эрон ва Озарбойжоннинг тарихи, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёти, географияси, табиати, набоботи, илм-фани ўз аксини топган. Унда қадимги Турон ўлкаси ва Эроннинг ўзига хос иқлими, суви, ҳайвонот дунёси, ер тузилиши, саҳролари, тоғлари ҳақида қимматли маълумотлар берилган. Эзгулик худоси Ахурамазда Спитамид Зардуштга бундай дейди: «Эй, Спитамид Зардушт, мен, Ахурамазда, бу нохуш, ғамгин жойни фароғатли ўлкага айлантирдим. Энг аввало ғоят эзгу жой қилиб, юртлар ичра энг яхши юрт қилиб, Даитийа дарёси ёқасидаги гўзал Эронвежни яратдим... Мен, Ахурамазда яратган юртларнинг иккинчиси Вава — суғдлар яшайдиган юрт. Бу ерда яйловлар бўлиқ, ўтлоқлар серўт, моллари семиз... Учинчи ўлка — Моуру (Марғиёна) қудратли юрт, ҳақ йўлига содиқ юрт. Фаразгўйлик, ҳасад, манманлик, фитна-фасод «Авесто» да қаттиқ қораланса, ваъдага вафо қилиш, аҳдга садоқат, самимият, холислик, ўзаро иззат-икром каби ахлоқий қоидалар улуғланади. «Авесто» дунёни инсон учун синов майдони деб тушутиради. Зардуштийлик дини ва унинг асосий китоби «Авесто» да берилган сўзнинг устидан чиқиш, унга содиқ қолиш, савдо-сотиқ шартномаларига қатъий амал қилиш, қарзни вақтида тўлаш, алдамчилик ва хиёнатдан холи юксак даражада эъозланади. Таъкидланишича, имонли одам ўғрилиқ ва талончиликдан, бегоналар мол-мулкига кўз олайтиришдан, ўз-ўзига, виждонига хиёнат қилишдан четда юради, ҳам танини, ҳам қалби-руҳини пок тутади.

«Авесто» да одамларни имонли бўлишга, пок-тоза юришга, танани озода тутишга, ҳар қандай ёмон ният ва сўзлардан тийилишга, ҳар қандай ёмон амаллардан

воз кечишга, ножўя ишлардан юз ўгиришга даъват этадиган ахлоқий қоидалар, диний ўғитлар, фалсафий ғоялар ниҳоятда кўп.

«Авесто» да кўрсатилишича, дунёда ҳар доим яхшилик билан ёмонлик, эзгулик билан ёвузлик ўртасида кураш боради, кураш охир—оқибатда яхшиликнинг ғалабаси билан якунланади. Ахурамазда доимо одамларни эзгуликка чорлайди.

Китобда, агар Ахурамазда юборган қонунлар ва ўғит насиҳатларга амал қилсалар, имонли бўлсалар, эзгулик ёмонлик устидан, ёвузлик тимсоли бўлган Ахримандан ғолиб келадилар, дейилади.

«Авесто»да жамики эзгуликлар ниҳоятда улуғланса, ёмонлик эса кескин қораланади. Унда «мадҳ этаман эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амал ила эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амални. Жамиъ эзгу фикрат, эзгу калом эзгу амалга бағишланаман, жумла ёвуз фикрат, ёвуз калом ва ёвуз амаллардан юз бураман» дейилган.

Ҳаёт ва ўлим, ёруғлик ва қоронғулик, эзгулик ва ёвузлик, адолатли қонунлар билан адолатсиз қонунлар ўртасидаги кураш «Авесто»да бутун табиат ва жамиятга хос деб қаралади. Бу ҳақда шундай дейилган: «Мен азалдан мавжуд бўлган икки руҳий субстанция ҳақида гапирмоқчиман. Бизнинг фикримиз, таълимотимиз, эътиқодимиз, нутқимиз, қилмишимиз, моҳиятимиз бир-бирига мутлақо қарама-қарши туради.» Китобда эзгулик билан ёвузлик ўртасида абадий курашда оралиқ йўл йўқ, бинобарин, ҳар бир одам бу жараённинг у ёки бу томонида иштирок этишга мажбур эканлиги айтилган. Бир-бирига қарама-қарши бўлган ва ўзаро курашаётган кучларнинг қайси бири томонида туриш, унда таъкидланишича, одамларнинг иймон-эътиқодига боғлиқдир. Иймон-эътиқодли одам албатта эзгулик тарафида туради, эзгуликни ёвузликдан фарқлайди, ёвузлик тимсоли бўлган девлар, иблисларга қарши курашади.

«Авесто»да қайд этилган энг муҳим фалсафий фикрлардан бири инсонларни меҳнат қилишга, ўз қўллари билан моддий бойликлар яратиб туқ, фаровон ҳаёт кечиришга даъват этилганлигидадир. Зардуштийликда инсон чорванинг кўпайишига, яйловларнинг гуллаб-яшнашига ёрдам берган тақдирда, тинмай меҳнат қилгандагина худонинг иноятига ноил бўлади, дейилади. Зардушт худо Ахурамаздадан ер юзидаги энг яхши жой

қаерда, деб сұраганда у, инсон қаердаки ўзига уй тиклаб, оловга ва оиласига, хотини ва фарзандларига, подаларига ўрин ажратиб берса, ем-хашаги кўп бўлиб, чорваси ва итлари тўқ яшаса, уйида ноз-неъматлар муҳайё бўлиб, хотини ва фарзандлари фаровон яшаса, уйида эътиқоди собит, олови алангали, бошқа нарсалари ҳам мўл-кўл бўлса, ўша манзил, ўша гўша улуғдир, муҳтарамдир, деб жавоб беради.

«Авесто» меҳнат қилиб, бойлик яратиб, жойларни обод қилиб, қўриқ ва бўз ерларни ҳайдаб, суғориб ўзлаштирган, сут, гўшт-ёғ, дон-дун етиштириб жамият тараққиётига йўл очиб берган, фаровонликни таъминлаган деҳқонлар, чорвадорлар, овчиларни улуғлайди. Унда, масалан, ерга меҳр қўйиб меҳнат қилиш зарурлиги ҳақида айтилган. Кимда ким ҳам ўнг қўли билан, ҳам чап қўли билан, сўл қўли ва ўнг қўли билан ерга ишлов берса, ерга фойда келтиради. Ер ҳам ундан ўзининг ҳар хил ноз-неъматларини, зироатларини, мўл-кул ҳосилини аямайди, дейилади китобда.

Кимки ерга вақтида ҳам ўнг қўли, ҳам чап қўли билан ишлов бермаган, меҳнат қилмаган бўлса, ундай кимсаларга Замин: «О сен, одам, менга топинмайдиган, меҳнат қилмайдиган одам! Сен ҳақиқатан ҳам тиланчилар қаторида, ёт эшикларга таъзим қилиб, абадул-абад бош эгиб туражаксан! Ҳақиқатан ҳам сенинг ёнингда ҳар хил зироатларни олиб ўтадилар, бу ноз-неъматларнинг барчаси меҳнат қилаётган: тўқ ва фаровон яшаётган хонадонга насиб қилади. Абадул абад шундай бўлажак!», — деб жавоб беради.

Зардуштийлик дини ва унинг «Авесто» китобида дунёнинг моддий асоси деб ҳисобланган ер, тупроқ, ҳаво муқаддаслаштирилади. Ер ва ҳаво шундай эъзозланганки, ҳавони бўлғаш, ифлослантириш, ҳайвонлар ўлиги у ёқда турсин, одамлар жасадини ҳам ерга кўмиш, сувга оқизиш, оловга ёқиш гуноҳи азим ҳисобланган Марҳумлар ерни, сувни, ҳавони заҳарлаб қўймасликлари учун уларнинг жасадларини махсус сопол идишларга кўмиш расм бўлган.

Зардуштийлик таълимоти бўйича ариқлар ва дарёлар сувидан фақат ичиш учун фойдаланиш мумкин, унда чўмилиш, уни нажос билан ҳаром қилиш, унга тупуриш, ҳайвонларни оралатиш ман қилинган.

Шундай қилиб, «Авесто» ўша даврдаги кишиларга инсон бутун умри давомидаги сувни, тупроқни, уму-

ман, дунёдаги жамики яхши нарсаларни пок сақлашга бурчлидир, деб таълим беради. Ана шу ғоядан инсон ўзи ўсиб улғайган замин — Ватанни севса, атроф муҳитни тоза сақлашни ўзининг ватанпарварлик бурчи деб билса, шундагина у ҳақиқий баркамол инсон ҳисобланади, деган фалсафий хулоса чиқади.

Зардуштийлик динига амал қилган Марказий Осиёдаги қабилалар сувга ва оловга сажда қилганлар, қуёшни илоҳий мавжудод даражасига кўтарганлар. Хоразмда, Самарқандда олиб борилган қазилар натижа-сида Марказий Осиё халқларининг қуёш худоси ҳисобланган Митрага, ер, сув унумдорлик худоси Анахитага сиғинганликларини исботлайдиган буюмлар топилган.

«Авесто»да деҳқончилик билан шуғулланиш уч минг марта ибодат қилиш ва юзлаб жониворларни қурбонликка сўйишдан афзал ҳисобланган. Унда айтилишича, экин экиш — ердаги ёвузликларга барҳам бериш демакдир. Ғалла ердан униб чиққанда, — дейилади «Авесто»да — девлар ларзага келади, ғалла ўриб олинаётганда девлар нола — фарёд қилади, ғалла янчиб ун қилинаётганда, улар қоча бошлайди, хамир қилинаётганда эса девлар маҳв бўлади. Ғалланинг мўл-кўл бўлиши гўё девларнинг лабига қизитилган темир босгандай уларни тумтарақай қилади.

Бундан кўринадики, Зардуштийлик дини одамларни меҳнатдан, реал ҳаётдан ажратмаган ва бу нарса у даврларда яратилган ёзма адабиёт намуналарига ҳам ва, айниқса, халқ оғзаки ижоди намуналарининг фалсафий, ғоявий-бадий мундарижасига ҳам ижобий таъсир этган.

Шундай қилиб, «Авесто» дунёда энг қадимги дин бўлган Зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлиш билан бирга, аждодларимизнинг узоқ ўтмиш тарихи ва тафаккур тараққиётининг қомусий йиғиндиси, уларнинг тили, ёзуви, маданияти, ҳақидаги адабий-бадий ва фалсафий ҳамдир.

Зардуштийлик Марказий Осиёда араблар истилосига қадар ҳам, ундан кейинги даврларда ҳам яккаю-ягона дин бўлмаганлигини айтиб ўтишга тўғри келади. Минтақамиз аҳолиси Эфталитлар давлати, сўнгра Турк хоқонлиги ҳукм сурган даврлар, ундан кейинги пайтларда ҳам зардуштийлик билан бирга будда, насроний (христианлик), моний ва кам (шомон) каби бир неча динларга сиғинишган. Ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасида

бу динларга эътиқод қилувчи қавмлар ва жамоалар бўлган. Масалан, VI аср охири — VII аср бошларида айрим турк хоқонлари будда динини қабул қилиб бутхоналар қурилишига ҳомийлик қилганлар. VIII асрда Балх шаҳрида юзта, Термизда ўнтача, Қабодиёнда учта будда ибодатхонаси бўлган. Будда дини Тоҳаристонда, Сўғд, Фарғона, Шарқий Туркистонда ҳам кучли бўлган. Самарқанд вилоятининг Ургут тумани бутун Марказий Осиёда насроний дини тарғиботининг марказларидан ҳисобланган. Урта Осиё халқлари ҳаётида зардуштийлик, насронийлик ва будда динлари асосида юзага келган моний дини ҳам чуқур илдиз отган, Моний таълимотича, оламнинг ибтидоси бир-бирига қарама-қарши икки куч — эзгулик ва ёвузликдан иборат бўлиб, улар ўртасида абадий кураш боради. Бу курашда яхшилик тантана қилади, ёвузлик мағлубиятга учрайди.

Исломгача Марказий Осиёда буддизмнинг, моний қарашларининг ҳатто насронийлик динининг маълум даражада тарқалганига қарамай, диний эътиқод бобида зардуштийлик дини асосий ўрин тутган. Жаҳон динлари кейинги 2—2,5 минг йил ичида қанчалик такомиллашган, уларнинг маросимлари, урф-одатлари нечоғлик хилма-хиллашган, бойиган бўлмасин, барибир улар зардуштийлик динининг ворислари ҳисобланади.

VI—VIII асрларда яратилган, қадимий туркий тилда ёзилган ўзига хос хатда битилган Урхун-Енисей ёдгорликларида туркий халқларнинг фалсафий ижтимоий-сиёсий қарашлари, элу-юртига муҳаббати, қаҳрамонликлари, хорижий босқинчиларга қарши қаҳру нафрати ўз ифодасини топган.

Қадимий туркий халқларнинг тарихи, маданияти, тили, ижтимоий-фалсафий фикрлари билан танишишда Урхун-Енисей ёдгорлигидан Тунюук, Кул тигин, Билга хоқон битикларининг аҳамияти айниқса каттадир. Буни иккинчи турк хоқонлигига асос солган Элтартиш хоқоннинг маслаҳатчиси ва саркардаси Тунёукка бағишланган 712—716 йилларда ёзилган битиктош мисолида кўриш мумкин. Битикда туркийларнинг бир қанча душман қабилаларига қарши кураши, Тунюукнинг халқ олдидаги хизматлари, донолиги, тadbиркорлиги, жасурлиги ҳикоя қилинади.

732 йилда ўрнатилган Кул тигин битигидаги барча воқеалар Кул-тигиннинг акаси Билга қоон тилида (асли исми Муғилиён) баён этилади. Муғилиён сўнги

турк ҳоқонларидан бири бўлиб, «Билка—Қоон» — «Улуғ ҳоқон» унвонини олган. Муғилиён жуда кўп урушлар олиб бориб, турк ҳоқонлиги давлати чегараларини анча кенгайтирган. Ҳарбий юришларнинг бирида улуғ ҳоқоннинг укаси Кул тигин зўр қаҳрамонлик кўрсатиб вафот этади. Билга ҳоқон — Муғилиёнга ўзининг қилган ишлари ҳақида Кул тигин битигида халқига қарата шундай дейди: «Тангри ёрлақагани учун, истеъдодим, бахтим бор учун мен сизларга ҳоқон бўлдим. Ҳоқон билими йўқ, қашшоқ халқни яхшилаб оёққа турғаздим. Қашшоқ халқни бой қилдим. Оз халқни кўпайтирдим. Ё бу сўзда ёлғон борми?! Турк беклари, халқи буни эшитинг! Турк халқини тўплаб давлат тутишингизни бу ерда тошга ўйиб ёздим. Унга қараб билинг, туркнинг эндиги халқи, беклари.»

Култигин битигида турк ҳоқонлиги тарихи, Билга ҳоқон давридаги воқеалар бирма-бир баён этилади. Битигтош Култигин мотам марсияси билан тугайди. Унга Билга ҳоқон тилидан жудолик қайғуси инсон чидай олмайдиган даражада изҳор этилади: «Иним Култигин вафот этди, вужудим алам чекди. Кўрар кўзим кўрмаётгандай, билар ақлим билмаётгандай бўлди (эс хушимдан ажралдим), жоним азобда қолди. Дунёни тангри ясайди, инсон болалари ҳаммаси ўладиган қилиб яратилган. Шунчалик алам тортдимки, кўзга ёш келганда, кўнгилга йиғи келганда, қайта ғам чекдим, қайта қайғурдим. Икки шад, кейинги ини-жиянларим, ўғилларим, бекларимнинг кўзи, қоши ёмон бўлади, деб қайғурдим.»

Култигиннинг оғаси Билга ҳоқон шарафига 735 йилда ўрнатилган битиктошда ҳоқоннинг давлатни бошқарганлиги, кўпгина халқларни бирлаштиргани, мамлакатни ҳар жиҳатдан юксалтиргани тасвирланган. Шу билан бирга унда халқлар ўртасидаги ўзаро аҳиллик, тотувлиқ давлатнинг куч-қудрати асоси эканлиги ҳақида ҳам айтиб ўтилган.

Аввал қайд этганимиздек, «Авесто», Урхун—Енисей ёдгорликлари ва бошқа ёзма ёдгорликлар қадимги Марказий Осиё халқларининг тарихи, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданияти, тили, қадриятлари, фалсафий, ахлоқий, диний қарашларини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Ёзма ёдгорликлар фақат ўтмишни тушуниш учунгина эмас, балки бизнинг бугунги кунимизнинг, Ўзбекистон Республикаси давлат мустақилли-

ги маънавий масалаларини ҳал этиш, миллий истиқлол мафкурасини ишлаб чиқиш учун ҳам фойдалидир.

Юқорида айтилганлардан яққол кўриниб турибдики, Марказий Осиё минтақаси Шарқ мамлакатлари каби азалдан юксак маданият, илм-фан, барча қадриятларнинг маскани бўлиб келган.

Ижтимоий-фалсафий фикрларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва уларнинг табиий ижтимоий ҳодисалар ва жараёнларда намоён бўлиши хусусида юқорида қайд этиб ўтилганларнинг ҳаммаси буржуа тадқиқотчиларининг, фалсафий тафаккур Шарқ халқларида бўлган эмас, фалсафий таълимот улар учун мутлақо ёт, фалсафа тўла маъноси билан Ғарбда бошланган, деган даъволарининг пуч ва тарихий ҳақиқатга тамомила зид эканлигини кўрсатиб ва исботлаб турибди.

2. МАЪНАВИЙ-МАДАНИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗНИНГ БУЮҚ СИЙМОЛАРИ

IX—XV асрлар Марказий Осиё халқларининг маданий-маънавий тараққиётида, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, диний, фалсафий таълимотлари ривожланишида кескин ўзгариш, туб бурилиш даври бўлди. Бу маданий жонланиш ва юксалиш жамият ҳаётининг барча соҳаларига кириб борди, маънавий ҳаётни қамраб олди. Ана шу даврларда Марказий Осиё халқлари дунё маданияти тараққиётининг энг олдинги, етакчи сафларида туриш даражасига кўтарила олди. Марказий Осиёнинг жаҳон маданияти тараққиётининг йирик ўчоқларидан бирига айланиши худди шу пайтларга тўғри келади.

IX асрнинг иккинчи ярмидан равнақ топа бошлаган, X—XII асрларга келиб эса мислсиз натижалар берган, буюк маданий юксалиш ва тараққиётнинг шарт-шароитлари, асосий сабаблари, манбалари, ҳал қилувчи қатор омиллари бор эдики, уларнинг нимадан иборат эканлигини билиш жуда муҳим.

Маданият ва маънавиятнинг жадал суръатлар билан тараққий этиб боришини ҳаётини заруриятга айлантирган энг асосий сабаблардан бири — Марказий Осиё халқларининг Эрк, Адолат, Ҳақиқат, Мустақиллик учун араб ва мўғул босқинчилари зулмига қарши олиб борган ҳаёт-мамот жангларидир. Маълумки, VIII аср бошларида Марказий Осиёнинг араблар томонидан босиб

олиниши ўлкамиз халқларининг иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий тараққиётига кучли зарба берди. Араб истилочилари жуда кўплаб шаҳар ва қишлоқларни вайрон қилдилар, минглаб одамларни, олиму фузоларни, косибу ҳунармандларни қиличдан ўтказдилар. Турон ўлкасига талон-тарож қилиш ва бойлик орттириш манбаи деб қарадилар. Ўз ҳукмронликларини мустаҳкамлаш, халқни мустамлакачилик исканжасида ушлаб туриш, мақсадида асрлар давомида яратилган маданий бойликларни емириб ташладилар, маҳаллий ёзувларни йўқ қила бошладилар, қанчадан-қанча авлодлар ақл-заковати, истеъдоди билан яратилган ноёб ёдгорликларни, қадимги диний ва дунёвий қадриятларни, миллий урф-одатларни ер билан яксон қилдилар. Истилочилар давлат ишларида ва фанда араб тили ва ёзувини мажбуран қўллай бошладилар, ислом динини зўрлик билан жорий этдилар. Абу Райҳон Беруний «Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар» асарида Қутайба Хоразм ёзувини билган, Хоразм афсоналарини сақлаган кишиларни, уларнинг орасида бўлган олимларнинг ҳаммасини турли йўллар билан таъқиб остига олди ва йўқ қилиб юборди», — деб ёзган эди.

Араб босқинчиларининг узоқ давом этган мустамлакачилик зулми халқнинг сабр-косасини тўлдирди. Халифалик ҳукмронлигига қарши VIII—IX асрларда, Гуран, Деваштий, Бобак, Абу Муслим, Муқанна, Рафеъ ибн Лайс раҳбарлигида қарийб юз йил мобайнида олиб борилган халқ курашлари Турон ва Хуросонда араб босқинчилари ҳукмронлигининг таназзулга юз тутиши билан тугади. Марказий Осиёда IX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб араб халифалиги тугатилди, унинг ўрнига бу ерда мустақил феодал давлати пайдо бўлди.

Шундай қилиб, Марказий Осиёда чет эл босқинчилари ҳукмронлигининг тугатилиши X—XII асрларда жуда кўплаб мустақил феодал давлатларнинг вужудга келиши натижасида феодал ишлаб чиқариш муносабатларининг, ички ва ташқи савдонинг, ҳунармандчиликнинг ривожланиши, илм-фан ва маданиятнинг, фалсафанинг равнақ топиши миллий қадриятларнинг тикланиши ва такомиллашиб боришига кенг шароит яратилди. Бу даврда мамлакат ичидаги ўзаро урушлар камайди. Бухоро, Урганч, Марв, Тошкент ва бошқа жойларда ҳунармандчилик, косибчилик анча ривожланди. Булар-

нинг ҳаммаси маданият ҳамда фаннинг ривожланишига сабабчи бўлди.

Сўз юритилаётган даврлардаги илмий-фалсафий тафаккур тарихи жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий тарихи билан ҳам узвий боғлиқдир. Араблар ва мўғуллар тажовузидан қутилиб мустақил бўлган Марказий Осиёда каналлар, қалъалар, саройлар қуриш фақат амалий тажрибанигина эмас, балки жойни режалаштириш, мураккаб ҳисоблаш ва ўлчашларни, математика, геодезия, табиатшунослик фанларини, узоқ мамлакатларга чўллар орқали сафар қилиш эса, юлдузларга қараб йўл топишни, яъни астрономия илмининг ривож топишини тақозо этди.

IX асрнинг иккинчи ярмида Марказий Осиёда мустақил давлатларнинг халқаро иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларининг ўсиши нафақат табиий балки ижтимоий-гуманитар фанларнинг янада кучлироқ ривожланиши ва тараққий этишига сабаб бўлган эди. Араб халифалиги ҳукмронлиги барбод бўлганидан сўнг Шарқ ва Ғарб мамлакатлари, биринчи навбатда, Марказий Осиё давлатлари ўртасида анча мустаҳкам иқтисодий, маданий алоқалар вужудга келди. Турон заминнинг Юнон, Рим, Ҳиндистон, Эрон, Араб мамлакатлари, шунингдек, Кавказнинг қадимий маданияти билан яқинлашуви фан, адабиёт, ижтимоий-фалсафий фикрнинг янада кенгроқ тараққий топишига имконият туғдиради. Марказий Осиёда Шарқ ва Ғарб илмий алоқалари кўп асрлик илмий ҳамкорлик анъаналари асосида бир-бирини бойитиш, ўзаро таъсир асосида содир бўлди.

Марказий Осиёдаги кўпгина ҳукмдорларнинг ўз саройларида файласуфлар, тарихчилар, шоир ва ёзувчиларни, олиму фозилларни диний арбоблар ва ҳуқуқшуносларни, хуллас, барча аҳли донишини тўплаб, уларга ҳомийлик қилганликлари ўша давр фани ва маданияти тараққиётига ўз ижобий таъсирини кўрсатди. Ҳукмдорлар орасида Қобус ибн Вашмгир, Хоразмшоҳ Маъмун ибн Маъмун, Амир Темур, Шохруҳ Мирзо, Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари кўплаб фан ва маданиятнинг ҳимоячилари бўлган. Уларнинг ўзлари айни пайтда буюк донишмандлар ҳам бўлиб, турли соҳаларида нодир асарлар ёзишган, ўз даври фан ва маданият тараққиётига ёрдам беришган.

Амир Темурдек буюк соҳибқирон ҳам атрофига илм ва диннинг машҳур кишиларини тўплаб, олимларнинг

фикр ва мулоҳазаларига, маслаҳатларига ҳамма вақт эътибор билан қараган. Унинг фан, маданият арбоблари, шайхлар, диний уламоларга, умуман аҳли донишларга кўрсатган ҳурмати, ёрдами ҳаммага маълум.

Жамият тараққиёти ўртага қўйган талаблар ҳамда мавжуд шарт-шароит туфайли IX—XV асрларда Марказий Осиёда, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида илм-фан ва маданият чинакамига гуркираб ривожланди, гуллаб-яшнади.

Ана шу даврларда Марказий Осиё халқлари орасидан ўзининг ақл-идроки ва тафаккури, қомусий билими билан инсониятни лол қолдирган фан ва маданиятнинг сўнмас юлдузлари етишдилар.

Буюк тафаккур эгаларининг бутун бир авлоди етишиб чиққан, жаҳонни илм, маърифат ва маънавият нури билан ёритган ана шу давр Шарқ тарихида **олтин аср ёки уйғониш даври** деб аталади.

Уйғониш даври мутафаккирлари ўзларининг қомусийлиги — бир пайтнинг ўзида ҳам файласуф, ҳам муסיқашунос, ҳам мантиқшунос, социолог ва филолог, ҳам тарихчи, шоир, математик, хуллас, илмнинг ҳамма соҳасида етукликлари билан ажралиб турадилар. Бу сиймоларнинг кишини лол қолдирадиган жиҳатларидан яна бири сифатида уларнинг бир неча тилда бемалол гаплаша олганликлари, ижод қила олганликлари, илмий манбалар, асарлардан бекаму кўст фойдалана олганликларини ҳам айтиб ўтиш лозим. Улар илмнинг қайси масаласи билан шуғулланишган бўлса, ўша соҳада буюк кашфиётлар қилишди, ўтмишдошларидан ҳеч бир аллома забт эта олмаган фаннинг нурафшон чўққиларини забт эта олишди. Бундан ташқари уларнинг кўпчилиги фанда янгича йўналишларни, янгича тафаккур услубини ихтиро қилишди, тамомила янги таълимотларни яратишди ва илмий асослаб беришди. Буюк мутафаккирлар томонидан чуқур илмий асосланган ғоя ва таълимотлар фақат улар яшаган давр учунгина эмас, балки келажакни олдиндан башорат қилиш, табиий, ижтимоий воқеа ва жараёнларни олдиндан айтиб бериш нуқтаи назаридан ҳам бебаҳодир. Донишманд боболаримизнинг илмий-фалсафий таълимотлари тор миллий қобикда ўралиб қолган эмас, балки ҳам миллий, ҳам умумбашарий аҳамиятга эга бўлган таълимотлардир. Яна шу нарса эътиборга сазоворки, Шарқ мутафаккирларининг деярли ҳаммаси ўз даврининг қай-

ноқ ҳаёти марказида бўлишди, амалий ишларда фаол иштирок этишди, элим, халқим, юртим дея яшашди, халқ ҳаётидан айро тушмадилар. Бу уларнинг ҳақиқий баркамол инсон, оташин ватанпарвар, халқпарвар ва буюк аллома эканликларининг белгисидир. Уша буюк зотлар, қомусий ақл эгалари яшаган ва ижод қилган даврлардан бошлаб Шарқда, Марказий Осиёда илм-фан ва маданият, фалсафа катта қадамлар билан олға томон ривожлана бошлади. Бу тараққиёт узоқ давом этди, бир неча юз йилларни ўз ичига қамраб олди.

ХОРАЗМИЙ

Туроннинг жаҳонга машҳур олимларидан бири **Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий** бўлиб, у тахминан 783 йилда туғилган ва 850 йилда Боғдодда вафот этган. Хоразмий илм-фан ва маданиятнинг қадимий бешикларидан ҳисобланган Хоразмда қомусий олим сифатида шаклланди, вояга етди ва шу ернинг ўзида унинг номи дунёга маълум бўлди. Мусо Хоразмий илмий-ижодий фаолиятининг жуда катта даври араб халифалигининг пойтахти Боғдод билан узвий боғлиқдир. Хоразмий халифа Маъмун раҳнамолигида ислом Шарқининг Фанлар академияси—«Байт ул-ҳикма» («Донишмандлар уйи»)да ишлади. Бу илм даргоҳида у жуда кўплаб астрономик кузатишлар олиб боради, математик ва астрономларнинг катта бир жамоасига устозлик қилади ҳамда ўзининг кўпгина шоҳ асарларини ёзади. Хоразмийнинг Боғдодда яшаб ижод этган замондошлари орасида Аҳмад Фарғоний, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий каби Марказий Осиёлик олимлар бўлиб, улар ўрта аср илму-фани ривожига ва ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётига катта ҳисса қўшганлар.

Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг кўп қиррали илмий қизиқишлари математика, назарий ва амалий астрономия, география, тарих ва бошқа кўплаб фанларга оиддир. Унинг номини тарихда абадий қолдирган асарларидан бири—«Ал-жабр ва муқобала»дир. Бу асар Ғарб ва Шарқ олимларига алгебра фани бўйича дастурий амал бўлиб хизмат қилди, «Алгоритм» ва «Алгебра» деган атамалар Хоразмий номи билан боғлиқдир.

Алломанинг алгебра, арифметика, математика, геометрияга оид асарлари асрлар давомида тақсимлашда,

васиятномалар тузишда, мол-мулкини ўзаро бўлиб олишида, суд ишларида, савдо-сотиқ муомолаларида, шунингдек, ерларни ўлчашда, каналлар қазинишда, бино қуришда катта хизмат қилди.

Хоразмий айтиб ўтилган асарларидан ташқари «Китоб сурат ал арз» («Ер сурати») деган рисола ҳам ёзди. Асарда у Птоломейнинг «География» номли китобини бутунлай қайта ишлаб чиқди. Шарқ мамлакатлари тўғрисида кўпгина қимматли маълумотлар берди. Унда мамлакатлар, шаҳарлар, уларнинг номлари, ҳажми кўрсатилган ва бир неча изоҳлар берилган хариталар мавжуд. Бу китобда Орол денгизининг тасвири ҳам берилган. Асарда бундан ташқари 637 та муҳим жойлар, 209 та тоғнинг географик тафсилоти, дарёлар, денгизлар ва океанлар ҳавзасининг шакли, уларда жойлашган оролларнинг муҳим координаталари баён этилган. Олимнинг бу китоби Шарқ мамлакатларида география фанининг ривожланишига катта ҳисса қўшди.

«Астрономик жадваллар», «Қуёш соати тўғрисида рисола», «Ҳинд ҳисоби ҳақида рисола», «Устурлаб олати ҳақида рисола», «Зиж» («Астрономик жадвал»), «Муסיқа бўйича рисола», «Тарих бўйича рисола» ва бошқа кўплаб нодир асарлар ҳам Мусо Хоразмий қаламига мансубдир. Ана шу асарлар номининг ўзиёқ Хоразмийнинг илмий тафаккури бениҳоя кенглиги, қомусий аллома эканлигини, нафақат ўз даврининг балки ҳамма замонларнинг энг буюк математик ва табиатшунос олими эканлигини кўрсатади.

Хоразмий ўзининг математика, география, тарих, муסיқа, астрономия ва бошқа фанларга бевосита тааллуқли бўлган асарлари билан жаҳон фани тараққиётига кенг йўл очиб берди, ўрта асрларда одамлар ҳаёлларига ҳам келтирмаган энг мураккаб масалаларни илмий равишда ҳал этди.

Муҳаммад Мусо Хоразмийни бугунги авлод ҳозирги замон математика, астрономия, география ва тарих фанларининг асосчиси сифатида эъзозлайди. Жаҳон илм аҳлининг 1983 йили Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг 1200 йиллигини зўр тантана билан нишонлаганлиги буюк ватандошимизга кўрсатилган чексиз ҳурмат ва эҳтиромдир.

Муҳаммад Мусо Хоразмий нафақат буюк математик, табиатшунос аллсма, балки машҳур файласуф сифатида ҳам маълум ва машҳурдир.

Хоразмий махсус фалсафий асар ёзган бўлмаса-да, лекин унинг математика, геометрия, астрономия, география, тарих ва мусиқа илмига оид барча китобларида илгари сурилган ва илмий исботланган фалсафий фикр-мулоҳазалар, фалсафий ғоя, назария ва таълимотлар сон-саноқсиздир. Унингча, Оллоҳ томонидан яратилган дунёда, материяда ўз ҳолатини доимий равишда ўзгартирмай сақлаб турадиган ҳеч қандай нарса ва ҳодиса йўқ ва бўлмайди. Материя тинимсиз ўтиш, ўзгариш ва ривожланишдадир. Унда нимадир янгидан пайдо бўлади, маълум вақт мобайнида яшайди, кейинчалик бориб эса у ҳам эскира бошлайди ва пировардоқибатда ўз ўрнини бошқа нарсага қонуний равишда бўшатиб беради. Эски нарса ўрнини янгиси, ўлаётган нарса ўрнини туғилаётган нарса эгаллаши, Хоразмий фалсафий таълимотида қайд этилишича, табиий-қонуний жараёндир. Бу жараён чексиз ва чегарасиздир.

Хоразмий дунёдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса моҳиятида ўзаро бир-бирини инкор этадиган ва айни пайтда бир-бирини тақазо этадиган, бир-бирисиз яшай олмайдиган икки қутб, икки қарама-қарши тамон мавжуддир, тараққиёт улар ўртасидаги диалектик, бирлик ва кураш орқали амалга ошади, деб кўрсатади.

Хоразмийнинг дунёнинг асосини, моддий негизини нима ташкил этади, деган масала бўйича баён этган фикрлари ҳам эътиборга сазовордир. Буюк мутафаккир материяни оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг асоси деб ҳисоблайди. Унинг тушунтиришича, дунё тўрт унсур-тупроқ, сув ҳаво ва оловдан ташкил топган. Дунёдаги барча нарса ва ҳодисалар ана шу унсурларнинг бирикиши, ўзаро таъсири остида ҳосил бўлади ва яшайди. Сув ва ҳаво ҳақидаги таълимот Хоразмий фалсафий дунёқарашининг ўзагидир. Орол денгизининг Марказий Осиё халқлари ҳаёти, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси учун нақадар муҳимлиги ҳақида буюк ватандошимизнинг бундан минг йил илгари қилган башоратлари бунга мисол бўлади.

Хоразмий ноорганик дунёдан органик дунёнинг, ҳиссиз, туйғусиз, фикр қилмайдиган дунёдан ақл-идроқ ва тафаккурга, фикрлаш имкониятига эга дунёнинг устунлиги ҳақида, унинг моҳияти ва асосий сабаблари ҳақида ҳам ўзининг бебаҳо илмий фалсафий таълимотини яратди.

Хоразмий чуқур илмий далиллар асосида материя

билан шаклни, сабаб билан оқибатни, имконият билан воқеликни, миқдор билан сифатни, жамият билан табиатни ажратиб бўлмаслигини, улар ўзаро алоқадорлигини исботлаган эди.

Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг билиш масаласига онд фикрлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. У моддий дунёнинг абадийлигини, унинг ниҳоятда мураккаблиги, доимий равишда ўзгариб ва ривожланиб туришини таъкидлайди. Шу билан бирга у бу оламни инсон сезгиси ва билимининг манбаи деб билади. Унинг айтишича оламни, жамиятни, улардаги нарса ва ҳодисалар моҳиятини билиш ва ўзлаштириб олиш ниҳоятда мураккаб, зиддиятли жараёндир. Лекин инсон бу масалада ҳам битмас-туганмас имкониятларга эгадир. Инсон ўзининг тиришқоқлиги, меҳнати ва амалий фаолияти, Оллоҳ ато этган ақл-идрок, қобилият ва истеъдоди билан дунёни секин-аста била боради, бугун билмаган нарсани эртага муқаррар равишда билиб, ўзлаштириб олади, дейди Хоразмий.

Аллома ўзининг билиш назариясидаги моддий олам, инсон, унинг сезгиси, ақл-идрокидан олдин пайдо бўлган, инсон ва унинг ақли эса моддий олам ривожининг маҳсулидир, дейди. Айни пайтда у инсон билиш субъекти, табиат, жамият, умуман моддий олам эса унинг объекти деб билади. Хоразмий ҳиссий ва ақлий билишнинг ўзига хос хусусиятларининг моҳиятини, ўзаро алоқадорлигини алоҳида таъкидлайди. Унинг айтишича ақлий билиш ҳиссий билишсиз вужудга келмайди. Ҳиссий билиш борлиқнинг ташқи томонлари ҳақида билим бериш манбаидир. Ақлий билиш ёрдамида эса инсон нарса ва ҳодисаларнинг мураккаб ички тузилишини, моҳиятини, қонуниятини билиб олади. Ақлий билиш инсон билиш ривожининг юқори босқичидир. Бунда биз Хоразмийнинг ақлий билиш масалаларига алоҳида эътибор берганлигини кўриб турибмиз. Билишда инсон ақлининг ва амалиётнинг аҳамиятини кўрсатганлиги буюк ватандошимизнинг ажойиб хизматларидан ҳисобланади.

Мусо Хоразмий дунёқарашида ижтимоий-фалсафий масалалар, хусусан жамият ва унинг истиқболи ҳақидаги фикр мулоҳазалар алоҳида ўрин эгаллайди. Жамият тараққиётида илм-фан ва маданиятнинг, одоб-ахлоқнинг, ислом дини, шариат қонунларининг катта ўрин тутиши ҳақида аллома томонидан баён этилган

фикрлар ҳозирги давр учун муҳим аҳамият касб этади. Одамларнинг ақлини пешлаш, иймон-этиқодини мустаҳкамлаш, руҳан поклаш ва кишилар ўртасидаги инсоний муносабатларни мустаҳкамлашда фан ва маданиятнинг, диний қадриятларнинг муҳимлиги хусусидаги фикрлари таҳсинга сазовордир.

Буюк ватандошимиз Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг нодир асарлари, яратган таълимоти, ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳозирги авлод учун битмас-туганмас хазина, мустақиллигимиз учун хизмат қиладиган бебаҳо маънавий бойликдир.

ФОРОБИЙ

Абу Наср Форобий (873—950) нафақат Марказий Осиё ва Шарқнинг, балки бутун дунёнинг асрлар оша эътироф этилиб, бениҳоя катта ҳурматга сазовор бўлиб келаётган буюк мутафаккири, қомусий олими, машҳур файласуфидир.

Урта аср фан ва маданиятига бебаҳо ҳисса қўшган, Шарқ Уйғониш даврининг улуғ намояндаси ҳисобланган Форобий милодий 873 йилда Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган жойдаги Фороб қишлоғида туғилган.

У дастлабки билимини Форобда олган. Унинг фикр доирасига, илм-фанга бўлган кучли қизиқиш ва интилишига ўзи туғилиб ўсган юртида олган билим кифоя қилмаган. Тошкент, Самарқанд ва Бухорода, Марказий Осиёнинг бошқа ўлкаларида олган таҳсили унинг илм-маърифатга бўлган ташналигини қондира олмаган. Илмга катта ҳаётий эҳтиёж сезган Форобий жаҳон илм марказларидан бири — Боғдодда қўним топади. Бу ерда у тинмай ўқиб-ўрганади, араб-тили ва адабиётини мукаммал билиб олади. Кейинчалик Форобий Шом, Миср ўлкаларига бориб мутолаа ва мударрислик қилиб йирик файласуф сифатида танилади, шогирдлар орттиради.

Форобий ниҳоятда сермахсул олимдир. У илмнинг барча соҳаларида ижод қилди, буюк асарлар ёзди. XII—XIII асрларнинг йирик олими Захириддин ал-Байҳақий фикрича, ислом ўлкалари олимлари орасида унга тенг келадиган одам дунёга келган эмас.

Форобий йирик файласуф, тилшунос, мантиқчи, риёзиётчигина эмас, шу билан бирга социолог, филолог, тиб-

биётчи, психолог, муסיқа илмининг назариётчиси ва амалиётчиси ҳамдир. Форобий «Фалсафани ўрганишда нималарни билиш керак?», «Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар», «Мантиққа кириш», «Шеър санъати», «Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида», «Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида», «Муסיқа ҳақида сўз», «Оҳанглар таснифи ҳақида китоб», «Масалалар булоғи», «Ақл тўғрисида», «Инсон аъзолари ҳақида рисола», «Фозил шаҳар одамлари қарашлари», «Давлат ҳақида» каби 160 дан ортиқ қимматли асарлар ёзди.

Форобий шуғулланган ҳар бир соҳа, у ёзган ҳар бир асар ўрта аср, янги давр ва ҳозирги замон олимлари таҳсини ва эътиборига сазовор бўлган. Форобий ёзган асарлар ўрта аср илмининг қарийб барча соҳаларини қамраб олган.

Қадимги юнон фалсафасини, хусусан Аристотель асарларини чуқур ва мукаммал билиш, таржима қилиш, илмий шарҳлар ёзиш, тарғиб-ташвиқот этишда Форобийга тенглашадиган ва унинг олдига тушадиган донишманд бўлган эмас. Форобий қадимги юнон мутафаккирлари ва табиатшунослари қаламига мансуб кўплаб асарларнинг умумий мазмуни ва йўналишини илмий таҳлил қилган. Аристотельнинг «Метафизика», «Риторика», «Поэтика», «Категориялар», «Аналитика», «Этика» ва бошқа кўплаб асарларини таржима қилди.

Форобий ўрта аср фалсафаси ривожига катта ҳисса қўшди, биринчи бўлиб ўз давридаги илмларнинг таснифини берди. Ўзининг она тили — туркийдан ташқари форс, юнон, араб ва яна бир неча тилларни мукаммал билган. Шарқнинг машҳур тарихчи олими Ибн Халлиқон (1211—1282) фикрича, тил билишда ҳеч ким Форобий эришган даражага эришолмаган: у етмишдан ортиқ тилни билган.

Аристотелдан кейин фалсафа фани оламида, хусусан, Шарқда Форобийга тенглаша оладиган олим майдонга чиқмади. Форобий ўз билими, маърифати, фикр доирасининг кенглиги, қомусийлиги, жаҳон фани тараққиётига қўшган бебаҳо ҳиссаси билан шу даражада катта шухратга эришдики, уни ҳаётийлигидаёқ, Аристотелдан кейинги йирик мутафаккир «Муаллим — ас-соний» — Иккинчи муаллим», «Шарқ Аристотели» номлари билан улуғлашди.

Уйғониш даврининг машҳур файласуфи бўлган Фо-

робий фикрича, борлиқ олти босқичдан иборат бўлиб, бу босқичлар бутун мавжуд нарсаларнинг асосидир. Форобий худони «биринчи сабаб», «биринчи моҳият» деб изоҳлайди. Форобий бир қанча босқичлар орқали сабаб оқибат муносабатлари ёрдамида бу биринчи сабабни материя билан боғлайди. Материя ўз сабабига, яъни худога хос бўлган барча хусусиятларга эгадир. Материясиз, яъни оқибатсиз худо — сабаб ҳам бўлиши мумкин эмас. Дунё, табиат худо томонидан қисқа муддат ичида яратилган эмас, дейди олим. Дунё худодан бошқа моҳиятга эга бўлган борлиқ бўлмасдан, худонинг эманациясидир, деб таъкидлайди. Табиатнинг бу ҳолга келишига қадар бир қанча вақтлар, жараёнлар ўтган. Шундай қилиб Форобий барча мавжудодни, оламни, материяни биринчи сабаб-худодан келтириб чиқаради. Форобий материя, унинг абадийлиги ва чексизлиги ҳақидаги фалсафий таълимотни ишлаб чиқди. Унинг таъкидлашича, материя оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосидир. Дунёнинг моддий асоси ёки материя тупроқ, сув, ҳаво, олов ва осмондан иборат бўлиб, Форобий таълимотича, осмон жисмлари ҳам, ердаги жисмлар ҳам ана шу унсурларнинг бирикувидан вужудга келади. Форобий ҳамма нарсанинг умумий жинси оламдир, оламдан ташқари ҳеч нима йўқдир, дейди.

Форобий оламдаги ҳар бир предмет материя ва шаклдан иборатлигига, материя ва шакл бири иккинчиси сабаб бўлиши мумкин эмаслиги, аксинча ҳар иккиси ўзаро бирликда мавжудлиги ҳусусида ҳам ўз фикрини баён этади.

Алломанинг уқтиришича, ҳаракат материянинг объектив хусусияти, моддий оламдаги зиддият эса ҳаракатнинг манбаидир; оламдаги нарса ва ҳодисалар тўхтовсиз ҳаракат ва ўзгаришда, ҳаракат, ўсиш-ўзгаришнинг сабаби эса бошланғич моддий унсурларнинг турлича қўшилишидадир.

Форобий борлиқни қотиб қолган воқелик сифатида тушунмайди. Нарсалар ва ҳодисалар оламида чексиз ўзгариш, ривожланиш жараёни бўлиб туражаги, бунинг натижасида табиат ва жамият шу ҳолга етиб келган, дейди у.

Форобийнинг билиш ҳақидаги фикрлари ҳам эътиборга лойиқ. Билиш масаласига у инсон моҳиятини тушутириб беришнинг таркибий қисми сифатида қарайди.

У инсон табиат тараққиётининг маҳсули бўлиб ҳайвот оламидан фарқ қилади, инсон — билиш субъекти, табиат эса унинг объекти деб билади. Табиатнинг одамдан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжудлигига Форобий шубҳа қилмайди. Объект субъектга қадар мавжуд бўлади. Сезилувчи нарса сезгиларга қадар мавжуд бўлгани каби билинувчи нарса билишга қадар мавжуддир, дейди у. «Илм ва санъатнинг фазилатлари» рисоласида табиатни билишнинг чексизлигини, билишнинг билмасликдан билишга, сабабиятни билишга қараб боришини таъкидлайди.

Форобий билишда икки босқични — ҳиссий ва ақлий билишни фарқлайди; ҳиссий билишни борлиқнинг ташқи хоссалари ҳақида билим бериш манбаи деб қарайди. Шу билан бирга у ақлий билиш ҳиссий билишсиз вужудга кела олмаслигини уқтиради.

Форобий таъкидлаганидек, инсон ва унинг сезгиси, ақл-идроки моддий олам ривожининг маҳсулидир. Инсон ўзини қуршаб турган моддий оламни, материяни сезги аъзолари, ақл-идроки орқали била боради. Инсон ва унинг ақли моддий олам ривожланишининг энг олий маҳсулидир.

Форобийнинг асарларида, инсоннинг билиш, руҳий қобилиятларини мия бошқаради, юрак эса барча аъзоларини ҳаёт учун зарур бўлган қон билан таъминлайди, бу қувватлардан бирортаси ҳам материядан ажралган ҳолда яшай олмайди, деган ғоя илгари сурилган.

Форобий этиқодича, нарсалар биздан, ҳисларимиздан ташқарида туриб, бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этади, таъсир этадиган нарсалар тўлиқсиз, чуқурлик жиҳатидан инсонни, унинг ақлини қониқтира олмайди. Инсон ўзининг ақлини, хаёлини ишга солади ва шулар воситасида билмаган нарсасини билиб олади, уларга асосланиб билиш манбаи бўлган олам ва унинг моҳияти ҳақида чуқурроқ, кенгроқ билим ва маълумотга эга бўлади.

Форобий билишда инсон ақлининг ролига катта баҳо берган. Инсон ақл-тафаккур ёрдамида табиатни, борлиқни, материяни, ижтимоий ҳодиса ва жараёнларнинг моҳиятини, маъносини билади.

Форобий ижтимоий ҳаёт, жамият масаласида ҳам анчагина муҳим фалсафий фикрларни ўртага ташлаган. У ўзининг «Фозил шаҳар одамларининг қарашлари» китобида ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузил-

ганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бундай нарсаларни бир ўзи қўлга киритолмайди, уларга эга бўлиш учун кишилар жамоасига эҳтиёж туғилади. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада одамлар жамоаси вужудга келди, деб айтиб ўтади.

Форобий инсонларни ўзаро ҳамкорликка чақиради, дунёда ягона бир бутун инсон жамоасини тузиш ҳақида орзу қилади. «Бахт-саодатга эришув ҳақида» рисоласида камолотга бир кишининг ёлғиз ўзи (бировнинг ёки кўпчиликнинг ёрдамисиз) эришуви мумкин эмас. Ҳар бир инсоннинг туғма табиатида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш ва ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш ҳиссиёти бор, одам жинсидан бўлган ҳар қандай инсоннинг аҳволи шу; у камолотга эришувда бошқаларнинг кўмаклашувларига ва улар билан бирлашишга муҳтож ёки мажбурдир, дейди.

Форобий давлатни ҳар томонлама етук, ўзида энг яхши инсоний фазилатларни намоён қилган кишилар ёрдамида бошқариш зарурлигини қайд этади. Шунингдек, у ҳар томонлама етук аҳолини илму-маърифатга олиб борувчи идеал жамоа ҳақидаги фикрни олға суради. «Фозил шаҳар одамларининг фикрлари» китобида Форобий давлатни бошқарувчи ҳоким Оллоҳдан бошқа ҳеч кимга бўйсунмаслиги керак, у табиатан ўн иккита хислат-фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур, дейди ва уларни бирма-бир санаб кўрсатади.

Аллома таъкидлаганидек, фозиллар шаҳри ҳокими энг аввало тўрт мучали соғлом бўлиши, ўзига юкланган вазифаларни бажаришида бирор аъзосидаги нуқсон халал бермаслиги лозим, иккинчидан, шаҳар ҳокими табиатан нозик фаросатли бўлиб, суҳбатдошининг сўзларини, фикрларини тез тушуниб, илғаб олиши зарур. У англаган, кўрган, эшитган, идрок этган нарсаларни хотирасида тўла-тўқис сақлаб қолиши, барча тафсилотларини унутмаслиги, зеҳни ўткир, зукко бўлиши, фикрини равшан тушунтира олиши, чиройли сўзлар билан ифодалаши лозим. Шаҳар ҳокими, бундан ташқари, яна билим, маърифатга ҳавасли, ўқиш-ўрганишдан асло чарчамай-

диган, таом ейишда, ичкиликдан ўзини тия биладиган, ҳақ ва ҳақиқатни, одил ва ҳақгўй одамларни севадиган, ёмонлардан жирканадиган бўлиши лозим. У ўз қадрини билувчи, номус-ориятли, улуғ, олий ишларга интиладиган, мол-дунё кетидан қувмайдиган, табиатан адолатпарвар, жабрланганларга мадад берадиган бўлиб, ўзи зарур деб ҳисоблаган чора-тадбирларни амалга оширишда қатъият, сабот, журъат ва жасоратли кўрсатиши, қўрқоқликка йўл қўймаслиги зарур.

Форобийнинг «Фозил шаҳар одамларининг қарашлари» асаридан келтирилган юқоридаги доно фикрлар ҳозирги мустақиллик шароитида яшаб фаолият кўрсатётган шаҳар, туман, вилоят раҳбарларига, олимларга, зиёлиларга, талабаларга, каттаю-кичик барча кишига бевосита тааллуқлидир. Форобийнинг илмий-фалсафий таълимоти инсониятнинг мислсиз маънавий бойлиги ва маданий-маънавий камолоти йўлидаги дастур-амалдир.

ИБН СИНО

Инсоният **Абу Али ибн Сино** (980—1037)ни жаҳон фанининг улуғ арбоби, уйғониш даври маданиятининг йирик намояндаларидан бири сифатида билади ва эъзозлайди.

Буюк аллома бор-йўғи эллик етти йил умр кўрди, бу умрдан ўн саккиз йили илм таҳсилига сарф бўлди. У умри давомида уч юздан ортиқ асарлар ёзди. Унинг ёзган асарлари илм-фаннинг барча соҳаларига оиддир. Илмнинг фалсафа, тиббиёт, астрономия, табиатшунослик, математика, мусиқа, ҳуқуқ, ахлоқ, дин, адабиёт, тарих сингари соҳалари Ибн Сино томонидан қамраб олинган. Қомусий олим асарларини илмлар тармоғи бўйича тақсимлаганда, ўрта асрда маълум бўлган барча фанларни санаб чиқишга тўғри келади.

Ибн Сино ўз асарлари билан Марказий Осиё халқлари маданиятини дунё маданиятининг олдинги қаторига олиб чиқди. Шунинг учун ҳам унинг «Шайхур раис» — «Олимлар олими» деб аталиши бежиз эмас. Олимнинг асосий фалсафий асарлари «Китоб аш-шифо» («Даволаш китоби»), «Донишнома», «Нажот», «Китоб ул инсоф» («Адолат китоби»), «Китоб ал-қонун фит тиб» («Тиб қонунлари китоби»)дан иборат.

Ибн Сино ўтмишдошлари ва замондошлари сингари

худони эътироф этади, уни борлиқнинг биринчи манбаи деб тушунади. Ибн Сино айтишича, борлиқ абадийдир, у шаклини ўзгартириши, бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтиши мумкин, лекин унинг ўзи, материя йўқолмайди. Материя доим вужудга келиши мумкин бўлган нарсалардан олдин мавжуд бўлиб, бу нарсалар уларни ташкил этувчи материяга муҳтождир, деб кўрсатди.

Ибн Сино жисмлар тўрт унсурдан ташкил топган дейди. Бу тўрт унсур — ҳаво, сув, олов, тупроқ — ўзаро боғлиқ, бир-бирига таъсир этади. Бундан у ёки бу нарса пайдо бўлади ёки йўқолади. Лекин уларнинг асоси — тўрт элемент ўзгармайди, йўқолиб кетмайди.

Ибн Сино тўрт унсурдан иккитаси енгил ва иккитаси оғир, дейди. Енгиллари олов ва ҳаво бўлса, оғирлари сув ва тупроқдир. Ер оддий жисм бўлиб, унинг табиий ўрни ҳамма жисмларнинг ўртасидир. Ернинг табиати совуқ ва қуруқдир. Сув оддий жисм бўлиб, табиий ўрни билан, ер ва ҳаво ўз табиий ўринларида бўлганларида, ерни ўрайди ва ҳавога ўралиб туради. Сув совуқ ва ҳўлдир. Сув ташқи таъсирлар туфайли зарраланиб-зарраланиб тарқалиши, бирикиши, турли шаклларга кира олиши мумкин. Оддий бир жисм бўлган ҳаво, олимнинг таъкидлашича, табиатга кўра иссиқ ва ҳўлдир. Унинг ўрни сувнинг усти, оловнинг тагидир.

Ибн Сино ҳамма нарсанинг моҳиятини материя ташкил этади, материя турли-туман шаклларда намоён бўлади, деган фалсафий қарашни ривожлантиради. Жисм шакли материясиз бўлмаганидек, материя ҳам шаклсиз бўлмайди. Демак, жисм ва унинг шакли бир-биридан ажралмас бўлганидек, материя ва шакл ҳам ўзаро ажралмасдир. Материя ҳаракат, фазо, замон билан боғлиқдир.

Ибн Сино сўзларига қараганда, ҳар бир нарсанинг сабаби ва оқибати бор, оламда, инсоният дунёсида ҳеч бир нарса-ҳодиса ўз-ўзидан, сабабсиз бўлмайди. Ҳар қандай касаллик муайян бир сабабнинг, гоҳо ташқи махфий сабабларнинг натижаси, оқибатидир. «Ҳар бир нарсани билиш, — дейди аллома, — у нарсаларнинг сабаблари бўлса, шу сабабларни билиш орқали ҳосил бўлади ва тугалланади. Шунинг учун тибда соғлиқ ва касалликнинг сабабларини билиш керак бўлади. Соғлиқ касаллик ва уларнинг сабаблари гоҳо очиқ, гоҳо

махфий бўлиб, унга ҳис билан эмас, балки белгиларга асосланиб фикр юритиш билан етишилади».¹

Ибн Сино касалликни ўрганишда объектив шароитларни ҳар томонлама билишга катта аҳамият беради. Касалликларни келтириб чиқарувчи ва ривожлантирувчи сабабларни у тўртга бўлади. Булар: моддий, фаол, шаклий ва тугалловчи сабаблардир. «Фаол сабаблар, — дейди Ибн Сино, — одам гавдасини, ҳолатларини ўзгартирувчи ёки сақловчи сабаблардир. Улар эса ҳаволар ва уларга алоқадор нарсалар, овқатлар, сувлар, ичимликлар ва уларга алоқадор нарсалар, бўшалиш (ва унинг акси), тўхталиш, шаҳарлар, турар жойлар ва буларга алоқадор нарсалар, жисмоний ва нафсоний ҳаракатлар ва осойишталикдир. Уйқу ва уйғоқлик фаол сабаблардандир. Бир ёшдан бошқа ёшга ўтиш, ёш ва жинс эътибори билан фарқланиш, ҳунарлар, одатлар, одам гавдасига тегиб, унинг табиатига ё тескари бўлмай, ё тескари бўлиб тушадиган (дорилар каби) нарсалар фаол сабаблардир».²

Ибн Сино касалликни ўрганишда объектив (сабаб) шароитларни ҳар томонлама билишга катта эътибор берди. Касалликнинг сабабини аниқлашда томир уришининг катта аҳамиятга эга эканлигини, болаларда учрайдиган қизамиқ, чечак касалликларининг олдини олиш йўллари нимадан иборатлигини таъкидлайди. Юқумли касалликларни қўзғатувчи микроблар тўғрисидаги таълимотни Пастердан деярли саккиз аср олдин исботлади.

Ибн Сино инсон билимлари объектив реалликни билиш асосида пайдо бўлади ва ривожланади, деб таълим беради. Шу билан бирга у ҳиссий билиш ривожланишининг дастлабки босқичи бўлиб унда нарсаларнинг сиртқи, ташқи томонларини аниқлашни таъкидлаганди. Нрсаларнинг ички томонларини, моҳиятини билиб олишда инсон ақли ва тафаккурига алоҳида аҳамият берди. Унинг таълимотича, ақл—фаол ижодий куч ва билиш қуролидир. Ақл икки турлидир — ўзи билан биринчи сабаб орасида ҳеч қандай восита бўлмаган ақл ва ўзи билан биринчи сабаб орасида бирор восита бўлган ақл, деб ёзган эди у.

¹ *Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-китоб. Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1954, 5—6-бетлар.*

² *Ўша жойда, 7-бет.*

Абу Али ибн Сино ақлнинг ҳар томонлама ривожланишига, табиат сирлари ва ҳақиқатни билиш мумкинлигига қаттиқ ишонган эди. Шунинг учун ҳам олим одамларни бир-бири билан дўст, иноқ бўлиб яшашга чорлади. Одамлар софдил, самимий дўст бўлиб яшаса, бир ёқадан бош чиқаришса ҳар қандай мушкул осон бўлишига қаттиқ ишонди.

Ибн Сино одамларга қарата «Рисолатут тайр» («Қуш рисоласи») асарида шундай деган эди: «Эй биродарлар! Бир-бирингиз билан самимий дўст бўлиб, ҳақиқатни очинглар. Ҳар бир киши ўз биродари учун кўнглидаги самимийликдан (тўсқинлик) пардасини очиб ташласин. Шундай қилинглarki, биродарларингиз сизлардан (ўзи билмаган) баъзи нарсаларни ўргансин ва бошқалари (бўлса) баъзи нарсаларни ўрганиб, ўзини камолотга етказсин».

Уша асарининг бошқа бир жойида Ибн Сино одамларни дўстликнинг қадрига етишга, унинг тўла маъносини яхши тушуниб, уқиб олишга даъват этади. Оғизда дўстман деб, амалда дўстнинг ҳолидан хабар олмайдиган, номигагина дўст бўлиб юрадиган кишиларни танқид қилади. Одамларни эҳтиёт бўлишга ундаб, эҳтиёт бўлмаслик ёмон оқибатларга олиб келишидан огоҳлантириб бундай ёзган эди: «Сирингни барчага айтишдан эҳтиёт бўл, чунки ақлли бўлиш деган сўз эҳтиёткор бўлиш деган сўздир. Агар сирингни сақласанг, у сенинг асирингдир, барчага ошкора қилсанг, сен сирингнинг асири бўлиб қоласан.»

Буюк мутафаккир эслатиб ўтилган «Қуш рисоласи»да, бахт ўз дўстларинг ёнингда яшаган, сен ҳар кун кўришиб турадиган, бирга ишлайдиган ва ўз вақтинги хушчақчақ ўтказиб турадиган дўстларинг билан бирга яшайдиган жойдадир, деб таъкидлайди.

БЕРУНИЙ

Хоразмлик буюк олим **Абу Райҳон Беруний** (973—1048) жаҳон фани ва маданияти тарихида ёрқин сиймолардан ҳисобланади. Беруний ўз замонасининг буюк мутафаккири, олимлар пешвоси бўлибгина қолмай, балки ҳамма замонларнинг энг улуғ алломасидир.

Беруний билан Ғазнада яшаган машҳур тарихчи Абул Файз Байҳақий (1077 йилда вафот этган) олимга баҳо бериб, бу одам илми адабда, нарсаларнинг моҳиятини аниқлашда, ҳандаса ва фалсафада шу қадар би-

лимдон эдики, унинг замонида унга тенглашадиган ҳеч ким йўқ эди. XIII асрда яшаган йирик олим Ёқут Ҳамавий таъбири билан айтганда, замона илм ва ақлда унга тенг келадиган бошқа одамни кўрмади.

Беруний бутун кучи, ҳаёти, ақл-идроки ва тафаккурини илму фан асосларини ўрганишга сарфлади. Ўзини қизиқтирган масалаларни синчиклаб ўрганиб моҳиятини билиб олишда ҳеч эринмаган, ҳафсаласи ниҳоятда зўр бўлган. Шунинг учун ҳам Шарқда Беруний ҳақида осойишталикни машаққатдан, кечани кундуздан ажратмаган, кунни қалам ушлашдан, мияси фикрлашдан, тили баён этишдан ҳеч қачон тўхтамаган, ўз таҳсили ва камолоти учун йилнинг ҳамма кунларини берган, деган гап тарқалган.

Беруний ниҳоятда сермахсул, илмий фаолияти кўп қиррали ва бой қомусий олимдир. Академик И. Ю. Крачковский сўзи билан айтганда, у қизиққан соҳаларни санаб чиқишдан кўра, қизиқмаган соҳаларни санаб чиқиш осонроқдир.

Беруний 160 га яқин асар ёзган. Унинг асарлари астрономия, математика, география, геодезия, картографияга, об-ҳаво масалаларига, минерология, физика, доришунослик, тарих ва этнографияга, фалсафага, динга, риторика ва мусиқага, адабиётга, ҳулласи калом, илмнинг ҳамма соҳаларига бағишланган. Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Минерология», «Геодезия», «Қонуни Масъудий» каби йирик асарлари шулар жумласидандир. Беруний қайси бир фан билан шуғулланган бўлса, ўша соҳада инсоният учун ғоят катта аҳамиятга эга бўлган энг муҳим илмий ғояларни ўртага ташлаган, ҳам Шарқдаги, ҳам Ғарбдаги ўзидан кейинги олиму мутафаккирларга жуда катта таъсир кўрсатган.

Беруний табиат, унда чексиз равишда бўй бериб турадиган табиий ҳодисалар, жараёнлар хусусида муҳим илмий-фалсафий ғояларни илгари суради ва исботлаб беради. Оламда бўлиб турадиган ўзгаришлар, яъни тузилиш ва бузилишларнинг, пайдо бўлиш ва йўқолишларнинг ўзига хос сабаблари борлиги ҳақида табиий-илмий ва фалсафий мулоҳазаларини майдонга ташлайди. Табиий жараёнларда бўладиган имконият ва воқелик, моҳият ва ҳодиса, сабаб ва оқибат, шунингдек, ирсият ва ўзгарувчанлик масалаларига катта эътибор беради. Одамларнинг ранг, суврат, табиат ва ахлоқда

турлича бўлишларининг асосий сабаби, олимнинг таъкидлашича, фақат насл-насабларининг турличалигида эмас, балки табиий-иқлимий муҳитларнинг — тупроқ, сув, ҳаво ва жойларнинг турличалиги ҳамдир.

Борлиқнинг абадийлиги, унинг доимий равишда ўзгариб туриши ҳақида ҳам Беруний ўз фикрини мукамал баён этади. «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида, «Олам азалий... фалак чексиз бўшлиққа жойлашган», — дейди. Алломанинг фикрича, ер, табиат азалдан ҳозирги ҳолатида бўлган эмас, бундан кейин ҳам шундай ҳолатда қолмайди. Узоқ йиллар мобайнида эволюцион ўзгаришлар туфайли еримизнинг ташқи қиёфаси, рельефи, фаунаси, набобати, об-ҳавоси, иқлими бир неча бор ўзгарди, дарёларнинг оқиш йўллари олдингидан бошқача бўлиб қолди, қуруқликда бир вақтлар бўлмаган кўллар, денгизлар ҳосил бўлди, баъзилари эса йўқ бўлиб кетди, тоғлар емирилди. Ана шу табиий сабаблар туфайли ўша жойдаги шароитлар ўзгариб кетди.

Беруний ердаги иқлимнинг, мавсумларнинг ўзгариб туриши қуёшнинг ҳаракатига боғлиқ эканлигига ҳам эътибор берган. «Астрономия калити» асарида Беруний ернинг айланмаслиги ҳақидаги эскича тасаввурларни рад этади ва ер айланади, унинг ҳаракати қонуний равишда ва астрономик ҳодисаларга мувофиқдир, дейди.

Мутафаккирнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида нур ва замон, нурнинг ҳаракати ва товуш ҳаракати, нур ва иссиқлик, нур ва қоронғулик, ой нури ва қуёш нури сингари масалалар ҳам баён этилган.

Беруний материя доим ўзгариб, ҳаракат қилиб, янгиланиб, турли шаклга кириб туриши, моддий нарсалар ва уларнинг ҳаракати абадий эканлигини алоҳида қайд қилади. Унинг фикрича, оламда нарсалар ривожланиб туради, нарсаларнинг ниҳоясиз равишда яширинликдан юзага чиқиши ривожланишга далилдир.

Беруний коинотда Ердан, бизнинг ҳаётимиздан ташқари яна бошқа дунёлар мавжудлиги, ҳаракат зиддиятга асосланиши ҳақидаги илмий фикрларни ҳам илғари суради. Унингча, табиатда маълум қонуният бор, табиатдаги ҳодисаларни ўша қонуниятларга, табиатнинг ўзига асосланиб изоҳ этиш, тушуниш керак. Табиатда ўз-ўзидан майдонга келиб чиқадиган ғайриқонуний, тартибсиз нарса йўқ. Юзаки қараганда тартибсиз-

ликка ўхшаган ҳодисалар ҳам аслида маълум қонуний асосида майдонга келади.

Беруний Ер Қуёш атрофида айланади, деган хулосага келиб, оламнинг гелиоцентрик назариясини ёқлашга интилди. Берунийнинг дунё олдидаги энг катта хизматларидан бири шундан иборатки, у Галилейдан бир неча аср олдин Ернинг думалоқ шаклда эканлиги ва Қуёш атрофида айланиши ҳақидаги фаразни ўртага ташлади. У астрономия, геология, гидростатика ва жўғрофия соҳасидаги рационалистик фикрлари билан Коперник, Леонардо да Винчи ва бошқа олимларнинг кашфиётларини кўп жиҳатдан олдиндан пайқаган эди.

Буюк мутафаккирнинг дунёни билиш мумкинлиги, унинг ўзига хос хусусиятлари, табиатни билишнинг экспериментал методлари ҳақидаги фалсафий таълимоти ҳам жуда катта илмий-амалий аҳамиятга эга.

Беруний таълимотига кўра, табиатни билиш жараёни сезгилардан бошланиб тафаккурга кўтарилади, маълум нарсалардан номаълум нарсалар ва ҳодисаларни билишга томон ривожланиб боради. Билиш жараёнида ҳиссий билиш — сезги, идрок, хотира кабиларга Беруний катта эътибор беради ва уларсиз табиат ҳодисалари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмаслигини таъкидлайди.

Билиш жараёнида кузатиш, таққослаш муҳим аҳамият касб этишини, бу масалада инсон хотирасининг ҳам аҳамияти борлигини Беруний бир неча бор қайд этган. Унинг таъкидлашича, хотираси яхши одам ҳамма нарсаларни яхшироқ, тезроқ ва ўнғайроқ эслаб қолади.

Беруний тарихий ҳодиса ва жараёнларни билишда инсон ёлғон-яшиқларга, нотўғри маълумотларга, юзак хабарларга асосланмаслигини, масалаларни ҳар тарафлама, мукамал билиши, ўрганиши зарурлигини айтиб ўтган. «Ҳиндистон» номли асарининг муқаддима-сида бу ҳақда қуйидагиларни таъкидлаган: «Хабар кўз билан кўргандек бўлмайди, деган кишининг сўзи жуда тўғридир. Чунки кўриш кўринган нарсанинг ўзи бор пайтида ва ўз жойида турганида қаровчи кўзининг уни учратишидан иборатдир. Хабарга ёлғон-яшиқлар қўшилмаганда, у кўришга нисбатан ортиқроқ ўринда турган бўлар эди. Чунки кўриш ва қараш вақти нарса бор вақтнинг бир бўлаги билан чекланади., ёзиш хабар турларининг бири бўлиб, уни бошқа турлардан

кўра шарафлироқ санаш мумкин; қаламнинг абадий излари бўлмаганда халқларнинг хабарларини қайдан билар эдик?!»

Берунийнинг жамият, унинг истиқболи келажак сари ривожланиб боришида меҳнатнинг, илм-фан, маданият ва маънавиятнинг, инсон омилининг роли ва аҳамияти борасида билдирган фикр-мулоҳазалари ҳам бебаҳодир; файласуф олим ақл, меҳнат, эркин танлаш инсон ҳаётини ва ижтимоий ҳолатини белгилайди, деган. Инсон ўзидан бошқаларнинг ҳам бахт-саодатини ўйлаши зарурлиги ҳақида гапириб «Минерология» асарида ёзади: «Инсоннинг қадр-қиммати ўз вазифасини аъло даражада бажаришдан иборат. Шунинг учун ҳам инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни меҳнат билан белгиланади. Инсон ўз хоҳишига меҳнат билан эришади».

Беруний жамият тараққиётини фан тараққиётида кўради, илм диний ва ҳудудий чегараларга қарамай инсон ва инсониятга, мамлакат халқларига хизмат қилиши керак, деб ҳисоблайди. «Менинг бутун фикри-ёдим, қалбим, билимларни тарғиб қилишга қаратилган, чунки мен билим орттириш лаззатидан баҳраманд бўлдим, бунини мен ўзим учун катта бахт деб ҳисоблайман», — деб ёзган эди олим.

ЗАМАХШАРИЙ

Буюк мутафаккир Абу-л-Қосим Маҳдум ибн Умар ибн Муҳаммад аз-Замахшарий 1075 йилнинг 19 мартида Хоразмнинг катта қишлоқларидан бири Замахшарда таваллуд топган. У тибшунослик, луғатшунослик, адабиёт, аруз, жўғрофия, сафсир, ҳадис, фикҳ ва илм алқироатга оид элликдан ортиқ асарлар яратган бўлиб, уларнинг аксарияти бизгача етиб келган.

Аз-Замахшарий араб тили ва адабиётини ўзининг чуқур таҳлил ва илмий мазмунга эга асарлари билан бойитди. Унинг асарлари илм-фаннинг кўпгина соҳаларини қамраб олган бўлиб, мазмунига кўра асосан қуйидаги гуруҳларга бўлиниши мумкин: а) диний илмлар ва уламолар ҳақида; б) луғатшунослик; в) грамматика (наҳв); г) аруз; д) адабиёт; е) мантиқ.

Тилшунослик ва грамматиканинг турли жиҳатларига оид асарлар аз-Замахшарий ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Жумладан, араб тили грамматикасига оид

«Ал-муфассал» (1121 йил) номли асари араб тили наҳву сарфини ўрганишда йирик қўлланма сифатида азалдан Машриқу Мағрибдан шуҳрат топган. Ҳатто Шом (Сурия) ҳокими Музаффариддин Мусо кимда-ким аз-Замахшарийнинг ушбу асарини ёзиб олса унга беш минг кумуш танга пул ва сарупо қилишга ваъда берган. Яна бир асари «Муқаддимат ул адаб» тўғрисида «Ўзбек тили учун бу асар, бутун дунёнинг хазинаси билан баробардир, — деган эди Садриддин Айний. Олимнинг «Нотиқлик асослари» асари луғатшунослик соҳасига, «Эзгулик баҳори ва яхшилар» асари эса панду насиҳат, ҳикматларга бағишланган бўлиб, инсоннинг комиллигига хизмат қилади.

Олимнинг «Тоғлар, жойлар ва сувлар ҳақида»ги асари ўзининг умр бўйи илм излаб, сайёҳлик қилиб юрган пайтларидаги таассуротлари мажмудан иборатдир.

Аз-Замахшарий чуқур билими ва фаннинг турли соҳаларига оид ўлмас асарлар яратганлиги сабабли ҳали ҳаёт вақтидаёқ бутун мусулмон Шарқда уни ҳурмат ва меҳр билан «Устоз ут-дунё («Бутун дунёнинг устози») «Устоз ул Араб ва ал-Ажам», яъни «Араблар ва Ғайри Араблар устози», «Фахру Хворазм», «Хоразм фахри» каби номлар билан атаганлар.

УЛУҒБЕК

Номи Шарқ мусулмон оламидагина эмас, Ғарбдаги христиан дунёсида ҳам бир неча асрлар мобайнида ёд этилиб ва эъзозланиб келинаётган буюк зотлардан бири соҳибқирон Амир Темурнинг суюкли набираси, Шохруҳ Мирзонинг ўғли — **Муҳаммад Тарағай—Мирзо Улуғбек** ҳазратлари (1394—1449 йиллар)дир.

Ҳазрат Алишер Навоий таъбири билан айтадиган бўлсак, Амир Темур наслидан чиққан Улуғбекдек султонни олам ҳали кўрган эмас.

Мирзо Улуғбек—султонлар ўртасида донишманд, донишмандлар тепасида эса султон сифатида тарихда маълум ва машҳурдир.

Жаҳонда Улуғбек номи билан шуҳрат қозонган **Муҳаммад Тарағай** 1394 йил 22 мартда туғилди. Бобоси Амир Темурнинг катта хотини Сароймулк—Бибихоним тарбиясини олиб улғайди. Амир Темур унга алоҳида эътибор билан қараган. Саройда бўладиган маслаҳат-

лар, олимлар билан бўладиган учрашувлар ва суҳбатларда, чет эллардан келганларни қабул қилишлар, шунингдек, ҳарбий машқлар ва юришларида Улуғбекни иштирок эттирган. Амир Темур ўз набираси Улуғбекни қиличбоз саркарда эмас, балки буюк олим бўлиб етишишини орзу қилган ва шу йўлда унга ҳомийлик қилган.

Мирзо Улуғбек ёшлик пайтлариданоқ қаерда бўлмасин, олимлар, шоирлар, санъаткорлар, уламолар, шайхлар, дунёга таниқли алломалар даврасида бўлган, илмий баҳслардан маънавий баҳра олган, илҳомланган, улардан кўп нарсаларни ўрганган, аста-секин кўзи пишиб, ақли теранлашиб, фикран бойиб, дунёқараши кенгайиб ва чуқурлашиб борган.

Буюк бобоси Амир Темур вафот этган пайтда 15 ёшда, Мовароуннаҳрни бошқаришдек оғир, мураккаб вазифа топширилганда Мирзо Улуғбек эндиgina 19 ёшга тўлган эди. Аммо унинг подшоҳлиги темурийлар салтанатининг саодатли даври саналади.

Ута мураккаб, алғов-далғовли ва зиддиятли бир шароитда яшаган ва шаклланган Улуғбек мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётини бошқариш билан бир қаторда илмий ишлар билан шуғулланган, олимларга раҳнамолик қилган, ўз устида тинимсиз ишлаб, ўтмиш илмий билим хазиналарини тинмай ўрганиш, мутолаа қилиш, илмий-фалсафий тафаккурини мутассил кенгайтириш ва чуқурлаштириш билан машғул бўлган. Улуғбек Аҳмад Фарғоний, Мусо Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний сингари ўтмишдошларининг фалсафа, мантиқ, тарих, математика, астраномия, табиатшунослик ва фикрга оид асарларини катта қизиқиш билан ўрганди. Юнон олимларидан Платон, Аристотель, Птоломейнинг классик асарлари билан танишди. Илм-фан ва маданиятнинг, тарих илми ва фалсафанинг Улуғбек эътиборидан четда қолган бирон-бир соҳаси бўлган эмас.

Ўтмиш аждодлардан, хусусан, Марказий Осиё қомусий ақл егаларидан қолган маданий мерос, умуминсоний мазмундаги маънавий қадриятлар Улуғбек илмий-фалсафий дунёқараши ривожига манба бўлиб хизмат қилди. Улуғбекнинг билими ва тафаккури замондошларидан бир неча бор ўзиб кетган эди.

Улуғбек бошқа кўпгина ҳукмдорлардан фарқли, ўлароқ, ҳам давлат арбоби, ҳам асл олим сифатида

фаолият кўрсатди, олимликни арбоблик, арбобликни олимлик билан қўшиб олиб борди, илму амал йўлини ўз фаолиятида бирлаштирди.

Давлат арбоби сифатида қурилиш ишларини ҳаддан ташқари ривожлантирди, пойтахтни меъморчилик санъати билан беади, улкан бинолар билан обод қилди, ўзигача бошланган қурилишларни ниҳоясига етказди.

Улуғбек замонасида Самарқандда «Шоҳи Зинда», «Гўри Амир» мақбараси сингари йирик архитектура ансамбллари, Регистонда катта хоноқо, бир қанча ҳаммом ва кутубхоналар қурилди. Ҳунармандчилик ишлаб чиқариши, савдо ривожланди. Унинг Фармонига биноан 1420 йилда Бухоро ва Самарқандда, 1432—1438 йилларда Гиждувонда мадрасалар қурилди.

Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги даврида адабиёт, санъат, тарих, фалсафа, тиббиёт билан бир қаторда математика, астронимия ҳам тез ривожланди.

Ўзи алломаи жаҳон ҳисобланган Мирзо Улуғбек фан ва маданият тараққиётига алоҳида аҳамият бериб, атрофига ўз замонасининг энг буюк олимлари—атоқли астрономлар ва математикларни тўплаб, улар билан яқин илмий мулоқотда бўлиб, илмий йўналиш ва йўл-йўриқлар бериб турди.

Улуғбек даврида «Зубдат ут таворих» (Салномалар қаймоғи) номли ажойиб асар ёзган тарихчи Лутфулла Хофиз Абру (1431) йилда вафот этган), «Ат-тарифати Журжоний» номли фалсафий рисола муаллифи Али ибн Муҳаммад Журжоний (вафоти—1413), машҳур тиббиёт олими Мавлоно Нафис, лирик шоирлардан Сирожиддин Басотойи Самарқандий (1412 йилда вафот этган), Хаёлий Бухорий (1449 йилда оламдан кўз юмган), 1409—1410 йилларда ёзилган «Юсуф ва Зулайҳа» достони муаллифи Бадахший Дурбек, қасида жанрини вужудга келтирган Саккокий (1465 ёки 1468 йилда вафот қилган) ва бошқа кўплаб таниқли олим ва санъаткорлар яшаб ижод этишган.

Математика ва астронимия илмида пешқадам, «Афлотуни замон» лақабига сазовор бўлган Салоҳиддин Мусо Қозизода Румий, таниқли математик ва астроним Ғиёсиддин Жамшид ибн Масъуд, унинг ўғли Мансур Коший, ўз даврининг Птоломейи деб ном олган Али Қушчи, Мираб Чалабий сингари йирик олимлар ҳам Улуғбекнинг раҳбарлиги остида самарали илмий тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Улуғбек фан ва маданиятда, айниқса, математика ва астраномия илмида мавжуд бўлган имкониятларни, илмнинг ҳамма соҳалари бўйича ўта қобилиятли ва истеъдодли олимларнинг борлигини эътиборга олиб янги олий мактаб — илму тафаккур марказини яратишга қарор қилди. Ана шу мақсадда қурилган мадрасалар ичида энг муҳташами ва машҳури — Самарқанддаги Улуғбек мадрасасидир. 1420 йилда мадраса очилган кунини биринчи бўлиб маърузани Мавлоно Шамойиддин Муҳаммад Хавофий мударрис сифатида ўқиган. Муҳаммад Хавофийнинг олимлардан 90 киши иштирокида ўқиган маърузасини ўта чуқур маъноли, жуда мураккаб, илм-фаннинг барча соҳаларини қамраб олганлиги ҳамда муаммоли тарзда бўлганлиги сабабли Улуғбек билан Қозизода Румийдан бошқа ҳеч ким тушунмаган.

Замонасининг дорулфунуни ҳисобланган Самарқанд мадрасаси ҳамда бошқа мадрасаларда Қуръон, Ҳадис, тафсир, фикҳ (дин ва шарият қонун-қоидалари билан бир қаторда риёзиёт, хандаса (геометрия), илми ҳайъат (астраномия), тиббиёт, тарих, география, илми аруз (поэтика), араб тили ва унинг грамматикаси каби дунёвий илмлар ҳам ўқитилган. Мадраса ўз даврининг йирик илмий марказга айланган. Улуғбек йирик олимлар ва кўпчилик шогирдлари билан бирга мунтазам илмий ишлар олиб борган.

Улуғбек 1424—1428 йилларда Самарқанд яқинидаги Обираҳмат анҳори ёнидаги тепаликда расадхона қурдирди. Олимларнинг қойил қолиб айтишларича, Самарқандда барпо этилган Улуғбек расадхонасига ўзининг жиҳози, илмий ютуқлари билан тенглаша оладиган расадхона жаҳонда на ундан олдин, на ундан кейин ҳам яратилган эмас. У аҳоли ўртасида «Нақши жаҳон» деган ном билан шуҳрат қозонган. Расадхонада олиб борилган кузатиш ва тадқиқотлар туфайли 1018 қўзғалмас юлдузларнинг ўрни ва ҳолати аниқланиб, уларнинг астрономик жадваллари тузилган. Улуғбекнинг астрономик жадвали ва унинг раҳбарлигида бино қилинган расадхона ўша давр астраномия фани ютуқларининг чуққиси бўлиб, фан тараққиётида чуқур из қолдирди.

Қомусий билим эгаси бўлган Мирзо Улуғбек риёзиёт, фалакиёт, мусиқашунослик, фикҳ, тарих илмлари соҳасида ижод қилган. Мирзо Улуғбек «Бир даражанинг синусини аниқлаш ҳақида рисола», «Рисола дар илми мусиқа», «Рисолаи Улуғбек» номли асарлардан ташқари

«Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») деган йирик тарихий китобнинг ҳам муаллифидир. Олимнинг номи-ни бутун дунёга ёйган, унга шон-шухрат келтирган бебаҳо асар — «Зижи жадиди Кўрагоний»дир. Бу асар Улуғбекнинг йигирма йил давомида олиб борган астро-номик кузатишлари натижаси бўлиб, унинг асосий қис-ми юлдузлар жадвалидан иборатдир. Улуғбек ўлими-дан кейин икки юз йил давомида бу жадвал ўзининг аниқлиги ва илмийлиги билан тенги йўқ ҳисобланиб келган.

Мирзо Улуғбек ҳаёти, амалий фаолияти илм-фан тараққиётига бағишланган эди. У илм ёрдамида келажакни олдиндан кўрди. Улуғбекнинг астрономия ва бошқа фанлар соҳасидаги кашфиётлари ва илмий таъ-лимотлари инсониятнинг кейинги илмий тафаккури ривожига фавқулодда муҳим замин тайёрлаб берди.

Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигига бағиш-ланган тантанали йиғилишда (1994 йил 15 октябрь) сўзлаган нутқида Президентимиз айтганидек, «Тақдир бу улуғ зотнинг зиммасига беҳад улкан ва машаққатли вазифалар юклади. Буюк саркарда Амир Темур бунёд этган салтанатнинг вориси бўлишдек мислсиз синов айнан унга насиб этди. Ўзининг чексиз ақл-идроки, азму қатъияти, одилона сиёсати билан Мирзо Улуғбек қарийб қирқ йил мобайнида Мовароуннаҳр диёрининг дониш-манд ҳукмдори бўлиб, халқларнинг азалий орзўси — тинчлик, тотувлик, ҳар томонлама тараққиётни қарор топтириш йўлида мислсиз шижоат ва матонат кўр-сатди»¹. Унинг умумбашарий қадриятларга қўшган ҳиссаси беқиёс бўлиб, у бугунги кунда ҳам ҳаётимизда улкан аҳамият касб этмоқда ва Ўзбекистоннинг халқаро обрўсини ошириш йўлида катта хизмат қилмоқда.

НАВОИИ

Жаҳон фани ва маданияти тарихида ўчмас из қол-дирган мутафаккирлар орасида **Алишер Навоий** (1441—1501 йиллар) фахрли ўрин эгаллайди. Навоий ўзининг кўп қиррали ижтимоий-сиёсий, бадий, илмий-фалсафий фаолияти билан маънавиятимизнинг порлоқ юлдузига айланди.

Улуғ ўзбек шоири, олими ва мутафаккири Алишер

¹ И. А. Каримов. Истиқлол ва маънавият, 96-бет.

Навоийнинг илмий дунёқараши, фалсафий таълимоти у яшаган ва ижод этган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий муҳит ва шароитлар таъсирида шаклланди ва ривожланди.

Навоий мавжуд барча илмий билимлар, ижтимоий-фалсафий тафаккур, маданий-маънавий бойликларни болалигиданоқ тинмай ўрганди, уларга катта ҳурмат билан қаради. У башариятнинг буюк мутафаккирлари яратиб кетган илмий дурдоналарни излади, топди, ўқиди. Алишер уч ёш билан тўрт ёшнинг орасида шеърлар ёд олади ва ҳурматли кишилар орасида уларни ўқиб, даврадагиларнинг ҳайрати ва олқишларига сазовор бўлади. Болалик чоғида, ҳали мактаб ўқувчиси эканлигидаёқ Фаридуддин Атторнинг машҳур фалсафий асари «Мантикут-тайр»ни бошдан оёқ ёдлаб олади, унинг таъсирига бутунлай берилиб кетади, сеҳрланиб қолади. Бу ҳақда у ўзининг «Лисонут-тайр» («Қуш тили») китобида шундай дейди: «Шу аҳволда кўп вақт у билан машғул бўлиб, бу дафтарга эътиқодим тобора ортар эди. Шундан сўнг, мен кишилар билан улфат бўлишдан қочдим. Бу китоб ҳилватдаги энг қадрдон сирдошим бўлиб қолди. Натижада кишиларнинг яшаш тарзлари ва ҳаракатлари таъбимга малол кела бошлади. Оқибат бу китобга бўлган ишқим мени шу хил шайдолик сари етаклади. Бу савдо мени девона бир ҳолга солиб, мен, узлат эшигини очай ва бу оламнинг бемаъни элидан қочай, дедим». Ота-онаси унинг бу ҳолатидан ваҳимага тушиб, жинни бўлиб қолмасин деб қўрқишиб, у китобни Алишернинг қўлидан тортиб олишади, уни ўқишни бутунлай таъқиқлашади. Лекин бу асар Алишерга аллақачон ёд бўлиб қолган, кўнгли қуш тили билан сирдош бўлиб, ундан бошқа сўзга майли қолмаган эди.

Алишер йигитлик чоғларидаёқ эллик минг байт шеърни ёд олган, 12 ёшидан бошлаб газал билган, 20—25 ёшларидаёқ туркий элга, нафақат туркий балки форсий элга ҳам ардоқли бўлган, довруғ таратган.

Навоий ижоди ва илмий дунёқарашида Шарқ мамлакатлари ва қадимги Юнонистоннинг маданияти ва фалсафаси ўзининг чуқур илмий ифодасини топган. Бу унинг «Фарҳод ва Ширин», «Садди Искандарий» номли асарлари, кўпчилик шеърӣ китоблари, девонларида очиқ-ойдин кўриниб турибди.

Навоийнинг бадий ижоди ва илмий тафаккур, ижтимоий-фалсафий қарашлари, Шарқ Уйғониш даври

тарбиялаб етиштирган Аҳмад Фарғоний, Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Улуғбек, Юсуф Хос Ҳожиб сингари қомусий ақл эгалари, тафаккур титанлари фалсафий таълимотларининг қонуний давоми ва ижодий тақомилининг янги босқичи сифатида юзага келди.

Алишер Навоий Рудакий, Фирдавсий, Саъдий, Низомий-Ганжавий, Дурбек, Атоий, Саккокий, Лутфий, Аҳмад Яссавий, Хисрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий ва бошқа мутафаккирларнинг таълимотлари, анъаналари, асарларидан чуқур таъсирланган, баҳраманд бўлган.

Алишер Навоий «Маҳбубул-қулуб» асарининг «Назм гулистонининг хушовоз қушлари», яъни шоирлари деб аталмиш ўн олтинчи фаслида форсий ибора билан сирлар жавҳарини тузувчи Шайх Фаридуддин Аттор, валийлик денгизининг гавҳари Мавлоно Жалолиддин Румий, маъно аҳли сўз пардозчиси Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, тасаввуфда нозиклик ва мушкуллик чигалини ёзувчи Шайх Заҳириддин Саной, ҳақиқат аҳлининг яғонаси Шайх Авхариддин, сўз билан ҳар қандай чуқур маъноларни ифода қилган Ҳожа Шамсиддин Муҳаммад Хофиз каби ажойиб ва азиз зотлар ҳақида тўхталади. Ана шу шарафли зотлар хусусида гапириб, назмларининг ифодаси ниҳоятда қутлуғ, ғоят ёқимли ва улуғдир, истаган одам буларнинг шеърларидан сўз мўъжизаларини топа олади, дейди.

Алишер Навоийнинг илмий-фалсафий дунёқарашининг шаклланиши ва ривожланишида, буюк мутафаккир бўлиб дунёга танилишида унинг замондоши, яқин дўсти ва устози Абдурахмон Жомий бевосита иштирок этган. Навоий унга катта муҳаббат билан қараган, унинг чуқур ақли ва бой тафаккурини эъзозлаган. Навоий номи юқорида зикр этилган асарининг ўша жойида Мавлоно Абдурахмон Жомийни назм аҳлининг пешвоси ва раҳбар устози, ҳазрати шайхулислом, миллат ва диннинг нури, деб юксак даражада баҳолайди.

Кўринадики, Навоийнинг илмий дунёқараши, ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашлари фавқулодда шакланган эмас. Навоий ғоятда сермазмун, шаклан хилма-хил ва ўта таъсирчан бадний хазинасини ва илғор дунёқарашини қадим вақтлардан тортиб то ўз даврига қадар ривожланиб келган маданий-маънавий бойлик, илмий-фалсафий таълимотларни чуқур ўрганиш, ўзлаштириш ва улардан ижодий фойдаланиш асосида

яратган. Шу билан бирга у ўтмиш маданий бойликларини шунчаки ўзлаштириб, олдинги савияси ва даражасида қолдириб кетмаган, уни кўп жиҳатдан жуда юксак поғонага кўтарган, беҳисоб кўп янгиликлар билан бойитган ва такомиллаштирган.

Алишер Навоий умр бўйи ижтимоий-сиёсий фаолият билан ўта банд бўлишига, давлат ишлари билан машғул бўлишига қарамасдан шу қадар катта ва бой бадий, илмий-фалсафий мерос қолдирдики, бу нафақат унинг замондошларини балки ҳозирги авлод кишиларини, бутун инсониятни ҳам ҳали-ҳануз ҳаяжонга солиб келмоқда. Бу хазинанинг асосини ўзбек тилида ёзилган 45 минг мисрага яқин шеърлардан иборат «Хазойинулмаоний», форс-тожик тилидаги 12 минг мисрадан зиёд «Девони Фоний», 6 фалсафий қасидадан иборат «Ситтаи зарурия» («Олти зарурият»), сўз санъати ва тафаккурининг «Хамса», «Лисонут тайр», «Мажолиссунафоис», «Мезонул-авзон», «Муҳакаматул-луғатайн» каби дурдоналаридан иборат бадий ва илмий асарлар ташкил этади.

Навоий Форобийга ўхшаб фалсафанинг ҳамма муҳим назарий ва амалий масалаларини қамраб олган махсус асар ёзган бўлмасада, унинг деярли ҳамма назмий ва насрий асарларида фалсафий ўғит ва қоидалар лиммо-лимдир.

Ўрта асрнинг, илк уйғониш даврининг, бир қатор улуг мутафаккирлари Исмоил Бухорий, Исо Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанд сингари алломалари бўлгани каби Навоий ҳам бутун олам, борлиқ, коинотнинг худо томонидан яратилганини эътироф этади. Бутун дунё, шу жумладан табиат ва жамият ҳам, унинг фикрича, Оллоҳнинг намоён бўлиши, зуҳур этилишидир. Унинг бу фикри тасаввуф фалсафасидаги, худо бутун мавжудоднинг, борлиқнинг яратувчиси, қолган ҳамма нарса, жумладан инсон ҳам унинг зарраларидир, деган қоидага тўла асослангандир. Тасаввуф фалсафаси қондасига кўра инсон томонидан яратилган бўлиб, бошқа маҳлуқотлардан фарқи — у илоҳий ақлга эгадир.

Оламнинг яратилишидан бош мақсад, А. Навоий таъкидлашича, инсондир. Инсон бутун борлиқнинг кўрки ва шарафидир. Олам кўрки бўлган инсон вужуди, табиатдаги бошқа нарсалардан, ўтдан, сувдан, ҳаводан, тупроқдан ташкил топгандир. «Сабъан сайёр»да бу

ҳақда «Унсур жазоси бўлса ҳақнишин, тупроғу ўту суву елга яқин»,—деб ёзган эди. Навоий таъкидлашича, инсонга хис, руҳ, ақл бордирки, унинг бу руҳий ҳаёти ўша тўрт унсурдан таркиб топган баданлар—жисмлар томонидан ҳаракатга келтирилиб туради. Жон ва руҳни тан ва жисмдан ажратиб бўлмайди, улар ўзаро бир бўлганликлари учун тирикдир.

Алишер Навоий инсонга биологик ҳодиса сифатида эмас, балки ижтимоий мавжудод тариқасида қарайди ва баҳо беради. Ижтимоий мавжудод ҳисобланган инсоннинг хулқ-атвори, дунёқараши, одоб-ахлоқи, маънавий қиёфаси ижтимоий муҳитга боғлиқ. Инсон ижтимоий муҳит ҳосили сифатида шаклланиб, камолотга эриша боради. Бошқача қилиб айтганда, инсонни ижтимоий мавжудодга айлантирадиган ҳал қилувчи омил жамият, муҳит, ижтимоий шароитлардир.

Навоийда инсон юксак даражада улуғланади, олий мавжудод деб таърифланади. Унинг тасвирлашича, инсон оламдаги бутун нарсалардан устун туради, дунёда унга тенг келадиган ҳеч нарса йўқ.

Алишер Навоий асарлари марказида турган белгилувчи ва йўналтирувчи бош масала—инсон, халқ, ватан, уларнинг гуллаб-яшнаши, истиқболи ҳақидаги муаммолардир. Навоий инсон ва унинг тақдири, халқ ва унинг манфаатлари йўлида ғамхўрлик қиладиган кишиларни улуғлайди. Одамлар хурсандчилигини ўз хурсандчилиги, нохушлигини нохушлиги деб ҳисоблайдиган кишилар ҳақида ўзининг самимий фикрларини баён этади. «Одами эрсанг демагил одами, Ониким, йўқ халқ ғамидан ғами» Бировнинг ўлиmidан севинган одам ё гўрков, ё югувчи, ёки жаллод бўлади. Уларнинг қайси бирини тасаввур этсанг ҳам табиатнинг кўрки нафрат билан тўлади. Лекин биров сенга яхшилик қилмоқчи бўлса, сўз билан сенга жон бағишламоқчи бўлсаю, лекин гап билан буни ифодалай олмаса, яхшиликни тилга олганнинг ўзи киши таъбига осойишталик бағишлайди.

Алишер Навоий инсонни бутун коинотнинг марказий сиймоси, бутун мавжудоднинг тожи, деб билади. Бутун мавжудоднинг олий нуқтаси бўлган инсоннинг одоб-ахлоқи, камтар, мурувватли, ростгўй, меҳнатсевар, саҳий бўлишини алоҳида таъкидлайди. Навоий меҳнатсеварликини улуғлайди, текинхўрликдан нафратланади.

Навоий деҳқонларга жамиятнинг асосий моддий

бойликларини яратувчи куч деб қарайди, уларнинг меҳнатини юксак даражада баҳолайди. Деҳқон меҳнатидан ҳамма тирик жон баҳра олади, деҳқон ҳаммага ризқ берувчидир. Бу жиҳатдан унинг «Маҳбубул-қулуб» асарида айтган қуйидаги фикрлари диққатга сазовордир: «...Деҳқонки тузлук била дон сочар, ҳақ бирига етти юз эшигин очар. Сочган донаси кўкартунча, ўруб хирмон қилиб маҳсулини кўтаргунча, қурту қуш андин баҳраманд, дашт ваҳшийлари анинг била хурсанд. Мурлар уйи андин обод... Ўроқчига андин рўзи, бошоқчининг андин ёруб кўзи».

Навойнинг тушунишича, мамлакатнинг ободлиги, иқтисодий, маданий сиёсий жиҳатдан мустақамлиги элу юртнинг тинч-осойишталиги, одамларнинг фаровон ҳаёти кўп жиҳатдан юртбошига, унинг адолати, ҳалол покизалигига, инсофу диёнатига боғлиқ. Адолатли подшоҳ ҳақ таолонинг халойиққа кўрсатган марҳаматидир, бундай шоҳ мамлакат учун тинчлик ва фаровонлик сабабчисидир, дейди. Подшонинг бутун фикри-зикри, асосий эътибори элнинг осойишталиги, фаровонлиги, юртнинг ободонлигига қаратилиши зарурлиги ҳақида гапириб, эслатиб ўтганимиз «Маҳбубул-қулуб» асарининг биринчи фаслида шундай дейди: «Одил шоҳ қуёш билан баҳор ёмғиридек қора тупроқдан гуллар ва мамлакат халқи бошига олтин билан дур сочади. Қамбағал ва бечора одамлар унинг яхши, мулойим муомаласидан роҳатда; золим амалдор ва миршаблар унинг сиёсати тигидан қўрқувда. Адолатли шоҳ шундай қўриқчики, унинг сояйи давлатида қўй-қўзилар бўри хавфидан омон; ёмонларга шафқатсизлигидан йўлдаги мусофирлар йўлтўсарлар ваҳимасидан эсон. Марҳаматидан мактабларда болалар шовқин-сурони... Ҳайбатидан йўлларда қароқчилар йўқ ва халқ моли билан тўлиқ. Забтидан амалдорлар қалами синиқ ва золимлар байроғи йиқин.... Қасоскор тигидан ўғри қўли эл молига етмайди... Савдо қилиш учун кун бўйи дўконларда шамъ ўчмайди, олди-сотти қилувчилар кўчаларда безорилар дайдишидан қўрқмайди... Шаҳарда кўчалар посбони у, далада қўйлар чўпони у. Аҳолининг ҳовлибоғи унинг шарофатидан обод... Кампирлар ип йигираркан, чарх созига жўр бўлиб, унинг ҳақиға дуо ўқийдилар... Фақирлар унга дуо-тахсин ўқиб, эркалик қилдилар. Шоҳ эса очик қўллилиқ билан фуқарога саховат

қилади ва уни сийлайди... Адолатпарвар шоҳ халқни рози қилса, ҳақ-таоло шоҳдан рози бўлади...»

Алишер Навоий, айтиб ўтилганлар билан бир қаторда, билишнинг мазмун ва моҳияти, асосий босқичлари, ўзига хос хусусиятлари ва мураккабликлари борасида ҳам ўзининг ажойиб фикрларини баён этган. Академик В. Зоҳидовнинг «Улуғ шоир ижодининг қалби» асарида айтишича, Навоий одам танасини мустаҳкам бир қалъага, объектив реалликни эса шу қалъани ўраб олган ташқи оламга, ақлни эса шу қалъада турган шоҳга, инсоннинг беш сезгисини шу қалъа — шоҳини мамлакат билан боғлаб хабар бериб турадиган беш йўлга, беш мухбирга ўхшатади.

Инсон ўзининг беш сезги аъзолари орқали ташқи моддий дунё билан алоқа боғлайди ва у тўғрида аниқ маълумотларга эга бўлади, уларни миясида тафаккури ёрдамида умумлаштиради, қайта ишлайди, сўнгра муайян ҳулоса чиқаради, дейди у.

Мазмун билан шакл, уларнинг бир-бирига бўлган муносабати, диалектик алоқадорлиги, бирининг иккинчисига нисбатан мавқеи ҳақида Алишер Навоий баён этган фалсафий таълимот ҳам таҳсинга сазовор. Мазмуннинг шаклга нисбатан устиворлиги ҳақида айтган фикри чуқур маънога эга. Навоий таълимотининг моҳияти шундан иборатки, маъно—воқеликдир, асосдир. Лекин маъно—мазмун ҳеч қачон шаклсиз бўлмайди. Шакл, унинг айтишича, маъно учун хизмат қиладиган, унинг муваффақиятини, тақдирини ҳал этишда яқиндан иштирок этадиган бамисоли либосдир. Навоий шу тариқа мазмунни бир гўзалнинг танасига, шаклни эса кийимига, либосига, унга бериладиган безакка қиёслайди.

Алишер Навоийнинг иқтисодий омиллар, меҳнат ва ишлаб чиқариш, моддий бойликларни яратиш, фан ва маданият, таълим-тарбия, ижтимоий адолат, одоб-ахлоқ ҳақида баён этилган фалсафий фикр-мулоҳазалари унинг ижтимоий масалалар моҳиятини тушунишда юқори нуқтага кўтарилганлигидан далолат беради. Жамият ҳақидаги жуда кўплаб масалаларда у ўз даври ва замондошларидан анчагина ўзиб, илгарилаб кетди. Бу унинг даҳо санъаткор, буюк мутафаккирлигининг ёрқин исботидир. Навоий ижод этган XV аср Марказий Осиёда Уйғониш даврининг сўнгги асри бўлган, деб айтиш мумкин.

Шарқ Уйғониш даврида форс-тожик тилида ҳам жуда бой ва ранг-баранг илмий-фалсафий адабиётлар вужудга келди, у жаҳон илм-фани ва маданияти хазинасига бебаҳо дурдоналар қўшди. Бу даврда Абу Абдулло Рудакий ва Абулқосим Фирдавсий, Носир Хисрав ва Умар Хайём, Муслихиддин Саъдий ва Хофиз Шерозий, Хисрав Деҳлавий, Мирзо Абдулқодир Бедил каби дунёга маълум ва машҳур сўз санъаткорлари, атоқли файласуф олимлар кетма-кет етишдилар. Тарих, филология, фалсафа, бадий адабиёт мисли кўрилмаган даражада юксалди, янги илғор ғоялар олдинга сурилди. Бугунги кунга қадар ўзининг илмий-амалий, таълим-тарбиявий аҳамиятини йўқотмаган, умуминсоний қадриятга эга бўлган, мазмунининг бойлиги, жозибадорлиги, ўта таъсирчанлиги ва бадий қуввати билан кишини ҳайратга солувчи рубойлар, ғазаллар, қисса ва ҳикоялар, фалсафий байтлар, назмий на насрий дostonлар шу даврнинг бадий, фалсафий маҳсулидир. Бу давр дунё маданияти тарихида сўнмас из қолдирган, ўз жозибаси ва бой мазмуни билан ҳазирги авлодлар учун ҳам зўр завқ манбаи бўлиб келаётган «Синдбоднома», «Калила ва Димна», «Жўйи Мўлиён» «Қарилиқдан шикоят», «Шоҳнома», «Бўстон» ва «Гулистон», «Зафарлар калити» ва «Фалакнинг тўққиз гумбази», «Уч саволга жавоб», «Борлиқ тўғрисида рисола», «Талаб бўйича китоб» ва «Наврўзнома», «Ирфон», «Чор унсур» ҳамда «Нуқот» каби мумтоз асарлар, ғоятда нафис ва гўзал рубойлар, етук бадий-фалсафий рисола-лар билан маълум ва машҳурдир.

Инсонпарварлик, халқпарварлик, ватанпарварлик, маданият ва маънавият ҳақидаги умуминсоний муаммолар, қадриятлар, инсониятнинг айни давридаги ҳаёти, жамиятнинг истиқболи тўғрисидаги фалсафий фикр-мулоҳазаларни баён этиш ва илмий асослаш, барча давр мутафаккирларида бўлганидек, форс-тожик мумтоз адабиёти намоёндалари ижодининг ҳам марказида турган эди. Муборак номлари юқорида қайд этиб ўтилган Шарқ мутафаккирларининг ижодида ама шу фалсафий ғояларни илм-фан ютуқларига асосланиб баён этиш устиворлик қилган.

Аҳмад Фарғоний, Мусо Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Улуғбек, Навоийдек қомусий ақл эгалари сингари Рудакий, Фирдавсий, Саъдий, Мирзо Бедил сингари ва бошқа форсигўй алло-

малар ижодига назар ташланса уларда энг аввало (албатта, бирисида кўпроқ, бошқасида озроқ) ватанпарварлик ва инсонпарварликни, тинчлик ва осойишталикни, инсоний фазилат ва қадр-қимматни куйлаш, васф этиш асосий ўрин тутганлиги яққол кўринади.

Форс-тожик мутафаккирларининг ҳаммасига хос муштарак жиҳатлардан бири — тангри барча мавжудотларнинг яратувчисидир, у мангу барҳаёт бўлиб, ундан бошқа ҳамма нарса ўткинчидир, деган диний ишонч ва эътиқоддир. Бундан ташқари уларнинг ҳаммаси бутун олам — осмон, сайёралар, табиат, жумладан инсоният дунёси ҳам ўзаро боғлиқ ва алоқадорликда бўлиб, уларнинг асоси, моддий негизини тўрт унсур ташкил этади деб айтишади.

Фирдавсий «Шоҳнома» асарида дунё тўрт унсур (олов, сув, ҳаво, тупроқ)дан яратилган, тўрт унсурнинг мояси Яздондандир, аввал ўт яралган, сўнгра қуруқлик, совуқлик, аниқ унсурлар, ҳаёт вужудга келди, инсон яратилди, дейди. Фирдавсий томонидан айтилишича, Аллоҳнинг қудрати билан ана шу бир-бирига зид тўрт нарса инсон вужудида бир бутун ҳолда бирлашди. Унингча, олам ҳар хил «Ажойиб кўркемли» жисмлар билан тўла, «ер нур сочувчи, бир ёнар чироғ бўлди», табиат гўзал бир бўстон сифатида яратилди.

Мазкур адиб ва алломаларнинг илмий-фалсафий меросларида материянинг йўқолмаслиги, унинг бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиб юриши, жонли ва жонсиз табиат ўртасида чегара йўқлиги, объектив дунёнинг киши онгидан ташқарида мавжудлиги, унинг абдий ва азалий эканлиги эътироф этилган.

ХАЙЁМ

Умар Хайём (1048—1131)—Шарқнинг буюк олими, файласуф шоири. Нишопурда туғилган. Хайём фалсафани қойилмақом бадий ифодалаган буюк алломадир. Буни унинг қуйидаги чуқур фалсафий маъноли рубоийсида кўриш мумкин:

Сен-мендан олдин ҳам тун-кун бор эди,
Айланган фалак ҳам бутун бор эди.
Тупроққа авайлаб қадамингни қўй,
Бу тупроқ қора кўз бир нигор эди.

Умар Хайём моддий дунё бордан йўқ, йўқдан бор бўлмайди, ўзининг қонуниятига асосан ўзгариб, ривожланиб, тусланиб туради, дейди. Унинг айтишича, одам ўлганидан кейин тупроққа айланади, заминда инсон танасининг зарралари бор, улар ердан униб чиққан гиёҳлар, кўкатлар, экинлар тарзида яна одам танасига ўтади, материя шу тарзда айланиб, ҳаракат қилиб юради. Бу ҳақда у, — «ариқ лабидаги ҳар гиёҳ кўкат, малакдай гўзалнинг юзидаги хат, бу сабза лоладек юзлар тупроғи, сабзага авайлаб оёқ қўй ғоят»,— дейди.

Улуғ мутафаккир ўзининг машҳур рубоийларида биз босиб юрган тупроқнинг ҳар бир гарди қачонлардир шоҳларнинг боши ё гадонинг қўли ёки гўзалларнинг кўз қорачиғи бўлганини моҳирона баён этади. Файласуф бу фикрини кўза тимсолида ифодалайди: одам вафот этиб танаси тупроққа айланиб кетгач, ундан бошқа нарсалар қатори кўзалар ҳам ясалиши мумкинлигини таъкидлайди.

Форс-тожик адабиётининг қатор шоир ва олимлари сингари Умар Хайём ҳам ўз даври учун ниҳоятда муҳим ҳисобланган илмий-фалсафий муаммоларни ечишга астойдил ҳаракат қилган. Инсоннинг дунёга келиб яшашдан мақсади нимадан иборат, деган саволга ўзича жавоб берган. Умр ғанимат, дунёда бир марта яшайсан, ҳамонки шундай экан, қўлингдан келса қайғу-алам чекма, шодликда яша, умрингни қувноқлик билан ўтказ, деб уқтиради.

Дунё доимий ўзгариш ва ҳаракатда, бузилиш ва янгиланишда, ҳаётдаги тамоман ҳар бир нарса ва ҳодиса ўзаро қарама-қаршиликда, бир-бирини рад этишдадир, деган ғоят даражада муҳим фалсафий ғоя форс шеъринининг отаси деб улуғланувчи Рудакийдан бошлаб Абулқосим Фирдавсий, Муслиҳиддин Саъдий ва Мирзо Абдулқодир Бедилгача бўлган ҳамма мутафаккирларга хосдир.

Форобий, Ибн Сино, Беруний, Алишер Навоий ва бошқа ўрта аср мутафаккирлари каби форс-тожик алломалари ҳам ўз асарларида инсонни ерга урадиган хислатлар—дилозорлик, нодонлик, жоҳиллик, мунофиқлик, хиёнат, ҳасад, ғийбат, фирибгарлик ва текинхўрликни қаттиқ қоралаган эдилар. Улар инсонда мардлик, жасорат, иймон-этиқод бўлишини, қаҳрамонлигини, раиятга ғамхўрлик кўрсатишни, ватан учун жонфидоликни орзу ва тарғиб қилганлар. Инсоният бадий

тафаккурининг улуғ меваси, жаҳон адабиётининг энг буюк достони бўлган **Фирдавсий «Шоҳнома»** бунга яққол мисол бўлади. «Шоҳнома»нинг Кова, Жамшид, Рустам каби афсонавий қаҳрамонлари қанчалик оғир, машаққатли бўлмасин ўз ғояларини ва мақсадларини рўёбга чиқариш йўлида ҳар қандай қийинчиликларни енгишга шай турадилар. Фирдавсий тасвирлашича, Жамшид узоқ вақт подшолик қилади, унинг даврида одамлар шод ва ҳуррам яшайдилар; на ўлим, на касаллик, на қарилик нималигини билмайдилар. Одамлар фаровонлиги, юртнинг обод ва осудалиги йўлидаги ҳар қандай азоб-уқубат ва қийинчиликлар Жамшидни бошлаган йўлидан ортга қайтара олмайди. Фирдавсий инсонга хос мардлик, иродалилиқ, журъат, қатъиятлик, қаҳрамонликни Жамшид образида жамлаб тасвирлаган.

Фирдавсийнинг ажойиб қаҳрамонларидан яна бири Рустамдир. Унинг куч-қувватига бардош бера оладиган бирорта ҳам паҳлавон йўқ. У энгилмасдир. Ватанга душман бостириб келса, халқ бошига азоб-уқубат, мушкулот тушса, ҳаммасига Рустам балогардон. Шоҳлар бас келолмаган ишга Рустам боради, катта-катта қўшинларни ўзи якка енгади. У дунёга донғи чиққан қаҳрамонларни, ҳатто ғайри табиий қудратга эга бўлган паҳлавонларни, Пашангларни, Ашгбусларни, девларни, жодугарларни, аждаҳоларни бирёқлик қилади. Рустамнинг жангларда энгилмаслиги душманларга таслим бўлмаслигининг асосий сабаби ва манбаи—унинг ватанига бўлган меҳри, халқига муҳаббатидир. Ана шу меҳру муҳаббат Рустамнинг кучига-куч, ғайратига ғайрат қўшади, энгилмас ботирга айлантиради. У ватанини озод ва эркин, халқини тинч, осуда ва фаровон кўришни ўзи учун бахт деб билади. Рустам ўз жонини, оилавий ҳаёти ва бахтини ватанига тиккан, халқ учун бахшида этган буюк қаҳрамон тимсолидир.

Халқларнинг дўстликда, иноқликда яшашини кўриш, қирғинбарот урушларга, қон тўкишларга йўл қўймаслик Рудакий ва Фирдавсийнинггина эмас, Муслиҳиддин Саъдий ва Ҳофиз Шерозийнинг ҳам, Хисрав Деҳлавий ва Абдураҳмон Жомийнинг ҳам, Ҳайёму Бедилнинг ҳам, хулласи калом, барча мутафаккирларнинг бир умр кутган, интилган, кураш олиб борган яккаю ягона орзу-ниятлари эди.

Умар Хайём инсонларни дўстликка, биродарликка

чақирган. рубойиларидан бирида, «дўстлар, иноқликни қилингиз одат, тез-тез дийдор кўриб ўзни айланг шод» деган эди.

Абдурахмон Жомий «Сибҳатул-аброр» асарида кишиларни бекордан-бекорга низолашмасликка, дўстликда ҳаёт кечиришга чақирган эди. Инсоннинг вазифаси бир-бирига елкадош, суянчиқ, бир-бирининг оғирини енгил қилиш, дардига дармон бўлиш эканлигини айтганди. Ҳар қандай мушкул ишни ҳам уруш-жанжалсиз, сулҳ ва тинчлик билан ҳал этиш мумкинлигини қайта-қайта уқтириб, «ҳаммага омонлик истагувчи бўл, шунда адоватга қолмагай ҳеч йўл», деган эди.

Форс-тожик адабиёти, санъати, маданияти, фалсафаси асосчиларининг оламни билиш мумкинлиги хусусида баён этган фикр-мулоҳазалари жуда катта илмий-амалий қимматга эгадир. Уларнинг айтишларича, олам инсон сезгиси ва билимининг манбаидир. Инсон дунёни тахминларга асосланиб эмас, балки илмий билим ва тафаккур асосида билади, унинг моҳиятини секин-аста англай бошлайди. Рудакий «одамлар қалбининг чироғи билим, балодан сақланиш яроғи билим», деб айтган, ақл-идрокни ҳаммадан юқори қўйган, илм-донигашга интилишга одамларни даъват этган. Рудакий, ижодида фалсафий эркин фикрлилик, ҳаётдан олинган билим ва тажрибанинг қадрига етиш, нарсаларнинг ташқи кўринишидан ички моҳиятини ажрата билиш масалаларига алоҳида эътибор берилганини кўрамиз. Энг катта муаллим ҳаётнинг ўзи эканлиги бошқа мутафаккирлар томонидан ҳам қайта-қайта таъкидланган. «Ҳаёт—энг катта устод» деган қонда улуғ Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида ҳам илгари сурилган.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ

IX—XV асрларда Турон заминида Аҳмад Фарғоний, Мусо Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Рудакий, Фирдавсий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва бошқа жаҳонга машҳур қомусий олимлар билан бир қаторда ислом таълимоти ривожига улкан ҳисса қўшган улуғ устозлар ва уламои киромлар ҳам дунёга келди. Ислом оламида энг етук ва машҳур олимлардан ҳисобланган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Имом Аб-

дуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий, Хайсам ибн Кулайб аш-Шоший, Ибн Ҳиббон ас-Самарқандий, Жамолиддин ан-Насафий, Имом ат-Термизий, Хўжа Аҳмад Яссавий, Абдулҳолиқ Гиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд, Хўжа Аҳрор Вали сингари буюк зотлар шулар жумласидандир. Бу олтин асрда ватандошларимиздан шариат аҳкомларини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, Қуръони Карим оят ва сураларини илмий шарҳлаб баён этиш, тафсирлаш, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг Ҳадиси Шарифларини тўплаб, тартибга солиш, фикҳ фани—ислом ҳуқуқшунослиги, одоб-ахлоқи, шариат қонун-қоидаларини баён этиш ва илмий асослаб, ислом дини ва фалсафасини дунё бўйлаб ёйишда шуҳрат таратган буюк олимлар бирин-кетин етишдилар.

Азиз ватандошимиз **Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий** (810—870) ёшлигидаёқ ақлидрокли, ўткир зеҳнли бўлиб, барча илоҳий ва дунёвий билимларни чуқур ўрганишга киришади. У буюк зот ўзининг асосий эътиборини ҳадис илмини зўр иштиёқ ва ҳафсала билан ўрганишга қаратади.

Маълумки, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётлик чоғларида айтган сўзлари, қилган ишлари, йўл-йўриқлари ва кўрсатмалари, панду ўғитлари ул зотнинг ҳадислари ёки суннатлари ҳисобланиб, ислом таълимотида Қуръони Каримдан кейин иккинчи манба ҳисобланади. Чунки Муҳаммад алайҳиссаломнинг ўзлари ҳадисларидан бирида: «Эй умматларим! Мен сизлар учун Қуръони Карим билан ўзимнинг суннатим—йўл-йўриқларимни қолдирдим. Сизлар шу иккаласини қаттиқ тутиб, уларга амал қилсаларингиз тўғри йўлдан асло адашмайсизлар»,—деб башорат қилган эдилар.

Пайғамбаримиз ҳадисларини биринчи манбаларга асосланиб, қиёмига етказиб тўплаш, илмий тартибга солиш, уларни шарҳлаш ва тарғиб қилиш ишлари билан жуда кўп олимлар шуғулланганлар. Ислом оламида улардан саноқлилиаригина мусаҳҳиҳ, яъни энг ишончли ҳадис тўпловчи олим, деб тан олинган. Ана шуларнинг олдинги сафида Имом Бухорий хазратлари турганлар. Имом Бухорий ҳадис илмининг пешвоси, саҳиҳ йўналишининг асосчиси, ислом оламида энг етук ва машҳур муҳаддисдир.

Имом Бухорийнинг ўзлари ҳадис илмининг пешвоси бўлишларига қарамай асрдошлари, ўзларидан юқорилар, тенгдошлари, шериклари, вақти келганда, ҳаттоки, ўз-

ларидан паст бўлганлардан ҳам тортинмай ҳадис олганлар ва бу илмни тинмай ўрганганлар. Жами 600 минг ҳадис тўплаб, шулардан 100 минг «саҳиҳ» ва 200 минг «ғайри саҳиҳ» ҳадисларни ёд олганлар.

Имом Бухорий ислом динига оид йигирмадан ортиқ асар ёзган. Ул зоти шарифнинг «Ал-Жомий ас-саҳиҳ» («Ишонарли тўплам») деб номланган тўрт жилддан иборат ҳадислар тўплами Шарқда қарийб ўн икки аср давомида ислом таълимотида Қуръони Каримдан кейинги асосий манба сифатида юқори баҳоланиб келинмоқда. Бу бебаҳо асарга ҳадислардан ташқари, фикҳ, ислом маросимчилиги, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия ҳамда маънавий-ахлоқий камолотига оид масалалар ҳам кiritилган. Унда 600 минг ҳадисдан фақат 7275 та энг саҳиҳ ҳадисларга ўрин берилган.

Ҳазратнинг «Ал-адаб ал-Муфрад» («Адаб дурдоналари») номли яна бир бебаҳо асари бўлиб, унда 1322 та ҳадис ва хабарлар 667 бобда жам қилинган. Бу асар биргина ҳадис илмидагина эмас, одоб ахлоқ, таълим-тарбия бобида ҳам буюк хазинадир.

Марказий Осиёнинг машҳур илмий ва диний алломалари кўп ҳолларда ўз асарларини араб тилида ёздилар. Араб маданияти сифатида танилган маданиятни ёлғиз араблар яратган деб ҳисоблаш хато. Бу бой маданиятни яратиш ва ривожлантиришда Турон замин олимлари ҳам ўзларининг беҳад катта ҳиссаларини қўшганлар. Бу тарихий ҳақиқатдир.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқида, биринчи навбатда, Марказий Осиёда тасаввуф номи билан аталадиган диний-фалсафий таълимотни яратиш, илмий асослаб бериш, тарғиб-ташвиқ этиш ва олам узра ёйишда донишманд боболаримиз буюк хизматларини халқимиз, миллатимиз, Ватанимиз ҳеч қачон унутмайди. Тасаввуф — инсоннинг камолотга етиш, илоҳий ҳислатларга яқинлашиш йўлидир. Тасаввуфнинг бошланиши — илм, ўртаси — иш, охири — Аллоҳнинг берганидир.

АТ-ТЕРМИЗИЙ

Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий милодий 824 йилда Термиз яқинидаги Буғ қишлоғида унча бадавлат бўлмаган оилада таваллуд топиб, 892 йили шу қишлоқда вафот этган. Ўрта асрларда Термиз, Урганч, Бухоро, Самарқанд илм-фан ва маданияти ривожланган шаҳар-

лардан бири бўлган. Мана шундай қулай маданий муҳитда ўсган ат-Термизий ёшлигидан турли илмларни эгаллашга интилган.

Термизий диний ва дунёвий фанларни, айниқса, ҳадис илмини алоҳида қизиқиш билан эгаллаган ва бу борадаги ўз билимларини мутассил ошириш учун кўпгина Шарқ мамлакатларида, жумладан, Ироқ, Исфажон, Хуросон, Макка ва Мадинада яшаган. У имом ал Бухорий, имом Муслим, имом Абу Давуд, Қутайба ибн Саъйд, Исҳоқ ибн Мусо ва бошқа машҳур муҳаддислардан таҳсил олган. Ўз даврининг етук муҳаддис олими сифатида танилган ат-Термизий кўпдан-кўп шогирдларга устозлик қилган.

Ат-Термизий кўзи ожиз бўлиб қолишига қарамай, бир қанча асарлар ёзиб, бизга мерос қолдирган. Уларнинг аксарият қисми ислом таълимотида Қуръондан кейин турадиган муҳим манбалар ҳисобланган ҳадисларга бағишланган. «Ал-жомиъ» («Жамловчи»), «Аш-шамоил, ан-насавий» («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари»), «Ал-илм фи-л-ҳадийс» («Ҳадислардаги оғишишлар»), «Рисола фи-л-хилоф ва-л-жадал» («Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақидаги рисола»), «Қитоб ул-асмо-ва-л-куна» («Исмлар ва лақаблар ҳақида китоб») каби асарлар шулар жумласига киради.

Унинг мероси ичида «Ал-жомиъ ас-саҳийҳ» Ишончли тўплам энг қимматли маънавият дурдонасидир. Унда таҳорат, салот (намоз), завоф, рўза, ҳаж, жаноза, никоҳ, савдо-сотик, қозилик аҳкомлари, товон тўлаш, меъёр, сайд, қурбонлик, назр-нузур, иймон, сийратлар, жиҳал, кийим-кечак (либос), таомлар, ичимликлар, хайр-эҳсон ва саҳоват, табобат, фарзлар, васиятномалар, хайрихоҳлик ва тақдир, хуружу-фитналар, башоратлар, шаҳодат, заҳидлик, жамият сифатлари, жаҳаннам сифатлари, илм, изн сўраш ва одоб масалалари, Қуръон фазилатлари, қирот, тафсир, дуолар, манокӣблар (фазилатлар), иллатлар ҳақидаги боблар орқали комил инсонни вояга етказиш муаммолари ечими баён этилган.

Ат-Термизийнинг бошқа бир «Аш-шамоил ан-набавия» (Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари) деб айтилган бебаҳо асари Пайғамбаримиз ҳаёти, у зотнинг сурат ва сийратлари, ажойиб фазилатлари, одатларига оид тўрт юз саккиз Ҳадиси Шарифни ўзига жамлаган қимматли манбадир.

Мазкур асарнинг XVI асрга оид бир қўлёзмаси Тошкентда, Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланмоқда.

1990 йили Тошкентда ат-Термизий таваллудининг 1200 йиллигига бағишланган халқаро илмий анжуман бўлиб ўтди. Президентимиз томонидан анжуман иштирокчиларига юборилган хатда шундай сўзлар ёзилган:

«Бугунги кунда Термизийнинг маънавий мерослари нафақат аҳли дин орасида, балки дунёвий илм соҳиблари, кенг миқёсидаги аҳли жамоа орасида ҳам, ўз қадрини топаётир. У кишининг шоҳ асарларидан «Китоб ал-жомеъ ас-Саҳиҳ» ҳозирга қадар ҳадис илмининг асосий манбаларидан бири ҳисобланади. Алломанинг асрлар давомида фозилу фузалоларга дастур бўлиб келган ақлу одоб, инсофу диёнат, адолату инсонпарварликни тарғиб этувчи ғоялари сердолга давримизнинг мураккаб ва зиддиятли ахлоқий маънавий масалаларини ҳал этишда замонавий аҳамият касб этади»¹.

Ат-Термизийнинг асарлари нафақат диний илмлар мажмуасига оид бўлиб қолмасдан, балки дунёвий илмларга ҳам оид маълумотларга бойдир.

ҒАЗЗОЛИЙ

Ўлкамизда тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва ёйилиши жуда ҳам узоқдан бошланади. «Хужжатул ислом» («Исломнинг ҳужжати») лақабини олган мусулмон калом фалсафасининг энг йирик намоёндаларидан бири, тенги кам илоҳиётчи аллома, тасаввуфда алоҳида мартабага эришган Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий (1058—1116) ўз асарларида тасаввуфни тарғиб қилди. Имом Ғаззолийнинг асарлари мана, тўққиз асрдирки, қўлдан тушмай, қайта-қайта ўқилмоқда. Ислом оламида бу улуг зотга муносиб баҳо берилган: «Ғаззолийга ваҳий келмаган, халос. Ваҳий келганида эди, у пайғамбар бўларди. Бошқа сифатлари етарли!» Унинг шоҳ асарларидан бири «Диний илмларни тириштириш» ҳақида ҳам ўз вақтида юксак баҳо берилган. Унинг диний фалсафий ғоялари Шарқ мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда ғоят катта таъсир кўрсатди.

Олимларнинг айтишларича, тасаввуф оқими Мова-

¹ И. А. Қаримов. Истиқлол ва маънавият, 105-бет.

роуннаҳрда XII асрнинг йирик олимларидан бири **Юсуф Ҳамадоний** мактабидан бошланган. Юсуф Ҳамадоний этикдўз бўлган. Бухоро ва Самарқандни душман ҳужумидан ҳимоя қилишда қатнашган. Унинг мактабидан турли тариқатлар пайдо бўлган. Юсуф Ҳамадоний ўз издошларини меҳнатга, касб-ҳунар эгаллашга ундаган. Унинг таълимоти кишининг ҳар бир нафасида онг, ақл-идрок бўлмоғи, босган ҳар бир қадамида диққат-этибор сезмоғи, ўз ватани ишқи билан банд бўлмоғи, яъни уни билмоғи, халқ билан алоқада бўлиб, бирга ҳаёт кечирмоғи керак, деган ғоядан иборатдир.

Тасаввуф фалсафасида инсоннинг руҳий, маънавий, ахлоқий камолотига ёрдам берувчи ғоялар устунлик қилади. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки инсон руҳини тарбиялаш, парвариш этиш орқали уни гўзал ҳамда хулқ-атворли, фазилатли қилиб етиштириш мумкин.

Тасаввуф футувват билан узвий боғлиқ. Футувват тасаввуф босқичларидан бирини ташкил этадиган тариқатнинг бир бўлагидир. Чунки футувват асослари билан тасаввуф, тариқат ғоялари ўзаро мувофиқ, ҳам-оҳангдир.

Тасаввуф сингари футувват ҳам Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватнома султония» асарида айтилишича, инсон ахлоқини поклаш, меҳру шафқат, ҳиммат ва мардлик кўрсатишни, бор нарсасини ҳеч кимдан қизғанмасликни, қалбни кибру ҳаво, гина-кудрат, қасд-ғазабдан покиза тутишни, ҳамма вақт халқ хизматида бўлишни, барчага инсоф-мурувват кўрсатиш ва эвазига ҳеч нарса талаб қилмасликни тарғиб этади. Тасаввуф ҳам, футувват ҳам яхшилик йўлида жондан кечишга тайёр, фидойи қалб эгаси бўлишга, дўстларга наф етказишга, дўстларни душман зараридан ҳимоя этишга даъват этади. Уларнинг муҳим талаблари қаторига яна ёлғон, бўҳтон ва беҳуда сўзлардан тилни тийиш, ножўя, номақбул сўзлардан, ғийбатдан қулоқни беркитиш, кўриш ножоиз ҳисобланган нарсалардан кўзни юмиш, ҳаром нарсалардан қўлни тортиш ҳам киради. Ман этилган жойларга бориш, ҳақорат ва гуноҳга сабаб бўладиган ишларни қилиш, ҳаром овқатларни ейиш, зинога йўл қўйиш, оқибатини ўйламасдан иш тутиш, бошқалардан ўзини устун деб ҳисоблаш, камтарликни унутиб манманлик йўлига кириб кетиш, тасаввуф сингари, футувватда ҳам қораланади.

Халққа, бева-бечораларга шафқат, мурувват кўрса-

тиш, кишилар гуноҳини кечиш, қанчалик катта, улуғ иш қилган бўлишига қарамасдан ҳеч қачон ғурурланиб кетмаслик улар ҳар иккаласининг асосий ғояларидан ҳисобланади. Иймон-эътиқод, ақл, илм, парҳез, мурувват, шафқат, шижоат, хайр-эҳсон, вафо, сабр-тоқат, нафси тийиш, олийҳимматлик, сирни бекитиш, раҳмдиллик, ота-она ҳурмати бажо келтириш, устод хизматида бўлиш, ҳамсоя ҳақини адо этиш ва бошқа шунга ўхшашлар тасаввуф ва футувват фалсафасининг шартлари жумласига киради.

Тасаввуф ва футувватнинг айтиб ўтилган устунлари ва шартларидан ташқари ман этадиган, таъқиқлайдиган нарсалари ҳам бор. Булар яхшиларнинг орқасидан гапириш, бировларни мазах қилиш, гап ташиш, кўп кулиш, ваъдага хилоф иш қилиш, ҳасад қилиш, зулм ўтказиш, алдаш, одамлардан айб қидириш, бетга чопарлик, ёлғон қасам ичиш, таъмагирлик, хиёнат қилиш, нотўғри гувоҳлик беришдан иборатдир.

Маълумки, тасаввуфда Оллоҳ раҳматига етишнинг, инсон маънавий камолот йўлининг тўрт босқичи мавжудлиги баён этилади. Булар шарнат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатдир.

Шариат — диний қонун-қондалар ва маросимларни, «Қуръон» ва Ҳадислардаги ахлоқий илоҳий кўрсатмаларни пухта ўзлаштириш, уларни айнан, изчил суратда бажариш, худога ибодат қилишдир. Шариат худони идрок билан танишни кўзда тутади. Шариат талаблари, қоидаларини бажармасдан тариқатга ўтиш мумкин эмас. **Тариқат** — ер юзидаги лаззатлардан воз кечиб, нафси тийиб, хилватда яшаб, фақат худо ҳақида ўйлаш, хаёл суриш, эслаш, уни қалбдан севишдир. **Маърифат** — ҳамма нарсанинг, бутун борлиқнинг асоси худо эканини билиш, аниқлаш ва шу тариқа худога етиш демакдир. Маърифатда олам, юлдузлар, ой, қуёш, одамлар, ҳайвонлар, қушлар, капалаклар, бошқа жамики нарсалар худонинг зуҳуротидан иборат, одам Оллоҳ қуёшининг зарраси дейилади. **Ҳақиқат** — ўзини худонинг даргоҳига эришган, васлига етган, ҳатто у билан қўшилиб кетган, деб билишдир.

Тасаввуфнинг оқимлари, асосий йўналишлари ниҳоятда кўп ва хилма-хил бўлиб, турли даврларда дунёнинг кўпчилик мамлакатларида унинг ҳар хил йўналишлари пайдо бўлган ва ёйилган. Бизнинг юртимиз—Турон заминда ва мусулмон Шарқида тасаввуфнинг бир неча

буюк тариқати — таълимотлари, пайдо бўлди. Булар XII асрда Туркистонда майдонга келган яссавия ва суҳровардия, XII аср охирида Хоразмда вужудга келган кубровия, XIV асрда Бухорода юзага келган нақшбандия ва бошқа тариқатлардир.

Тасаввуф фалсафий таълимотининг таркибий қисмлари бўлмиш яссавия, кубровия, нақшбандия ва бошқа тариқатларда умумий жиҳатлар билан бирга, уларни бир-биридан фарқлаб турувчи томонлар ҳам кўп. Лекин бу тафовутлар уларни бир-бирига қарама-қарши қўйишга бирини яхши, бирини ёмон деб баҳолашга олиб келмаслиги керак. Тасаввуф таълимотининг ҳар бир шакли, асосий оқими ўз даврининг маҳсули, муайян шароитлардаги талаб-эҳтиёж, имкониятларнинг ифодасидир. Тасаввуф тариқатининг ҳар бир шакли аҳамияти ўз давридаги талаб ва эҳтиёжга жавоб бера олгани, келажакдаги маънавий камолотга қанчалик таъсир кўрсатгани билан белгиланади. Кези келганда тасаввуфнинг Туркистон заминида вужудга келган асосий йўналишлари ўзаро бир-бирларини инкор қилган тарзда эмас, балки янги тарихий шароитларда бир-бирини тўлдирган, ўзаро бойитган, янги босқичга кўтарган, бир-бирларининг қонуний давоми ва такомиллашиши сифатида юзага келганини айтиб ўтиш жойиз.

ЯССАВИЙ

Аҳмад Яссавий 1041 йилда туғилган. Илмий адабиётларда вафоти 1165—1167 йиллар деб кўрсатилган.

Яссавий тариқатининг биринчи ва асосий фазилати унинг халқчиллигидир. Унда ҳам Оллоҳ, ҳам инсон мадҳ этилади. Яссавий ўзининг «Ҳикмат»ларида инсонни қадрлайди, уни адолатсизликдан, зулмдан ҳимоя этишга чақиради. Бу ҳақда у «қайда кўрсанг кўнгли синуқ маҳрам бўлгил, андоғ мазлум йўлда қолса, ҳамдам бўлгил», дейди.

Буюк мутафаккирнинг асосий мақсади одамларни Оллоҳни танишга, унинг яқини бўлишга даъват этиш, одамни худонинг энг азиз бандаси сифатида эъозлаш, адолатсизликни қоралаш, бу дунёнинг доғларини инсонга юқтирмасликдан иборатдир.

Аҳмад Яссавий инсон ўз азалий поклигини сақлаши, гуноҳ орттирмаслиги учун нима иш қилиши керак, де-

ган саволга ҳам ўзича жавоб беради. Яссавий инсон ўзининг азалий поклигини сақлаши учун бу дунёдан юз ўгириши, умрини одамлардан узоқда, ёлғизликда, узлатда тоат-ибодат билан ўтказиши лозим, деб ҳисоблайди. Буни у Оллоҳга яқин бўлишнинг, ўзига у дунёда саодат таъмин этишнинг шартларидан бири деб билади.

Яссавий фикрича инсоннинг худо васлига етиши учун шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат каби босқичларни бирма-бир босиб ўтиши, дунёдан, ўзлигидан воз кечиши, ўзини хилватга тортиб, ҳам фикрини, ҳам зикрини худого бериши керак. Агар одам жонини қийнаб бўлса-да, ибодат қилса, нафсини ўлдириб, қаноат қилишга одатланса, хўрлаш ва маломатларга бардош берса, ўшанда худонинг дийдорига етади, дейди. Яссавий тариқати ва фалсафий таълимотининг асосий жиҳатлари ана шулардан иборат.

АБДУҲОЛИҚ ГИЖДУВОНИЙ

Абдуҳолиқ Гиждувоний (1220 йилда вафот этган) Яссавия тариқатининг кўзга кўринган вакилларида биридир. У устоди Хожа Юсуф Ҳамадоний ва биргаликда таълим олган замондоши шайх Аҳмад Яссавийнинг ишини давом эттирибгина қолмай, улар яратган тариқатни мустақил, янги, юқори босқичга ҳам кўтарди. Буни унинг фарзанди учун махсус ёзилган «Васиятнома»сида баён этилган фалсафий ғоялардан кўриш мумкин. «Васиятнома»нинг мазмуни, моҳияти одоб-ахлоқ масалаларига қаратилгандир. Тариқат аҳлининг бош вазифасини Яссавий Оллоҳга яқинлашиш учун жамиятдан узоқлашишни, унинг ташвишларидан юз ўгириш, узлатга кетиш, тарки дунё қилиш деб тайинлаган бўлса, Абдуҳолиқ Гиждувоний «Васиятнома»сида жамоатга мулозим бўлиш, жамиятга хизмат этишни муқаддас вазифа — Оллоҳга яқинлашишнинг муҳим йўли деб ҳисоблайди. Шу билан бирга у одамларни хонақоҳда ҳадеб ўлтиравермасдан, Оллоҳга тоат-ибодатни ҳаддан ташқари ошириб юбормасдан меҳнат қилиш ва ҳалол яшашга даъват этади. Ҳалол егил ва шубҳадан парҳез этил, яъни ҳалоллиги шубҳали овқатдан қўл тортгил, дейди. Бу дунёда одамлар ҳаётида фаол иштирок этиш, уларни ҳимоя қилиш Абдуҳолиқ Гиждувоний томонидан таъкидланганидек, Оллоҳга яқинлашишнинг асосий йўлидир.

СУХРАВАРДИЙ

Сухравардия тариқати ҳам Муҳаммад Ғаззолий, Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Яссавий, Абдуҳолиқ Ғиждувоний ва бошқа диний алломалар қаторида мусулмон мамлакатлари халқлари онгига синғиб кетган диний, ахлоқий, илмий дунёқарашдир. **Шайх Шаҳобиддин Абу Хафо Сухравардий** (1155—1191) мазкур тариқатнинг асосчиси. Шаҳобиддин Сухравардий Шарқда буюк мутасаввуф, файласуф олим сифатида тан олинган. Унинг «Аворуф ул-маориф» номли 63 бобдан иборат китобида ёзишича, одам ўзини билиш учун Оллоҳни, Оллоҳни билиш учун эса, ўзини билиши керак. Билим ахлоқ-одобнинг заминида ётади, одоб-ахлоқ билимнинг ҳосиласи бўлгани учун юқорида туради. Борлиқ ҳақидаги билим дағал, илоҳий илм эса нозикдир. Илм оддий, дунёвий, олий ва илоҳий бўлади. Ақл илмидан қалб илми юқорироқдир. Билиш учун инсон нопокликлардан қутилиши керак. Нопок одам ҳеч қачон билимдон бўлмайди.

КУБРО

Тасаввуф фалсафасининг йирик сиймоларидан яна бири хоразмлик **Нажмиддин Кубро** (1145—1221) эди. Тасаввуфдаги махсус кубравия тариқати унинг номи билан боғлиқ. Шайх Нажмиддин Кубро ўз замонасининг йирик олимларидан ҳисобланган. «Фавоих ал-жамол ва фавотих ал-жалол» («Жамолининг муаттарлари ва камолотининг эгалари»), «Ал-усул ал-ашара» («Унта қонун ва қоидалари») номли асар ва рисоалар ёзган.

Алишер Навоий «Лисонут тайр» достонида Нажмиддин Кубро ҳақида махсус бир ҳикоят келтиради. Унда айтилишича, «Агар у бирон кишига ўз назаридан баҳра етказиб қараса, кўзи валилик нури билан ёришиб кетар ва шу ондаёқ ўзлигидан айрилар эди.»

Нажмиддин Кубро номи билан аталадиган тариқат буюк Хоразм давлати аста-секин инқирозга юз тутаётган даврда юзага келди. Одамларни руҳий покланишга, ҳаётга ишонч билан ихлос қўйишга, дунёвий муҳаббатни улуғлашга чақиришда кубравия тариқати катта ўрин тутди. Унда таркидунёчилик эмас, балки меҳнат асосида бу дунё ноз-неъматларидан баҳраманд бўлиш асосида Аллоҳ васлига етиш ғоялари илгари сурилади. Куб-

равия тариқатида халқ ва ватан учун хизмат қилиш, ватан мустақиллиги учун курашиш ғояси устиворлик қилади. Бу ғоя одамларга куч-қувват бағишлаган, иродасини мустаҳкам қилган, меҳр-оқибатни оширган.

Нажмиддин Кубронинг ватанпарварлик, халқпарварлик ҳақидаги фалсафий таълимоти шунчаки қуруқ сўз, шиор, ғоя бўлиб қолмасдан, унинг шахсий ҳатида ҳам ўзининг тўла тасдиғини топган. Ёши етмиш олтига чиққан бўлишига қарамай, Нажмиддин Кубро Хоразм ҳимояси учун мўғулларга қарши жангга киради ва шахид бўлади. Улар пайтида у бир мўғул аскарининг кокилини шундай маҳкам тутиб оладики, вафотидан кейин ўн киши ҳам унинг қўлидан кокилни айириб ололмайди. Охири ўша кокилни кесишиб, қўлдан ажратадилар.

Тасаввуф фалсафаси XIV асрда нақшбандия таълимотида янада ривожланди...

НАҚШБАНД

XIV асрда Марказий Осиё ҳудудида тасаввуф фалсафасининг **Баҳовуддин Нақшбанд** (1318—1389) номи билан машҳур «Нақшбандия» таълимоти шаклланди. Бухоро шаҳри яқинидаги Ҳиндуён қишлоғида туғилган Баҳовуддин дастлабки илмни мутасаввуф олими Хожа Муҳаммад Самосидан олган. У ҳазрат вафотидан (1354) кейин, ўша даврнинг мутасаввуф олими Сайид Амир Кулолга шогирд бўлган. Сайид Амир Кулол ва Абдухалиқ Гиждувонийлар Бухорои Шарифда турк элининг шайхул исломи табаррук зот Аҳмад Яссавийдан таълим олган эдилар.

Нақшбандия тариқати меҳнат қилиш ва ўзининг ҳалол меҳнати билан кун кўриш вазифасини юклайди: «Дил Оллоҳ ёди билан, қўл меҳнат билан банд бўлсин» («Дил ва ёру даст ба кор») деган сўзлар нақшбандия тариқатининг бош нақлидир. Инсонни меҳнатсеварликка чорлаш ҳар бир жамиятда ҳам, табииyki, умумтараққиётга ижобий таъсир этган.

Нақшбандия тариқатининг буюк қудрати шундаки, бу таълимот инсон қадр-қимматини юксалтиришга, инсонни унинг руҳий дунёсини бойитиш эвазига ҳам озод, ҳам машғул қилишдек улуғвор вазифани амалга оширишга хизмат қилди. Айрим мутаассиблашган диний доктриналарда инсон дин ва эътиқоднинг қулига, мутеъ ижрочисига, занжирбанд қилинган маҳбусига айланган

рилган эди. Нақшбандия таълимоти эса, ислом динининг илк йўл-йўриқларига таянган ҳолда «инсон—қои-нотнинг гултожи, ер юзидаги жамики мавжудотларнинг сардори, худонинг севимли бандаси» деган ғояни тик-лашга эришди. Бу ғоя бир томондан инсонни энг эркин, озод ва яратувчи вужуд сифатида улуғласа, иккинчи томондан унинг зиммасига улкан масъулиятларни ҳам юклайди. Нақшбандия таълимоти бўйича, инсонга на-фақат эркинлик, балки, шу билан бир қаторда, бошқа мавжудотларда бўлмаган ақл-идрок берилганки, у инсоннинг ўзини-ўзи англашига, ўзини-ўзи бошқариши-га имкон бериш баробарида унинг зиммасига буюк масъулиятни, яъни бутун ер юзидаги тартиб ва осойиш-таликка жавобгарлик вазифасини ҳам юклайди. Зеро, инсон ақл-идрок эгаси сифатида бошқа ақлсиз мавжу-дотларнинг тақдири учун ҳам жавобгардир. Инсон ер юзини гуллаб-яшнаган чаманзорга айлантирадимми ёки қақраган чўл-биёбонга айлантирадимми, бу унинг фаоли-ятига ва ихтиёрига боғлиқ. Ана шу фаолияти учун уни келажақда шон-шухрат ва мукофот ёки муҳтожлик ва жазо кутади. Инсон ер юзидаги тартиб учун масъул эканлигини бир зум бўлса-да унутмаслиги, уни яшна-тиш учун тинимсиз меҳнат қилиши ва бу меҳнатнинг самарасидан баҳраманд бўлиши лозим. Инсон худонинг энг эрка ва эркин бандасидир. Бу ғоялар нақшбандия тариқатининг оламшумул обрў топишига ва халқ ора-сида кенг ёйилишига имкон берди. Бундан ташқари нақшбандия тариқатидаги муршид (пир) ва муридлик анъаналари муршид (пир)лар зиммасига ўз миридли-рининг маънавий ва ахлоқий камолотига кўмак бериш-дек улуғвор вазифаларни юклаган. Олийжаноб пирининг ортидан эргашган муридлар ҳам яхши ахлоқий ва ин-соний сифатларни ўзида мужассамлаштиришга инти-лишган. Бу ҳолат умумжамият миқёсида халқнинг ах-лоқий ва маънавий покланишига, ҳалоллик ва инсоний-ликнинг тантана қилишига, разолат ва ёвузликнинг че-кинишига шароит яратган.

ХОЖА АҲРОР

Хожа Убайдуллоҳ — Хожа Аҳрор 806 хижрий йили-нинг рамазон ойида, яъни 1404 милодий йилининг март ойида ҳозирги Бўстонлик тумани Боғистон қишлоғида

таваллуд топган. Убайдуллоҳнинг ёшлик даври Тошкентда, хусусан Абубакр Каффол Шоший, шайх Хованди Таҳур, шайх Зайниддин Кўйнорафонларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш билан ўтган бўлиб, Самарқанд дорилфунунларидан бирида сабоқ олиш даврида сил касалига йўлиқиб, яна ўз қишлоғи Боғистонга қайтиб кетади. Батамом соғайгандан кейин мустақил мутолаа ва ула-молар билан мулоқатда бўлиб, улардан баҳраманд бўлишга интилган.

Хожа Убайдуллоҳ ўзига маънавий пир топиш нияти-да 1428 йили Ҳирот шаҳрига шайх Баҳовуддин Умар, шайх Зайниддин Хавфийлар суҳбатларида қатнашади, аммо уларни ўзига маънавий пир қилиб олишни маъқул топмай, яъни ўз юртига қайтиб 1432—33 йиллар Чағониён (ҳозирги Денов тумани)га келиб, Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг шогирди Мавлоно Яъқуб Чарғий қошига келади. Ундан нақшбандия тариқати асосларини ўрганади ва унинг «Рисолаи унсия»сини мутолаа қилади. Шундан кейин мавлоно Яъқуб Чархий сиймо-сида ўзи интилган маънавий пирни кўриб, уни муршид сифатида тан олади.

Ҳозирги кунда Хожа Убайдуллоҳ — Хожа Аҳрор қаламига қуйидаги асарларни нисбат берадилар:

1. «Фиқорот ул-орифин» ёки айрим нусхаларда «Вориат» деб аталиб, тасаввуф аҳли, жумладан Хожа Аҳрорнинг турли масалаларга оид фикрларини қамраб олган насрий асар.

2. «Рисолаи волидия» ёки «Мухтасар». Бу асар Хожа Аҳрорнинг волиди — отаси ҳоҳиши билан ёзилганлиги ва мухтасар бўлганлиги туфайли у юқоридаги номлар билан аталган.

Асарнинг асосий мазмуни инсонни ахлоқли ва одобли бўлишини, ўзлигини англаши сабабли шаклланиш сабоқлари мавжудлиги Заҳириддин Бобурдан шахснинг эътиборига молик бўлиб, у 1528—1529 йиллари насрий асарни ўзбек тилига ўгириб, 245 байтлик назмий рисо-лага айлантирган.

Афғонистонлик олима Шафиқа Юрқин шундай деган эди: «Темурийлар ва Ўрта Осиё сўфийларининг пир ва муршиди Хожа Аҳрорнинг «Рисолаи волидия» насрий асарининг мавзуси инсон зоҳири ва ботинини покиза қилмоқдан иборат бўлиб, Абул Фазл Алломий уни «маърифат денгизининг дурдонаси» деб билади».

3. «Рисолаи Ҳавроня» бу асар машҳур шоир Абу

Саъид Абулхайрнинг бир рубойиси шарҳига бағишланган.

Хулоса қилиб айтганда, Хожа Убайдуллоҳ ҳожи Аҳрор Вали XV асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳр ва Хуросонда нақшбандия тариқатининг муршиди сифатида танилиб, шуҳрат қозониб, ўзининг ранг-баранг фаолияти билан даврнинг ижтимоий-фалсафий ва маънавий ҳаётида катта из қолдирган инсондир.

МАҲДУМИ АЪЗАМ

Нақшбандия тариқатини XV асрнинг охири ва XVI асрларда ривожлантирган ва такомиллаштирган етакчи назариётчи мутафаккир—ахлоқшунос, фақиҳ, Файласуф ва илоҳиётчи олим Саййид Аҳмад ибн Мавлоно Жалолиддин Хожаги Косоний 869-(1461) йили Наманган вилоятининг Косонкентида таваллуд топган.

Косоний ёшлигида Самарқандга келиб, Хожа Аҳрорнинг шогирди мавлоно Муҳаммад Қозидан («Силсилат ул-орифин» китобининг муаллифи) илм ва маърифат сирларини ўрганади, мадрасаларда таҳсил кўради.

Косоний Жонибек Султоннинг таклифи билан Самарқандга келади ва дастлаб пойтахт шаҳар Карминада яшайди, сўнгра Миёнқал оролининг энг сўлим ва ҳосилдор ерларидан унга мулк сифатида берилади. Косоний маскан қилиб олган бу жой кейинчалик обод қишлоқлардан бирига айланади ва Даҳбед деб аталади.

Косоний тариқат илмида фавқулудда муваффақиятлари ва жасоратлари туфайли «Маҳдуми Аъзам» унвонига сазовор бўлган. Маҳдуми Аъзамнинг шарият ва тариқат қоидаларига оид, ахлоқ ва илоҳиёт масалаларига доир 30 дан ортиқ рисоалари бор. Унинг рисоаларида нақшбандия тариқатининг арконлари ривожлантирилган бўлиб, Маҳдуми Аъзамнинг ўзи инсон ва унинг ақл-идроки, ахлоқий қиёфаси яратганнинг энг муқаддас кашфиётидир, деган ақидага риоя қилган. Унинг фикрича, «дин ва муқаддас китоблар инсон учун ва инсонни ахлоқий камолотга етиши учун берилгандир, инсон дин учун эмас, балки дин инсон учун яратилгандир». Бу ғоя ўша даврлардаги энг жасоратли ғоялардан бўлиб, инсоннинг ер юзидаги тартиб ва осойишталикка шахсан масъул эканлигини алоҳида таъкидловчи, инсонни унинг измига берилган оламни яшнатишга, гул-

латишга, покланишга, такомиллаштиришга ундовчи, ҳар бир мусулмонни фаолликка чақирувчи даъват эди. Бу борада ҳазрати Маҳдуми Аъзамнинг ўзлари шахсан намуна кўрсатганлар, шунингдек ўз мухлисларига, шогирдларига ва муридларига ҳам «инсон ҳукмига инъом этилган оламни яшнатиш» лозимлигини доимо уқтириб борганлар.

Ҳазрати Маҳдуми Аъзам тоат-ибодатда камтарликни афзал билганлар: зикр ва намознинг хуфия шакли, ортиқча дабдабасиз ва намойишкорона бўлмаган усули мақбулдир, деб ҳисоблаганлар.

Ҳазрати Маҳдуми Аъзам 949-(1542) йили Даҳбедда вафот этган.

Ҳазрати Маҳдуми Аъзамнинг издошлари, муридлари ва мухлислари беҳисоб. Бутун Мовароуннаҳр ва Хурсонда, ҳатто Ҳиндистонда ҳам Маҳдуми Аъзамни пиримиз деб эъзозловчилар кўплаб топилади. Баъзи манбаларда Ҳазрати Маҳдуми Аъзам ҳақида «олтмишта авлиёни етиштирган мурид» («Пири шасти») деб таъкидланади. Кўпчилик маърифатпарвар олимлар, ҳукмдорлар, давлат арбоблари, шоиру уламолар Маҳдуми Аъзамга «қўл бериб» мурид бўлишган. Жумладан, Жўборий хожалардан Муҳаммад Исом, Шайбоний ҳукмдорлардан Убайдуллахон, Абдулазизхон, Жонибек Султон, теурийлардан Заҳириддин Муҳаммад Бобур унга мурид тушишган.

Ҳазрати Маҳдуми Аъзамнинг бой маънавий мероси ва шахсий ибрати келгуси авлодларни ҳам ўтмиш маънавий меросидан баҳраманд қилишда жиддий аҳамиятга эгадир, унинг рисоалари ислом қоидаларини тўғри англашда, юртимизда пок ахлоқий ва умуминсоний қадриятларни қарор топтиришда, шубҳасиз, муҳим ўрин эгаллайди.

Маълумки, XV асрнинг охири XVI аср бошларида Мовароуннаҳрда бир юз эллик йилча ҳукмронлик қилган теурийлар сулоласи инқирозга учради. Бу буюк фожиа соҳибқирон Амир Теурунинг Самарқандда мотам маросими тугар-тугамас тахт ворислари ўртасида тожтаҳт талашуви ва ҳокимият учун ўзаро курашлардан бошланди. Теурунинг фарзандлари ва набиралари унинг вафотидан кейин у барпо этган улкан салтанатни мустаҳкамлаш ўрнига, ноаҳиллик ва ўзаро урушлар қилиб, унинг емирилиши ва парчаланиб кетишига сабаб бўлдилар.

Қудратли салтанатнинг парчаланиб, заифлашиши оқибатида янги кучлар тарих майдонига кириб келди. Муҳаммад Шайбонийхон номи билан боғлиқ сулоланинг Марказий Осиёда юз йил ҳукмронлик қилиши ана шу тарихий-сиёсий шароитнинг ҳосиласи эди. Кейинчалик аштархонийлар сулоласи ўз даврини бошлади.

Бориб-бориб Турон заминида учта давлат Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликлари вужудга келди. Шунинг таъкидлаш керакки, Темур салтанати инқирозга юз тутганидан бошлаб XIX асрнинг ўрталаригача ўзаро урушлар, тожу тахт учун курашлар давом этиб турди. Бу, албатта, маданий юксалишга, жамият фаровонлигига зиён келтирмасдан қолмади.

Лекин шуниси борки, инсон фикри, ақл-идроки, тафаккури ўз ривожига катта-катта қийинчиликлар ва ларзаларга дуч келиши, силлиқ, теп-текис ривожлана олмаслиги мумкин, аммо у ҳеч қачон тараққиётдан умуман тўхтамайди. Ҳаёт бор жойда ривожланиш, тараққиёт албатта бўлади. Бу табиатга, жамиятга ва инсон тафаккурига хос бўлган умумий қонуниятдир. Бу қонуният ижтимоий-иқтисодий муносабатларга, маданият ва маънавиятга, илм-фан, фалсафа ва инсон тафаккурига, ижтимоий иқтисодий фалсафий фикрларга ҳам тўла тааллуқлидир.

Буларни XVI—XVIII асрда Марказий Осиё халқларининг иқтисодиёти, маданияти, маънавияти, фалсафий ахлоқий тафаккури ривожини мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Бу даврда Тошкентда Шайхонтоҳур қабристони, Барақхон мақбараси, Бухорода Мирараб мадрасаси (1535—1536), Масжиди калон (1540—1641), Абдуллахон мадрасаси (1589—1590), Хожа Зайниддин хонақоси, Абдулазизхон мадрасаси (XVIII аср), Нодир Девонбеги масжиди (XVII аср), Самарқандда Шердор (1619), Тиллакори мадрасалари, масжидлар, хонақолар олдинги асрларда Амир Темур, Улуғбек, Ҳусайн Байқаро, Навоийдек буюк сиймоларнинг юксак диди, ақл-фаросати, завқи ва ташаббуси билан дунёга келган бетакрор ёдгорликларга тенглаша олмасаларда, ҳар ҳолда, ўша даврда эришилган ютуқ, амалга оширилган иш сифатида қадрлидир.

Феодаллар ўртасида бўлиб турган даҳшатли жанглар илм аҳлига қанчалик кулфатлар келтирган бўлмасин, у илм-фан, санъат ва адабиёт ривожини тўхтатиб қўя олмади. Инсон даҳоси ва заковати не-не машаққат-

лар билан бўлса-да ривожланишда давом этди. Санъат, адабиёт соҳасида истеъдодли кишилар етишиб чиқди.

Турди Фароғий, Бобораҳим Машраб, Мужрим Обид, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадшариф Гулханий, Махмур, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Мирзо Абдулқодир Бедил ва бошқалар ўша мураккаб тарихий даврнинг эл-юрт назарига тушган фан арбоблари, атоқли ижодкорларидир.

МАШРАБ

Оташнафас ўзбек шоири **Бобораҳим Машраб** (1653—1711) Марказий Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий фикрлари ривож тарихида муҳим ўрин тутди. Тўхтовсиз давом этган урушлар, ички низолар тинка-мадорни қуритадиган солиқлардан адои тамом бўлган меҳнаткаш халқни қўллаб-қувватлаш Машрабнинг асосий мақсади, ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Машраб қашшоқ ва ҳуқуқсиз меҳнаткашлар аҳволига доимо ачиниб умрбод уларни ҳимоя қилиш ташвиши билан яшади. Буни биз унинг «Девони Машраб»идаги дард-алам билан тўлиб-тошган шеърларидан кўришимиз мумкин. Бу ҳақида у «тани дарду аламдан ёра бўлган, дили тиғи ситамдан пора бўлган халқни кўрдим» деб ёзган эди.

Машраб ўзи яшаган муҳитни ғурбатхона деб ҳисоблади, ҳатто обод бўлган ўзи обод бўлмаганлигини куйиб, нолаю фарёд чекиб таъсирланади:

На ғурбатларни чекдим чархи бебунёд дастингдан,
Мудом мотамда қолдим, бўлмадим дилшод дастингдан,
Тамоми хонумоним бўлди чун барбод дастингдан,
Қафасдин бўлмадимки қумридек озод дастингдан,
Ҳама обод бўлди, бўлмадим обод дастингдан
Ки, мен ҳар қайга борсам, дол этарман дод
дастингдан.

Машраб халқ бошига тушаётган жабру ситамлар, ижтимоий адолатсизликлардан дод-фарёд чекдию, лекин уларнинг негизи, манбаи нимадалигини чуқур очиб беришга ожизлик қилди. Ижтимоий адолатсизлик, ҳақсизлик, тенгсизликнинг бош ва асосий сабаби зўравонликда деб билган Машраб ўзининг ўткир қалам кучи билан ҳукмрон табақаларни шайхлар ва муллаларни танқид остига олди.

Хурфикрлик руҳида ёзилган шеърларида Машраб Маккани зиёрат қилиш, рўза тутиш, у дунёдаги жаннат ва дўзахларга ишонишни рад қилган. Машраб тўғридан-тўғри минг марта Маккага боргандан кўра ҳеч бўлмаса бир кишига ёрдам кўрсатсанг яхши иш қилган бўласан, мардум халққа зулм қилма, уни эзма, ундан ёрдамингни аяма дейди. Бобораҳим Машрабнинг бу оташин инсонпарварлик, сўзлари, исёнкор шеърлари ўша даврдаги ҳукмдорларга, шарият пешволарига мутлақо ёқмади. Машраб қаттиқ тазйиқ остига олинди.

Ашторхонийлар сулоласининг ҳукмдорларидан бўлган Маҳмудбий Қатағонийнинг фармони билан Машраб 1711 йилда Қундуз шаҳрида дорга осиб ўлдирилди. Мутафаккир шоирнинг қатл этилиши ўша даврнинг катта фожиаси бўлди.

БЕДИЛ

Урта Осиёда фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашлар тараққиётида беқиёс катта ўрин тутган мутафаккирлардан бири **Мирзо Абулқодир Бедил** (1644—1721) дир. Ўз даврининг атоқли файласуфи ва шоири ҳисобланган Бедил Марказий Осиё халқлари маданияти ва фалсафаси ривожига салмоқли ҳисса қўшган зот сифатида юксак эҳтиромга сазовор бўлди.

Бедил адабиёт ва фалсафа соҳасида ўзидан қимматбаҳо мерос қолдирди. Унинг асарлари 125 минг мисра шеър ва 50 босма табоқдан ортиқ насрни ташкил қилади. Мирзо Бедил фалсафаси негизини объектив олам мавжудлигини эътироф этиш ташкил этади. Унинг таълимотига кўра, табиат абадий, ундаги нарса ва ҳодисалар ўзаро боғлиқ, дунё эса ҳамиша ўзгариш, ривожланиш ҳолатида туради. У ўзининг «Чор унсур» («Тўрт унсур») китобида табиат абадий ҳақиқатдир, яъни абадий бордир, унинг навлари (шакллари) хилма-хиллиги ҳам ўзидандир. Бизлар — инсонлар эса бу оламга келиб кетувчи, йўқ бўлувчилармиз, дейди.

«Олам, — деб таъкидлайди Бедил, — сон жиҳатдан ҳам сифат жиҳатидан ҳам бир лаҳза бўлса-да бир ҳолатда турмайди, унинг гўдаклигида йигитликдан, йигитликда эса қарилликдан асар йўқ».

Бедил абадий равишда мавжуд бўлган материяни шакл билан биргаликда олиб қарайди. Бунинг унинг

«шаклларсиз материя мундарижаси кўринмайди, материя пардани очмаса шакллар жаҳонда яшириндир, шакллар материяда имконият ҳолатидадир», деган сўзларидан билиб олишимиз мумкин. Материя шаклсиз бўлса, шакл қаердан пайдо бўлади, деб савол ташлайди Бедил. У шакл билан материянинг диалектик бирлиги хусусида фикр юритиб, аввал материя, кейин шакл, сурат, шу суратдан ташқари маъни йўқ, бўла олмайди, деб таъкидлайди.

Бедилнинг фалсафий қарашлари унинг «Ваҳдати мавжуд» («Мавжудот бирлиги») деган таълимотида чуқур ифодаланган. Унда айтилишича, модда билан руҳ, тан билан жон бир-бирига боғлиқ.

Жисмлардан ташқари руҳлар олами бор, дейиш нотўғридир, деган эди Бедил. Жисмлар оламини руҳларсиз тушуниш ҳам тўғри эмас. Тан қуввати тан саломатлигидадир. Агар тан қувватига зарар етса, руҳнинг қуввати ҳам зарар кўради.

Бедил инсон ўз вақтида овқатланиб турмаса қувватдан кетади, меҳнат қобилятини албатта йўқотади, деган эди. У ўз фикрини давом эттириб, тарки дунё қилганлар, гадойлар ўзларини азоб-уқубат чекишга мажбур қиладилар, ўз таналарини мурдага айлантириб, бу дунёдаги ҳамма ноз-неъматлардан воз кечадилар, ана шулар натижасида уларнинг руҳлари сўнади, бундай кишиларнинг кўз олдиларида парилар, жинлар гавдаланади, натижада улар ақлдан озиб, жинни бўлиб қоладилар, худди ёғи озайиб бориб, бирдан ялт этиб, сўнгра ўчиб қолувчи шам сингари ўладилар, деб огоҳлантирганди.

Бедилнинг тушунтиришича, жисм, нарсалар таркибидан заррачалар ўзгариб туради, натижада янги нарсалар келиб чиқади, бу хайратга солувчи сирли ҳодиса зарурият ҳукми билан бўлади, бу зарурият нарсаларнинг ўзида ва уларнинг ўзаро муносабатларида мавжуддир.

Ёғ, пилик ва олов бирлашиб, зарурият ҳукми билан ёруғлик беради. Узоқ вақт яшаш ва овқатланиш натижасида ҳайвонлар қорнида тошчалар тўпланади. Бу ҳам зарурият орқасидандир.

Бедилнинг таълимотича, Одам сезги органлари ёрдами билан ташқи дунё таъсирини идрок қилади, тафаккури билан эса буюмларнинг моҳиятини билиб олади.

Инсон атрофидаги нарса ва ҳодисаларни, моддий

дунёни фан ёрдами билан билади, деган ғоя Бедил фалсафий таълимотининг асосини ташкил этади. У фанни ривожлантириш зарурлигини ёқлаб, умрини илм шамлари билан ёритган зотнинг умри боқийдир, дейди. Фанни ишлаб чиқариш, ҳаёт билан боғлаб олиб бориш масаласига ҳам Бедил катта эътибор берган эди: амалиёт, тажриба билан боғлаб олиб борилмайдиган илм-фан инсоннинг юрагига етиб бормайди.

Мирзо Бедилнинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бедил ижодиётида инсонга ҳурмат ва эҳтиром билан қараш, унинг келажагини ўйлаш устуворлик қилади. У ўзининг асарларида инсонларни ҳалол яшашга, таъмагирлик қилмасликка, даъват этади. У одамларга қарата, меҳнат қилиб тер тўкишдан раҳмат бўлиб тупроққа ёққил, дейди. Иш қилмасдан мукофот иташ, унингча, уятдир.

Бедил дангасалик, ёлғончилик, кеккайиш, очкўзлик макр ва хиёнатни танқид қилиб, камтарлик, сахийликни, меҳнатсеварлик, одоб-ахлоқ, иймон-этиқодни юксак даражада тутган яхшилардан бегона бўлмайман, ажралмайман десанг, ёмон сўзловчилар, ғийбатчилар билан ошнолик қилма, ўзингни тўғри кўрмоқчи бўлсанг, ойнанинг орқасига боқма, деган фалсафий-ахлоқий фикрлари ҳозирги давр учун катта аҳамиятга эга. Очкўзликни қоралаб, қаердаки ҳирс ўти алангаласа, ўша жойда одамгарчилик ўтин ўрнида ёниб кул бўлади, деган эди. У яна бир шеърида ҳунар эгалламаганича киши юзига иқбол эшиги очилмайди, дейдиким, бу ҳар бир инсон учун жуда катта фалсафий ўғит, пандномадир.

Шундай қилиб, Мирзо Абулқодир Бедилнинг фалсафий таълимоти Марказий Осиё халқларининг маданий-маънавий тараққиётига салмоқли таъсир кўрсатди.

ГУЛХАНИЙ

Муҳаммадшариф Гулханий ўз замонасидаги сўз санъатининг йирик вакиллари қаторидан муносиб ўрин олади. Гулханий жуда оғир ва мураккаб даврда яшади, ижод этди. Унинг ҳаёти XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Қўқонда амир Умархон ҳукмронлиги даврида ўтди.

Ҳаётининг кўп қисми дарбадарликда ўтган Гулха-

ний Қўқонда гулаҳлик қилди, хон саройида навкар бўлиб ишлади. Бу даврда саройда авж олган жамики қабохатни ўз кўзи билан кўрди. Камбағалликда яшашига қарамасдан Гулханий ёшлик пайтларидан бошлаб ўз билимини ошириш, такомиллаштиришга, ўз давридаги ва ўзидан аввалги ўзбек, форс-тожик, ҳинд адабиёти намуналарини тинмай ўрганишга ҳаракат қилди. Саъдий, Ҳофиз, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий асарларини катта қизиқиш билан ўрганди. Ўзбек ва форс тилларида кўплаб шеърлар, ғазаллар, масаллар, қасидалар ёзди. Гулханий ўзининг «Зарбулмасал», «Маймун билан нажжор», «Туя билан Бўталоқ», «Тошбақа билан Чаён» номли асарлари, лирик шеърларида ўша даврдаги ижтимоий-иқтисодий муҳит, сиёсий вазиятни, барча қийинчилик, мураккаблик ва зиддиятларни бадий, фалсафий нуқтаи назардан акс эттиришга ҳаракат қилган. Бу борада «Зарбулмасал» алоҳида аҳамият касб этади. «Зарбулмасал» Гулханий яшаган даврнинг бадий инъикоси, ўша мураккаб тарихий шароитнинг ўзига хос кўзгусидир. Асарда Гулханий шахсан кўрган, эшитган, билган, ўқиган воқеа-ҳодисалар қушлар тимсолида зўр маҳорат билан ёритилган, фалсафий умумлаштирилган.

«Зарбулмасал»да ўртага ташланган энг асосий мақсадлардан бири Умархон давридаги Фарғона вилоятининг вайрона эканлигини кўрсатиш, халқ оммасининг ниҳоят даражада оғир аҳволини, ҳақ-ҳуқуқлари поймол қилинганлиги тасвирлаш бўлиб, буларнинг ҳаммаси қушларнинг ўзаро қуда-қудагай бўлиш мажоролари орқали баён этилади.

«Зарбулмасал»нинг ажойиб хусусиятларидан бири шундан иборатки, унда Марказий Осиё халқлари бир неча асрлар мобайнида вужудга келтирган юзлаб мақоллари, ўша замондаги ижтимоий муносабатлар, миллий урф-одатлар ўз аксини топган. Улар асарни ниҳоят даражада мазмундор ва ўқишли бўлишига олиб келган.

Асарда тилга олинган Бойўғли, Япалоққуш, Гунашбону, Кулонкирсултон Қўрқуш, Кордон, Турумтой шунчаки оддий паррандалар бўлмай ўша замонда яшаган турли арбобларнинг феъл-атворини ўзида мужассамлаштирган образлардир.

Гулханий асарда халқнинг «қизим сенга айтаман, келиним эшит» нақлига амал қилиб, ҳаётдаги мавжуд

зиддиятлар ва ижтимоий адолатсизликларни, жигари пора-пора бўлган халқ аҳволини паррандалар номидан мажозий маънода киноя, истеҳзо билан тасвирлаган.

Гулханий халқнинг ниҳоят оғир аҳволи ва меҳнат шароитининг ёмонлигини ҳуқуқсизлиги ва эзилганлиги, инсоний ҳақ-ҳуқуқи ва қадр-қимматининг тамомила поймол этилганлигини «Туя билан Бўталоқ» масалида ҳам маъжозий тарзда тасвирлаган.

Масалда ҳикоя қилинишича, Фарғонада бир сарбон (туячи) яшаган, унинг бисотида бор-йўғи биттагина туяси бўлиб, туясида юк ташиб рўзғор тебратган. Кунлардан бир кун сарбон туяга анчагина юк ортиб йўлга тушади. Туянинг орқасидан эмадиган бўталоғи ҳам эргашади. Бўталоқ онасини эмолмай оч ҳолда онаси орқасидан зорланиб кетаверади. Бўталоқнинг шикоятига онаси жавоб бериб айтадики: кўриб турибсан, ихтиёрим ўзимда эмас, менда бурундик бор, агар заррача ихтиёр бўлганда сени эмизардим.

Гулханийнинг «Маймун билан Нажжор», «Тошбақа билан Чаён» масалларида ҳам инсоний қадр-қиммат, одамгарчилик, мурувват ҳунарнинг афзаллиги, яхшилик ва ёмонлик сингари муҳим маънавий-ахлоқий масалалар қаламга олинган.

Хуллас, Муҳаммадшариф Гулханийнинг бадий-фалсафий мероси нафақат ўз даврининг ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий манзараларини кўрсатиш билан, балки азалий инсоний муаммоларни кўтариб чиққанлиги билан қимматлидир.

МАХМУР

Ўзбек халқининг истеъдодли шоири **Махмур** (XVIII аср охири—1844) ўзининг сатирик асарларида замонанинг адолатсизлигидан халқнинг бутунлай норозилигини куйлади, зодагонларнинг иллатларини ва очкўзлигини фош этди. У халқнинг ғоятда аянчли турмушини, мамлакатдаги вайронагарчилик, кучайиб бораётган ижтимоий тенгсизликни, хусусан, ўз оиласининг оч-яланғочлигини, болаларининг ҳатто баъзан ейишга нони йўқлигини алам билан ёзади. У ўзининг ночор аҳволи ҳақида кечалари ётгани на жойим бор, уйимда на бир ҳовуч ғаллам бор, бошимда на икки газ саллам бор, деб ҳасрат қилган.

Махмурнинг «Хапалак» номли машҳур шеърида хон, амирлар зулми остида харобага айланган қишлоқларнинг типик манзараси акс эттирилган. Унда Фарғона водийсидаги Хапалак деб аталган қишлоқ «бир капа, икки капа, уч алачуқ, тўрт каталак»дан иборатлигини, халқини кўрсанг ўласи-ю, қоқу хароб, очлигидан қомати камалак сингари эзилганлигини куйиб-ёниб тасвирлаган. Ейишга нони, ичишга ош-овқати бўлмаган Хапалак қишлоғи одамлари, дейди Махмур ажириг томирини ўғурда майда туйиб, ҳар кун қайнатиб уни сумалак деб айтадилар. Булар Махмурнинг ижтимоий фаол шоир, ўз туйғуларини кўпчиликнинг тақдирига боғлаган ижодкор эканлигини кўрсатади.

МАХТУМҚУЛИ

Туркман халқининг буюк шоири ва мутафаккири **Махтумқули** (тахаллуси Фироғий, 1733—1793 йиллар) ўз асарларида тенгсизликни, адолатсизликни туркман халқининг маънавий қиёфасини, фикр-туйғулари, орзу-истакларини ифодалади. У рўй берган ҳар бир воқеага сиёсий, иқтисодий тараққиёт билан боғлиқ бўлган масалаларга халқ томонидан туриб баҳо берди ва уларни асарларида бадий акс эттирди. Айни вақтда иқтисодий тушкунлик, қолоқлик, туркманларнинг уруғ-қабилла, тоифаларга бўлиниши, уруғлар ўртасидаги адоватлар уларнинг аҳил бўлиб яшаши учун имкон бермаслигини тўғри, ҳаққоний кўрсатиб берди. Махтумқули ўзининг кўпгина шеърларида туркманларнинг «така», «ёвмут», «гўкламги», «язир», «алили» деб аталган уруғларини ягона бир давлатга бирлашишга ўзаро аҳил ҳамкор бўлишга чақирган эди.

Шоирнинг «Кўрганинг», «Сўнгги боғ», «Гўклан», «Эл кўзлар», «Туркман биноси», «Илк замонлар», «Билинмас» каби қатор шеърлари унинг ватанга бўлган чексиз муҳаббатидан далолат беради.

Махтумқули дунё абадий бўлиб, бордан йўқ, йўқдан бор бўлмаслигини, у доимий равишда ривожланиб, ўзгариб турса-да, тараққиёт ҳеч қачон тўхтамаслигини йирик файласуф олим сифатида ўз шеърларида баён этади. «Фигон тўхтамас» шеърида қуйидаги фикрларни айтади:

Булбул сайраб турган ҳовли боғлар,
Булбул сендан кетар, фиғон тўхтамас,
Туманли, ёмғирли, оқ қорли тоғлар
Селлар сендан кетар, тўхтамас.

Одам яратилмиш баландли, пастли,
Ақлли, фикрли, онгли ва эсли,
Йигитлик умрда худди ёз фасли.
Баҳор сендан кетар ҳамон тўхтамас...

Утмишдаги бошқа мутафаккирлар каби Махтумқули ҳам ўз даврining фарзандидир. У ўз халқининг фожиали аҳволда яшаётганлигини кўриб қайғу алам чекди, унинг порлоқ истиқболи ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларини асарларида атрофлича ифодалади.

Махтумқулининг адабий, ижтимоий-сиёсий, фалсафий мероси нафақат Марказий Осиё халқларининг балки башарият маънавий хазинасига қўшилган ҳиссадир. Чунки унда ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадриятлар ўз ифодасини топган ва юксак даражада эъзозланган.

АБАЙ

Қозоқ адабиётининг асосчиси, маърифатпарвар шоир **Абай** (Иброҳим Қунонбоев, 1845—1904 йиллар) Семипалатинск шаҳридаги Аҳмад Ризо мадрасасида таълим олиб юрган кезларида Алишер Навоий, Саъдий, Фирдавсий, Ғузулий, Хўжа Ҳофиз каби Шарқ классиклари асарларини севиб ўрганди. Сўкрат, Арасту, Форобий, Гегель фалсафасидан, Байрон, Гёте ва бошқа мутафаккирларнинг ижодидан ҳам баҳраманд бўлади. Буларнинг ҳаммаси унинг билим савиясининг ўсиб, ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашларининг шаклланиб ва ривожланиб боришида катта таъсир кўрсатди.

Абай ўзининг шеърлари, ўланлари, поэмаларида халқни илм-маърифатга, инсонийликка, меҳнатни севишга, касб-ҳунар эгаллашга даъват этди. Унинг «Йигитлар, ўйин арзон, кулги қиммат», «Қиз сўзи», «Илм топмай мақтанма», «Оч киши тинчланарми, тўймагунча» каби шеърлари шулар жумласидандир. У ўзининг 45 та катта-кичик ҳикоячалардан ташкил топган «Насихатлар»ида дунёда инсон инсонни севмасдан, дўст орттирмасдан яшай олмайди, деб таъкидлайди. «Ҳаётда инсоннинг муқаддас бурчларидан бири дўст-ёр орттирмоқликдир. Дўст ўзгаларга яхши муносабатда бўлсанг

ва қўлингдан келганча яхшилик қилсанг, меҳр-оқибат кўрсатсанг ортади ва кўпаяди, сен кимга дўстлик қилсанг, у ҳам сенга дўстлик қилади: сенга нисбатан ишончи, меҳр-муҳаббати ошади. Агар дўстим кўп бўлсин десанг, ҳеч кимга душманлик қилма, ўзгалар ичида ўзингга оро берма, мақтанма ва ўзингни бировдан ортиқ санама»¹.

Абай ўз асарларида инсон шаънига тўғри келмайдиган, одамни ерга урадиган хислатларни дилозорлик, нодонлик, журъатсизлик, танбалликни кескин фош этади. Бу ҳақда у шундай деб ёзган эди: «Одамзодни хор қиладиган учта нарса бор. Шундан эҳтиёт бўлмоқ керак. Биринчиси нодонлик, иккинчиси эринчоқлик ва учинчиси золимликдир. Нодонлик билимсизлик ва дунёдан беҳабарликдир. Билимсизлик эса ваҳшийликдир. Эринчоқлик дунёдаги мавжуд ҳамма нарсанинг душманидир. Танбаллик, ғайратсизлик, уятсизлик, журъатсизлик, камбағаллик каби нарсаларнинг ҳаммаси шундан келиб чиқади. Золимлик бу инсонликнинг душманидир. Одам золим бўлдики у одамгарчиликдан айрилади, инсон қиёфасини йўқотади ва йиртқич ҳайвонлардан фарқи қолмайди»².

Абай оташин ватанпарвар шоир эди. У «Менинг элим қозоғим», «Бойлар юрар молин ардоқлаб», «Адашганнинг олди йўл» каби шеърларида уруғлар ўртасидаги ўзаро жанжаллардан юрт вайрон, халқ хор-зор бўлганлигини ачиниб, куйиб-ёниб тасвирлайди. Шоир ўзининг «Қозоғим, шўрлик юртим, вайрон юртим» шеърида ноаҳиллик қандай фалокатларга олиб келганлигини моҳирона тасвирлаб, қозоқ уруғларини бирлашишга чақиради, уруғлар ўртасидаги келишмовчиликларни тугатишга ундайди.

Абайнинг ижтимоий-фалсафий фикрларини кенг тарғиб этишда унинг истеъдодли шогирди Шакарим Қудайбердиев (1858—1931) нинг хизматлари алоҳида эътиборга сазовордир.

XIX асрнинг иккинчи—XX асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод этган қозоқ олимлари, жамоат арбоблари, таниқли маърифатчилар Аҳмет Бойтурсунов (1873—1938) Исфандияр Кубеев (1878—1956), Жусупбек Ай-

¹ Абай Қўнонбоев. Танланган асарлар. Ўзбекистон бадий адабиёт нашриёти, Тошкент. 1961, 116-бет.

² Ўша асар. 197-бет.

маутаев (1889—1931), Мағжан Жумабоев (1893—1938) ва бошқалар ўзларининг бадий ва илмий асарларида, маҳаллий халқни саводсизликдан қутулишга, илм-фан, хунармандчиликни эгаллашга қизғин даъват этадилар. Улар янги мактабларни кўпайтириб, маориф, илм-фан, маданиятни ривожлантириш йўли билан аҳолининг билими, сиёсий онгини ошириб минтақада ягона Туркистон республикасини барпо этишни орзу этганлар.

Афсуски, уларнинг кўпчилиги мазкур гоёлари учун шўролар ҳукумати томонидан миллатчиликда айбланиб, қатағон йиллари отиб ташланган.

БЕРДАҚ

Бердимурод Қартабой ўғли **Бердақ** (1827—1900) қорақалпоқ мумтоз адабиётининг ва прогрессив ижтимоий-фалсафий тафаккурининг йирик вакилидир. Бердақ XIX асрда феодал муносабатлар ҳукмрон бўлган, Туркистон чор Россияси томонидан босиб олинган мураккаб тарихий шароитда яшаб ижод этди.

Бердақ бошланғич таълимни ўзи туғилган овулдаги диний мактабда олгач, сўнг Қарақут эшон мадрасасига ўқишга киради. Моддий аҳволи ночор бўлганлиги сабабли мадрасани ташлаб кетади. Ўқишни мустақил равишда давом эттиради.

Бердақ ижодининг чуқур томирлари бор. У қорақалпоқ халқининг тарихи, маданияти, адабиёти, санъати, фалсафасини, халқ урф-одатлари ва миллий қадриятларини севиб ўрганади ва ўзи мансуб бўлган халқнинг сеvimли шоири, файласуфи сифатида майдонга чиқади. Бердақ Алишер Навоий, Ғузулий, Махтумқули асарларини севиб ўрганди. Ниҳоят, у Лутфий, Атоий, Бобур ва бошқа алломаларнинг асарлари, маданий-фалсафий меросларига катта ҳурмат ва сазимият билан қаради. У устозларининг энг яхши, энг илғор анъаналарини қабул қилган, улардаги гўзал фикр-мулоҳазаларни давом эттирган ҳолда асосий диққатини қорақалпоқ халқи оғзаки ижодига, ундаги олийжаноб хислатларга қаратди. Шулар асосида янги фалсафий, ижтимоий-сиёсий гоёларни дадиллик билан кўтариб чиққан шеърлар яратди. Бердақнинг «Излар эдим» шеъри бунга мисолдир.

Бердақ қорақалпоқ халқининг минг йиллар оша бошидан кечирган тарихини, эл-юрт ободончилиги йўлида кўрсатган буюк жасоратию, меҳнатини, моддий

ва маънавий маданиятини, инсон ақл-идроки ва тафаккури меваси бўлган дурдоналарни ўз асарларида мадҳ этди.

Қорақалпоқ халқининг улуг фарзанди Бердақ ўз асарларида тенгҳуқуқлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик ғояларини ифодалади, золимларни фош этди. Бердақ халқнинг бахт-саодати, келажагини орзу қилди, ватандошларини ўз бахти учун курашга чақирди.

Бердақнинг «Халқ учун», «Яхшироқ», «Ёз келарму?», «Солиқ», «Кўрдим», «Бу замонда» сингари ижтимоий-сиёсий тенгсизликни акс эттирган лирик шеърлари, «Хасис экан», «Дод дема», «Тере қайтган», «Хўкизим», «Чиғирим» каби сатирик ва юмористик асарлари, «Омон гелди», «Ойдус бий», «Эрназар бий», «Равшан», «Аҳмоқ пошшо» сингари асарлари қорақалпоқ адабиёти, маданияти ва фалсафасининг бебаҳо намуналаридир.

Бердақ ўзининг «Халқ учун» деб аталган машҳур шеърида халқ учун яхши кунлар келишини, бунинг учун курашиш, қийинчиликлардан қўрқмаслик кераклигини қайта-қайта таъкидлайди.

Бердақ одамларга қарата, «Йигит бўлсанг арслон каби туғилган ўзим демай, ғамхўрлик қил халқ учун» дейди. Шоир сўзини давом эттириб, халққа бор кучини сарфлаб хизмат қилиш учун энг аввало ёмонликни зинҳор ўйламанг, юз ўйлаб бир кесинг, шошма-шошарликка йўл қўйманг, шундагина муродингизга етасиз, дейди.

АҲМАД ДОНИШ

Халқимизнинг туб манфаатларини, озодлик, мустақилликка бўлган интилишлари, орзу-ниятларини ўзида акс эттирган янги ижтимоий-фалсафий маърифатпарварлик Туркистонда XIX асрнинг охирларида пайдо бўла бошлади. Дунёқарашлари ана шу мураккаб, ўта зиддиятли ижтимоий-тарихий шароитларда шаклланган алломалардан бири **Аҳмад Дониш** (1827—1897) дир.

Ватан ишқи ва қайғуси, эл-юрт истиқболи ташвишлари билан ёниб яшаган ажойиб инсон, йирик олим Аҳмад Дониш билими чуқур, ақли тийроқ, дунёқараши ниҳоятда кенг бўлганлиги сабабли замондошлари томонидан «Калла»—«Дониш» деган лақаблар олган.

Аҳмад Дониш астрономия фалсафа тарихига оид кўпдан-кўп асарлар ёзиб қолдирган мутафаккир олимдир. «Бухоро амирларининг тарихи», «Наводирул вақое» Аҳмад Дониш номини дунёга машҳур қилган асарлардир.

Аҳмад Дониш «Наводирул вақое» («Нодир воқеалар») номли машҳур тарихий, илмий-фалсафий асарида оламнинг абадийлиги, ернинг юмалоқлиги, сайёраларнинг ҳаракат қилиб туриши мумкинлиги тўғрисида гапирган. «Ер қимирлаши сабабсиз бўлмайди, дейди у, бунинг сабаби эса ҳароратлик, унинг ер марказидан юқорига кўтарилиши ёки тоғнинг баъзи жойлари бўшашиб кетганлигидир... Ер остида тикилиб, сиқилиб ётган буғларнинг кучи, ҳаракатларидан ўша ерда зилзила пайдо бўлади. Бундай тоғ атрофидаги баъзи жойлар ёрилиб сув булоқлари оқади ёки у ҳароратнинг зарбасидан ер ёрилганда ундан қаттиқ садоли товуш чиқади. Тоғ тепаликларининг оралари ажралиб улардан унгур, тешиклар пайдо бўлади.»

Олим ер ости маъданларининг ҳосил бўлиши ҳақида фикр юритиб, тоғлардаги ҳамма маъданлар ер марказида нам олган иссиқ буғдан пайдо бўлади, деб таъкидлайди. Шунингдек, ой ва Қуёшнинг тутилиш сабабларини ҳам табиатнинг ўзидан қидириш зарурлигини айтиб ўтади. Агар биз билишга интилсак, — дейди бу ҳақда А. Дониш, — ой ва Қуёшнинг тутилиши биз учун билиб бўладиган тушуниладиган нарсага айланади.

Аҳмад Дониш машҳур астрономдир. Астрономияга оид тузган ахборотларида буюк алломалар Муҳаммад Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Умар Хайёмнинг анъаналарини ижодий давом эттириб табиат ҳодисаларини илмий асосда англаш ва изоҳлашга ҳаракат қилди.

С. Айний «Эсдаликлар» китобида Аҳмад Донишнинг йирик астроном, атоқли табиатшунос олим бўлганлигини, унинг ой тутилиши ҳодисасини олдиндан башорат қилганлигига шахсан ўзи гувоҳ бўлганлиги келтирилган.

Аҳмад Дониш Форобий, Низомий-Ганжавий, Алишер Навоий сингари буюк мутафаккирлардек, тенгсизлик бўлмайдиган, дини ва миллатидан қатъий назар одамлар бир-бирлари билан ўзаро дўст, биродар бўлиб яшайдиган, тинч меҳнат билан шуғулланадиган замон-

лар келишини орзу қилди. Ўша замонда урушларга барҳам берилиб, инсон ва унинг қадр-қиммати юксак даражада эъзозланишига астойдил ишонди.

Аҳмад Дониш инсон бахти ва келажагининг асоси меҳнатда дейди. «Агар инсон тақдирга ишониб ишламаса, йўқчиликда, камбағалликда ёки бойликда яшаш учун яратилганман деб сафсата сотса, у янглишади. Бу одам ақлсиздир. Аҳмад Дониш одам ўз ғайрати ва ҳаракати билан мақсадига эриша олади, дейди.

Аҳмад Донишнинг илғор фалсафий ғояларини Фурқат, Муқимий, кейинчалик Садриддин Айний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийлар давом эттирадилар.

ФУРҚАТ

Ўзбек халқи бошқа қардош халқлар ижтимоий-фалсафий фикрларнинг ривожланишида Зокиржон Холмуҳаммад ўғли **Фурқат** (1858—1909) нинг роли ва аҳамияти бошқа мутафаккирларникидан асло кам эмас. Унинг асарларида илгари сурилган илғор ғоялар, фикрлар кўп ва хилма-хилки, Ватанни севиш, унинг ўтмиш тарихи ва маданиятини, тили, адабиёти ва санъатини ҳурматлаш, уларни ўрганиш ҳақида шоирнинг фикрлари ҳамон эъзозли.

Фурқат меҳнаткаш халқни моддий ва маънавий бойликлар ижодкорларини дил-дилидан ардоқловчи ажойиб инсонпарвар шоирдир. Фурқат чор амалдорлари, ва маҳаллий бойларнинг манфаатпарастликлари, халққа ўтказаётган зулм ва ситамларини ўзининг ўтли ҳажвий асарларида очиб ташлайди. Бунга унинг «Туф» шеърини мисол қилиб келтириш мумкин. Шеърда у етим-есирлар ҳақини еб, камбағалларни қон қақшатиб, давру даврон сурган Қўқон баёнларини, Захаров ва Морозов сингари фабрикентларни лаънатлайди.

— Фабрикентлар судхўрликни она сутидан ҳалол билиб, ҳаром-ҳариш пулларга кўшк-айвонлар қуриб, бойлар учун тўйлар базмлар ўтказиб, камбағаллар қонин сўриб айшу ишрат қурганларни Фурқат ўз шеърларида шармандасини чиқаради.

Фурқат асарлари марказида тирик инсон туради. Ўз даври иллатларини қоралаш, адолатсизлик ва зўравонликни фош этиш, одам сарвари ҳисобланган инсон,

манфаатини қўллаб-қувватлаш булар шоир асарларининг асосий ўзагини ташкил этади. Буни унинг шоҳ асарлари қаторидан ўрин олган «Сайдинг қўябер сай-ёд» шеърларида очиқ-ойдин кўрса бўлади: бу шеъри ўша даврдаги ҳақсизликларни, тенгсизлик ва ижтимоий адолатсизликларни, синфий-сиёсий зулмни бадий тас-вирлаш ва рўй-рост фош этишнинг ажойиб намунаси-дир.

Туркистонда чор ҳукумати вужудга келтирган оғир вазият туфайли етук аллома, номдор шоир, атоқли адиб бўлишига қарамасдан Фурқат ўз юртида инсонларча яшаш имкониятига эга бўлолмади. Айшни нодонлар суриб, кулфату азоб-уқубатларни донолар, донишмандлар тортадиган замонда яшашга мажбур бўлганлиги сабабли Фурқат ўз даври ва ижтимоий муҳитидан мурувват кўрмади, эътибордан четда қолди.

Оташқалб шоир тақдир тақозосига кўра бағри қонга тўлиб яшаганлигини «бошида хушбахтлик» бўлмаганлигини, «етим қўзи» каби ночорликда, «дардини ошкора айлай» деса, ҳамдарди йўқлигини очиқ-ойдин ёзганди.

Булар камлик қилганидек, Фурқат ўз азиз Ватанини астойдил севгани ҳолда 18 йил юртидан жудо бўлиб юришга ва ғурбатда жон таслим қилишга мажбур бўлди. 33 ёшида Ватанидан жўнаб кетган шоир умрбод юртига қайтолмади.

Қиндик қони томган, кўз очиб кўрган, авлод-аждодлари ўсиб вояга етган она Ватанидан четланиш, мусофирчилик билан боғлиқ азоб-уқубатларни, маънавий-руҳий изтиробларни қалбига сиғдира олмаган Фурқат аччиқ қисмати ва тақдирига ачиниб, фалакдан шикоят қилиб, ўта таъсирли, инсон қалбини тилка-пора этадиган шеърлар ёзади.

Фигонким, гардиши даврон айирди шаҳсуворимдин,
Ғамим кўп, эй кўнгул, сен беҳабарсан оҳу зоримдин,
Ғуборим ишқ водийсида барбод ўлди андоғким,
Биёбонларда Мажнун тутиё излар ғуборимдин.

Қизил қондир сиришким, заъфарондур чехраи олим,
Мени ким кўрса фарқ этмас хазон бирла баҳоримдин...
Адашган ит каби Фурқат қаён боргум билолмасман,
Қачон бўлғайки, топгаймен хабар ёру диёримдин.

Фурқат ўзининг асарлари ва шеърларида зулмат ўрнига нурни, жаҳолатга қарши маърифатни, бидъатга қарши илм-фан, ақл-идрок ва тафаккурни мадҳ этди. Одамларни эскилик батқоғидан чиқишга илм-фан ва техникадаги янгиликлардан доимий равишда хабардор бўлишга, бунинг учун илмни севишга, бир эмас, бир нечалаб хорижий тиллар ва маданиятларини билишга ундади.

Фурқатнинг «Илм хосияти», «Гимназия», «Виставка», «Нағма», «Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида» ва шунга ўхшаш дoston ва шеърларида турмушга улуг дастийёр бўлган илму фанни, техникани, ҳар-хил ҳунарларни, ихтироларни, мусиқа илмини, чет тилларни, араб, юнон, рус, француз халқлари адабиёти, санъати ва маданиятини билиб олишга чақиради.

Фурқат «Кўнгулларнинг сурури», «Кўрар кўзларнинг нури» бўлган барча ижобий ва фойдали илмларни ўқиб ўрганишни ўз халқига тавсия қилади, чунки уларнинг ҳар қайсиси ўз вақтида даркор бўлади дейди.

Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат ўз даврининг илғор мутафаккири, халқимизнинг маърифатпарвар, халқпарвар, оташин ватанпарвар фарзанди сифатида Ўзбекистон тарихида муносиб ўрин тутди.

МУҚИМИЙ

Ўзбек классик шоирларидан бўлган Муҳаммад Амин Мирзахўжа ўғли Муқимий (1850—1903) ўз ижодини ўзбек халқи тарихида энг мураккаб кунларда бошлади. Муқимий яшаган даврда ўзбек халқи майда-майда хонликларга бўлиб юборилган, бу хонликлар ўртасидаги тинимсиз кураш меҳнаткаш халқни хонавайрон қилиб турган, Туркистон чоризм томонидан қилич кучи билан мустамлака қилинган эди.

Буюк инсонпарвар шоир Муқимий мустамлакачилик шароитида ўзбек халқининг бошига келган фалокатларнинг жонли шоҳиди бўлди. Мустамлакачи жаллодларнинг халққа қилган жабр-ситамларини ўз кўзи билан кўриб, ўз қалби билан чуқур ҳис этиб, уларни асарларида акс эттирди.

Муқимий ўз асарларида ҳаётда рўй берган воқеа-ҳодисаларни бўяб-безаб тасвирламади, балки қандай бўлса шундайлигича, оқни-оқ, қорани-қора деб баён этди.

Бадийй пухталиқ, нуқтаи назарнинг холислиғи Муқимий асарларига хос хусусиятдир. Тилёғламалиқ, ланбардорлиқ унинг табиатига мутлоқ зид.

Ҳокимларга мулозамат қилмаганлиғи, уларнинг куйчиси бўлишни хоҳламаганлиғи, саройдан четда юрганлиғи учун Муқимий ҳеч тақдирланмади, жуда фақирона ҳаёт кечирди. «Менинг хор бўлишимнинг сабаби Фарғона мардуми бўлмаганлиғимда, ўз ватанимни севганимда» деб арз қилганди.

Муқимий ўз юртида бегона бўлиб яшади, ҳақиқатан ҳам мустамлақа қилинган Туркистонда ерли халқ эмас, юртимизни босиб олган истилочилар эъзозланарди, энг катта иззат-икром, эътибор фақат ўшаларга кўрсатиларди. «Муқимий, Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор» деганда шоир ана шуларни назарда тутганди.

Муқимийнинг бутун меҳр-муҳаббати камбағал халқ томонида эди. У ўзининг ўткир сатирик шеърларида халқнинг аянчли аҳволини, иккиёқлама зулм остида халқ бошига тушган кулфатларни тасвирлади, халқ билан баб-баравар эзилди. Ўз замонининг йирик файласуф шоири бўлган Муқимий асарларининг ўткир тиги чор амалдорлари ҳамда маҳаллий бой ва амалдорларга қарши қаратилган эди.

Шу нуқтаи назардан Муқимийнинг «Танобчилар» деган асари катта аҳамиятга эгадир. Асарда Муқимий ҳар йили қишлоққа чиқиб, ерларни қайтадан ўлчайдиган, ер эгаларига тавон пули-ўлпон чиқарилишига сабабчи бўладиган, халқдан кўп миқдорда пора оладиган ва пора бермаганларнинг оз ерларини кўп кўрсатиб, уйларини куйдирган тўраларнинг қилмишларини фош этган. Жуда катта ижтимоий маънога эга бўлган «Танобчилар» Муқимий қаламига мансуб асарлар орасида энг сараларидан биридир.

Муқимий фақат Қўқон ва Фарғона водийсидагина эмас, балки Туркистоннинг ҳамма жойида оддий меҳнаткаш инсоннинг аҳволи ночор, толеи паст, иқболи нигун, эрк ва ҳуқуқи поймол этилганлигини ўз кўзи билан кўрди, матбуотда ўқиб, одамлардан эшитиб, билиб олди. Уларнинг ҳаммасини асарлари, ғазаллари, шеърларида бадийй ифодалашга ҳаракат қилди. Унинг «Саёҳатнома» асари шу жиҳатдан диққатга сазовордир.

Фарғона водийсида Муқимий бориб кўрмаган, суҳ-

бат қуриб, одамлар аҳволидан бохабар бўлмаган бирон-та ҳам қишлоқ қолмаган ҳисоб. Бунга «Саёҳатнома» да тилга олинган Ўлтарма, Дўрмонча, Олтиариқ, Бешариқ номли ўнлаб қишлоқлар, Ҳожи Исо, Қози Ғози ва бошқа мингбошию сўфиларнинг исм-шарифлари келтирилганлигини далил тариқасида эслаб ўтиш kifоя.

Муқимий кўриб чиққан юрт хароб, эл оч-яланғоч, қишлоқлар эса қолоқлик, нодонлик, масканига айланиб қолган эди. Оқибатда Муқимий «олам қурилган дор экан», деган хулосага келади. Шу қолоқлик, оч-яланғочлик, қашшоқликнинг асоси ижтимоий тузумда, мустамлакачилик истибдоди ва маҳаллий амалдору-бойларнинг инсофсизлигида эканлигини «Саёҳатнома»да Муқимий томонидан шама қилиб ўтилади.

Муқимийнинг энг катта хизмати ва жасорати шундаки, у халқни эзиб келаётган бой ва судхўрларнинг, мустамлакачи амалдорларнинг, заводчи корчалонларнинг, дин арбобларининг алдамчилиги, қаллоблиги ва фирибгарлигини дадиллик билан фош этган, ҳақиқатни айтишдан тап тортмаган.

Муқимий асарларида халқ манфаатини астойдил ҳимоя қилади, феодал тузум иллатларини, ҳукмрон синфлар кирдикорларини очиб ташлайди, келажакка умид билан қарайди. Унинг «келар охир сени ҳам йўқлагудек бир замон яхши», деган эзгу умид ва ишонч билан тўла фикри ҳануз халқ дилида янграб турибди.

Муқимий ижодининг муҳим фазилатларидан бири унинг ўз услуби ва умумий руҳи билан халқчиллиги ва халқ маънавий ҳаётига сингиб кетганлигидир. Шу жиҳатдан Муқимий ҳақиқий халқ шоиридир.

ЗАВҚИЙ

Убайдулла Солиҳ ўғли Завқий (1853—1921) ўзининг илғор маърифатпарварлик ғоялари билан ўзбек халқи маданияти тарихи, фалсафий, ижтимоий-сиёсий тафаккури ривожига алоҳида ўрин тутди. Убайдулло Завқий эски мактабда ўқиб юрган пайтларидаёқ косиб отасига ёрдам бериб, унинг ҳунарини ўрганади. Отаси камбағал бўлишига қарамай Завқийни 1870—1871 йилларда Қўқондаги «Мадрасаи Олий»га ўқишга беради. Завқий мадрасада тўрт йил таҳсил кўради.

Завқийнинг дунёқараши шаклланиши, ижтимоий-

фалсафий тафаккури ривожланишида Шарқ халқларининг ўтмиш маданияти, тарихи муҳим аҳамият касб этди. У авлод-аждодларимизнинг бир неча минг йиллар давомида яратиб келган ижтимоий-фалсафий фикри ва маданиятининг ютуқларини ўзлаштирди ва янги ғоялар билан бойитди. Завқий, Лутфий, Навоий, Жомий, Фузулий, Бедил ва бошқа мутафаккирларнинг асарларига катта ҳурмат ва қизиқиш билан қаради. Ҳофиз, Маҳмур, Гулханий асарларидан кўп баҳраманд бўлди, ижодий анъаналарини давом эттирди.

Завқий ўз замонидан, ўзини ўраб олган ижтимоий муҳитдан, ҳоким*гуруҳ ва мартабали шахслардан, уларнинг разилликларидан фарёд солади, бу кунлар тезда ўтиб кетишини бундай қисмат, бундай аянчли аҳвол халқ бошида абадий қолмаслигини башорат қилади. Унинг «Ажаб эрмас» радифли шеъри бу борада ибратормуздир. Шоир ажойиб шеърида «мунаввар заминда бир офтоб ўлса, ажаб эрмас, қариган чоғида Завқий хубоб ўлса ажаб эрмас», деб ёзади ва келажакка умидворлик билан қарайди.

Шундай қилиб маърифатпарвар Завқий бошқа тараққийпарвар шоирлар билан ҳамкорликда ўзбек адабиётида демократик йўналишнинг шаклланиши учун курашди ва зўр ижодий натижаларга эришди.

АВАЗ ЎТАР

Аваз Ўтар 1884—1919/ эл суйган шоир сифатида халқ орасида маълум ва машҳурдир. У Хивада таваллуд топди, ёшлик кезлариданоқ фан, санъат, адабиётга қизиқди. Навоий, Лутфий, Фузулий, Мунис, Комил, Огаҳий каби адибларнинг илмий, адабий-фалсафий меросларини катта қизиқиш билан ўрганди. Натижада у жуда эрта Хоразм воҳасининг номдор шоири бўлиб танилди.

Аваз Ўтарнинг «Халқ», «Уламоларга», «Сипоҳийларга», «Ҳарб ваҳшийлари», «Мактаб», «Тил», «Хуррият», «Фирдавсий халқим», «Топар экан қачон» каби шеърий асарларида унинг маърифатпарварлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик ва демократик ғоялари моҳирона ифодаланган.

Аваз Ўтар ўзи яшаган хон тузуми давридаги иллатларни танқид қилади. Халқнинг аҳволи ва унинг келажаги тўғрисида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этишдан

заррача чўчимайди. Унинг «йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ, зулм тиғи бирла бўлган бағри юз минг пора халқ», деган сатрлари ўша замонда ҳоким бўлган разил ижтимоий кучлар устидан, уларнинг жирканч ишлари устидан чиқарилган айбномадек эшитилади.

Ватанпарвар, халқпарвар шоир миллатни маърифат орқали жаҳонда ҳар томонлама ривожланган эллар қаторига олиб чиқишни истайди. Узининг бу ғоясини шеърларида акс эттиради.

Жамият равнақи, халқнинг билимли, маърифатли ва маданиятли бўлишида ўз она тилидан ташқари бошқа тилларни ҳам билиш зарурлигини, болаларни илму фанга йўллаб юбориш муҳимлигини алоҳида таъкидлайди.

Аваз Утар «Мактаб» номли шеърида мактаб очиш орқали халққа билим, маърифат бериш ишига ҳар бир инсон қўлидан келган ҳимматини аямаслиги керак, дейди. Чунки, унинг фикрича «мактаб миллат вайроналигини тугатиб, уни обод қилиш, одамларни ғам-қайғудан озод этиш» йўлларида биридир.

Аваз Утар ҳар доим меҳнаткаш халқ томонида туради. Адиб томонидан таъкидланишича, илм-маърифатли бўлган киши онгли, ақл-идрокли бўлади, айни чоқда, маърифат, озодлик душманларига қарши онгли тарзда курашувчи даражасига кўтарилади.

Аваз Утар маърифатпарвар, миллатпарвар шоир сифатида халқ оммасининг бахтиёр кунларга етишига Ватанимизда ҳуррият, озодлик, эрк қуёши барқ уришишига астойдил ишонади. «Бор умидим: тездан бўлгуси ҳуррият куни, Эй Аваз, қолмас булут остида доим офтоб», — дея ундан дарак беради.

АЙНИЙ

Садриддин Айний /1878—1954/ ўзбек ва тожик халқлари маданияти хазинасига бебаҳо дурдоналар қўшган атоқли адиб, заковатли олим, Шарқ илм фани ва маданияти тарихи, фалсафасининг йирик билимдонидир.

Садриддин Айний 1878 йилда Бухоранинг Ғиждувон туманига қарашли Соктаре қишлоғида деҳқон oilасида туғилди. У Бухоранинг «Мир Араб», «Ҳожи Зоҳид», «Бадилбек», «Кўкалдош» мадрасаларида ўқиб юрган пайтларида Аҳмад Донишнинг асарлари ва илғор ижтимоий-сиёсий, фалсафий ғоялари билан танишади. Аҳмад Донишнинг машҳур «Нодир воқеалар» асари

Айнийнинг дунёқарашида маълум бурилиш ясайди, унинг илм-маърифатга муҳаббатини беҳад оширади. Айний ижтимоий тафаккурда Аҳмад Дониш йўлидан бориб, унинг халқпарварлик ва маърифатпарварлик ғояларини давом эттиради.

Айний ўзининг «Қисқача таржимаи ҳоли»да ёшлик пайтидан бошлаб Саъдий, Ҳофиз, Навоий, Фузулий, Бедил шеърларини севиб ўқиганлиги ва ёдлаб олганини, уларнинг оҳанги мафтун этиб, завқлантирганлини қайд этиб ўтган.

Садриддин Айний фаолиятининг дастлабки палласи ўта зиддиятли даврга, халқ амир ва беклар зулмидан қон қақшаган замонга тўғри келди. У илғор маърифатпарварлик ғоялари учун амир амалдорларининг бир неча бор тазйиқига учради, қамоққа ҳам олинди, ҳатто амир томонидан етмиш беш таёқ жазога ҳукм қилинди.

С. Айний умр бўйи ўз устида тинмай ишлади. Уни кўрган, билган, шахсан мулоқатда бўлган замондошлари, дўстлари, шогирдлари ҳамкасбларининг ёзиб қолдирган хотираларида айтилишича, Садриддин Айнийнинг китоб мутолаа қилмасдан, ниманидир ёзмасдан, қўлида қалам ушлаб фикрламасдан турган пайти ҳеч қачон бўлган эмас. Унинг «Бухоро инқилоби тарихига материаллар», «Манғит амирлари тарихи», «Одина», «Дохунда», «Қуллар», «Эски мактаб», «Судхўрнинг ўлими», «Етим», «Эсдаликлар» каби асарлари дунёнинг кўп тилларига таржима қилинган. Садриддин Айнийнинг «Қуллар» романи айниқса машҳурдир.

Романнинг бош қаҳрамони халқ, меҳнаткаш халқ фарзандларидир. Асарда турли тарихий шароитда яшаган уч авлод намояндалари қиёфаси кўз ўнгимизда гавдаланади. Уч авлоддан биринчиси қуллар Раҳимдод, Ашур, Гулсум, Фарҳод, Ризоқуллар бўлса, иккинчиси уларнинг болалари Эргаш, Сафарқул, Қулмурод, Ҳайдарқуллардир, Хасан, Фотима ва бошқаларни Айний асарда учинчи, янги авлод кишилари сифатида тасвирлаган.

Асарда Раҳимдод (Некқадам) биринчи авлодга мансуб ижобий образ сифатида тасвирланган. Уни Абдураҳмонбой қирқ тиллога қул қилиб сотиб олади. У бойнинг даргоҳида не-не азоб-уқубатларга гирифтор бўлади. Қанчалик қийналмасин ҳаммасига чидайди, «тақдир»га кўникиб яшайди. Лекин бойнинг бошқа қуллари

Раҳимдодга ўхшаб яшашни ўзларига эп кўрмайдилар, жабр-ситамларга кўникмайдилар.

Бу қулларнинг ўша тузум, ўша муҳитга, Амир Ҳайдар, Абдурахмонбой, Қилич халфа, Набиполвон сингари қул жаллодларига қарши исёни, зулмга қарши туғёни эди.

Садриддин Айний инсонпарвар, халқпарвар мутафаккир сифатида қулларнинг озод бўлишини умуман қуллик тузуми бўлмаслигини инсон зоти ҳамма жойда барча даврларда озод, эркин, мустақил тўла ва тенг ҳуқуқли бўлиб яшаш зарурлигини фақат «Қуллар»да эмас, бошқа асарларида ҳам катта завқ-шавқ билан баён этди.

ҲАМЗА

Аҳмад Дониш, Муқимий, Фурқат, Садриддин Айний сингари халқпарвар, маърифатпарларнинг ижтимоий-фалсафий фикрларини ижодий давом эттирган ва янги ғоялар билан бойитганлардан бири **Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий** (1889—1929) дир. У ёшлигиданоқ даврнинг даҳшат ва фожиасини ўз кўзи билан кўрди. Ҳамза ўзи яшаётган жамиятни зиндон, ундаги ҳаётни эса жаҳаннам деб атаган эди. Ҳамза чор ҳукумати мустамлакачилик сиёсатининг жабр-ситам ва барча қабоҳатларини ўз бошидан кечирди.

Ҳамза ўз олдига қўйган мақсадига эришиш учун тинмай ҳаракат қилди. Билими ва онгини ошириш йўлида ўз устида астойдил шуғулланди. Шарқ адабиёти, санъати, маданиятини катта қизиқиш билан ўрганди. Алишер Навоий асарларини тинмай мутولاа қилди. Қўқонда ишлаган тараққийпарвар рус ўқитувчиси Орлов билан дўстона муносабатда бўлиб, ундан рус тили ва адабиётини ўрганди.

Ҳамзанинг ташаббуси билан Қўқонда янги усулдаги мактаб очилиб, унга камбағалларнинг болалари, етим ва бошпанасиз болалар жалб этилди.

Ҳамза инсон феъл-атворининг шаклланиши ва ривожланишида ижтимоий муҳит ва таълим тарбия катта ўрин тутади, деб ҳисоблаган. Ижтимоий тенгсизликнинг асосий сабаби саводсизликда деб билганлиги учун Ҳамза камбағалликдан, аянчли ва кулфатли ҳаётдан қутулишнинг энг яхши йўли маориф-маърифатдадир, деб ишонади.

Ҳамза халқни илмли, маърифатли қилишда мактаб-

нинг аҳамияти катта эканлигини тушуниб етди, унинг фикрича, «мактаб миллат, макони гавҳар ёқутнинг қони мактаб бўлмаса битар миллатнинг ному нишони».

Ҳамза 1914 йилда ёзган шеърларидан бирида, «ҳар муроду мақсадинга етмоқ истарсан мурод, кўз очиб бедор бўл, даркор илм, даркор илм», «илм иста, илм иста илм истагил зинҳор илм», деб, одамларни ғафлатда қолмасликка даъват этганди.

Хотин-қизларнинг озодлиги, эрки, тенг ҳуқуқлиги, бахт-иқболига алоҳида эътибор бериш Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг энг асосий хизматларидан биридир. Шарқ адабиёти ва маданияти тарихида Алишер Навоийдан кейин хотин-қизлар масаласига Ҳамзачалик катта ҳурмат ва самимият билан қараган ижодкорни учратиш қийин.

Ҳамза асарларида очиқ-ойдин айтилишича, хотин-қизлар ўзларининг гўзал инсоний фазилатлари, хулқ-атворлари, ибо ва ҳаёси оддийлиги ва камтарлиги, одоб-ахлоқи ва маданияти, маънавияти, меҳнатсеварлиги ва тиришқоқлиги билан ижтимоий тараққиётга кўмак беради, миллат халқ ва Ватаннинг истикболига ижобий таъсир кўрсатади. Ҳамза жамиятнинг келажаги, халқнинг маданияти ва маънавиятининг қандайлиги, Ватаннинг иқболи ва истикболи инсониятнинг ярмини ташкил этадиган хотин-қизларга қанчалик эътибор берилганлиги, уларга кўрсатиладиган иззат-иқром ҳурмат ва мурувватга, яратиб бериладиган шарт-шароитларга қараб белгиланади, деган илғор ғояларга содиқ қолди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўзининг шеърляти ва драматургиясида «Бой ила хизматчи» ва «Турсуной марсияси»да «Эркингни қўлдан берма!», «Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қўрбонлари», «Тухматчилар жазоси», «Бурунги қозилар ёхуд Майсаранинг иши», «Паранжи сирлари» ва бошқа қатор асарларида Шарқ хотин-қизларининг порлоқ истикболи муаммосига етук адиб ва мутафаккир сифатида қайта-қайта мурожаат қилди.

«Келди очулур чоғи» деб бошланадиган гўзал шеърни ҳеч бир иккиланмай Ҳамзанинг хотин-қизларга хитобномаси, деб аташ мумкин. Шеърда Ҳамза хотин-қизларни мактаб, анжуман бориб, фикрини очиб, илм-фан тифи бирла жаҳл бағрини қон қилишга, сояларда сарғайган юзларни гулгун қилиб, аҳли донишлар базмини гулистон қилишга даъват этади.

Ҳамза ўз Ватани билан фахрланган, Ватани ишқи

ва ташвишида куйиб-ёнган, Ватани учун бутун борлигини, зарур бўлса тан ила жонини фидо қилишга тайёр турган инсондир. Фикримизча, Ҳамзанинг «Ватан бизни жисм ичра ширин жонимиз, ватан бизни юракдаги иссиқ қонимиз, ватан бизга қимматдур гавҳар инжудан, ватан бизни ҳар шайдин чин суйгонимиз» деган сатрлари буни яққол исботлайди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий асарлари оптимизм, келажакда умидворлик руҳи билан лиммо-лимдир. Халққа, унинг порлоқ келажагига ишонган Ҳамза бир кун келиб халқ озод бўлишини, ўз тақдирини ўз қўлига олишини қарға-қузғунлар қишлаган «эски турмуш боғлари» ўрнида ёш кўнгуллар яшнайдиган «янги турмуш боғлари» муқаррар равишда вужудга келишини башорат қилди.

Хуллас, маданий-маънавий қадриятларимизнинг ижодкорлари, яратувчилари бўлган Марказий Осиё мутаффақирлари буюк кашфиётлар қилиб, жаҳон фалсафаси ва маданиятини ривожлантиришга бебаҳо ҳисса қўшдилар. Уларнинг катта илмий, тарбиявий аҳамиятга эга бўлган маданий-маънавий мероси халқимизнинг буюк ифтихоридир.

3. МИЛЛИЙ МАДАНИЙ ҚАДРИЯТЛАР — ЖАМИЯТИМИЗ МАЪНАВИЙ ПОКЛАНИШИНИНГ ЗАМИНИ

ШАРҚОНА МАДАНИЙ-МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗНИНГ ТИКЛАНИШИ — ТАРИХИЙ АДОЛАТНИНГ ТАНТАНАСИ

Президентимиз И. А. Қаримов таъкидлаганидек, «мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилгани ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди»¹. Натижада халқимиз сиёсий мустақиллик ва озодликни қўлга киритгач, ўз тақдирининг чинакам эгаси, ўз тақдирининг ижодкори, ўзига хос миллий маданиятнинг соҳибига айланди.

Истиқлол диёримизнинг улуғ фарзандлари, буюк сиймоларининг номларини фахру ифтихор билан тилга олишга, таваллудларини умумхалқ тантанаси сифатида

¹ И. Каримов. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент. «Ўзбекистон», 1997, 137—138-бетлар.

кенг нишонлашга, уларнинг асарларини она тилимизда чоп этиб, халқимиз маънавий камолатини таъминлашга қулай имкониятлар юзага келтирди. Шунингдек, мустақиллик собиқ ижтимоий-сиёсий тузум ҳукмронлик қилган йиллардаги халқимиз тарихига, маданиятига бирёқлама ёндошишдек ижтимоий иллатдан онгимизни холи этди.

Мустақиллик бизнинг миллий-маънавий илдизларимиз нақадар теран, нақадар бақувват эканлигини очиқ-ойдин кўрсатиб берди.

«Биз, — дейди И. Каримов, — бошқаларни камситиш ниятидан йироқмиз. Аммо бугунги айрим салтанатлар аҳли қабила-қабила бўлиб яшаган замонларда бизнинг муборак заминимизда илму фан барқ уриб яшнаган, табиий илмлар, хусусан, тиббиёт, математика, астрономия каби фанлар мадрасаларда ўқитилгани, илмий академиялар ташкил этилиб, мағрибу машриққа ном таратганини эсласак ва бундан ҳар қанча ғурурлансак арзийди»¹.

Мазкур асарнинг олдинги саҳифаларида келтирилган маълумотлар шундан далолат берадики, ўлкамиз олимлари нафақат табиий илмлар, балки ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасида (жумладан, фалсафа, мантиқ, ҳуқуқшунослик, санъатшунослик, тарих ва ҳоказолар) ҳам ўзларининг илмий мактабларини яратиб жаҳон маданиятини ривожлантиришга салмоқли ҳисса қўшиб келганлар.

Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавияти, адолатпарварлик, маърифатпарварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланиб келган. Эндликда бизнинг вазифамиз ана шу анъанани янада тараққий эттириб ўз халқимиз тафаккурига мос, тушунарли ва яқин бўлган Шарқ фалсафаси билан бир қаторда ислом таълимотидан ҳам бекаму кўст фойдаланмоғимиз лозим.

«Бизнинг келажаги буюк давлатимиз, — дейди И. Каримов, — ана шу фалсафага уйғун ҳолда, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳовуддин Нақшбанд, Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари му-

¹ И. Каримов. Истиқлол ва маънавият; 96-бет:

тафаккир аждодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим».¹

Дарҳақиқат, ислом таълимоти минг йиллар мобайнида халқимиз яратган бой маданий ва мафкурафий меросдир, унинг жамиятимиз тараққиётидаги ижобий ролини асло инкор этиб бўлмайди. Академик Иззат Султон таъкидлаганидек, «Диний эътиқодларга кенг йўл очилган, дин бизнинг маданиятимизнинг ажралмас қисми бўлиб қолган бугунги кунда бизга диний эътиқод билан суғорилган, оллоҳни танишга асосланган ахлоқ зарур. Халқимизнинг бутун тарихи мобайнида ишланган, асрдан-асрга бойитиб ва мукаммаллаштириб борилган ахлоқ бугунги ва келажакимиздаги ахлоқий қондаларимизга асос бўла олади»².

Мустақиллик бизга маънавий мулкимизни, тарихимизни, улуғ боболаримиз руҳини шод этиш имкониятини қайтариб берди. Истиқлол туфайли тарихимизга муносабат ижобий томонга ўзгарди.

Бугунги кунда улуғ бобокалонларимиз Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳовуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубронинг инсонни маънавий етукликка чорловчи диний, ахлоқий ва ҳуқуқий ҳикматлари қайтадан жаранглай бошлади.

Авлод-аждодларимиз тарихи тикланаётганлиги мустақиллигимизнинг ажойиб самарасидир. Халқимизнинг кечмиш тарихи ва ҳаётини акс эттирган асарларнинг ўз она тилимизда нашр этилаётганлиги қувончимизга қувонч қўшмоқда.

Эндиликда ўтмишимизнинг кўпгина саҳифалари ҳужжатлар, қўлёзма материаллари, биринчи манбалар асосида ёритилмоқда. Тарихий ҳақиқатлар асл манбаларга таяниб тикланыпти.

Буларнинг ҳаммаси тарихий адолатнинг буюк ғалабаси, тантанасидир.

ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЖАМИЯТИМИЗ МАЪНАВИЙ ПОКЛАНИШИДАГИ РОЛИ

Мустақиллик шарофати билан тикланиб, қаддини ростлаётган, тўхтовсиз ривожланиб бораётган миллий

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., 1995, 9-бет.

² Иззат Султон. Баҳовуддин Нақшбанд абадияти. Т., 1994., 81-бет.

маданиятимизнинг жамиятимиз тараққиётини тезлаштириш, инсонни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш ва камол топтиришда ўрни бениҳоя каттадир.

Жамиятимизда рўй бераётган маънавий юксалиш, инсоннинг ахлоқий, ғоявий, сиёсий камолоти мамлакатимизда амалга оширилаётган миллий уйғониш жараёнлари билан узвий алоқадорликдадир.

Инсоннинг маънавий-ахлоқий камолоти ниҳоятда кенг, кўп қиррали, мазмун моҳияти жиҳатдан чуқур бўлиб, ўз ичига жуда кўплаб соҳаларни қамраб олади. Шуларнинг ичида марказий ўринни дунёқараш масаласи эгаллайди.

Буюк аждодларимиз томонидан яратилган юксак маданият ва илмий кафшиётлар жамиятимизнинг олий қадрияти бўлган — инсоннинг дунёқарашини шакллантириш ва ривожлантиришда катта аҳамият касб этади. Маълумки, дунёқараш — бу кишиларнинг олам ва унинг ўзгариши, ривожланиши ҳақидаги илмий, фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний ва ҳоказо қарашлари ва тасаввурлари мажмуасидан иборат. Демак, дунёқараш олам ҳақидаги яхлит, умумлаштирилган билимлар тўпламидир. Кишилар теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида қанча кўп маълумотга, билимга эга бўлсалар уларнинг дунёқарашини ҳам шу даражада мукаммал ва пухта бўлади.

Дунёқарашнинг яна бир муҳим томони шундан иборатки, у инсонни қуршаб туран воқеликни англаш, тушуниш билан бир қаторда уни баҳолаш ҳамдир. Илмий билимлар дунёқараш таркибига қўшилиб баҳолангач, инсоннинг теварак-атрофидаги ижтимоий ва табиий реалликда бевосита, амалий йўл тутиш мақсадига хизмат қилади. Бундан кўриниб турибдики, дунёқараш инсоннинг воқеликдаги ўз ўрни ва ролини белгилаб берадиган онгли равишда тўпланган, изоҳланган ва баҳоланган билимлар мажмуасидир.

Дунёқараш таркибига кишиларнинг оламини билиш ва баҳолашга оид бўлган ишонч ва эътиқодлари, ният ва мақсадлари, орзу-умидлари, улар фаолиятига маълум йўналиш берувчи барча қадриятлар ҳам киради.

Мифологик, диний, фалсафий дунёқараш — ижтимоий борлиқнинг инъикоси бўлиб, у муайян тарихий даврда инсоният яратган билимлар даражасига ҳамда ижтимоий тузумга боғлиқ бўлади.

Инсон фаолиятида илмий-фалсафий дунёқараш асосий роль ўйнайди. Унинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у кишиларга табиат, жамият, инсон тафаккури ривожланишининг умумий қонуниятлари, ҳақида яхлит маълумот беради. Шу билан бирга у инсонни қуршаб турган моддий оламни билиш мумкинлигини, материянинг доимо ҳаракатда ва ривожланишдалигини таъкидлайди. Фалсафий дунёқараш асосида кишилар объектив оламдаги ҳамма нарс ва ҳодисалар, жараёнлар ўзидан бошқа нарсалар билан ички, зарурий муҳим алоқадорликда, таъсир ва акс таъсирида эканлигини чуқур англаб оладилар.

Кишилар дунёқарашини шакллантиришда, уларда табиат, жамият, инсоннинг келиб чиқиши, ривожланиши ҳақида тасаввурлар ҳосил қилишда Марказий Осиё мутафаккирлари томонидан яратилган илмий-фалсафий мерос битмас-туганмас, бойлик хазинаси ҳисобланади. Ундан унумли ва самарали фойдаланиш ҳозирги вақтда мустақил жамиятимизнинг олдида турган долзарб вазифасидир.

Фалсафий дунёқараш нарс ва ҳодисаларни инсон онгида яхлит акс эттириш билан бир қаторда у кишиларнинг тафаккурлаш маданиятини, ички маънавий дунёсини шакллантиради, уларни маънавий камол топтиришга ёрдам беради.

Фалсафий дунёқараш кишиларга хос бўлган ростгўйлик, поклик, инсонпарварлик, ватанпарварлик каби олижаноб фазилатларни, ахлоқий нормалар ва қадриятларни мужассамлаштиради.

Фалсафий дунёқараш асосида кишилар жамиятнинг табиат билан узвий бирлиги, инсон ва инсоният тақдирининг муштараклиги, турли-туман халқлар маданиятининг хилма-хиллиги ва бирлиги ҳақида ишонч ҳосил қилади.

Марказий Осиё мутафаккирларининг фикрича, барча инсонларга хос бўлган олижаноб фазилатлар энг аввало файласуфларда ўз аксини топмоғи лозим.

«Файласуфларнинг хулқ-атвори, ахлоқи ҳам ўз касбига лойиқ бўлиши керак. Шунингдек, ўз халқининг раъйини ва ўз халқда бўлган энг яхши урф-одатларни қаттиқ тутган бўлиши керак.

Файласуф бўлмоқчи бўлган одам ўз ахлоқи ва хислатлари билан бу айтилган шартларга жавоб бера олса, шундан кейин у фалсафа билимини ўрганишга

ва уни бошқаларга ўргатишга киришуви мумкин»¹, — деб ёзади Форобий.

Инсон маънавий камолотининг энг муҳим кўриниши ва зарур шартларидан бири сиёсий маданиятнинг ўсиб боришидир. Агар ҳар бир миллат вакилида, ҳар бир инсонда юксак сиёсий онг, сиёсий билим ва маданият, сиёсий зийраклик бўлмаса мустақиллик барқарор бўла олмайди.

Сиёсий маданият ўзида ҳалоллик ва покликни, ишчанлик ва узоқни кўзлаб иш тута билиш фазилатларини мужассам этган одамларнинг ғоявий-сиёсий етуқлиги, назарий билимларни истиқболни ёрқин тасаввур этган ҳолда амалда қўллай билиш, кун тартибидаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва мафқуравий муаммоларни кенг миқёсда ҳал этиш маҳорати демакдир. Сиёсий маданият, айтилганлардан ташқари, инсондаги фаоллик ва ташаббускорликни, юксак ахлоқийлик, қатъий иродалик, хушмуомалалик, зийраклик, узоқни кўра билишни ҳам ўз ичига олади.

Шарқ мутаффақирлари жамиятни илмий асосда бошқариш масалаларига катта эътибор бериб келганлар. Жумладан, Форобий, Беруний Юсуф Хос Ҳожиб, Амир Темур, Улуғбек, Навоий ва бошқаларнинг асарларида давлатнинг тузилиши, унинг ички ва ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари, давлат раҳбарларининг хусусиятлари бўйича муҳим маълумотлар берилган. Уларни синчиклаб ўрганиб, ҳаётга ижобий таътиқ этиш мустақил давлатимизнинг сиёсий асосини янада бақувват қилишда катта замин бўлиши шакл шубҳасиздир.

Мустақиллигимиз олдида турган муаммоларни, миллий истиқлолимизнинг назарий масалаларини юзаки билишни, уларнинг туб моҳиятига тушунмаслик ва сўзда шунчаки қайд этишни сиёсий онглилик ҳам, сиёсий маданият ҳам деб бўлмайди. Назарий билимлар мустақилликнинг амалий масалалари билан боғланган, ҳар бир инсоннинг иймон-эътиқодига айлانгандагина фаолиятнинг асоси бўлиб юзага чиқади.

Юксак сиёсий билим ва маданиятга, иймон-эътиқодга эга бўлган инсон жамиятимиз, давлатимиз, халқимиз ва миллатимизнинг энг катта бойлиги ҳисобланади.

¹ *Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри, 184-бет.*

Маънавий баркамоллик ҳуқуқий онгни ҳам ўз ичига олади. Инсон муайян жамиятда яшар экан, унинг ахлоқ-одобини шаклланиши мавжуд ҳуқуқий мезонлар билан боғланмоғи керак. Инсондаги фаоллик у хоҳлаган ишни қила беришдан иборат эмас. Фаоллик жамият қабул қилган қонун ва қондалар чегарасида бўлмоғи зарур.

Жамият қабул қилган қонунларни ҳурмат қилиш, унга асосланиб иш кўриш, ҳуқуқий қондалар ва мезонларнинг бузилишига йўл қўймаслик маънавий камолот, ахлоқий поклик белгисидир.

Инсон ҳуқуқий маданиятининг даражаси унинг ҳуқуқий билими ва савияси қабул қилинган қонунлар сони билан эмас, балки ўша қонунларнинг барча соҳаларда тўла ижро этилиши билан белгиланади.

Президентимиз томонидан алоҳида таъкидланганидек, «Ҳуқуқий маданият даражаси фақатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас. У қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсунуш маданияти демакдир. У — одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдир. Ҳуқуқий маданият дегани — турли можароларни ҳал қилишда қонунга хилоф кучлардан фойдаланишни рад этиш демакдир»¹.

Инсонда ҳуқуқий онг ва маданият ўз-ўзидан шаклланимайди. У жамиятда, оилада, жамоатчилик ўртасида таълим-тарбия натижасида шаклланади.

Таълим-тарбия олдида турган асосий мақсад ёш авлодга аجدодларимизнинг доно тажрибаларини сингдириш, инсоний фазилатларни шакллантириш ва ривожлантириш, ватан ва миллат олдидаги бурч ва масъулиятни ҳис қилишга ўргатиш, қонунларга риоя этиш хислатини қарор топтиришдан иборатдир. Бу борада ҳам Шарқ фалсафаси ва ислом таълимотидан унумли фойдаланмоғимиз лозим, чунки аجدодларимиз томонидан қонунга риоя қилиш, унга бўйсунуш каби масалалар чуқур ва атрофлича ишлаб чиқилган. Бунга ислом таълимотининг дурдонаси ҳисобланган «Шариат» ва «Ҳидоя», Амир Темур «Тузуқлари» ва

¹ И. Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. 29-бет.

бошқа манбалар, ҳуқуқ масаласига оид фикр-мулоҳазалар мисол бўла олади.

Маданиятнинг инсон маънавий-ахлоқий камолотидаги аҳамияти айтиб ўтилганлардангина иборат эмас. Ўз эркини қўлга киритган мамлакатда **миллий онг, миллий бирдамлик туйғусини** қарор топтириш жуда муҳим. Мустақиллик, давлатнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучлари бўлгани ҳолда етук миллий онг бўлмаса эркинлик, ҳурриятни қўлда ушлаб туриш беҳад мушкуллашади.

Маънавий баркамол инсон ўзига лойиқ кўрмаган бирон-бир ножўя ишни ўзгаларга ҳам раво кўрмайди, ҳеч бир кишига жабр-зулмни хоҳламайди, жонзотга озор бермайди. Ватанга ва миллатга содиқлик ҳам маданиятлилиқ, маънавий баркамоллик, ахлоқий покликнинг белгиларидан ҳисобланади.

Жисмоний бақувват, маънавий-ахлоқий жиҳатдан етук бўлмасдан туриб шахс баркамол бўлолмайди. Маънавий, жисмоний соғлом авлодни тарбиялаш бу борадаги ишларнинг асосий моҳияти ва йўналишини ташкил этади.

Абдулла Авлониининг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» асарида айтилишича, «баданнинг саломат ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадурки... Маишатимизни роҳатда бўлмоғи жасадимизнинг соғлом бўлмоғига боғлиқдир. Биз сиҳатимизни сақламоқ ила амр бўлинганмиз, шунинг учун вужудимизни ҳар сиҳатга зид бўлган ёмон одатлар ила чуритмоқдан сақланмоғимиз лозимдир».

Жисмоний соғлом, бақувват, лекин маънавий қашшоқ кишилар инсоният учун фойдадан кўра кўпроқ зарар келтирадилар.

Халқимизда, «соғлом танда соғ ақл» деган доно нақл бор. Соғлом ижтимоий муҳит шахсий камолот заминига айлана олади. «Бадан тарбиянинг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур, — дейди Абдулла Авлониий эслатиб ўтилган асарида. — Жисм ила рух иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидир. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса чопоннинг устини қўйиб, астарини ювуб овора бўлмоқ кабидирки, ҳар вақт устига кир чиқаду».

Алломаларимиз асарларида таъкидлаганидек, инсоннинг маънавий камолотида жисмоний ва бадан

тарбиясидан ташқари ақлий тарбия ва гўзаллик тарбиясининг, шунингдек, ахлоқий, руҳий диний тарбиянинг ҳам аҳамияти / шак-шубҳасиздир.

«Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида ҳаромдан ҳазар нопокликка, адолатсизликка нисбатан мурасасиз исён бўлиши керак»¹, — дейди И. А. Қаримов.

Инсоф ва адолат туйғуси, имон ва ҳалоллик, хушмуомалалик ва хушхулқлик — булар инсон маънавий баркамоллигининг намоён бўлиш шакллари.

Биз ҳозир миллий тикланиш даврида яшамокдамиз. Ҳар қандай миллий тикланиш миллий уйғониш заминидагина муваффақиятли амалга ошади. Миллий уйғониш асосан маънавият соҳасида, миллий онг, инсоннинг маънавий, ахлоқий камолотида юз беради. Маънавий камолот фақат ўтмишни тўла тушуниб олишгина эмас, балки келажакка интилишдан ҳам иборатдир. «Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик билан, мустақил тафаккур билан бирга бориши керак. Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият — маърифатли инсоннинг икки қанотидир»²

Аждодларимизнинг маънавий мероси асосида халқимиз маънавий баркамоллигини шакллантириш хусусида гап кетганда бу борада олимларимиз олдида турган масалаларни ҳам четлаб ўтиб бўлмайди, албатта. Фикримизча, Марказий Осиё мутафаккирларининг асарларини синчиклаб ўрганиб чиқиб, уларни она тилимизда чоп этиб, халқимизга етказиб бериш, республика олимларининг олдида турган биринчи вазифа бўлса, Шарқ фалсафаси ва ислом таълимотидаги миллий қадриятларимизга асосланган янги, замонавий дарсликлар, ўқув қўлланмаларини яратиб, ёш авлодни миллий қадриятлар асосида тарбиялашни йўлга қўйиш иккинчи вазифа деб, билмоғимиз керак.

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. 53-бет.

² И. А. Қаримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. 46-бет.

МИЛЛИЙ—МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗНИНГ ТАРБИЯВИЙ АҲАМИЯТИ

I. ҚАДРИЯТЛАР — ХАЛҚИМИЗ МИЛЛИЙ ОНГИ ВА МИЛЛИЙ ИФТИХОРИНИНГ УСИШ ОМИЛИ

ЭТНИК ВА МИЛЛИЙ ОНГ; УЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Истиқлол туфайли маънавий ҳаётимизда туб ўзгаришлар содир бўлмоқда. Халқимизнинг миллий онги, миллий ғурури ўсиб, маънавий дунёси кундан-кунга бойиб бормоқда. Бу эса мустақил давлатимизнинг маънавий асосини янада мустаҳкамлашга пой-девор яратмоқда.

Ҳар бир миллатнинг қиёфаси, унинг катта ва кичиклигидан қатъий назар, энг аввало ўзининг миллий онги /ва психологиясида намоён бўлади.

Миллий онг — ижтимоий онгнинг таркибий қисми бўлган этник онгнинг асосий шаклидир.

Маълумки, ижтимоий онг жамиятнинг ишлаб чиқариш муносабатларини ўзида акс эттирувчи, унинг маънавий ҳаёт даражасини ифодаловчи ҳис-туйғу, ғоя ва қарашларнинг мажмуидир. У жамиятдаги, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, фалсафий, диний, эстетик қарашлар, кечинмалар шаклида намоён бўлади.

Ижтимоий онг ижтимоий борлиқнинг инъикосидир. Бошқача айтганда ижтимоий онг — объектив олам ва ижтимоий борлиқнинг кишилар онгида акс этишидир. Шундай экан, ҳар бир халқ, элат ва миллат ўзининг ижтимоий ҳаётини акс эттирадиган этник онгга эгадир. Мазкур этник онгнинг таркибий қисмини уруғ, қабила, элат ва миллатларнинг онги ташкил этади.

Этник онгнинг дастлабки шакли бўлмиш уруғ ва қабилалар онгининг хусусиятлари шундан иборатки, унда ибтидоий жамиятнинг ижтимоий борлиғи, унинг маданияти, урф-одат ва анъаналари, тарихи, психологияси ва дунёқараши ўз аксини топган.

Ҳар хил ижтимоий-иқтисодий тузумга ҳар хил онг

ва тафаккур услуби мос келади. Масалан, ижтимоий мулкка асосланган ижтимоий жамоа тузумининг оддий ишлаб чиқариш услуби ривожланмаган ижтимоий онг ва коллектив тасаввурлар асосида фикрлаш усулини вужудга келтиради. «Ибтидоий одамлар тафаккури, — дейди Л. Леви-Брюль, — ўз асосига кўра мистикдир, «илоҳийдир», бунинг сабаби ибтидоий инсон гидрокининг зарур элементини ташкил этувчи моҳият эътибори билан мистик бўлган коллектив тасаввурларидир»¹.

Ибтидоий жамоадаги тафаккурлаш усули бизнинг фикрлашимиздан тубдан фарқ қилади. Чунки ибтидоий онг борлиқдаги жараёнларнинг объектив хусусиятлари, сабаблари билан ҳеч ким қизиқмайди. Аксинча, у асосий эътиборини барча жараёнларнинг моҳиятини ташкил этувчи мистик, «илоҳий куч» билан боғлаб фикрлашга интилади. Шунинг учун ҳам ибтидоий тафаккурлаш мистик тасаввургина бўлиб қолмасдан, айти пайтда мантиққа зид бўлган жамоа тасаввурлари ҳамдир.

Мантиққа зид бўлган мистик ва жамоа тасаввурларида вақт ва фазо, зарурият ва тасодифият, моҳият ва ҳодиса каби тушунчалар илоҳий кучларга боғлаб гидроқ этилган. Ибтидоий жамоа кишилари табиат ва жамият ҳодисаларининг асосини «илоҳий куч» ташкил қилади, деб ҳисоблашиб, унинг борлигини ўз турмушининг барча соҳаларида ҳис қилишга ва тасаввур этишга интилиб келишган.

Ибтидоий жамоадаги уруғ ва қабилалар тафаккури мутлақо бошқача хусусиятга эга бўлиб, бизнинг тафаккуримиздан сифат жиҳатдан кескин фарқланади.

Синфий табақаланиш даври бошланиши билан аниқ кўзга ташланган хусусий мулкчиликка асосланган ижтимоий-иқтисодий тузумларнинг вужудга келиши этник онгнинг янги шакллари бўлмиш элат ва миллий онгларини вужудга келтиради.

Синфий формацияларнинг моддий ва маънавий маданият ривожланиш жараёни шуни кўрсатдики, гарчи кейинги жамиятлардаги элат ва миллат этник тасаввурларида мистика элементлари сақланиб кели-

¹ Л. Леви-Брюль. Первобытное мышление. М., 1930 Л. 26-стр.

наётган бўлса-да, у ибтидоий тафаккурдан, уруғ ва қабилалар онгидан сифат жиҳатдан бир қанча хусусиятлари билан фарқланади.

Энг аввало, хусусий мулкнинг келиб чиқиши ва жамиятдаги манфаатлари турлича бўлган кишиларнинг гуруҳларга — қабила, миллатга бўлиниши атрофдаги мавжуд нарс ва ҳодисаларни идрок этиш ва фикрлаб олиш ибтидоий жамиятдагидек мистик ва жамоа тасаввурлари орқали эмас, балки муайян мафкура шаклида гавдаланган синфий тасаввурлар, ғоялар, қарашлар орқали амалга ошишга олиб келади. Модомики, ҳар бир синф, элат, миллат ўз иқтисодий аҳволига, моддий ва маънавий маданиятига, урф-одат ва анъаналари тарихига эга экан, унинг тафаккурлаш услуби, ижтимоий онги ҳам бир-биридан фарқланади.

Синфий жамиятда кенг тарқалган этник онгнинг шаклланиши ва ривожланишида фалсафий ва илмий билмлардан фойдаланиш, шунингдек, мантиқ фанининг қонуниятларига риоя қилиш муҳим роль ўйнайди.

Этник онгнинг шаклланиши ва ривожланишига этносларнинг асрлар мобайнида ижтимоий ҳаётини фаолияти давомида вужудга келган психик хусусиятлари, миллий урф-одат ва анъаналари, турмуш тарзи ҳам катта таъсир кўрсатади.

Этник онг ижтимоий онгга нисбатан конкрет тушунча бўлиб, унда уруғ, қабила, элат миллатларнинг ижтимоий ҳаёти, маданияти, урф-одат ва анъаналари, тарихи, ижтимоий психологияси, дунёқараши акс этади.

Ижтимоий онг таркибида этник онг билан бир қаторда ижтимоий руҳият ва ижтимоий мафкура катта ўрин тутати.

Ижтимоий руҳият, психология—кишилар, айрим ижтимоий гуруҳлар ва синфлар ҳаётининг бевосита меҳнат, мавжуд ишлаб чиқариш восита ва қуроллари, турмуш тарзи таъсирида вужудга келган маънавий қиёфаси, урф-одат, анъаналари, ҳиссиётлар, кайфиятлар, кечинмалар, одатлар, фикрлар, ҳаёллар кабиларнинг тартибга тушмаган назарий жиҳатдан асосланмаган, системалашмаган тарздаги йиғиндисидир. Унда кишиларнинг мақсадлари, манфаатлари ва муаммолари акс этади.

Ижтимоий руҳият ижтимоий борлиқнинг инъикоси сифатида кишилар амалий фаолияти таъсири остида

юзага келади ва ривожланади. Ижтимоий руҳият ҳам ижтимоий тузумда шаклланган маданиятни акс эттиради. Уни синчиклаб ўрганмасдан ва тушуниб олмасдан туриб у ёки бу жамиятда яшайдиган кишилар турмуш тарзини билиб бўлмайди.

Жамиятдаги бундай ижтимоий руҳиятни оддий онг деб аташ ҳам мумкин. Оддий онг воқелик ҳақида кенг илмий хулосалар чиқариш учун кифоя қилмайди. У онглиликнинг энг содда, илмий тизимга тушмаган шаклидир, маълум маънода олганда, у алоҳида онг категориясига бирмунча яқин туради. Бироқ оддий онг воқеликни акс эттиришнинг юқори шакли бўлган илмий, системалашган мафқуравий-сиёсий онгнинг ташкил топиши ва ривожланишига замин бўлиб хизмат қилади.

Миллий психология, миллий ҳис-туйғу

Ижтимоий психология кундалик турмуш шароитлари таъсири остида вужудга келади ва шаклланади, у ҳиссиёт (эмоция), кайфият, кечинмалар, қизиқишларда намоён бўлади. Миллий психология эса — ҳар бир миллат вакилининг миллий ҳис-туйғулари, хатти-ҳаракатлари, руҳий кечинмалари, психик темперamenti, феъл-атворлари каби муносабатларни ифодалайди.

Шаклланган миллий психологиянинг асосий таркибий қисмини миллий характер (тийнат) ташкил қилади.

Ўзбек миллий характер (тийнат) хусусиятларига меҳнатсеварлик, довюраклик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, эрксеварлик, сабр-тоқат, бошқа халқларга ва шу миллат вакилларига нисбатан муносабатлар кабилар киради. Ҳар бир тарихий давр, шу даврдаги ижтимоий муносабатлар йиғиндиси миллий манфаатларга мос келадиган ўз миллий характер идеалини яратади.

Миллий характер ўзгармас, турғун нарса эмас, у тарих маҳсули. Шундай экан, миллий характерни вужудга келтирган ижтимоий тузумнинг ўзгариши билан у ҳам маълум даражада ўзгаради, ҳатто бир маданий цивилизация ривожланиши жараёнида унинг

ҳам айрим хислатлари ўзгариб янги умубашарий хислатларни вужудга келтириши мумкин.

Миллий туйғу кишиларнинг воқеликдаги барча нарс ва ҳодисаларга, миллий жараёнларга, шунингдек, миллатнинг қадимий тарихий ва маданий меросига бўлган муносабати шаклида намоён бўлиб, миллат маънавий қиёфасида катта аҳамиятга эгадир. Айниқса миллий туйғунинг таъсирчанлиги она тилига бўлган муносабатда ёрқин намоён бўлади. Зеро, ҳар бир халқнинг миллий хусусиятлари тил орқали ўз ифодасини топади. Она тили ҳар бир халқнинг бутун тарихи мобайнида тўплаган маънавий бойликларини ўзида жамлаб, келгуси авлодларга етказиб берувчи воситадир.

Миллий туйғу ҳам туғма унсур эмас. У тарихий тушунча бўлиб, шу халқ ва миллат вакилларига ички ва ташқи объектив омилларнинг доимий таъсир этиб туриши натижасида вужудга келади. Миллий туйғуларимизда миллий манфаат ва эҳтиёжлар, айниқсанинг ижобийлиги ва салбийлиги ижтимоий воқеликнинг қанчалик миллат вакилига қониқарли ёки қониқарсизлик хислатлари ётади.

Ижтимоий мафкура муайян эл-элат, халқ, миллат ва социал гуруҳларнинг, синфларнинг ахлоқий, диний, сиёсий, ҳуқуқий, эстетик қарашлари йиғиндисидир. Мафкура устқурманинг бир қисми бўлиб, жамият моддий ҳаёт шароитларида вужудга келади ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларни акс эттиради. У ижтимоий руҳиятдан маълум даражада фарқ қилади. Бу фарқ шундан иборатки, мафкура ижтимоий руҳият сингари стихияли равишда юзага келмайди, балки инсон онгли фаолиятининг маҳсули сифатида тарихий амалиёт жараёнида вужудга келади. Мафкура воқеликни ижтимоий руҳиятга нисбатан анча кенг ва чуқур акс эттиради ва уни жамиятнинг энг етук зиёлилари, олимлари, сиёсатшунослари ишлаб чиқади.

Мафкура ҳар қанча жозибали бўлмасин, агар у омманинг ижтимоий-сиёсий тажрибаси билан қўшилиб кетмаса ўз-ўзидан яхлит ва фаол дунёқарашни шакллантира олмайди. Ҳаётдан ажралиб қолган маъҳум ғоялар ҳеч нарсани амалга ошира олмайди. Бунинг учун амалий фаолият кўрсатадиган одамлар керак бўлади. Ғояларнинг амалга ошиши, моддий кучга айланиши учун, биринчидан, улар оммага сингди-

рилган, иккинчидан, у кишиларнинг манфаатлари ва амалий фаолияти билан чамбарчас боғланган бўлиши керак.

Синфий жамиятларда ҳар бир ижтимоий гуруҳ ва унинг сиёсий ташкилотлари, партиялари ўзининг мафкурасига эга. Шунга қарамасдан ҳукмрон синфлар ғоялари ҳукмрон мафкура вазифасини бажаради. Мазлум омма манфаатларига ҳукмрон мафкура зид бўлса-да, улар ҳукмрон синфнинг ғояларига амал қилишга мажбурдир. Бунинг қатор сабаблари бор. Биринчидан, моддий ишлаб чиқаришга ҳукмронлик қилувчи гуруҳлар, синфлар маънавий воситаларнинг ҳам эгасидир. Иккинчидан, ҳукмрон синфлар, гуруҳлар қандай йўллар ва воситалар билан бўлмасин ўз иродалари, қарашлари ва тасаввурларини мазлум оммага зўрлаб сингдиради. Ҳукмрон синфларнинг барча мафкуравий ташкилотлари, қуруллари ҳам уларнинг мафкураларини акс эттиради. Қарама-қарши синфларга бўлинган жамиятда ягона, яъни барча синфларга бир хилда тенг хизмат қиладиган мафкуранинг бўлиши мумкин эмас. Жамиятда қайси синф ҳукмрон бўлса, унинг мафкураси ҳам ҳукмрон бўлади. Синфий жамиятда эзувчи ва эзилувчи синфлар ўзаро қарама-қарши бўлганларидек, уларнинг мафкураси ҳам муросасиз бўлади.

Синфий мафкурадан фарқли ўлароқ, миллий мафкура жамиятдаги барча миллат ва элатларнинг бошини қовуштириб уларни битта асосий мақсадга ундайдиган ғоялар йиғиндисидан, мажмуасидан ташкил топади. Бунга истиқлол туфайли бизнинг республикамизда кенг илдиз отиб келаётган миллий истиқлол мафкураси мисол бўла олади¹.

«Халқимизнинг асрлар оша яшаб келган анъаналари, урф-одатлари, тили ва руҳи негизига қурилган миллий мустақиллик мафкураси, — дейди И. А. Каримов, — умуминсоний қадриятлар билан маҳкам уйғунлашган ҳолда келажакка ишонч туйғусини одамлар қалби ва онгига етказиши, уларни Ватанга муҳаббат, инсонпарварлик руҳида тарбиялаши, ҳалолликни, мардлик ва сабр-бардошликни, адолат туйғу-

Қаранг: Ж. Т. Туленов К. Юсупов, З. Ғофуров. Истиқлол ва тараққиёт мафкураси: мақсад ва йўналишлари. Т. 1993.

сини, билим ва маърифатга интилишни тарбиялаш йўлида хизмат қилмоғи лозим. У давлат фуқароларининг буюк мақсад йўлида маънавий яқинлашувига кўмаклашмоғи керак»¹.

Инсоният ўзининг минглаб йиллик меҳнат фаолияти натижасида буюк ижтимоий-техник тараққиётга, кўп қиррали маънавий-маданий юксалишга эришди. Бунинг меваси сифатида турмуш тарзида улкан бурилишлар рўй берди. Бу мураккаб ижтимоий тараққиёт жараёнини ўтиш даврида эл-элат, халқ ва миллатлар бирлашиб ёки алоҳида давлат шаклида дунё харитасида ўз ўрнини топганлар. Ўзбек халқи ҳам асрлар давомида тадрижий ривожланиш ва таркиб топиш даврида сақ (сак), хун, қадимги турк, янги турк номлари билан яшаб, ўз тарихига, тили, маданияти, маънавияти, урф-одатлари мажмуига эга миллат сифатида шаклланиб келган, Мустақиллик туфайли эса жаҳонга танилмоқда.

Ўзбек миллатининг тарихий таркиб топиши, миллат маънавияти (тил, маданият, давлат, турмуш тарзи ва ҳоказоларнинг) ички ривожланиши бетақрор ва кўп қиррали жараёндир.

Миллат фарзандларини комил инсон қилиб тарбиялаш бугунги мустақил Ўзбекистонимиз базис ва устқурмасини бунёд қилиш жараёнида янада долзарблик касб этмоқда:

Туркий халқларнинг, жумладан, ўзбек халқининг аجدодлари ҳисобланмиш сақ (сак)ларнинг милоддан аввалги VI—V асрларда қадимий ёзма обидалари сак тарзида ёзилган ва талаффуз қилинган. Шарқий Туркистоннинг уч сак, олти сак, тўққиз сак ҳамда туркий қавмга мансуб ёқутлар тарихан сақут деб юритилиши, ҳозирги кунда саха (сақлар) атамасининг сақланиши скифларнинг ҳам саклардан эканлигидан дарак беради.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида турк халқларининг ҳарбий маҳоратлари, этник хусусиятлари ҳақида шундай дейилган: турк халқлари бошига узун сура бўрк, тиззага қадар устки кийим кийганлар... Бундай этнографик хусусиятларни

¹ Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. 152-бет.

кўпчилик тарихчилар фикрича сак (скиф) халқига нисбатан берганлар,

Сак ёки скиф халқининг турк қавмига мансублигини исботловчи тарихий манбалар Искандар Зулқарнайн Турон ўлкасини босиб олган даврга оид юнон ёзма манбаларида учрайди: Искандар Зулқарнайн билан музокара қилиш учун сак қабилалари ичида етакчи бўлган апа қабиласи вакиллари келган, юнонийлар скиф — сакларни сак — апи деб юритганлар, бу сўздан скиф сўзи пайдо бўлган. Милодий сананинг VIII—IX асрларида ҳукмронлик қилган турк халқларига мансуб тўққиз ўғузлар ёки қадимги уйғур давлатини Муҳаммад ал-Хоразмий искифлар ўлкаси деб атаган, скиф сўзи эса юнонийлардан араблар тилига ўзлашиб, искиф тарзида талаффуз қилинган.

Турон ўлкасининг жануби — ғарбида милоддан аввалги I—II асрларда ташкил топган. Парфия давлати асосчиси Аршак ёки Арсак деган шахснинг номи тарихий ёзма обидаларда учрайди. Бу маълумотлар Парфия давлати турк халқларининг бобокалони сак қавми томонидан ташкил қилинганлигини маълум қилади.

Сак, ёки сак(скиф) халқларининг этник хусусиятлари, топонимик номларининг сақланиши ҳамда қадимги ёзма манбалар сақ ёки сак (скиф) қавмлари хун — турк халқининг аждоди эки сак (скиф) қавмлари хун — турк халқининг аждоди эканлигини кўрсатади.

Ўзбек халқи ҳам бу қадим Туркистон ўлкасида қозоқ, қирғиз, туркман халқи билан 12 қавм (қабила) 95 уруғ таркибида таркиб топиб, ўзининг минглаб йиллик тарихий шаклланиш хусусиятига эга. Тарихий ижтимоий тараққиётнинг суронли кучлари уларни муайян даврлар бир ҳоқонлик тизимига бирлаштириб буюк давлат сифатида таркиб топтирган, бошқа бир даврида майда-майда амирлик ва бекликларга бўлиб юборган. Шу сабабли туркий келиб чиқиш илдизига эга қавм ва уруғ номларини биз бугунги кунда қозоқ, туркман, қирғиз, қорақалпоқ халқлари таркибида ҳам учратамиз.

Бу ҳол мазкур халқларнинг тарихий ижтимоий келиб чиқиши бирлигини англатибгина қолмай, улар ўртасидаги жуда кўп муштаракликларга ишора қилади. Бу халқларнинг тили, урф-одат ва анъаналари, мада-

нияти, турмуш тарзидаги ўхшашликлар уларнинг тарихан илдизи бирлигини сўзсиз исботлайди. Айни пайтда бу халқларнинг руҳиятида ҳам муайян умумийлик борлигини таъкидлаш керак. Туркий халқларга хос бўлган тафаккур тарзи туркий халқларнинг муайян муштарак **тийнати** борлигини ҳам билдиради. Бу эса Марказий Осиёда яшаётган асосий миллатларнинг бир-бирини англаши, ҳамжиҳатлиги ва бирдамлигига зарур маънавий асос бўлиб хизмат қила олади.

МИЛЛИЙ ОНГ, ЎЗЛИГИНИ АНГЛАШ— ИСТИҚЛОЛ НЕЪМАТЛАРИ

Муайян жамиятдаги ҳар бир миллатнинг онги, маънавий қиёфаси ўша жамиятнинг табиий, ижтимоий, тарихий шароитларига қараб ўзгариб боради. Миллатнинг руҳий, маънавий қиёфаси мавжуд ижтимоий онг шаклларида ўз ифодасини топади. Ижтимоий онгнинг анъанавий шакллари ҳар бир миллат кишиларининг руҳий, маънавий қиёфаси аста-секинлик билан ўзгариб боришига олиб келади. Мана шу ўзгариш жараёнлари тарихий тараққиёт босқичида ҳам прогрессив, ҳам регрессив бўлиши мумкин. Бундай тарзда ижтимоий онг шакллариининг ўзгаришлари ўз навбатида кўп миллатли давлатлар негизида турган халқларнинг миллий ўзлигини англаш жараёнига ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир кўрсатиши муқаррардир.

Миллий онг ижтимоий онг шакллари сингари маълум даврларда ўзининг нисбий мустақиллиги туфайли жамият асосини ташкил этувчи базис ва устқурманинг моҳиятини тубдан ўзгартириб боришга фаол таъсир кўрсатиши мумкин. Бунга мисол тариқасида ҳозирги кунларда собиқ Иттифоқдаги республикалар ҳудудида рўй бераётган кескин ўзгаришлар жараёнини кўрсатиб ўтишимиз мумкин. Уларнинг ҳаётида шиддат билан рўй бераётган ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий ўзгаришлар қанчалик инқирозли тус олмасин, халқ оммаси онгининг, айниқса, миллий онгнинг янгича шаклланиши анчагина ижобий тус олмоқда.

Миллий онг ва унинг шаклланиши, энг аввало, миллий уйғониш замирида бошланиши табиийдир. Ҳозирги уйғониш давр тақозосига кўра, тараққиётнинг объектив ижтимоий воқелигига айланмоқда.

Чунки кишиларнинг дунёқараши, ҳаётини хулосалар, бир-бирларига муносабатлар, ирода ва хоҳишлар, миллий турмуш тарзлари, миллий расм-русмлар, одат ва анъаналар туфайли шаклланади ва ривожланади. Шундай экан, миллий турмуш тарзи ва маданият ижтимоий воқеликнинг табиий ифодаланиш шаклидир. Миллийликни тан олиш — миллатга мансуб кишиларнинг ижтимоий-этник барқарорлигини тан олиш демакдир. Миллийликда инсоний ва умуминсоний қадриятлар муайян қиёфа ва шакл касб этган бўлади. Миллийликда миллий мансублик руҳи мавжуд. Миллий руҳимиздаги миллий туйғуларимиз мажмуи миллий тасаввурларимиз, кайфиятларимизда содда онг сифатида ифодаланади. Агар миллий мансублик ва унинг барча томонлари кишилар тасаввурида илмий асосланган бўлса, уни биз миллий ўз-ўзини англаш деб тушунамиз. Миллий ўзлигини англаш илмий-сиёсий тус олса ва ижтимоий ҳаракат учун қўлланма даражасига кўтарилса, биз уни миллий мафкура деб атаймиз.

Миллий онглиликнинг моҳияти тўғри тушунилмаслиги оқибатида, баъзи ҳолларда бундай муносабатлар миллатчилик иллатларига мубтало этмоқда. Миллатчилик ғайринсоний иллат бўлиб, аввало ўзга миллатларга, қолаверса ўз миллатига ҳам худбинларча қараш фожиасидир. Бу ўз миллатини ва унинг манфаатларини худбинлик заминида мутлақлаштириш йўлида бошқа миллатларнинг манфаатлари билан ҳисоблашмайдиган, уларни камситиб, тазйиқ этиб, ижтимоий адолатсизликлар туғдирадиган иллатдир.

Демак, миллий ғурурни миллатчилик билан айнийлаштириб бўлмайди. Миллий ғурур ҳар бир миллатга хос бўлган хусусиятларни ҳимоя қилиб, уларнинг келажак ҳаётини юксалтиришга қаратилган табиий интилишдир. Миллатчилик эса биттагина миллатнинг 'муддаосини ҳимоя этиб, бошқа миллатларнинг эҳтиёжларини писанд қилмасдан уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини чегаралаб қўйишга қаратилган ҳаракатдир. «Миллий туйғу инсон учун табиийдир, чунки у ота-оналардан мерос қилиб олинган ва бола ота-онасига бутун дунёга айтган биринчи сўзида ифодаланади»¹.

¹ И. Қаримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. 77-бет.

Маълумки, миллий туйғу табиий туйғулардандир. Айни пайтда миллий маънавий ҳаётнинг жуда ҳам но- зик элементларидир. Миллий туйғулар эса миллий иф- тихор, миллий характернинг, демакки, миллий психо- логиянинг белгиларидан бири, унинг ажралмас қис- мидир.

Миллий ҳис-туйғу, миллий ифтихор манфаатлари ва халқпарварлик билан боғлиқдир. У ўз миллатининг тарихини, ҳозирги аҳволи, миллий психологияси ва ха- рактерини руҳий тушуниш, эмоционал шаклда идрок этишдир. Бироқ ҳис-туйғулар, эмоциялар миллатлар- нинг туб манфаатларини бевосита ифода қилмайди. Шунинг учун ҳам миллий туйғу миллий онгдан фарқ- ланади.

Миллий туйғулар ва кайфият миллатнинг жипсла- шуви ва иродаси намоён бўлишида катта роль ўйнай- ди. Миллатнинг бирикишида, уларнинг миллий қизи- қишлари умумийлиги, тарихий ҳодисалар, ўтмиш ма- даниятига муҳаббат, миллий ифтихор туйғулари сифа- тида намоён бўлади.

Ўз халқининг кўп асрлик бой тарихи, ажойиб маъ- навий мероси билан ҳақли равишда фахрланиш туйғу- си, ўтмишни қўмсаш эмас, балки қадимий тарихни, халқ яратган моддий ва маънавий бойликларни кенг- роқ ўрганиш ва очиб бериш, уларни янги авлодлар томонидан аждодлар мероси сифатида ўзлаштиришни таъминлашдан иборатдир.

Миллий туйғуларнинг қанчалик қарама-қарши бў- либ қолишига қараб миллий кадр-қимматга бўлган эътиборсизлик шунчалик хавfli тус олиб боради.

Бундан хулоса чиқариб айтиш мумкинки, миллий ҳис-туйғуларни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва ахло- қий омилларга суяниб миллий мафкура асосида ривож- лантириш мақсадга мувофиқдир. Маълумки, миллий кадр-қиммат миллатлараро муносабатларнинг энг му- ҳим томонларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам мутафаккирлар миллатнинг кадр-қимматини оддий сўз билан камситиш ҳеч мумкин эмаслигини қайта-қайта таъкидлаган эдилар. Ўзини кўрсатиб тура- диган миллий манманлик, миллий маҳдудлик, миллий мақтанчоқлик бошқа миллат ҳис-туйғуларини камси- тишига олиб келиши мумкин. Бир миллатни бошқа миллатга мақташ, унинг тарихи, маданиятини идеал-

лаштириш, тил ва урф-одатларини ҳаддан ташқари тарғиб этиш, албатта, иккинчи миллатнинг туйғуларига муайян оғир ботади. Бу эса миллий туйғуларнинг миллатчилик туйғуларига айланиб кетишига олиб келиши мумкин. Шовинистик қарашларнинг асоси ҳам мана шу миллий туйғуларнинг камситилишидан юзага келади. Шовинистик кайфиятнинг шаклланиши асосан миллий тубанлик, ўз миллати манфаатларини адолатсиз равишда ортиқча ўринга қўйишдан, бошқа миллатлар ва жумҳуриятларнинг манфаатларини ҳисобга олмаслик, ўз миллатини кўкларга кўтариш ва бошқаларда намоён бўлади. Миллий психологиядаги шовинистик ҳислар оддий инсонлар онгини миллий маҳдудлик, миллий худбинлик каби салбий тушунчалар билан заҳарлашга, уларнинг беҳуда безовта бўлишига ҳам сабаб бўлади.

Миллий ифтихор ҳам миллий ўз-ўзини англашнинг кўринишидир. Миллий ўз-ўзини англашнинг ривожланиши билан миллий ифтихор, миллий ҳис-туйғулар намоён бўлади.

Миллий ҳис-туйғуларга нојўя ёндашиш, уни назарписанд қилмаслик оқибатида уларнинг миллатчилик туйғуларига айланиб кетишига сабаб бўлиш мумкин. Шунинг учун ҳам ҳозир миллий туйғу масалаларига кўпроқ эътибор берилаётганлиги тасодикий эмас.

Инсоний ҳис-туйғулар ҳаётнинг ижтимоий шароитлари билан ўзгаради. Бошқача айтганда, у ижтимоий шароит билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Миллий туйғуларга асир бўлиб қолиш қанчалик хавфли бўлса, аynи замонда, уларни эътибордан четда қолдириш ҳам жуда катта хатодир. Ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва ахлоқий омилларга суяниб умуминсоний тарбиявий ишлар кенг кўламда амалга оширилаётган ҳозирги шароитда миллий ҳис-туйғулар ўзаро ҳамфикрликка, халқлар ва халқларнинг айрим намояндалари ўртасида дўстликнинг мустаҳкамланишига ёрдам беради.

Истиқлол йўли, демократия ва ошкоралик илгари кенг халқ оммасининг ижтимоий, сиёсий фаолияти ривожланишига салбий таъсир кўрсатиб келган барча ғояларни бирин-кетин бартараф этиб, унинг ижтимоий сиёсий, маданий, маънавий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида фаол иштирок этиши, ўзини кўрсатиши учун кенг имкониятлар очиб бермоқда. Ҳозирги пайтда омманинг

ижтимоий-сиёсий онги фаолияти ўсиб бораёпти. Ёзувчилар, олимлар, ишчи ва деҳқонлар, ёшлар, хотин-қизлар, диндорлар, фахрийлар, хуллас, жамиятни соғломлаштириш учун курашаётган кучларнинг ҳаракатга келганлиги мустақиллик даврига, демократия ва ошкора-лик даврига хос бўлган энг ноёб ҳодисадир. Миллий ўзлигини англашнинг кенг тус олаётганлиги, республикамизнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий мустақиллигини амалда таъминлаш учун астойдил кураш олиб бораётганлиги ва бу соҳада эришган илк муваффақиятлар миллий уйғонишдан далолатдир. Ҳозир бизда қарор топаётган ижтимоий шароитлар ҳар бир миллат ва элат учун она табиат ва тарих (муяссар этган миқёсларда ўз куч-қудратини намойиш этиш имкониятини яратмоқда.

Миллий онг ва ўзлигини англаш у ёки бу миллатга мансубликни ҳис қилиш, унинг тарихи, маданияти, урф-одат ва анъаналарини ҳар тарафлама чуқур билиш билангина чегараланмайди.

Миллий ўз-ўзини англаш миллатнинг ҳозирги аҳволи, унинг олдида ечимини кутиб турган муаммоларини билиш ва уларни ҳал қилишда фаол ҳаракат этишни талаб қилади. Бунинг учун юксак маданият, узоқни кўра билиш ва донолик, ғоявий-маънавий етуклик ва поклик, янгича фикрлаш имкониятларидан, жамият тараққиётини жадаллаштириб, аҳолининг фаровон ҳаёт кечириши учун замин яратиш йўлида фойдалана билиш керак.

Шунингдек, миллий ўз-ўзини англаш миллатнинг келажак истиқболини ҳам кўра билишни талаб қилади. Бу ҳам кишиларнинг миллий онги ўсиши, тафаккурлаш маданияти даражаси билан узвий боғлиқдир. Маърифатли, юксак маданиятли инсон бугунги кун эҳтиёжларини қондириш учунгина яшамайди, у албатта эртанги кунни ҳам ўйлаб яшайди. Келажакни кўра билиш, фаҳмлаш — миллий ўз-ўзини англашнинг зарурий қисмини ташкил этади.

Миллий онгнинг ўсиши мустақиллик туфайли жумҳуриятимизда содир бўлаётган ўзгаришларни, ислохотларни, Президентимиз томонидан олиб борилаётган ички ва ташқи сиёсатни яқдиллик билан қўллаб-қувватлашда, мустақил республикамизга бўлган меҳр-муҳаббатнинг кундан-кунга ошиб бораётганида яққол намоён бўлмоқда.

Ўзбекистон фуқаролари учун мустақилликнинг муқаддас рамзлари — Давлат Герби, Давлат Байроғи, Давлат Мадҳияси азиздир. Биз улар билан фахрланамиз, уларни эъзозлаймиз. Улар маънавиятнинг энг муҳим тимсоллари сифатида она-Ватан — Ўзбекистон Республикасига ифтихор ва чексиз ҳурмат туйғуларини тарбиялайди.

Президентимиз айтганидек, Ватан туйғуси ватан тунчаси биз учун саждагоҳдай муқаддас, саждагоҳдай пок ва улуғ бўлмоғи керак. «Биз она Ўзбекистон истиқлолини, унинг шаъну шавкатини қандай ҳимоя этишни ота-боболаримиздан мерос қилиб оламиз ва унинг ҳимоясига ҳамиша тайёр турмоғимиз даркор.

Улуғ аجدодларимиздан муқаддас мерос бўлиб келаётган ватанга муҳаббат туйғуси, фарзандларимиз, бугунги ва келажак авлодларимиз учун чинакам **эътиқодга, чинакам ақидага** айлансин.

Миллий гурур, миллий ифтихори баланд миллатни енгиб бўлмайди»¹.

Собиқ СССР даврида СССР ва Ўзбекистон ССР Конституцияларида Ўзбекистон суверен республика деб ёзиб қўйилган бўлса-да, Марказий Осиёда Ўзбекистондек келажаги буюк, кўҳна тарихи, бой табиий, иқтисодий, маданий ва илмий меросга эга қудратли давлат бор эканлигини жаҳон мамлакатларининг аксарияти билмас эди, чунки Ўзбекистон шу пайтларда мустақил сиёсат ва фаолият юргизиб, чет элга чиқиш ҳуқуқидан маҳрум этиб қўйилган эди. Эндиликда истиқлол шарофати билан бизнинг довруғимиз оламга ёйилди. Ҳозирнинг ўзида Ўзбекистонни дунёдаги 160 тадан ортиқ давлат тан олди. Улардан 120 таси билан дипломатия муносабатлари ўрнатилди. Ўзбекистон пойтахтида 35 дан ортиқ мамлакатнинг, шу жумладан, буюклиги эътироф этилган АҚШ, Япония, Германия, Буюк Британия, Франция ва Хитой каби давлатларнинг элчихоналари ишлаб турибди.² Ўз навбатида дуёнинг 20 дан ортиқ давлатида (АҚШ, Германия, Франция, Туркия, Ҳиндистон, Россия ва бошқаларда) республикамизнинг дипломатия элчихоналари иш бошлади»².

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил 6 май.

² *Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида; хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари*, Т. 1997 й. 286-бет.

Ўзбекистон байроғи Бирлашган Миллатлар Ташкилотида ҳилпираб турибди. Президентимиз Ислам Каримов Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 48-, 50-сессияларида буюк минбардан туриб жаҳон халқларига ўзбекларнинг ким эканлигини намоён этди. Ахир бу халқимиз ҳаётида катта тарихий воқеа-ку! Бундан фахрланмаслик асло мумкин эмас!

Миллий онгимизнинг ривожланиб боришининг яна бир кўриниши шундан иборатки, жамиятимизнинг заҳматкаш фуқаролари эски андозалар ва сохталашган ғоялардан воз кечиб, бозор муносабатларига мос янгича фикрлашга, тафаккурлашга қодир бўлмоқдалар. Ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибаларини ижодий ўрганиб, ўз имкониятларимиздан самарали фойдаланган ҳолда янги илғор технология, фан ва техника ютуқларига сўяниб, замонавий иқтисодий, молиявий банк ва кредит системасини, бошқарув усулларини ҳаётга татбиқ этиб, келажаги буюк давлатимиз пойдеворини мустаҳкамлаш учун астойдил меҳнат қилиб келмоқда. Республикамиз меҳнаткашлари юксак маданиятга, маънавиятга эга истеъдодли ишбилармон, заҳматкаш кишилар эканини хориждан келган мутахассисларнинг ўзи тан олмоқдалар.

Хорижий мамлакатлар билан янгича ташқи иқтисодий, илмий-техникавий, маънавий муносабатларни шакллантириш ва ривожлантиришда ҳам ўзбек халқи ўзининг юксак маданияти ва маънавиятини намоён этмоқда. Бунга республикамызда мунтазам равишда юксак даражада ўтказилаётган долзарб мавзулар ва муаммоларга бағишланган илмий ва амалий анжуманлар, семинарлар, конгресслар ва бошқа тадбирлар мисол бўла олади.

МИЛЛИЙ ОНГНИ ЮКСАЛТИРИШ ҲАҚИДА — ФИКР-МУЛОҲАЗАЛАР

Миллий онг, миллий гуруримизнинг кундан-кунга ўсиб, юксалиши мазкур соҳада ҳеч қандай муаммо йўқ деганини билдирмайди, албатта. Халқимиз миллий онгини янада ривожлантириб ҳозирги давр талабига жавоб берадиган ҳолатга келтириш учун ҳали кўп ишларни амалга оширишимиз зарур. Шуларнинг ичида катта эътиборни талаб этадиган муаммо — халқимиз

ҳуқуқий онгини янада **ўстиришдир**. Қонунга итбат қилиш, унга бўйсунуш, жамиятимиздаги барча фуқаролар учун, Президентдан тортиб то оддий фуқарога, мажбурийдир. Қонунни тўла-тўқис ва ўз вақтида бажариш — барчамиз учун ҳаётий зарурият бўлиб қолмоғи лозим. Афсуски, ҳозирча қонунга менсимаслик билан қараш, уни четлаб ўтиш, қўпол равишда поймол қилиш, унга зид хатти-ҳаракатлар қилиш ҳолатларидан жамиятимиз холи бўлгани йўқ. Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунлар, Президент фармонлари ва бошқа ҳуқуқий норматив ҳужжатлар ҳаётга тўла-тўқис татбиқ этилмаяпти. Мисол тариқасида 1989 йил 22 июнда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонун эскириб қолганлиги туфайли 1997 йилда «таълим тўғрисида» янги қонун қабул қилинганлигини эслатиб ўтиш ўринлидир.

Ёки бўлмаса тарихий ёдгорликларни сақлаш ҳақидаги қонунларнинг бажарилишини олайлик. Бу масала бўйича Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидаги сўзлар ёзиб қўйилган: «Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар. Маданий ёдгорликлар давлат муҳофазасидадир»¹.

Жумҳуриятимизда тарихий обидалар, археологик ва архитектура ёдгорликларини қўриқлаш, уларни таъмирлаш соҳасида анча ибратли ишлар қилинмоқда. Пойтахтимиз Тошкент, шунингдек Бухоро, Самарқанд, Хива ва бошқа шаҳарлардаги тарихий ёдгорликларни таъмирлаш, шаҳарларни ободонлаштириш ишлари жадал суръатлар билан олиб борилмоқда. Шунинг билан бир қаторда ҳали ҳам вайрон бўлиб ётган ёдгорликлар, тарихий обидаларимиз оз эмас. Тарихий ёдгорларни қўриқлаш, авайлаб асраш ҳақидаги қонунларимиз тўла ишламаяпти. Қабул қилинган норматив ҳуқуқий ҳужжатларни муваффақият билан ҳаётга татбиқ этиш кўп жиҳатдан янгича ҳуқуқий онгини, ҳуқуқий маданиятнинг шакллантириш билан боғлиқ.

Шундан экан, қонунни ўз вақтида барча фуқароларга, биринчи навбатда, бажарувчиларга етказиб уларнинг онгига сингдириш керак. Бу жуда муҳим масала, чунки қонун кишилар томонидан онгли равишда ҳис қилиб, қабул қилингандagina ҳаётга татбиқ этилиши

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Т., 1992, 18-бет.

мумкин. Акс ҳолда у қоғоздаги нарса бўлиб – қолиши ҳеч гап эмас. Ҳаёт шундан далолат берадики, қонуларимизнинг бузилишига ёки бажарилмаслигига кўп ҳолларда уларни фуқаролар билмаслиги сабаб бўлар экан. Демак, қонуннинг бажарилишига масъулиятли бўлган органлар уларни ўз вақтида ижрочиларга етказиб, моҳиятини тушунтириб беришлари керак. Бу ўз навбатида қонун ижроси механизмини ишлаб чиқишни ва уни ҳаётга татбиқ этишни талаб қилади. Қонун ижроси қатъий назорат қилинмаса, қонунни менсимаслик, уни поймол қилиш, четлаб ўтиш, очикдан-очик бузиш авж олиб кетиши мумкин.

Қонунни тарғиб этиш, унинг ижросини назорат қилишда суд, прокуратура, милиция, маъмурий органлар жонбозлик кўрсатмоғи лозим. Бунинг учун мазкур ташкилотларнинг ходимлари қонунга қатъий риоя қилиб, бошқалардан ҳам шундай муносабатни талаб қилишлари керак. Афсуски, юқорида аталган органлар ходимларининг ичида ҳанузгача қонунбузарлар учраб туради, улардан тезроқ холи бўлиб, қонунга масъулият ва эътиборни кучайтириш давр тақозосидир.

Қонунни ҳаётга жорий этишда ва унинг ижросини назорат қилишда маъмурий органлар билан бир қаторда фуқароларга таяниб иш юритиш мақсадга мувофиқдир. Қонунчиликини ҳаётимизга татбиқ этишда фуқаролар қанчалик фаол қатнашсалар бу иш шунчалик самарали бўлади.

Қонунга ҳурмат билан қараш, унга оғишмай риоя қилиш барчамизнинг бурчимиздир. Лекин бунга эришиш учун таълим-тарбия муассасалари, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, меҳнат коллективларида фуқароларнинг, айниқса ёш авлоднинг ҳуқуқий онгини шакллантиришга қаратилган тадбирлар мунтазам дастур асосида ўтказиб турилиши керак.

Мазкур ишларни йўлга қўйишда ахборот воситалари, радио, телевидениенинг ўрни катта, улардан янада унумлироқ фойдаланиш йўллари белгилаб олинса аҳолининг ҳуқуқий онги, унинг савияси янада юксалади, ўз навбатида мустақил давлатимиз ҳуқуқий пойдеворини янада мустаҳкамлашга замин яратилади.

«Чинакам демократик қонунларнинг қай даражада устуңлиги ҳуқуқ ва эркинликлар қанчалик кенг берилганлиги, билан ижтимоий кафолатлар кучи билан бел-

ғиланади. Ҳар қандай давлат, айниқса, чинакам демократияга интилаётган давлат ўз халқи манфаатларини, ўз фуқароларининг ор-номуси ва қадр-қимматини, уларнинг ҳаёти ва эркинлигини ишончли ҳимоя қилишга қодир бўлмоғи даркор»¹.

Бизнинг Ватанимиз бой ахлоқий ва ҳуқуқий қондилар, анъаналарнинг манбаи бўлиб келган. Жаҳон халқлари томонидан эътироф этилган Шарқ фалсафаси ва ислом таълимотида ўз аксини топган. «Биз, — дейди И. А. Қаримов, — мусулмончиликнинг улуғ маданий қадриятлари, ҳуқуқни қайта тикладик. Бинобарин, қалбимиз бу бебаҳо хазинанинг ҳаёти маънавий жиҳатдан бойроқ ва ахлоқий жиҳатдан покизароқ бўла боради»².

Аҳолининг ҳуқуқий билими ва онгини юксалтириш, жамият аъзоларининг ҳуқуқий фаолиятини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти 1997 йилнинг 25-июнида «Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақидаги Фармонга имзо чекди. Мазкур ҳужжатга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси «Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги қошида юристлар малакасини ошириш марказини ташкил этиш тўғрисида» ва «Ҳуқуқий маърифат тарғиботи марказини ташкил қилиш ва ҳуқуқий адабиётларни аҳолига етказиб беришни йўлга қўйиш тўғрисида» номли иккита Қарор қабул қилди. Буларнинг ҳаммаси халқимизнинг ҳуқуқий онгини ўстириш-ҳозирги даврда давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири бўлиб белгиланганлигидан далолат беради.

Миллий онгни юксалтиришда, фуқароларда бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган **янгича фикрлаш маданиятини** ривожлантириш катта аҳамият касб этади. «Одамларнинг қотиб қолган фикрлаш тарзини ўзгартириш, эскича фикрлаш усулидан холи қилиш ғоят муҳимдир. Одамларнинг ўзида жамиятни янгилаш ва ўзгартириш зарурлигига ишонч туғдирмасдан туриб, ҳаракатлантирувчи кучларни ва қадриятларга муносабатларни, далилий сабабларни ўзгартирмасдан

¹ *Ислом Қаримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. 250-бет.*

² *Уша асар, 151-бет.*

туриб ислоҳ қилиш йўлидан амалда олға бориш, ай-
ниқса, янги жамият барпо этиш, тамомила янги муно-
сабатларни жорий этиш мумкин эмас»¹.

Мустақиллик туфайли вужудга келган кўп укладли
иқтисодиёт асосларини шакллантириш, мулкни давлат
тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, аграр
муносабатларнинг янги турини шакллантириш, ерга
эғалиқ қилиш, фермер хўжалиklarини ривожланти-
риш, бошқарувнинг маъмурий-бўйруқбозлик тизимини
тугатиб, янги замонавий бошқарув тизимини жорий
этиш, кредит, молия, банк тизимини тубдан ўзгар-
тириш, нархларни эркинлаштириш ва бозор инф-
раструктурасини шакллантириш, ташқи иқтисодий
фаолиятни эркинлаштириш ва жаҳон иқтисодий ҳам-
жамиятига қўшилиш каби жараёнлар эски андоза-
лардан воз кечиб, янгича ёндашувларни, ноанъанавий
ечимларни излаб топишни талаб қилади.

Демак, ҳозирги кунда янгича тафаккурлаш, ижодий
фикрлаш юксак маданиятли кишиларни тайёрлаш жа-
миятимиз олдида турган энг долзарб муаммолар тур-
кумига киради. Биз келажаги буюк мустақил давлат-
ни барпо этаётимиз. Шундай экан, мана шу олижа-
ноб мақсадимизнинг моҳияти, унга эришишимиз йўл-
лари нимадан иборат эканлигини ҳар бир фуқаронинг
онгига, унинг қалбига сингдириб, тафаккурлаш мада-
ниятини, бунёдкорлик фаолиятини оширишимиз зарур.

Буюк давлатнинг нозу неъматлари ўз-ўзидан пайдо
бўлмайди, уни бизга ҳеч ким ҳадя этмайди, дастур-
хонимизга четдан олиб келиб қўйилмайди. Олижаноб
мақсад-муродларимизга биз фақатгина ўзимизнинг
астойдил ва ҳалол меҳнатимиз туфайлигина эриша
оламиз. Келажакда барпо этадиган буюк давлатимиз-
нинг асоси бугун яратилмоқда. Унинг қаддини ростлаб
пойдеворини мустаҳкамлашда ёш авлоднинг роли кат-
та. Келажак ёшларники. Буюк давлатимиз биринчи
навбатда ёшлар меҳнати туфайли қад кўтарар экан
келажакда ҳам ана шу мамлакатнинг истиқболи ёш-
лар қўлида бўлади. Шундай экан, ҳозирги кунда буюк
давлатга муносиб ёшларни тарбиялаш, уларни мада-
ний-маънавий етук, маърифатли инсон, юқори дара-
жали мутахассис қилиб етиштириш устида фаол ишла-

¹ *Ислом Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чу-
қурлаштириш йўлида, 12-бет.*

моғимиз лозим. Ёшларимизнинг қиёфаси, дунёқараши, маданияти, инсоний фазилати, қобилияти нималардан иборат бўлишини яхши фаҳмлаб, ана шу фазилатларни шакллантириш устида тинмай амалий иш олиб бориш жамиятимизнинг, биринчи навбатда тарбиячилар, муаллимлар, профессор-ўқитувчилар, олимларимиз, барча зиёлилар ва жамоатчиликнинг олдида турган долзарб масала деб тан олишимиз керак.

Буюк давлатнинг ёшлари ўзларида умуминсоний қадриятлар, замонавий фан ва техника ютуқлари билан бир қаторда миллий маънавий одоб-ахлоқ ва анъаналаримиздаги энг олижаноб хислатларни мужассамлаштирган, юксак маданиятли, маърифатли, инсонпарвар, ўз Ватанига фидойи, етук мутахассис бўлишлари керак. Таълим-тарбия ишлари, ўқув жараёни ана шу мақсадга қаратилмоғи лозим. Бу борада ҳам ечимини кутиб турган муаммолар оз эмас.

Миллий онгимиз, кишиларнинг маданий, маънавий савияси қанчалик юқори бўлса, олдимизда турган муаммолар шунчалик тез кўчади, қудратимиз шунчалик баланд, қўлимиз шунчалик узун бўлади.

Халқимиз ўзлигини англашда миллий **бадий-эстетик онги** ривожлантириш катта роль ўйнайди. Марказий Осиё халқлари бу борада ҳам катта анъаналарга, тажрибага эга. Кўп асрлар давомида ривожланиб келаётган бадий асарлар, лапарлар, қўшиқлар, мақомлар, жозибали рақс ва мусиқа халқимиз маънавий ҳаётининг таркибий қисмини ҳосил қилиб эзгулик, гўзалликка шайдолик, инсонпарварлик, ватанпарварлик каби юксак фазилатларни шакллантиришга хизмат қилиб келган. Ҳозирги вақтда ана шу анъаналарни тараққий эттириб халқимиз бадий-эстетик онгини янада юксалтириш мустақил давлатимиз маънавиятини юксак даражага кўтаришда, улардан жаҳон халқларини баҳраманд этишда, туғилган заминга, мустақил давлатимизга садоқатли бўлиб, фидойи хизмат қилишда катта аҳамият касб этади. Шунинг эътиборига олган ҳолда 1996 йили Вазирлар Маҳкамаси «Ўзбекистон — ватаним маним» номи қўшиқлар кўрик-танловини ўтказиш тўғрисида махсус қарор қабул қилди. Мазкур тадбир халқимиз бадий-эстетик онгини янада юксалтириб, жонажон Ватанимизга меҳр-муҳаббатни мустаҳкамлашда катта маънавий восита бўлиши шак-шубҳасиздир.

Миллий маданият ва маънавиятимизни тарғиб этишда, уларни тиклаб янада равнақ топтиришда ҳаваскорлик бадий фаолиятини авж олдириш, хилма-хил танловлар, маданият кунлари кабиларни мунтазам равишда ўтказиб туриш мақсадга мувофиқдир.

Мустақилликнинг истиқболи халқимиз сиёсий онгининг ўсиши билан бевосита боғлиқдир. Демократик давлатларда фуқаролар ва уларнинг сиёсий партиялари, жамоа ташкилотлари, уюшмаларига ижтимоий ҳаётда эркин ва фаол иштирок этиш учун барча имкониятларни яратиб берилади. Бундан бизнинг республикамиз ҳам истисно эмас. Ҳозирги кунда республикамиз сиёсий ҳаётида «Халқ демократик партияси», «Адолат», «Ватан тараққиёти», «Миллий тикланиш» партиялари, шунингдек, «Халқ бирлиги ҳаракати» ва республика байналмилал маданият марказлари фаолият кўрсатиб келмоқдалар. Мазкур партия ва ҳаракатларнинг асосий мақсади — халқимизнинг бошини қовуштириб, уларнинг ўртасида эркин ва тенг муносабатларни, дўстлик, Ватанга меҳр-муҳаббат туйғуларини шакллантириб, мустақилликни янада мустаҳкамлашга кўмаклашишдан иборатдир. Сиёсий партиялар эркин ривожланиши, жамиятни бошқаришда маҳалла фаолларини жалб қилишнинг, фикр эркинлиги ва унинг хилма-хиллиги каби демократик ўзгаришлар халқимиз сиёсий онгининг кундан-кунга ўсиб бораётганлигининг яққол далилидир. Ички ва ташқи сиёсатни амалга оширишда ҳам халқимиз ўзининг юксак сиёсий онгини намойиш этмоқда. Бунга хорижий мамлакатлар билан биргаликда жамиятимиз ва минтақамизда ҳамкорлик, тинчликни сақлашга қаратилган тадбирларнинг ўтказилаётгани мисол бўла олади. Лекин шуни ҳам алоҳида кўрсатиб ўтиш керакки, ҳозирги мураккаб вазиятда биз ниҳоятда ҳушёрлик билан иш тутмоғимиз лозим. Сиёсий фаолиятимизда доимо миллий манфаатларимиз устивор ўрин эгаллаши керак. Сиёсий ва ижтимоий ҳаётдаги барча ўзгаришлар халқимизнинг фаровон ҳаётини таъминлашга қаратилмоғи лозим. Шунингдек, меҳнат жамоаларида мустақиллик ғоялари асосида меҳнаткашларимизнинг сиёсий-ғоявий тарбиявий масалаларини тубдан яхшилашимиз лозим. Ўтмишда барча фуқароларни сиёсий ўқувга жалб этиш пухта ўйланиб, ҳаётга жорий этилган эди. Собиқ СССР парчаланиб кетиши билан эски

сиёсий ўқув тизими ҳам йўқолиб кетди. Эндиликда мустақиллик талабларидан қелиб чиқиб мазкур масалани ҳам ҳал қилишимиз керак. Фикримизча, барча меҳнат жамоаларида, мактаб, олий ва ўрта махсус ўқув юртларида янгиланган сиёсий ўқув тизимини барпо этишимиз даркор. Мазкур тизимни ишлаб чиқишда «Маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази» тегишли вазирлиқлар билан биргаликда жонбозлик қилмоғи лозим. Фуқароларнинг сиёсий маданиятини ривожлантириш масаласига давлат нуқтани назаридан ёндашиш керак. Бу соҳани ўз ҳолига ташлаб қўйиш оқибатида жиддий ҳодисаларнинг вужудга келтириши эҳтимолини асло эсдан чиқариб бўлмайди.

2. ҚАДРИЯТЛАР—ИНСОННИНГ МАЪНАВИЙ АХЛОҚИЙ БАРКАМОЛЛИГИ НЕГИЗИ

ШАРҚОНА МАНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗ — ЮКСАК МАДАНИЯТ САРЧАШМАСИ

Шарқ фалсафаси ва Ислом таълимотида инсоннинг таълим-тарбияси, одоб-ахлоқи ҳақида жуда кўп қимматли маслаҳатлар, фикр-мулоҳазалар мавжуд. Муқаддас Қуръони Карим ва Ҳадиси Шариф инсоннинг маънавий камолоти учун беқиёс манба эканлиги ҳаммамизга маълум. Шарқ мутафаккирлари, олиму уламолари томонидан асрлар давомида одоб-ахлоққа онд минглаб китоблар, ҳикматлар яратилган. Афсуски, тоталитар тузум томонидан олиб борилган сиёсат туфайли улардан ҳалқимиз маҳрум қилиб қўйилган эди. Эндиликда, истиқлол шарофати туфайли бу соҳада ҳам жиддий ўзгаришлар юзага келмоқда. Айни вақтда халқимизнинг миллий қадриятларимизга қизиқиши тобора ошиб бормоқда. Шунинг ҳисобига олган ҳолда жумҳуриятимизда кейинги йилларда мазкур масала бўйича ўтмишда араб, форс ва бошқа тилларда ёзилган адабиётлар ўзбек тилига таржима қилиниб, китобхонларимизга ҳавола этилмоқда. Ўзбек олимлари, шоирлари томонидан ҳам одоб-ахлоқ масалаларига бағишланган кўпгина асарлар нашр қилиняпти.

Мазкур адабиётларда инсон туғилганидан тортиб то бандаликни бажо келтирганигача амал қилиши керак бўлган қоидалар, маслаҳатлар ўз аксини топган. Ма-

салан, биргина шарият қоидаларининг ўзида мусулмонлар амал қилиши зарур бўлган 934 та талаб мавжуд. Булар орасида инсонпарварлик, инсонни ҳурмат қилиш ва улуғлашга қаратилган ғоялар алоҳида эътиборга сазовордир.

Шарқ фалсафаси ва ислом таълимотида раҳм-шафқат, мурувват, одамийлик каби фазилатлар доимо улуғланиб, мадҳ этилиб келинган. Одамийлик—бу кишининг бошқа одамларга, уруғ-аймоғига меҳр-шафқат кўрсатиши, яхшилик қилишини, инсонпарварлик муносабатларида бўлишини тақозо этадиган фазилатдир.

Юсуф Хос Ҳожиб одамийликни қуйидагича мадҳ этади:

Сенга ким қиларкан одамгарчилик,
Жавоб бер унга сен қилиб яхшилик.
Вафога вафодор кишилик ҳаққи,
Вафо қил, одил бўл, жам ол мангулик¹.

Алишер Навоий одамийликнинг асл мақсадини шундай таърифлайди:

Одами эрсанг демагил одами,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами.

Кимки халққа қандай муомалада бўлса халқ ҳам унга шундай муомалада бўлади, «сен халққа қанча аралашсанг халқ ҳам сенга шунча ёндашади», деган нақллар бежиз туғилмаган.

«Эй азиз, — дейди Муҳаммад Жабалрудий, — халқингга доимо яхшилик қил, қилган яхшилигининг улардан сенга қайтади. Ҳеч кимсага қасддан ёмонлик қилма, кимки ёмонлик қилса қилган ёмонлиги, шубҳасиз, ўзига қайтади»².

Барҳурдар ибн Маҳмуд айтганидек, аржумандлик байроғини кўтарувчилар ва сарбаландлик ноғорасини чалувчилар қандай кишиларки, улар халқнинг тинчлигини ва осойишталигини ўйлайдилар ва кеча-кундуз шу ҳақда фикр қиладилар, барча кишиларни ўз ака-

¹ Ҳикматлар хазинаси. Т., 1977, 106-бет.

² Одоб бўстони ва ахлоқ гулистони. М. Хасаний таржимаси. Т., 1994, 77 б.

укаларидек кўрадилар, бировнинг дил шишасини газаб тоши билан синдирмайдилар, адоват ва жафо тиканини бечоралик саҳросида юрган яланоёқлар оёғи остига ташламайдилар¹.

Халқ билан ҳамнафас, ҳамдард бўлиш, унга яхши кунларда ҳам, бошига мусибат тушган қоронғи кунларда ҳам садоқатли бўлиб, астойдил хизмат қилиш мўмин — мусулмон фарзанди учун энг катта бахт ҳисобланиб, келган. «Яхши ҳаёт ва узоқ яшаш учун, халқнинг дуоси ва шодлигидан яхшироқ посбон ва қўриқловчи йўқ»² дейди, Бархурдор ибн Маҳмуд.

Халқпарварлик — барча инсонларга меҳр-оқибатли бўлиш, уларни ҳурмат-иззат қилиш билан чегараландиган муносабатларгина эмас, албатта. Халқпарварлик — энг аввало ҳар бир инсон томонидан бошқаларга нафи тегадиган амалий ҳаракатдир. Шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, масалан, моддий неъматлар ишлаб чиқарувчи ҳар бир меҳнаткаш учун халқпарварлик — бу меҳнат унумдорлигини ошириб халқимиз учун зарур бўлган истеъмол маҳсулотларини сифатли ва ўз вақтида етказиб бериш демакдир.

Ёзувчилар, зиёлилар учун халқпарварлик ўз асарларида халқнинг меҳнати, ҳаёти, орзу-умидларини бадий образларда акс эттириб, уларнинг ички дунёсини бойитиш, маънавий баркамоллиги, дунёқарашини шакллантиришга кўмаклашишдан иборат, деб билмоғимиз лозим.

Олимларимиз учун халқпарварлик халқимизнинг фаровон ҳаёт кечириши учун зарур бўлган нарсаларни ишлаб чиқаришни илмий асослаб бериш, кишиларнинг онги, илмий дунёқарашини шакллантириш демакдир.

Давлат арбоблари учун халқпарварлик — бу энг аввало ҳар бир инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, уларнинг эҳтиёжини қондириш, барча ижтимоий кафолатларини адо этиш, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, осойишталик, миллий тотувликни таъминлаш демакдир.

Инсонпарварлик, халқпарварлик айни вақтда ватанпарварлик ҳамдир.

¹ Ўша асар, 77-бет.

² Одоб бўстони ва ахлоқ гулистони. 78-бет.

Ватан — сермазмун, жуда ҳам кенг тушунча. У яшаб турган уйимиздан бошланади. Халқимиз уй қурган одамни «ватанли бўлиб қолди», дейиши бежиз эмас. «Ватан остонадан бошланади» деган ибора барча халқларда борлиги ҳам шундан далолат беради.

Бизнинг халқимиз ўзи туғилган жойга жуда катта муҳаббат боғлайди. Шунинг учун ҳам улар бошқа жойларга кўчишни хоҳлашмайди. Бошқа жойларга кетганда ҳам доимо ўзи туғилган эл-юртидан алоқасини узмай, уни зиёрат қилиб туради. Бу ҳам Ватанга садоқатли бўлишнинг кўринишидир.

Ватан — инсоннинг ота-онаси, қариндош-уруғлари, ўзи туғилиб ўсган жойгина эмас, балки ёшлик даврларни бошидан кечирган, югуриб-елиб ўйнаган, сайр қилган далалар, чўмилиб юрган сойлар, дарёлар, оромгоҳ боғлар, тоғлар, табиат муҳитдир. Демак, Ватанни севмак—киндик қони тўкилган жой табиатини севмак, унинг учун қайғуриш ҳам демакдир.

Ватан — бу биринчи мактаб, биринчи билим, орттирилган дўстлар, билим бериб вояга етказган ўқитувчилардир. Шунинг учун ҳам инсон қанча ёшга кирмасин, қаерда ишламасин биринчи мактаб, биринчи ўқитувчи, мактабдошларини ҳеч қачон ёддан чиқармайди, уларга доимо ҳурмат-иззат билан қарайди.

Ватан — бу ўсиб-улғайган маҳалла. Маҳалла ёшлик даврининг энг яхши кунлари кечган ҳозирги ҳаётида ҳам ҳамдард, ҳамнафас бўлиб келаётган қўни-қўшни, дўсту биродарлар масканидир. Маҳаллага ҳурмат, маҳалла аҳли билан доимо маслаҳатли иш қилиш, тўй-томошалар ва бошқа тадбирларни ўтказишни ҳар бир инсон ўзининг муқаддас бурчи деб билган. Ҳозир ҳам маҳалла аҳлининг роли тобора кучайиб бормоқда.

Ватан — бу оила ҳамдир. Шундай экан оилага, киндик қони тўкилган жойга меҳр-муҳаббатда бўлиш айни вақтда Ватанга садоқатли бўлиш демакдир. Оила жамиятимизнинг асосини ташкил қилади. Оила аъзоларини, улар туғилган ва истиқомат қиладиган уй-жойни эъзозлаш айни вақтда ҳар бир оиланинг, инсоннинг шажарасини, тарихини яхши билишини тақозо этади. Ҳар бир инсон, ўз оиласи, ота-она, эл-юрт тарихини,

шажарасини яхши билиб олиши лозим. Бунда айниқса оила, мактаб катта роль ўйнайди.

Ватан — бу ҳар бир инсон ишлаётган меҳнат жамоаси, ўқиётган билим юрти, ижтимоий-сиёсий муҳит ҳамдир. Меҳнат жамоасининг инсон ҳаётида тутган ўрни катта. Чунки меҳнат жамоасида ҳар бир инсон ҳаёт мактабини ўтаб, мутахассис бўлиб етишади, маънавий камол топади, ҳаётда ўз ўрнини эгаллайди, шуҳрат қозонади.

Ватан — бу ҳар бир кишининг яшаб турган қишлоғи, шаҳари, тумани, вилояти. Шунинг учун ҳам улар туман, шаҳар, вилоят ютуқлари билан фахрланади, унга ўз ҳиссасини қўшишга интилади, мавжуд тарихий ёдгорликлар билан фахрланади. Уларнинг гуллаб-яшнашига, ободонлигига кўмаклашади. Ватан — бу халқимизнинг жаннатмисол макони Ўзбекистон Республикасидир.

Она-юрт, Ватан — инсон учун олтин бешик. Инсон ана шу олтин бешикда дунёга келади, илк бор қадам ташлайди, униб-ўсади, вояга етади, эл-юрт хизматига бел боғлайди. Шунинг учун ҳам Ватан ҳар қандай инсон учун онаси каби азиз ва мукаррамдир. Ватан инсонга бахт-иқбол берадиган муқаддас маскан бўлиб ҳисобланади.

Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлониё «Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ» асарида ёзганидек, «Ватан ҳар бир кишининг туғилиб ўсган шаҳар ва мамлакатини шул кишининг ватани дейилар. Ҳар ким туғилган, ўсган жойини жонидан ортиқ суяр. Ҳатто бу ватан ҳис-туйғуси ҳайвонларда ҳам бор. Агар айрилса ўзларидаги каби роҳатда яшамас...

Биз туркистонликлар ўз ватанимизни жонимиздан ортиқ суйганимиз каби араблар Арабистонни, қумлик иссиқ чўллари, эскимуслар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб ҳижрат қилурлар эди».

Ватан бу халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажагидир. Ватан деганда ҳамиша ўзимиз туғилиб ўсган, таълим олган, вояга етган неча-неча авлоду аجدодларимиз яшаб ўтган, уларнинг ақлу идроклари, меҳнатлари сарф этилган муқаддас юрт кўз олдимишга келади. Ватан бу ота юрт, аجدодлар маскани, эл-юрт, халқ вояга етган,

унинг тили, тарихи, маданияти, урф-одатлари, қадриятлари чинакамига шаклланиб, чуқур илдиз отиб, ўсиб камол топиб борадиган заминдир.

Ватан—муқаддас қадрият. Тараққиёт Ватандан бошланади. У инсоннинг киндик қони тўкилган жой, ҳар кимнинг борлигини қадрловчи замин, маънавий камолот ва саодат майдонидир. Шунинг учун ҳам ҳар бир инсон ўз дард-аламини, орзу-умидларини ватан тақдири билан боғлаб келган.

Ватан меҳрини, Ватан сеҳрини, унинг мўътабарлигини, улуғворлигини сўз билан ифодалаш қийин.

Ҳақиқий баркамол инсон Ватаннинг равнақи ва истиқболи, эл-юртнинг озодлиги ва мустақиллиги учун ҳамма нарсани, ҳатто, ширин жонини ҳам аямайди.

Бу ҳақда мавлоно Фузулийнинг «менинг битта ҳаётим бор, борди-ю мингта ҳаётга эга бўлган тақдиримда ҳам ҳаммасини Ватан учун сарфлаган бўлар эдим», деб айтган сўзлари ҳар бир ақли расо фуқаро учун бебаҳо ўғитдир.

Инсон учун Ватан ягонадир. Ватаннинг катта-кичиги, ҳам, бой-камбағали ҳам бўлмайди. Ватан танланмайди. Ватан бизнинг молимиз эмас. Шунинг учун ҳам у пулга сотилмайди. Ватан инъом этилмайди, қарзга берилмайди. Ватан ҳар бир фуқаро учун муқаддас ва бетакрордир.

Ватанни севиш, она диёрининг қадрига етиш, унинг камолоти, гуллаб-яшнаши, осойишталиги учун қайғуриш ёшлигимиздан бошлаб онгимизга сингдирилишида чуқур маъно бор. Чунки ҳар қандай инсон Ватани, ота-боболари ўтган муқаддас замин билан фахрланиб яшайди.

Муқаддас Ҳадиси Шарифда «Ватанни севмак иймондандур» дейилган. Бу сўзда чуқур ҳикмат бор. Ватанни севиш, ардоқлаш кишига куч-қувват беради, ақл-идрок ато этади, юзини ёруғ қилади, жасоратларга чорлайди, мардликларга ундайди, одамлар, миллатлар, халқларни бирлаштиради.

Ватанни севиш, Ватаним, халқим деб яшаш, она юртнинг равнақи йўлида ҳалол меҳнат қилиш, ўзини қаҳрамонликларга тайёрлаб бориш, ўзи яшаб турган заминни эъозлаш, унинг бойлигига бойлик, гўзаллигига гўзаллик қўшиш, одамларни сева билиш демакдир.

Ватанни севиш, унинг ҳар бир қарич ерини, ҳар бир сиқим тупроғини муқаддас билиб қадрлаш, кўзга

тўтиё қилиш ўзбекларга хос хусусият бўлиб, бу уларга аждодлардан мерос сифатида давом этиб, сайқал топиб келмоқда.

Ҳамид Олимжон «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман» деган мақоласида бу ҳақда шундай деган эди: «Менинг халқим ўз киндигининг қони тўкилган тупроқни ўз онасидай азиз кўради. Менинг халқим ўз боболари кўмилган тупроқни ўпади, шу тупроқни ҳаром, нопок қилган одамни ўлдиради. Қадим ўзбек ботирлари узоқ сафарга кетганда, бир ҳовуч ватан тупроғини доим ўз ёнларида олиб юрганлар. Чунки бу тупроқ уларга ўз туғилган ерларини эслатиб турган, халқ олдида ичган қасамини ёдга солган. Ватанга бўлган муҳаббатини бир нафас ҳам унуттирмаган. Бу бир ҳовуч тупроқ унга ўз ота-онасини, қариндошларини, халқини эслатган, узоқ бўлса ҳам уни ўз ватанида, ҳис қиладиган ва қаерда бўлмасин ўз халқи шаънига иснод келтирмасликка, ўз халқининг номуси ва содиқ ўғли бўлишга чақирган. У Ватанини қанча севса, ота-онадан, севили ёрдан, қондош ватанидан нишона бўлган шу бир ҳовуч тупроқни ҳам шунча севган. Шу бир ҳовуч тупроқнинг кучи шунча зўр бўлганки, у сувсиз саҳролардан, қорли тоғлардан, ваҳший дарёлардан, ёввойи ўрмонлардан кўз очиб юмгунча ўта олган. Шу бир ҳовуч тупроқ уни ўтдан омон сақлаган. Ўқ унинг кўкрагини тешолмаган, қилич танасини тешолмаган, олов куйдирмаган, зиндон чиритолмаган».

Ўзбеклардек ватанини севадиган, юртига боғланган халқ жаҳонда камдан-кам топилади. Ўзбек халқи қўлига қурол ушлаб Ватан ҳимояси учун душманга қарши жанг қилишни жуда яхши билади. Ватан деб ўзини ҳам ўтга, сувга мардона отади, азиз юртнинг ҳар бир қарич ери учун жон олиб жон беради.

Ўзбекистон ўзбек халқи учун ота юртдир, унинг манфаатларини ҳимоя қиладиган жаҳондаги ягона давлатдир.

Ватанимиз Ўзбекистон учун қўлимиздан келадиган ҳар бир фойдали ишни қилиш, гуллаб-яшнаши учун ҳисса қўшиш бизларга аждодларимиздан қолган буюк фазилатдир. «Қизил империя» даврида бизга, «сенинг ватанинг СССР», «Ватан Кремлдан бошланади» деб қулоғимизга қўйишди. Ўзимизнинг ҳақиқий Ватанимиз Ўзбекистон эканлигини қалбимиздан суриб чиқаришга, ватан туйғусидан жудо бўлишимизга зўр беришди. Мил-

лийлик ва миллий мансубликка, миллий ҳис-туйғу ва миллий ғурурга сездирмасдан зарба урила бошланди. Шундай жоҳилликлар натижасида миллий мансублик ўрнига мамлакатда «Совет фуқаролиги» тарғибот, ташвиқот қилина бошланди. Она-Ватанимиз Ўзбекистон учун эмас, балки Совет ватани равнақи йўлида фидокорлик кўрсатиш, жон олиб, жон беришга даъват этиладиган бўлди.

Собиқ совет империяси даврида одамларда миллий манфаат, Ватанга, она заминга меҳр-муҳаббат деган ҳис-туйғулар аста-секин сўна бошлаганди. «Ватан» тушунчаси ўзининг жозибасини, таъсирчанлигини йўқотиб, мавҳумликка айланиб қолганди. Қилинадиган ҳар бир ишда ва ҳаракатда миллатнинг туб манфаати, шоншарафи, миллий ўзига хослиги, ақл-идроки ва тафаккури борлиги ҳеч кимнинг ҳаёлига келмасди. Фақат бир нарсa «умумсовет» манфаати кўзда тутиларди, холос. Ҳар бир миллат ва халқ бир неча минг йиллар оша яшаб келаётган ўз Ватани учун қайғуришга ҳақли эмасди. Ўзи емаса ичмаса-да, лекин ўша «улуғ Ватан» учун тинмасдан меҳнат қиларди.

Бутун бошли бир халқни, энг катта ва қадимий миллатлардан бири ўзбекларни ўз она юртида чеклаб ташлашди. Унинг ҳуқуқлари чегараланди. Тили камситилди, тазйиққа учради. Ўзбекларнинг ўтмиши у ёқда турсин, бугунги хизматлари ҳақида ҳам бузиб ахборот берилди. Аҳвол шу даражага бориб етган эдики, ҳатто ўзбек деган миллат, Ўзбекистон деб аталадиган мамлакат борлигини дунёда кўпчилик билмасди. Ал-Хоразмий, Темур, Навоий, Улуғбек, Бобур авлодларини кўпчилик танимас эди.

Яна бир муҳим масала устида фикр юритишга тўғри келади. Сталин сиёсати туфайли бир бутун Туркистонни майдалаб, «мустақил» миллий жумҳуриятларга бўлиб ташланган эди. Бу аслида узоқни кўзлаб қилинган сиёсат эди. Ана шу сиёсатнинг заминида ётган асосий мақсад, биринчидан, асрлар мобайнида ягона бир ҳудудда яшаган, чегара нималигини билмаган, оғанини, қуда-анда бўлиб келишган, ўзбек, тожик, туркман, қозоқ, қирғиз халқларини бир-биридан бутунлай ажратиб ташлаш, Туркистонни марказнинг хом ашё базаси сифатидаги ҳолатини чоризм мустамлакачилиги давридагидан ҳам мустаҳкамроқ қилиб қўйишдан иборат эди. Иккинчидан, тили, дини, маданияти, тарихи, урф-одат-

лари бир-бирига чамбарчас боғлиқ бўлган катта бир халқни беш миллатга ажратиб ташлашдан кўзда тутилган муддао мазкур халқларни миллий ўзлигини англашдан, ўтмиш тарихидан, миллий ифтихоридан жудо қилиб, оломонга айлантириш бўлса, учинчидан, зарурият туғилиб қолса қачонлардир, улар ўртасига нифок солиш, гиж-гижлатиш, орани бузиб, бемалол ҳукмронлик қилавериш эди. Ягона бир бутун улуғ ва қудратли Туркистонни парчалаб юборишдан, миллий жумҳуриятларга «мустақиллик» беришдан марказнинг муддаоси нимадан иборатлигини туб моҳиятини тўла тушуниб етган, бунинг оқибатида жуда даҳшатли ва фожиали бўлишини англаб етган элимизнинг илми, зукко кишилари, маърифатчилари, кўзга кўринган кишилар бирин-кетин йўқотилди, «халқ душмани»га чиқарилди, қатл ва сургун қилинди.

Муҳожирликда яшашга мажбур қилган юртдошларимиз мол-дунёдан эмас, балки ғарибликдан, Ватан дийдорига интизорликда яшашдан чексиз азоб чекишган.

Инсон учун на давлат ва салтанат, на тожу тахт, ҳеч бир нарса Ватанга, эл-юрт меҳрига тенг келолмайди. Ватандан жудалик инсон учун энг катта бахтсизликдир. Ғурбатда, ғарибликда инсон ўзини шод, бахтиёр ҳисоблай олмайди.

Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши,
Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади, оҳ,
Ғурбатда севинмас эмиш албатта киши.

Бу мисралар ўзбек шоири, Ҳиндистондек буюк мамлакатнинг подшоси бўлган Заҳириддин Бобурнинг қалбидан афсус билан отилган нидосидир. Буюк бир давлатнинг подшоси бўлатуриб, унинг бунчалик афсуснадомат чекишига нима сабаб бўлди? Бунга сабаб юрт меҳри, Ватан ишқи эмасмикан?!

Ватандан айрилиқда яшаган, ўзининг бутун борлиги, ғояси, тану жонини миллатига бахш этган кишиларни шўро матбуоти, комфирқа мафкураси ва сиёсати узоқ йиллар давомида «Ватан хойнлари», «Ватангадолар» деб бадном қилди. Уларга қарши қанчадан-қанча китоблар, мақолалар ёзилди, тухматлар, иғволар уюштирилди.

Она — Ватан тупроғидан бенасиб бўлиб, хорижда макон топган ватандошларимиз сўнгги нафасларигача киндик қонлари томган ота мерос юртлари Туркистонни соғиниб, Туркистонга сиғиниб, Туркистонга талпиниб ва топиниб яшаганлар. Ватан дийдорини қайта кўролмасдан, унинг меҳрига тўёлмасдан оламдан кўз юмганлар, «Ўзга юртларда еб-ичиш, кийиниш ва илм олишдан камчилигим бўлмаса-да,—деб ёзади Бухоро шўролар ҳокимиятининг биринчи раисларидан бўлган Усмонхўжа Пўлатхўжаевнинг фарзанди, ҳозир Германиянинг Мюнхен шаҳрида яшовчи профессор Темурхўжа, — отамдан эшитганим Туркистон деган юртга боришни қирқ уч йил кутдим. Шу тупроққа меҳр қўйдим, ҳамиша ёдимда, юрагимнинг тубида олиб юрдим. Отамнинг туйғулари, азоблари менга кўчди. Вафотидан олдин ёнларига чақириб «Мен сенга банкда пул, шоҳона қасрлар, ҳосилдор ерлар қолдираётганим йўқ, сени суядиган ака-ука ҳам қолдирмадим, фақат ҳамиша ёдингда тутишинг учун Ватан ҳасратини қолдирдим» деган эдилар. Отамнинг васиятларини эшитган онимдан бошлаб мен қайта Ватанлик бўлдим. Ватан менинг ичимда...»¹

Айтилганлардан кўриниб турганидек, Ватанимизнинг озодлиги ва мустақиллигини кўриш истаги ва орзуси фақат бизлардагина эмас, балки мусофир юртларда сарсон-саргардонликда юрган ватандошларимизнинг дилларида ҳам аллақачонлардан бери тўлиб-тошиб келаётган эди.

Қанчадан-қанча бобокалонларимиз, авлоду аждодларимиз зўр интизорлик билан кутган кунни — Ватанимиз озод, эркин ва мустақил бўлганини кўриш ҳар биримиз учун энг катта қувонч, буюк бахтдир. Бунинг учун Оллоҳга минг қарра шукур айтамыз. Чунки бу улуғ тарихий кунларга етганлар бор, етмаганлар бор.

Ўзбекистон давлат мустақиллиги шу тупроқда яшаётган миллатдошларимиз қатори узоқ йиллар давомида она-юртидан, элидан, қариндошларидан айрилиб, мусофирлик ҳижронларини тортган муҳожир юртдошларимизни ҳам ҳаяжонга солди ва чексиз қувонтирдик, буни сўзда ифодалаб бўлмайди.

Тошкентда туғилиб, ҳозир Олмониянинг Мюнхен шаҳрида истиқомат қилувчи Мурод Аҳмедов «Халқ сўзи»

¹ «Халқ сўзи» газетаси, 1991 йил 23 январь.

рўномасига юборган хатида шундай дейди: «Ватан ягона туйғу бўлиб, унинг такрори, ўхшаши йўқдир. Олисда бўлсам ҳам охирги нафасимгача ватаним ёди билан яшайман...

«Ўз уйнинг ўлан тўшагинг», деган мақолнинг қадри-ни ҳеч ким менчалик тушуниб етмас, десам муболага бўлмас. Шунинг учун ҳам ватанини улугловчи қўшиқлар кўрик-танлови баҳонасида Ўзбекистон билан хаёлан суҳбатлашдим, чоғроқ шеър ҳам ёздим:

Чаппар урган чаман
Ватан,
Бўлгин доим омон Ватан!
Киндик қоним томган
Ватан,
Кўз ёшларим юм-юм,
Соғинчларим лим-лим.
Жаннатмакон юртсан
Ўзинг,
Насибаси бутсан ўзинг,
Енгилмаган мардсан
Ўзинг,
Кўз ёшларим юм-юм,
Соғинчларим лим-лим.
Эртаю кеч ўйимдасан,
Тушимдасан, ўнгимдасан,
Кўнглимдасан,
кўнглимдасан,
Кўз ёшларим юм-юм,
Соғинчларим лим-лим...»¹

Мустақилликнинг энг катта неъматларидан бири шу бўлдики, эндиликда оламлардаги миллат, Ватан ҳақидаги тушунчалар ўзининг асл маъноларига қайтмоқда. Ватан, бу энди илгаригидек сиёсат ва мафкура асосига қурилган, миллий ҳис ва идрокдан узоқ, аллақандай мавҳум тушунча эмас. Мустақиллик туфайли биз ўзимизнинг ҳақиқий Ватанимизни топдик. Жаҳон сиёсий харитасида Ўзбекистон аталмиш мустақил давлат пайдо бўлди.

«Ватан туйғуси — бу азиз ва гўзал Ватанимизга юксак эътиқод билан яшаш, унга ҳамиша садоқатли

¹ «Халқ сўзи», 1996 йил 19 январ.

бўлиш демакдир. Ватанга садоқат барчамизнинг фарзандлик бурчимиздир.

Ватан туйғуси — бу халқимизнинг олтин мероси, анъаналари, тили ва маданиятига ҳурмат билан қараш. Турон, Туркистон, Ўзбекистон деб аталувчи юртимизнинг тарихини муттасил ўрганиб боришдир».¹

Ватанимиз тараққиёти ва истиқболини жумҳуриятимизда яшаётган турли халқлар ва миллатларнинг ўзаро ҳамкорлиги, дўстлигисиз тасаввур этиб бўлмайди. Халқлар дўстлиги ва қардошлиги куч-қудратимизнинг манбаи, мустақиллигимизни мустаҳкамлашнинг йўллари-дан биридир.

Ўзбек халқининг эрки, озодлиги ва мустақиллиги, бахт-саодати, секинчи ва қувончи жумҳуриятимизда истиқомат қилиб келаётган қозоқлар, қирғизлар, руслар, туркманлар, корейслар, татарлар, уйғурлар, қўйингки, барча халқлар ва миллатлар билан самимий дўстлик ва қардошлигидадир.

Тарих ўзбек халқининг зиммасига бугунги кунда ғоят буюк, муқаддас вазифани юклади. Бу Ватанимиз куч-қудратини мустаҳкамлаш, унинг доврўғини олам узра ёйиш, шуҳратига шуҳрат қўшишдир. Ватанини бутун борлиги ила севмаган, Ватан эрки, юрт саодати учун ҳаётини тикмайдиган кишини ватанпарвар деб бўлмайди.

Ҳақиқий ватанпарварлик миллат, Ватан манфаати деб яшаш, унинг истиқболи, бахти ва саодати йўлида меҳнат қилиш учун курашишдир. Ватан эрки ва юрт озодлиги учун ҳаётини тиккан кишини халқ ҳам, тарих ҳам асло унутмайди. Бундайларни бемалол ҳақиқий ватанпарвар деб айтса бўлади.

Мустақил Ўзбекистонимизнинг равнақи, истиқлоли новқирон авлод тарбияси ва таълимига кўп жиҳатдан боғлиқ. Ёшлар Ватанимизнинг, мамлакатимизнинг келажигидир. Ватанимиз тақдирини уларга ишониб топширамыз. Бунинг учун улар зиммаларига юклатилаётган энг мураккаб ва масъулиятли вазифани бутун моҳияти ила чуқур англашлари, ҳис қилишлари, унга ўзларини ҳозирданоқ тайёрлаб боришлари лозим.

Ёшларда ўз Ватани билан фахрланиш туйғуси ўзидан пайдо бўлиб қолмайди. Ватанга бўлган меҳр-

¹ Ватан туйғуси. Тошкент, «Ўзбекистон», 1996, 11-бет.

муҳаббат одамнинг қалбига она сути билан бирга киради. Бу муқаддас туйғуни она алласи парварिश қилади, ота тарбияси ва ўрнаги улғайтиради.

Ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда уруш ва меҳнат фахрийларининг роли катта. «Биз яхши биламизки,—дейди И. Каримов,—ватанимизнинг мустақиллигини мустаҳкамлашда, ёшларимизни миллий ғурур, миллий ифтихор руҳида тарбиялашда, ҳар кунлик таълимларимизда фахрийларимиз биз учун энг ишончли таянч ва суянчдир.

Бугунги кунларга етиш учун сиз, азиз қарияларимиз қанча жабру жафо чеккансиз, жасорат ва матонат кўрсатгансиз, шунинг учун ҳам, бугунги куннинг қадрига етадиганлар ҳам сиз—кўпни кўрган кексаларсиз»¹.

Фахрийларга ҳурмат-эътибор билан қараб, уларни ижтимоий муҳофаза қилиб, жамоат ишларида, айниқса ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда фойдаланиш—мустақил давлатимиз томонидан қилинаётган хайрли ишлар сирасидандир.

Ёшларда ватанпарварлик ҳис-туйғуларини шакллантириш ва ривожлантиришда оила тарбияси катта ўрин тутати. Жамиятнинг, давлатнинг, инсоннинг келажаги оиладан бошланади.

Инсонда юртга, ватанга муҳаббат, келажакка ишонч туйғуларини шакллантириш ва ривожлантиришда таълим-тарбиянинг аҳамияти бениҳоя катта.

Юксак маънавият, одоб-ахлоқ, иймон, эътиқод, инсофу диёнат, яхши хулқ-атвор инсонда ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Маънавият инсонга хос хусусият бўлиб, унинг жамиятдаги ҳаёти, тарбия, меҳнат, ҳаёт тажрибаси жараёнларида шаклланиб сайқал топиб, руҳий моҳиятга айланади. Ёшларга бериладиган тарбия қанча эртaroқ бошланса унинг самараси шунча кучли бўлади.

Инсон камолотида тарбиянинг аҳамияти беқиёс. Абдулла Авлоний юқорида эслатиб ўтилган асарида бу ҳақда «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот ё ҳалокат, ё сабот ё фалокат масаласидир» деб ёзган эди. Ўлкамиз халқларининг ёш авлодни тарбиялаш, маънавий камол топтириш имкониятлари битмас-туганмасдир.

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 9 май.

Ўзбек халқида дунё тан бериб келаётган ажойиб инсоний фазилатлар, нодир урф-одатлар мавжуд. Оила аъзоларининг барчаси тўпланмагунча овқат емай туриш, оила бошлигини одоб сақлаб кутиш, ота-онани ўриндан туриб кутиб олиш, уларга ҳар доим илтифот кўрсатиш, катталарга ҳурмат, кичикларга меҳр ва шафқат, уруғ-аждодларга, қўни-қўшниларга, хеш-ақрабolarга, маҳалладошларга, таниш-билишларга ёрдамини аямаслик ва бошқалар бунга мисол бўла олади.

Ўзидан катталарни, биринчи галда кекса боболару оталарни, нуроний оналару бувиларни ҳурмат қилиш, эъзозлаш, улар учун қўлдан келган ёрдамини аямаслик ўзбек халқининг анъанавий қонидаси бўлиб, у ўзбек оиласида ёшликдан болалар онгига, қон-қонга, вужуд-вужудига сингдириб юборилади.

XI асрнинг улўғ шоири, донишманди, Юсуф Хос Ҳожиб қарияларни ҳурмат қилиш, улар ҳақида беҳуда сўз айтмаслик, улар ҳузурида одоб ва камтарлик билан сўзлаш жоизлигини уқтириб шундай деган эди:

Улуққа етишса кичик ҳурмати,
Улуғ ҳам кичикка ҳурмат кўрсатур.

Ўзбек халқининг энг қадимий даврларидан бошлаб ҳозирга қадар давом этиб келаётган ажойиб қадриятларидан яна бири — ота-онани юксак даражада эъзозлаш, иззат-икромлари, ҳурматларини жойига қўйишдан иборатдир.

Ота-онани қадрлаш, уларнинг тенгсиз, ўлчовсиз хизматиға содиқ бўлиш, дуоларини олиш болаларнинг фарзандлик бурчидир. Бу миллий қадриятларимизнинг энг муҳим талабларидан биридир.

Шеърят мулкининг султони Алишер Навоий айтганларидек, ота-онани ҳурмат қилиш фарзандлар «...учун мажбуриятдир. Бу иккисига хизматни бирдек қил, хизматинг қанча ортиқ бўлса ҳам, кам деб бил. Отанг олдида бошингни фидо қилиб, унинг боши учун бутун жисмингни садқа қилсанг арзийди. Икки дунёни обод бўлишини истасанг, шу икки одамнинг розилигини ол! Туну кунга нур бериб турган бирисини ой, бирисини қуёш бил, улар чизган чизиқдан ташқарига бир қадам

ҳам босма. Ҳамма хизматни сен одоб билан бажар, «адаб» сўзидаги «дол» каби қоматингни ҳам қил»¹.

Катталарга иззат-икром, кичикларга меҳр-шафқат, ота-оналарга эъзоз, фарзандларга меҳр-садоқат—булар инсонни инсон қилиб турадиган ахлоқий ва маънавий қадриятларимиздан ҳисобланади.

Мустақил Ўзбекистон Республикамизнинг асосий қонуни — Конституциясида одоб-ахлоқ масаласида, хусусан фарзандларнинг жамият, оила ҳамда ота-оналари олдидаги инсоний бурчлари ва масъулиятлари нималардан иборатлиги миллий қадриятларимиздаги асосий ғоя ва қоидалар давр талабига биноан белгилаб берилган. Унинг 60-моддасида қайд қилинишича, вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Миллий қадриятлар хусусида фикр юритганда яна бир муҳим масалани алоҳида таъкидлашга тўғри келади. Маълумки, қадимий урф-одатларимизга кўра, ўзбек оилаларида, айниқса кўп болали хонадонларда ёшлар болалигиданоқ меҳнат қучоғида тарбияланади, меҳнатда чиниқади. Оилада ота-онага ёрдам бериб мустақил меҳнат қилишга интилиб, ҳеч бир бола майиб бўлган эмас. Аксинча меҳнат қилиб бола чиниққан, мураккаб ҳаёт йўлида учраши мумкин бўлган ҳар қандай тўсиқлар ва қийинчиликларни бардош билан енгиб ўтган, ота-онасининг қадрига етган, ёшлигидан кўзи пишиб, оқу қорани таниган.

Мустақилликка эришганимиздан кейин ёшлар тарбиясининг мазмуни ва моҳиятида, усул ва шаклларида жиддий ўзгаришлар рўй бера бошлади. Мактабларни миллийлаштириш бошланди. Таълим-тарбияга миллий қадриятларни жорий этиш асосий ўрин тутадиган бўлди. Тарихимиз, маданиятимиз, миллий урф-одатларимизга эътибор кучайди. Ёшларда миллий ғурурни шакллантириш ва мустаҳкамлашга алоҳида аҳамият бериладиган бўлди.

Билимни севиш ва ардоқлаш, олиму фузалоларни, устозларни ҳурмат қилиш, мардлик, одамийлик, камтарлик, адолат, ҳалоллик ва ҳақгўйлик каби инсоний фазилатларни улуғлаш борасида ҳам ибрат бўладиган ажойиб қадриятларимиз кўп.

¹ А. Навоий. Хайратул аброр. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1974 йил, 55-бет.

Билим ва заковатнинг қиммати, жамият тараққиёти ва шахс маънавий-ахлоқий камолоти учун аҳамияти шу қадар каттаки, уни таърифлашни адо қилиб бўлмайди. Билим энг катта бойлик эканлиги, дунёда ундан қадрлироқ ҳеч нарса йўқлиги тўғрисида қадимги ҳинд достони «Калила ва Димна», Низомулмулкнинг «Сийёсатнома», Носир Хисравнинг «Саодатнома», «Тушнома», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутағду билик» Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ», Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат», Алишер Навоийнинг «Хамса» каби жаҳонга машҳур асарларида бир-биридан муҳим, бир-биридан сермазмун фикрлар баён этилган.

Бизнинг илм-фанимизда, маданиятимиз ва тарихимизда инсонни илм асосларини билиб олишга даъват этмаган, билимнинг хосияти ҳақида куйиб-ёниб баён этмаган биронта шоир ва ёзувчи, биронта олиму уламо, биронта етук давлат арбоби бўлмаган десак, муболаға эмас. Бунинг учун лоақал Муҳаммад Хоразмийнинг, Абу Наср Форобийнинг, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Синонинг муборақ номларини эслашнинг ўзи кифоя қилади.

XII асрда ижод қилган донишманд шоир Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») асарида илмли билан билимсизни, олим билан жоҳилни қиёслаб баён этган қуйидаги фикри бунга мисол бўлади: «Билим тўғрисида сўзламоқдаман, сўзимни яхши тингла, билимдон кишиларга ўзингни боғла. Билим билан бахт саодат йўллари ўрганилади, билим эгаллаб саодат йўлини топ. Билимли киши қимматли олтиндир. Жоҳил, билимсиз кишилар арзимас қалбаки (ақча) дир. Билимли билан билимсиз қачон тенг бўлади? Эр киши билим ўрганиб билгувчи бўлиб қолади, билимсиз тирикликда кўргиликлар ичида қолади. Билимли эр ўлса ҳам оти ўлмайди, билимсиз кишининг ҳаёт чоғида ҳам унинг оти ўликдир».

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, заковат қоронғу тундаги машъал кабидир, билим эса нур тарқатувчи ёруғлиқдир. Кимда заковат бўлса, ўша асл одам бўлади, кимда билим бўлса у мартабага эришади. Одам заковати туфайли асл аталади. Билим гавҳар каби бир ерда тўпланиб туради, у заковатнинг конидир. Мушк-анбар ва билим бир-бирига ўхшаш нарсалардир, уларни ўзидан бўлаклардан яшириб сақлаб бўлмайди. Мушк-анбарни яширсанг, унинг ҳиди ошкор қилади, билимни

яширсанг, уни тилинг ошкор қилади. Билим ўз соҳибини қашшоқ қилмайдиган битмас-туғанмас бойликдир, ўғри ва қаллоблар уни ҳеч ўғирлаб ола олмайди.

Одамларда илму ҳунар қанча кўп бўлса, у ўзини шунча оддий, камтарин тутати. Камтарлик одамни безайди, обрўсини оширади, дўстини кўпайтиради.

Камтарлик, сермулоҳазалик, вазминлик, оғир-бо-сиқлик сингари инсонни ахлоқий-маънавий жиҳатдан гўзал қилиб кўрсатадиган юксак фазилат ва хислатлар кишининг билимидан келиб чиқади. Бунинг бизнинг аждодларимиз орасида ўтган улуғ ва доно кишилар, шоир ва файласуфлар ҳам кўп таъкидлаб ўтганлар.

Ана шу ерда улуғ бобомиз Алишер Навоийнинг «Маҳбул-қулуб» асарида камтарлик, тавозеъ ҳақидаги фикрларини келтириб ўтиш жоиздир. «Тавозеъ киши ҳузурида ўзини паст тутиш, камтарлик кўрсатиш, халқ муҳаббатини ўзига тортар ва одамларни шу ишни бажарувчи билан дўстлаштирар. Тавозеъ дўстлик чаманида тоза гуллар очар ва у чамандан ошнолик ва улфатчилик базмига хилма-хил гуллар сочар...

Адабдан муҳаббатга безак ва пардоз етади, адаб таркидан дўстликнинг равнақ ва баҳоси кетади.

Тавозеъли ва одоблиларга таъзим ва ҳурмат етади ва уруғни эккан бу қимматбаҳо ҳосилни тўплаб олади».

Мустақилликнинг маънавий заминларини мустаҳкамлашда диний ғоялар ва қадриятлардан, одоб, ахлоқ борасида ислом имкониятларидан оқилона, ижодий фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Ислом динида нафақат миллий, балки умуминсоний аҳамиятга эга бўлган, ҳозир ҳам ўз қимматини тўла сақлаб қолаётган энг муҳим ахлоқий қоидалар, фалсафий фикр-мулоҳазалар беҳисобдир. Ислом одамларни динидан, миллатидан қатъий назар, ўзаро ҳурмат-иззатда бўлишга, бири-бирини моддий, маънавий, руҳий қўллаб-қувватлашга ундайди. Миллат ажратиш, бошқа миллат кишиларини камситиш ислом дини ақидаларига тамомилан ёт.

Табиатга меҳр-муҳаббат, теварак-атрофни, сувни, ҳавони, тупроқни, ҳайвоноту набототни асраб-авайлаш исломнинг асосий ғояларидан биридир. Табиат неъматларини эъзозлаш, уларнинг қадрига етиш—инсоннинг бурчи. Табиий неъматларни эъзозлаш уларни асраш билан, исроф қилмаслик билан бўлади. Қуръондаги сятларда, пайғамбаримиз ҳадисларида ҳайвонот ола-

ми, наботот олами ва атрофимизни ўраб турган бошқа нарсаларни тўла-тўқис ҳимоя қилиш, сақлаш, уларни бузмаслик, исроф қилмаслик тўғрисида таълимотлар борки, улар билан танишиб, бу таълимотлар гўёки ҳозирги кунимизни кўзлаб айтилгандай эканлигига гувоҳ бўласиз.

Жамики табиий бойликлар, дов-дарахтларни, ҳайвонот оламию сувдаги жониворларни авайлаш масаласида ислом динида баён этилган энг зарур, энг фойдали йўл-йўриқлар, бебаҳо ўғит ва ғоялар умуминсоний аҳамиятга молик қадриятлар ҳисобланади, у миллат танламайди. Ислом динида табиатни кўз қорачигидек авайлаш ҳақидаги ғоялар умумбашарий қадриятлардан бўлиб ҳисобланади. Унда алоҳида таъкидланишича, қайси бир мўмин инсон экин экса, ёки мевали дарахт ўтказсаю улардан қушлар, одамлар ёки ҳайвонлар еса бу унинг садақа ҳукмида бўлади. Бундан ташқари соясидан халқ фойдаланиб турган дарахтни кесиб юборган одам дўзахга маҳкум этилади, деган фикрлар ҳам баён этилган.

«Экмоқ ниятида қўлингизда кўчат турган пайтда бехосдан қиёмат қойим бўлиб қолиши аниқ бўлганда ҳам улгурсангиз уни экиб қўяверинг». деб уқтирилганлиги қанчалик муҳим ва зарурлигини айтиб ўтишнинг ҳожати бўлмаса керак, деб ўйлаймиз.

Ислом динида бировларнинг ҳақиға кўз олайтириш, ичкиликбозлик, ўғрилик ва қабих ишлар билан шуғулланиш, фоҳишабозлик қаттиқ қораланади.

Дин одамларни ҳаром-ҳариш йўллардан четда юришга, инсофли, диёнатли бўлишга, ўзидан яхши из қолдиришга ундайди.

Тарбия, одоб-ахлоқ, ўзаро дўстона муносабатлар, қариндош, ота-она ва фарзандларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, меҳр-оқибат, ҳалоллик, поклик сингари инсоний қадриятлар кенг ташвиқ қилинади. Бунинг аксича, разолат, кибр-ҳаво, адоват, ҳасад, хиёнат, ёлғончилик, фитна-фасод, зулм каби разил сифатлар эса кескин қораланади.

Имкони борича ва қаерда қодир бўлсанг илм ўрган. маърифатингни зиёда қил, деган ғоя ислом динининг мағиз-мағизига чуқур сингдириб юборилганлигини Ҳадиси Шарифдан олинган мисоллардан кўриш мумкин. «Илмни Чин мамлакатаида бўлса ҳам талаб қилинглари», «Бешикдан то тобутгача илм изла» каби чуқур маъно-

ли фикрлар мусулмонлар учун асосий қўлланма бўлган.

Ислом дини ва ахлоқи баён этилган, унинг бутун моҳияти асосига жо қилиб юборилган ғоя ва қоидаларни билиб олиш, уларга асосланиб иш юритиш, фаолият кўрсатиш, шахснинг маънавий камолоти, ахлоқий покланиши учун бениҳоя зарур ва муҳим.

Маънавий ва ахлоқий покланиш, имон, инсоф, диёнат, ор-номус, меҳр-муҳаббат, ватанпарварлик ва инсонпарварлик каби ноёб инсоний фазилатлар қанчалик авайлаб-асралса, ҳаётга кенг жорий этилса, инсоннинг яратувчилиқ, бунёдкорлик фаолияти шунчалик кучайиб, такомиллашиб боради. Ана шу масалаларга алоҳида эътибор қилинмаса келажак бой берилади.

«Мустақиллигимизни мустаҳкамлаш йўлидаги энг катта масала, кишиларимиз дунёқарашида, жамиятимизда ватанга меҳр ғояси биринчи ўринда туриши керак. Ҳар қандай иш асосида миллий орият, миллий ғурур, миллатчилиқ ёки шовинизмга алоқаси бўлмаган, мана шу мамлакат мана шу халққа мансублиги учун куч-қувват бағишлайдиган ғурур қўйилиши лозим.

Бу муқаддас тушунчалар миллати ва диний эътиқодидан қатъи назар, мана шу юрт, мана шу муқаддас заминда яшаётган ҳар бир кишининг ҳаёти, онги, қони ва жисмига сингиб кетиши керак.

Ўтмишимиз ва келажагимиз бағишлайдиган мана шу ифтихор туйғуси билан биз янги авлодларни тарбия қилишимиз, ўз миллий давлатимизни қуришимиз лозим».¹

Ҳақиқий ватанпарварлик халқ бошига қора булутлар йиғилиб, мусибат тушган вақтларда, айниқса, намоен бўлади. Буни биз ўзбек халқи 1941—1945 йилларда фашизмга қарши олиб борган мардонавор жасоратларидан, ватанга бўлган чуқур садоқатларидан яққол кўришимиз мумкин.

Уруш йилларида кўрсатган мардлиги, матонати ва қаҳрамонлиги учун Ўзбекистоннинг 120 минг ўғил-қизлари орден ва медаллар билан тақдирландилар, уларнинг 338 нафари Совет Иттифоқи Қаҳрамони Олтин юлдузини, 53 нафари эса Шўҳрат орденининг ҳар уччала даражасини олишга мушарраф бўлдилар.

¹ И. Каримов. Юксак малакали мутахассислар — тараққиёт омили. Т., 1995, 13—14-бетлар.

Уруш йиллари фронтга Ўзбекистондан жами 1 миллион 300 мингдан зиёд офицерлар ва солдатлар жўнади. Шуларнинг 400 мингдан кўпроғи жанг майдонларида мардларча ҳалок бўлди, 130 мингдан ортиғи бедарак йўқолди.

1995 йилнинг 1 январиди бўлган маълумотларга кўра ҳозир Ўзбекистонда 108 минг 281 уруш қатнашчиси, 171 минг 370 уруш ортида меҳнат қилганлар, урушда ҳалок бўлганларнинг 20 минг 676 оиласи истиқомат қилади.¹

Ҳукуматимиз уларга катта эътибор ва ғамхўрлик қилаётир. Уруш қатнашчилари «Жасорат», фронт орти меҳнаткашларининг эса «Шуҳрат медаллари билан тақдирланганликлари бунинг ёрқин далилидир.

САБР-ҚАНОАТ — УЛУҒ ҲИСЛАТ

Халқимизга хос яна бир ажойиб фазилат — сабр-қаноатдир. «Сабр, — Муҳаммад Жаболрудий айтганидек, — барча меҳнат ва оғирликни енгиш ва чидашдир. Бечора ва ночор бўлса-да, ўзини бадавлат кишидек тутиш, кўринган кимсага аҳволи ҳақида шикоят қилвермаслик, ғамли кунда ҳам ўзини хандон ва очиқ юзли қилиб кўрсатишдир». Сабрли одам узоқ яшайди. Сабри кўпнинг дўсти кўп. Ёмон кунда сабр қилган киши яхши кунга тез етади.

Донолар дейдиларки, «Қаноат туганмас бойликдир, қаноатли киши ҳеч қачон камбағал бўлмайди, чунки унинг ҳеч кимга иши тушмайди. Қаноатсиз киши эса гадойга ўхшайди, унинг ҳамма нарсаси бўлса ҳам кўзи тўймайди, кўпроқ топишга интилади, нарса учун одамлар олдида бош эгади. Қаноатли киши ҳеч қачон хор бўлмайди. Аксинча, кишида қаноат бўлмаса, топган-тутганига сабр қилмай кўпга интилса оқибат хорлик тортади.

Оталар сўзида айтилишича, қаноатли киши қийинчиликка, виждонли киши бечоралик куйига тушмайди.

Мазкур фазилатлар ота-бобларимиздан бизга ўтиб келаётган буюк ахлоқий қадриятлардир. Унга амал

¹ Қаранг: «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», 1995, 4-сон, 20,55-бетлар.

қилиш барчамизнинг бурчимиздир. Айниқса ҳозирги мураккаб жараёнда содир бўлаётган вақтинчалик қийинчиликларга бардош бериб, сабр-тоқат қилиб, олдимизда турган қийинчиликларни енгиб, Ватанимиз равнақи учун меҳнат қилиш катта аҳамият касб этади. Сабр-тоқат айниқса ёш авлод учун зарур. Сабр-одоб ахлоқнинг руҳий таянчларидан бири, чунки у ҳар қандай қийинчиликларни енгиб ўтишга ёрдам беради, у масъулият сезгисини тарбиялайди. Шунинг учун ҳам сабрли одам жамиятда катта обрў-эътиборга эга бўлади.

Алишер Навоийнинг фикрича, «кимки сабр-қаноатни ўзига касб қилган бўлса, билки, бу уни бой қилади. Олтин, қумуш билан зеб-зийнатларни бойлик деб билса, билки ҳақиқий бойлик сабр-қаноат олтинларидир. Қаноат олтини ҳеч қачон йўқолмайди. Ана шу олтинни қўлга киритиб шу орқали бойишга ҳаракат қил. Қулбада қаноат қилганнинг жойи иззат тахтидадир».

Сабрли киши ҳаётнинг ачиқ-чучугига бардош беради, топганига қаноат қилиб яшайди. Сабр-тоқат қанчалик оғир бўлмасин кейинроқ шодлик келтиради. Халқимиз «сабр таги—сариқ олтин» деб бежиз айтмаган. Тоқатлилик, бардошлилик, вазминлик каби фазилатларни ўзида мужассамлаштирган кишилар асло ҳор-зор бўлмайдилар.

ЕШЛАРНИ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР; ШАРҚОНА ОДОБ-АХЛОҚ АСОСИДА ТАРБИЯЛАШ — ДАВР ТАҚОЗОСИ

Давлатимиз маданий-маънавий мустақиллигини таъминлашда ёшларни шарқона одоб-ахлоқ, миллий қадриятлар, урф-одат ва анъаналаримиз асосида тарбиялаш ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Бозор иқтисодиёти жумҳуриятимизга хорижий мамлакатларнинг сармояси, янги технологияси, замонавий бошқарув усуллари билан бир қаторда уларнинг маданияти, турмуш тарзи, дунёқараши кабиларни ҳам олиб келмоқда. Шунинг учун биз ёшларимизни миллатимизнинг иззат-нафси, ғурурига тегадиган айрим номаъқул ҳоллардан асрашимиз керак. Афсуски, «санъатда ошкораликни пеш қилиб телевизор, кино экранларида, матбуот воситаларида бўлмағур лавҳаларни акс эттириш, бемаънилик ва ҳаёсизлик, баъзан эса ҳатто ахлоқий бузуқликни тарғиб қилишлар кўри-

ниб қолди»¹. Бундан ташқари бозор муносабатларининг ривожланиши туфайли чегарамиз очилиб минтақамизга, шу жумладан республикамизга ҳам чет эллардан сифатсиз спиртли ва бошқа ичимликлар, тамаки, турли дорилар, озиқ-овқат маҳсулотлари келтирилиб савдога чиқарилмоқда. Натижада биз ўз ихтиёримиз билан чет эллардан келтирилган моддий ва маънавий афюн билан халқимизни, айниқса, ёш авлодни жисмоний ва руҳий жиҳатдан заҳарлантиришга имконият яратиб бераётормиз. Ахир ривожланган хорижий мамлакатларнинг ўзида ҳам сифати паст, зарарли маҳсулотларни истеъмом қилиш у ёқда турсин, уларни оммавий ахборот воситалари орқали ташвиқ қилиш ҳам ман қилинган-ку!

Президентимиз халқ депутатларининг Самарқанд вилоят кенгаши сессиясида сўзлаган нутқида (1995 йил 21 ноябрь) «телевидение кўпроқ чет эл видеофильмларини намойиш қилиш билан чекланиб қолмоқда» дея яна бир бор ёшлар тарбиясига эътиборни кучайтириш зарурлигини уқтириб ўтди.

Хўш, бунинг учун нималар қилиш керак? Хориждан келтирилаётган ахлоқий ва ғоявий суст, ур-йиқит, жинсий алоқа, гиёҳвандлик, терроризмни тарғиб этувчи кино — видео маҳсулотларини савдога чиқармаслик керакми? Йўқ, албатта. Бозор иқтисодиёти ривожланаётган экан, юқорида аталган маҳсулотлар истаимизми-истамаймизми барибир жумҳуриятимизга олиб келинаверади. Бу табиийдир. Маъмурий йўл билан буларни тўхтатиб бўлмайди. Лекин бундан мазкур жараёнга биз ҳеч қандай таъсир кўрсата олмаймиз, деган хулоса чиқариш нотўғридир.

Фикримизча, чет эллардан кириб келаётган миллий урф-одат, анъаналар ва маънавиятимизга тамомила зид бўлган ахлоқий бузуқлик, ҳаёсизлик ва бемаъниликни ёқловчи асарларга қарши ўзимизнинг кўп асрлик тарихга эга, жаҳон халқлари томонидан эътироф этилган шарқона юксак маданиятимиз ва маънавиятимизни қалқон этиб қўйишимиз керак. Бунга эришиш учун ҳар бир кишида биз юксак маданият ва маънавият ворислари эканлигимиз ҳақида ва бу билан қанчалик фахрлансак арзирлик эканлиги ҳақида фикр, ҳис-туйғуларни ҳосил қилишимиз даркор. Ўзини юксак маданиятли миллатга мансуб эканлигини онгли равишда ҳис қилувчи

¹ И. Каримов. Истиқлол ва маънавият. 67-бет.

ва бу билан қонуний равишда фахрланувчи инсонни ҳеч қачон ахлоқий ва ғоявий жиҳатдан паст маданиятга (у қандай шаклда намоён бўлмасин) қарам қилиб қўйиш мумкин эмас!

Шундай экан, бугунги кунда ёшларимизнинг ғоявий-маданий савиясини янада оширишга қаратилган тадбирларни ўтказиш ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Бунга эришиш учун ёшларга миллий-қадриятимиз, маданиятимиз ва маънавиятимизни янада чуқурроқ ва тўлароқ ўзлаштириб олишга ҳар томонлама кўмаклашиш билан бир қаторда ўтмишда кенг қўлланилган сиёсий оқартув ишларини жонлантириш, олий ва ўрта махсус ўқув юртларида, мактабларда, меҳнат жамоаларида шароитга қараб камида ҳар ҳафтада сиёсий ўқув ўтказишни тиклашимиз зарур, деб ўйлаймиз. Ҳозирги вақтда жумҳуриятимиз ва жаҳон халқлари ҳаётида ўта мураккаб жараёнлар ва ҳодисалар рўй бермоқда. Улар ҳар бир кишидан ниҳоятда эҳтиёткорликни, зийракликни, ҳатти-ҳаракатларини пухта ўйлаб, узоқни кўриб амалга оширишни талаб этади. Бунга сиёсий ўқув орқали эришиш мумкин. Юксак маданиятли, маърифатли, унинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий-маънавий, ғоявий-сиёсий етук инсон—давлатимиз хавфсизлигини, мустақиллигини таъминловчи куч эканлигини ҳеч ҳам эсдан чиқариб бўлмайди!

3. МАЪНАВИЙ ЕТУҚ, МАЪРИФАТЛИ ИНСОН— ИСТИҚЛОЛ ТАЯНЧИ

ИНСОН — ОЛАМ САЙҚАЛИ

Бой ва ранг-баранг маданиятимиз, урф-одат ва анъаналаримиз, барча қадриятларимиз миллатимизнинг маънавий, руҳий бойлигини ташкил этади. Уни чуқур ўзлаштириб, тушуниб, англаб олган инсон олди-га қўйган ҳар қандай мақсадга эришиши мумкин. Чунки халқимиз тарихи, унинг маданиятини яхши билган киши ҳеч қачон кўр-кўрона иш тутмайди. Аксинча тарих сабоқларидан керакли хулоса чиқариб, ҳозирги вақтда содир бўлаётган жараёнларни ҳисобга олиб ҳаракат қилади. Демак, жамият тараққиёти инсоннинг маданий-маънавий савияси, унинг дунёқараши, фаоллиги билан узвий боғлиқ. Шунинг учун ҳам бу ма-

сала ҳеч- қачон файласуфлар диққат-этиборидан четда қолган эмас. Айниқса, инсоннинг ички дунёси, кайфиятлари, қизиқишлари, руҳий изтироблари масаласи Шарқ файласуфларини азал-азалдан қизиқтирган ва ташвишга солган.

Дунёнинг олий мавжудоти, дуру гавҳари ҳисобланган одамзот ҳақида Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифда ҳам қимматбаҳо фикрлар айтилган.

Қуръонда биз инсон зотини мукаррам қилиб яратдик ва ер юзида, сувда пок нарсалардан ризқлантирдик, ерда, сувда юрадиган қилиб, вақтларини яратиб бердик ва ўзимиз ҳам қилган кўпгина нарсаларимиздан афзал қилиб қўйдик, деган оят бор. Шу оятга биноан, Оллоҳнинг бутун оламни яратишдан мақсади Инсон бўлиб, у ҳамма мавжудот ичида тенги йўқдир, энг афзалидир.

Қуръон таълимотига биноан инсон Оллоҳнинг ер юзидаги халифаси, яъни ўринбосаридир. Бу инсонни жуда улуғлайдиган мартабадир. Бундан ташқари яширин хазина бўлган Оллоҳ Таоло илму ҳикматининг бир қисмини инсон қалбига жойлаган. Яъни инсон «яширин хазина»ни сақловчи хазинабондир.

Бутун борлиқнинг кўрки ва шарафи бўлган инсонда одабийликнинг ҳамма ажойиб жиҳатлари мавжуд. Инсон бошқа жамики нарсалардан мумтози, ҳамма маҳлуқотлардан энг улуғдир.

Инсон улкан иззат ва ҳурматга лойиқдир. Навоий ўзининг «Вақфия» асарида, «Бутун осмон ва осмондаги жами нарсалар, бутун ер юзи ва ер юзидаги жами нарсалар, ҳамма денгизлар ва унда мавжуд бўлган ҳамма нарсалар, ҳамма мамлакатлар ва уларда бор жами неъматлар — бари энг яхши нарсалар инсон учун, унинг бахт-саодати учун яратилган, буларнинг жами инсонга хизмат қилмоғи керак», деб ёзган эди.

Инсон дунёда мураккаб, олий мавжудот, табиатнинг юксак маҳсули — ҳаёт гулидир. Демак, оламда инсондан қудратли, унинг олдига тушадиган, ундан муҳимроқ салоҳият йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Инсоннинг буюк ва бебаҳолиги ақл-идрок ва тафаккурга эга бўлганлигидадир. Ақл-идрок соҳиби бўлганлиги учун у реал дунёни бошқаради.

Инсонда, буюк мутафаккирларимиз таъкидлаганларидек, бебаҳо марварид — ақл-заковат мавжуд.

Унда табиат ва жамиятнинг сир-асрорларини билиш қобилияти жамулжамдир.

XV аср нақшбандия тариқатининг йирик намоянда-ларидан бири бўлган Маҳдуми Аъзамнинг инсон ва унинг ақл-идрок, ахлоқий қиёфаси Яратганнинг энг муқаддас кашфиётидир, деган ақидага риюя қилганли-ги ҳақида олдинги бобларда келтирилган маълумот-ларни яна бир карра эслаш ўринлидир.

Фалсафа фани инсонларнинг маънавий дунёси, унинг қизиқишлари, эътиқоди, тушунчалари минг йил-лар мобайнида шаклланади, онгда мустақкамланиб боради, деб кўрсатади. Шунга кўра, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий муносабатлардаги туб ўзгаришларнинг акси бўлган инсон онгидаги ўзгаришлар бирмунча мурак-каброқ бўлиб, таълим вақтида юз беради. Объектив оламда содир бўлган ёки бўлаётган ҳодисалар, улар-нинг умумлашмалари асосида инсон тушунчалари, он-ги, фикри шаклланади. Инсон руҳий дунёсини ўзгар-тириш йўлида бўлган зўрликлар, тазйиқлар сўзсиз равишда ички, яширин қарама-қаршиликларни келти-риб чиқаради.

Инсоннинг қизиқишлари, талаб ва эҳтиёжлари, шахсий манфаатларини зарурий равишда эътиборга олмасдан, уларни амалга ошириш чора-тадбирларини кўрмасдан туриб одамларнинг куч-қудрати ва имко-ниятларидан унумли, оқилона фойдаланиб бўлмайди. Ҳар қандай жамият одамларининг, оддий кишиларнинг талаб ва эҳтиёжларини қондириш масаласи бўйича амалий тадбирларни кўрган тақдирда энг мураккаб муаммоларни бемалол ҳал қила олади. Жамият ман-фаати билан алоҳида инсон ва алоҳида шахс манфа-ати ўртасида қарама-қаршилиқ юзага келиб, инсон ва унинг манфаатлари эътибордан четда қолиб кетгудек бўлса, жамият тараққиётини ҳатто тасаввур ҳам қилиб бўлмайди.

Улкан ижтимоий тарихий вазифаларни ҳал этишда интизом, принципиаллик, талабчанлик муҳим аҳамият касб этади. Бироқ одамларга қўйиладиган талабчанлик ва қатъий интизом уларга кўрсатиладиган меҳр-шаф-қат ва эътибор билан қўшиб олиб борилиши керак. Инсонларни юқоридан бериладиган қарорлар ва кўр-сатмаларни шунчаки ижро этувчи иродасиз ва туйғу-сиз темир роботлар, деб тушунмаслик лозим. Ҳар бир

инсонда ор-номус, нафсоният, гурур мавжуд. Агар талабчанлик фавқуллода дағал, айрим ҳолларда қўполлик билан бирлашиб кишиларнинг нафсониятини ерга урадиган, унинг мақсад ва ниятлари, талаб-эҳтиёжларини рўёбга чиқишига йўл қўйилмайдиган даражада бўлса, бу ишончсизликка, умидсизликка олиб келади, инсоннинг ижодий фаолиятини; мустақиллигини сусайтиради. Бундан жамият, халқ, миллат катта зарар кўради.

Инсон бор экан унинг шахсий манфаатлари ҳам албатта мавжуд бўлади. Ҳар бир инсон жамиятдаги бошқа одамлар билан бирга умумий бўлган манфаатларга эгадир ва айни замонда, унинг ўта шахсий, фақат ўзигагина хос бўлган талаб—истаклари, қизиқишлари ҳам бор.

Жаҳон фалсафасининг таркибий қисми бўлган Шарқ фалсафасида инсонда икки қарама-қарши асос, модда (жисм) ва руҳ мавжудлиги алоҳида таъкидланади. Ана шу икки асос инсон вужудида мутаносиб бўлиши, бири устиворлик қилиб бошқаси орқада қолиб кетмаслиги керак. Агар шу тартиб бузилиб моддийлик руҳдан устун келиб, руҳ жисм қулига айланиб, унга хизмат қилгудек бўлса, унда амалий фаолиятда салбий ҳолатлар авж олиб, ижобий фазилатлар кейинга суриб ташланади. Аксинча, руҳий, маънавий томонлари тараққий этган инсонларда ақлу заковат, инсофудуёнат, одобу ахлоқ, илму маърифат устун бўлиб, мол-дунёга берилиш, ҳайвоний нафсларга қул бўлиш сингари хато ва нуқсонлардан холи бўлади. Руҳий, маънавий жиҳат инсонни инсон қиладиган, унинг ҳаётини гўзаллаштирадиган омиллардир.

Маънан, руҳан, ахлоқан камол топган инсон нафсининг қулига айланиб қолмайди, таъмагирлик қилмайди, еб-ичишни, бойлик тўплашни ҳаётнинг мазмуни, яшашдан мақсад деб тушунмайди. Бундай инсон олам ёр-асрорларидан хабардор бўлади, ўзи ва ўзгаларни ҳурмат қилади, қадрлайди, ўзлигини англаб этади; миллий тили, тарихи, маданияти, урф-одатлари; қадриятларини юксак даражада эъзозлайди, улар билан фахрланади. Руҳий, маънавий бойлик инсонни беҳад гўзаллаштиради ва айни пайтда уни ёмон хислатлардан қутқаради, нотўғри йўлдан қайтариб, тўғри йўлга бошлайди, адолат учун курашиш йўлида камарбаста бўлишга даъват этади.

Инсон вужуди, амалий фаолиятида руҳий, маънавий томонлар кейинга суриб ташланиб, бемаъни ҳислар ва нафсга берилиш ғолиблик қилса ундай инсон нафс тузоғига илинган, нафси эса унинг энг хатарли душмани, ичидаги ғанимига айланган бўлади. Агар нафс тўхтовсиз ривожланиб бораверса, унга вақтида қаршилиқ қилинмаса у кишини кундан-кунга тўғри йўлдан оздиради, расвои жаҳон қилади. Хожа Аҳмад Яссавий таъбирича, «нафс йўлига кирган киши расво бўлур, йўлдан озиб, тойиб, тўзиб гумроҳ бўлур. Ётса, турса шайтон билан ҳамроҳ бўлур...»

Нафсга эрк берган киши, ислом фалсафасида қайд этилишича, беҳисоб азоб-уқубат, кулфатларга гирифтор бўлади. Нафсга эрк бериб, мол-дунё тўплашга берилиб кетган, ўзгаларни ўйламайдиган, бошқалар ташвиши билан куйиб-ёнмайдиган одам одамийликдан чиқади, эл-юрт эътиборидан четда қолади. Нафс ҳоким бўлган кўнгиллардан руҳ, маънавият чекинади. Бу кўнгил ҳеч кимга яхшилик келтирмайди. Барча разилликлару зўравонликлар, барча инсофсизликлар, макру ҳийлалар ва оқибатсизликлар нафс туфайлидир, нафс бандаси бўлиб қолишнинг оқибатидир. Нафс ҳийлакорликнинг, шайтонликнинг, учига чиққан маккорликнинг асосидир.¹

Одамнинг қорини озиқ-овқат билан, уст-бошини кийим-кечак билан таъминлаш мумкину, аммо нафсга эрк берган очофат кишининг кўзини мол-дунёга ҳечам тўйдириб бўлмайди. Муҳаммад пайғамбаримиз ҳадисларида бу ҳақда жуда кўп бебаҳо фикрлар баён этилган. Унда айтилишича, «Инсонга бир водий тўла молу дунё берилса, у иккинчи водийнинг ҳам берилишини хоҳлайди. Иккинчисидан кейин учинчисини ва ҳоказо, унинг нафси тўймайди. Инсониятнинг кўзини фақат тупроқ, қабр тупроғи тўйдиради. Банданинг молу дунёга қўйган ҳирси икки оч бўрицнинг қўй подасига қилган тажовузидан зарарлироқдир. Зеро, бу билан ўз дини, имонига путур етказади.

Инсонни маънавий, ахлоқий жиҳатдан безайдиган ажойиб фазилатлардан бири ҳалол, покиза яшаш, бировларнинг ҳақиға заррача бўлса-да хиёнат қилмаслиқдир. Туркистон мулкининг шайху Машойихи Хожа

¹ Қаранг: З. Жўраев. Инсон — барчанинг сарвари Т., «Ўзбекистон», 1991, 22—23-бетлар.

Аҳмад Яссавий эътиқодича, «ҳақ йўлига кириб бўлмас пок бўлмасдан». Ҳалол билан ҳаромни фарқлаш, фақат ўз меҳнати эвазига тирикчилик қилиш, ҳаром-ҳаришдан жирканиш, ҳаромхўрликни гуноҳи азим ва ахлоқсизлик деб баҳолаш яссавийликнинг муҳим ғояларидан бўлиб ҳисобланади. Шарқнинг буюк файласуфлари, биринчи навбатда диний алломалар, шайхлар, сўфийлар ҳалол еб-ичиб, покиза яшашни тарғиботташвиқот этибгина қолмасдан, бу масалада ўзлари шахсан намуна ҳам бўлганлар. Илмий ва диний алломалар таъмани ёқтирмаганлар, кўплари ҳатто шоҳу амирлар тўҳфасини ҳам қабул қилмаганлар ва баъзи амалдорларнинг мол-мулкани ҳаром деб эълон қилганлар. Қўлидан иш келадиган ҳар бир олиму фузало, сўфию шайх фойдали меҳнат билан шуғулланган, фақат ўз меҳнати билан топилган нонни ҳалол деб билишган. Масалан, Аҳмад Яссавий деҳқон ўтган, Шайх Иброҳим Ажарий гишт терувчи бўлган, Шайх Баннон ҳаммоллик қилган, Шайх Абулҳасан дурадгорлик билан шуғулланган, Баҳовуддин Нақшбанд кимхобга гул нақшлаган, унинг пири Саид Кулол кулолчилик қилган ва паҳса урган. Шайхлар ва уламолар атрофидаги дарвешлар ҳам биргалашиб қўрғон қурганлар, вақф ерларни ишлаганлар, боғдорчилик, чўпонлик билан шуғулланганлар. Уларнинг ҳаммаси тасаввуф фалсафасининг «луқмаи ҳалол» қондасига қатъий амал қилганлар.

Фалсафа борлиқнинг умумий ривожланиш қонуниятларини ўрганиб, кишиларда олам ҳақида яхлит илмий тасаввур, дунёқараш ҳосил қилади. Фалсафий дунёқараш кишиларга инсонни қуршаб турган моддий оламда рўй бераётган хилма-хил ҳодиса ва жараёнлар моҳиятини билиб олишда катта ёрдам беради. Фалсафий дунёқарашга эга бўлган инсон ўзига ишониб топширилган вазифага кўр-кўрона эмас, балки онгли ва ижодий ёндашади, ақл-идрок асосида иш кўради, жамият, халқ ва миллат олдидаги бурчи ва масъулияти нимадан иборатлигини чуқур ҳис этади, ўтмиш авлод-аждодлари билан фахрланади, миллий урф-одатлар, миллий қадриятлар, шарқона одоб-ахлоқ ва маданиятни тиклаш ва ривожлантириш ўзининг шарафли вазифаси эканлигини тушуниб этади. Фалсафий билими ва дунёқараши ривожланган инсон ҳеч қачон миллий манфаатлар қобигида ўралашиб

қолмайди. Миллий қадриятлар билан кифояланиб, жаҳон маданияти, бошқа халқларнинг маънавий бой-ликларини ўрганишдан бутунлай воз кечиши мумкин эмас. Дунёдаги бирор халқ ўз миллий маданияти, бой-ликлари доирасидагина ривожлана олмайди. Миллий худбинлик йўлидан бориш ҳеч кимга наф келтирган эмас. Миллий манфаат, миллий маданият қобигида чекланиб қолган инсон ўзини ҳам, халқини ҳам тўла камол топиш имкониятидан маҳрум қилади. Фалсафий дунёқараш ва маданиятга эга бўлган инсон миллий қадриятлар билан умуминсоний қадриятларни бир-биридан ажратиб ташламайди, уларни диалектик бирликда олиб қарайди. Шу сабабли ана шу бирлик, ўзаро бойиш ҳисобигагина жаҳон халқларининг маданиятлари, умуминсоний қадриятлар ривожланиши мумкин.

ЕТУҚ МАЪНАВИЯТ — ЮКСАК ИНСОНИЙ ФАЗИЛАТ

Фалсафа фани инсоннинг маънавиятга эга эканлигига алоҳида эътибор беради. Маънавият инсоннинг асосий фазилатларидан бўлиб ҳисобланади. Маънавият «тақдирнинг эҳсони», инсоннинг туғма хусусияти эмас. Маънавият фақат инсонга хос хусусиятдир. Маънавиятга эга бўлганлиги туфайлигина одам фарзанди **инсон** деган буюк ва шарафли номга муяссардир.

Инсонни инсон қилган асосий фазилат еб-ичиши, зурриёт қолдириши, табиий эҳтиёжларини қондиришда эмас, балки меҳнат қилиш, ақл-идрок ва тафаккурга эга бўлиши, фикрлай олиши, маданият ва маънавият соҳиб бўлганлигидадир.

Сиртдан қараганда, иқтисодиёт билан маънавият ўзаро алоқаси йўқдай бўлиб кўриниши мумкин. Аслида эса бунинг тамомила тескарисидир. Жамият ҳаётида иқтисодиётсиз маънавият, маънавиятсиз иқтисодиёт йўқ.

Маънавият ва иқтисодиёт бир-бирини ҳеч қачон инкор этмайди, балки бир-бирини ўзаро қўллаб-қувватлайди, биридан иккинчиси таъсирланади.

Инсонда маънавият асосида яшаш, фаолият кўрсатишгина эмас, балки шу билан бирга уни эгаллаш, ривожлантириш ва такомиллаштириш қобилияти ва истеъдоди ҳам мавжуддир. Маънавият ўз-ўзидан пай-

до бўлмайди, ривожланмайди ҳам. Президентимиз айтганидек, «маънавият инсонга она сути, ота намунаси, аجدодлар ўғити билан бирга сингади... Маънавият инсон қалбида камол топиши учун у қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак»¹.

Маънавият инсоннинг ҳаётий тажрибаси асосида шаклланиб боради. Маънавият инсоннинг ҳаёти ва фаолиятига мақсад ва йўналиш беради. Маънавият кишига ўз халқи тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқурроқ билиш ва тушуниб етишга ёрдамлашади. Инсон маънавиятсиз яшай олмайди. Маънавият алоҳида бир инсон учунгина эмас, жамики одамлар учун ҳам, халқ, элат ва миллат учун ҳам, жамият ва унинг тараққиёти учун ҳам ўта зарур ва муҳимдир. Маънавиятсиз инсон бўлмаганидек, маънавий етук, ахлоқан пок ва мукаммал инсонларсиз жамият ва миллат ҳам бўлмайди.

Маънавият инсонга хос бўлган ички, руҳий ҳолатгина эмас, балки жамият, давлат, миллат тараққиётининг ҳам асосий омилларидан биридир. «Маънавият, — дейди юртбошимиз, — инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди»².

Шахс маънавияти миллат, давлат ва жамият маънавиятининг таркибий қисмидир. Шахснинг маънавий камолоти жамиятда мавжуд бўлган кўп қиррали муносабатлар, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий имконият ва шарт-шароитлар асосида шаклланади ва амалга ошади. Миллат ва мамлакатнинг маданий-маънавий тараққиёти инсон маънавий камолотига асос бўлади.

Маънавият инсонга сув ва ҳаводек зарур. Саҳродаги сайёҳ ҳар доим булоқдан чанқоғини босади. Худди шунингдек инсон ҳам неча-неча азоблар ва қийинчиликлар билан маънавият чашмасини излайди. Ер, оила, ота-она, болалар, қариндош-уруғлар; қўни-қўшнилар, халқ, мустақил давлатимизга садоқат, инсонларга ҳурмат, ишонч, хотира, виждон, эркинлик — маънавиятнинг маъноси ана шундай кенг.

Маънавият инсонга муайян мақсад, келажакка ишонч

¹ И. А. Каримов. Истиқдол ва маънавият. Т., 1994, 9-бет.

² Ўша асар, 8-бет.

масини бажарувчи қулларга айлантириб қўйган эди. Одамлар аста-секин ўзларининг талаб ва эҳтиёжларига кўпам мос келавермайдиган мавҳум вазифаларни амалга оширувчи қўғирчоққа айланиб боравердилар. Инсондаги ўзига хослик ташаббуси бўғилди. Асоссиз зўравонликлар, қатағонлар шароитида эса инсон маънавиятининг ботиний моҳиятини тўла ифодаламайдиган ҳолатлар — иккиюзламачилик, ошириб-тошириб мақташ, оғзаки ватанпарварлик ва инсонпарварлик, ёлғондакам фаоллик пайдо бўлди. Бора-бора одамлар юксак минбарларда оташин нутқлар сўзлаб, ишда, фаолиятда унинг аксини қиладиган бўлдилар. Мафкуравий тазйиқ ва зўравонликлар таъсири остида меҳнаткаш инсон ўз мақсад-орзуларини, қизиқишларини очиқ-ойдин изҳор этиш ва ҳимоя қилишдан чўчидиган бўлиб қолди. Одамлардаги шахсий эҳтиёж туйғулари, жамиятнинг қатъий асосланмаган, омма учун тушунарсиз бўлган, умумдавлат манфаатлари гирдобиди йўқ бўлиб кетди. Асосий эътибор умумхалқ, умумдавлат мулкани яратиш, мустаҳкамлаш ва ривожлантириш мақсадларига қаратилдию, инсондаги шахсий манфаатлар, ҳаваслар, одамларнинг маънавий эҳтиёжлари, шаъни, ғурури, қадриятлари назардан четда қолиб кетаверди. Инсонга ишлаб чиқарувчи кучларнинг бири бўлган моддий бойлик яратувчи восита деб қаралди, меҳнатига, кучига эътибор берилди, аммо унинг ўзига, маданий-маънавий эҳтиёжларига унчалик аҳамият берилмади.

Тарих сабоқларидан шу нарса аниқ ва равшанки, қайси бир давлат ёки жамият ўзининг моддий бойликларига ишониб, асосий эътиборни фақат уни кўпайтиришга қаратиб, халқнинг маданиятини ривожлантириш, инсоннинг маънавий эҳтиёжларини қондиришни ўйламаса, у албатта инқирозга юз тутади. Собиқ совет жамияти инқирозининг асл сабабларидан бири халқнинг маданий даражасига, моддий бойликлар яратадиган инсоннинг истаклари, маънавияти, қизиқишларига лозим даражада эътибор берилмаганлиги бўлди.

Илғор мамлакатлар оғир ва мураккаб шароитда ҳам халқнинг билими, ахлоқи, маънавияти, бурч ва масъулияти, иймон-эътиқодини кучайтирдилар. Бу мустақиллик йўлидан одимлаб бораётган Ўзбекистон давлати учун ҳам катта тарихий сабоқдир.

до бўлмайди, ривожланмайди ҳам. Президентимиз айтганидек, «маънавият инсонга она сути, ота намунаси, аجدодлар ўғити билан бирга сингади... Маънавият инсон қалбида камол топиши учун у қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак»¹.

Маънавият инсоннинг ҳаётий тажрибаси асосида шаклланиб боради. Маънавият инсоннинг ҳаёти ва фаолиятига мақсад ва йўналиш беради. Маънавият кишига ўз халқ тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқурроқ билиш ва тушуниб етишга ёрдамлашади. Инсон маънавиятсиз яшай олмайди. Маънавият алоҳида бир инсон учунгина эмас, жамики одамлар учун ҳам, халқ, элат ва миллат учун ҳам, жамият ва унинг тараққиёти учун ҳам ўта зарур ва муҳимдир. Маънавиятсиз инсон бўлмаганидек, маънавий етук, ахлоқан пок ва мукамал инсонларсиз жамият ва миллат ҳам бўлмайди.

Маънавият инсонга хос бўлган ички, руҳий ҳолатгина эмас, балки жамият, давлат, миллат тараққиётининг ҳам асосий омилларидан биридир. «Маънавият, — дейди юртбошимиз, — инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди»².

Шахс маънавияти миллат, давлат ва жамият маънавиятининг таркибий қисмидир. Шахснинг маънавий камолоти жамиятда мавжуд бўлган кўп қиррали муносабатлар, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий имконият ва шарт-шароитлар асосида шаклланади ва амалга ошади. Миллат ва мамлакатнинг маданий-маънавий тараққиёти инсон маънавий камолотига асос бўлади.

Маънавият инсонга сув ва ҳаводек зарур. Саҳродаги сайёҳ ҳар доим булоқдан чанқоғини босади. Худди шунингдек инсон ҳам неча-неча азоблар ва қийинчиликлар билан маънавият чашмасини излайди. Ер, оила, ота-она, болалар, қариндош-уруғлар; қўни-қўшнилар, халқ, мустақил давлатимизга садоқат, инсонларга ҳурмат, ишонч, хотира, виждон, эркинлик — маънавиятнинг маъноси ана шундай кенг.

Маънавият инсонга муайян мақсад, келажакка ишонч

¹ И. А. Каримов: Истиқлол ва маънавият. Т.: 1994, 9-бет:

² Ўша асар, 8-бет.

масини бажарувчи қулларга айлантириб қўйган эди. Одамлар аста-секин ўзларининг талаб ва эҳтиёжларига кўпам мос келавермайдиган мавҳум вазифаларни амалга оширувчи қўғирчоққа айланиб боравердилар. Инсондаги ўзига хослик ташаббуси бўғилди. Асоссиз зўравонликлар, қатағонлар шароитида эса инсон маънавиятининг ботиний моҳиятини тўла ифодаламайдиган ҳолатлар — иккиюзламачилик, ошириб-тошириб мақташ, оғзаки ватанпарварлик ва инсонпарварлик, ёлғондакам фаоллик пайдо бўлди. Бора-бора одамлар юксак минбарларда оташин нутқлар сўзлаб, ишда, фаолиятда унинг аксини қиладиган бўлдилар. Мафкуравий тазйиқ ва зўравонликлар таъсири остида меҳнаткаш инсон ўз мақсад-орзуларини, қизиқишларини очиқ-ойдин изҳор этиш ва ҳимоя қилишдан чўчийдиган бўлиб қолди. Одамлардаги шахсий эҳтиёж туйғулари, жамиятнинг қатъий асосланмаган, омма учун тушунарсиз бўлган, умумдавлат манфаатлари гирдобиди йўқ бўлиб кетди. Асосий эътибор умумхалқ, умумдавлат мулкани яратиш, мустақкамлаш ва ривожлантириш мақсадларига қаратилдию, инсондаги шахсий манфаатлар, ҳаваслар, одамларнинг маънавий эҳтиёжлари, шаъни, ғурури, қадриятлари назардан четда қолиб кетаверди. Инсонга ишлаб чиқарувчи кучларнинг бири бўлган моддий бойлик яратувчи восита деб қаралди, меҳнатига, кучига эътибор берилди, аммо унинг ўзига, маданий-маънавий эҳтиёжларига унчалик аҳамият берилмади.

Тарих сабоқларидан шу нарса аниқ ва равшанки, қайси бир давлат ёки жамият ўзининг моддий бойликларига ишониб, асосий эътиборни фақат уни кўпайтиришга қаратиб, халқнинг маданиятини ривожлантириш, инсоннинг маънавий эҳтиёжларини қондиришни ўйламаса, у албатта инқирозга юз тутди. Собиқ совет жамияти инқирозининг асл сабабларидан бири халқнинг маданий даражасига, моддий бойликлар яратадиган инсоннинг истаклари, маънавияти, қизиқишларига лозим даражада эътибор берилмаганлиги бўлди.

Илғор мамлакатлар оғир ва мураккаб шароитда ҳам халқнинг билими, ахлоқи, маънавияти, бурч ва масъулияти, иймон-эътиқодини кучайтирдилар. Бу мустақиллик йўлидан одимлаб бораётган Ўзбекистон давлати учун ҳам катта тарихий сабоқдир.

Мустақил Ўзбекистон тараққиётининг биринчи қадамлариданоқ, инсоннинг одоб-ахлоқи, билими, дунёқараши, маънавияти ривожига катта аҳамият берилганлиги унинг келажаги буюк эканлигига яққол далилдир. Маънавий камолот, билим, одоб-ахлоқ, ғаймон-эътиқод, фалсафий дунёқараш инсон учун ҳам, жамият учун ҳам бебаҳо бойликдир.

Ривожланган капиталистик мамлакатлар оддий инсонга хизмат қилиш, унинг кундалик тирикчилиги учун қулай шароитлар яратиб бериш жиҳатидан собиқ социалистик мамлакатлардан анча ўзиб кетишган экан. Демак, биз капиталистик деб атаб, уни камситиб юрган мамлакатлар бизлар мақтаб, кўкларга кўтариб келган социалистик мамлакатларга нисбатан инсон бахт-саодатига, унинг фаровонлигига яқинроқ ёндошганлар. Бундан шундай хулоса қилиш мумкин: ҳар бир мамлакатнинг ривожланганлик даражасини унинг номига қараб эмас, балки шу мамлакатлардаги меҳнаткаш халқ аҳволи, яшаш шароитлари, тирикчилигига қараб белгилаш керак.

Ҳозирги даврда хорижий демократик мамлакатларда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш соҳасида кўпгина ишлар олиб борилмоқда. Булар инсон ҳуқуқлари ҳақидаги халқаро ҳужжатларда ўз аксини топган. Шунинг эътиборга олган ҳолда бизнинг жамиятимизда кейинги йилларда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш соҳасида кўпгина ишлар амалга оширилмоқда.

1991 йил 30 сентябрда бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XII чақириқ VII сессиясида «Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари декларацияси» қабул қилиниши ва унинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ўз аксини топиши бунинг яққол далилидир.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кўп қиррали муаммо бўлиб, ўз ичига кишиларнинг фуқаролик, шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари ва эркинликларини қамраб олади.

Кишиларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва эркинликлари устида сўз юритганимизда, энг аввало, шунинг эътиборга олишимиз керакки, Конституцияда халқимиз тарихида биринчи мартаба Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилди, унга қандай асосларда эга бўлганликдан қатъи назар, ҳамма

эркинликларининг таъминлаш йўллари, кафолатлари аниқ кўрсатиб қўйилган.

Конституция ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади, деб таъкидланади. Унда вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир, хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлидирлар, деган муҳим қоидалар ҳам мавжуддир.

Айтиб ўтилган инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари инсон сифатида яшашнинг зарур шарти, табиий эҳтиёжларидир. Шу нарсани афсус билан айтиш мумкинки, жаҳоннинг айрим мамлакатларида мазлум оммага мансуб бўлган шахсларнинг инсоний ҳуқуқлари ва эркинликлари чегаралаб қўйиш, поймол қилиш ҳамон давом этмоқда. Миллий, диний камситишлар, ирқчилик, баъзи бир халқлар ва мамлакатларнинг тили, урф-одатлари, тарихи, маданий мерослари, миллий қадриятларини назар-писанд қилмаслик, уларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларига, суверенитетига шу тариқа жуда катта зарар келтириш ҳануз тугатилган эмас. Бу оддий бир камчилик эмас, балки бутун инсоният ва тарих олдидаги энг оғир жиноятдир.

Ўтмишда шўролар жамиятида ҳам кишилар Конституцияда белгилаб, қонун йўли билан мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлардан тўла-тўкис фойдалана олмади.

Ҳозирги пайтда жамиятимиз тараққиётининг муайян босқичида инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш соҳасида йўл қўйилган камчиликлар бартараф этилиб, ижтимоий адолат тикланмоқда.

Жумҳуриятимизда авж олиб бораётган демократия жараёни ўтмишда йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф этиб, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашга қулай шарт-шароит яратилмоқда.

Шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларидан ташқари унинг жамият ва инсоният олдидаги бурчи ва масъулияти ҳам мавжуддир. Муайян бир жамиятда яшаб туриб, шу жамиятнинг қонун-қоидалари, талаблари, ахлоқий, ҳуқуқий нормаларига амал қилмаслик, унинг муаммолари, қийинчиликларига бефарқ қараш асло мумкин эмас. Ҳар бир мамлакатнинг конституциясида

Мустақил Ўзбекистон тараққиётининг биринчи қадамлариданоқ, инсоннинг одоб-ахлоқи, билими, дунёқараши, маънавияти ривожига катта аҳамият берилганлиги унинг келажаги буюк эканлигига яққол далилдир. Маънавий камолот, билим, одоб-ахлоқ, иймон-этиқод, фалсафий дунёқараш инсон учун ҳам, жамият учун ҳам бебаҳо бойликдир.

Ривожланган капиталистик мамлакатлар оддий инсонга хизмат қилиш, унинг кундалик тирикчилиги учун қулай шароитлар яратиб бериш жиҳатидан собиқ социалистик мамлакатлардан анча ўзиб кетишган экан. Демак, биз капиталистик деб атаб, уни камситиб юрган мамлакатлар бизлар мақтаб, кўкларга кўтариб келган социалистик мамлакатларга нисбатан инсон бахт-саодатига, унинг фаровонлигига яқинроқ ёндошганлар. Бундан шундай хулоса қилиш мумкин: ҳар бир мамлакатнинг ривожланганлик даражасини унинг номига қараб эмас, балки шу мамлакатлардаги меҳнаткаш халқ аҳволи, яшаш шароитлари, тирикчилигига қараб белгилаш керак.

Ҳозирги даврда хорижий демократик мамлакатларда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш соҳасида кўпгина ишлар олиб борилмоқда. Булар инсон ҳуқуқлари ҳақидаги халқаро ҳужжатларда ўз аксини топган. Шунинг эътиборига олган ҳолда бизнинг жамиятимизда кейинги йилларда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш соҳасида кўпгина ишлар амалга оширилмоқда.

1991 йил 30 сентябрда бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XII чақириқ VII сессиясида «Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари декларацияси» қабул қилиниши ва унинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ўз аксини топиши бунинг яққол далилидир.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кўп қиррали муаммо бўлиб, ўз ичига кишиларнинг фуқаролик, шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари ва эркинликларини қамраб олади.

Кишиларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва эркинликлари устида сўз юритганимизда, энг аввало, шунинг эътиборига олишимиз керакки, Конституцияда халқимиз тарихида биринчи мартаба Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилди, унга қандай асосларда эга бўлганликдан қатъи назар, ҳамма

эркинликларининг таъминлаш йўллари, кафолатлари аниқ кўрсатиб қўйилган.

Конституция ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади, деб таъкидланади. Унда вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир, хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлидирлар, деган муҳим қоидалар ҳам мавжуддир.

Айтиб ўтилган инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари инсон сифатида яшашнинг зарур шарти, табиий эҳтиёжларидир. Шу нарсани афсус билан айтиш мумкинки, жаҳоннинг айрим мамлакатларида мазлум оммага мансуб бўлган шахсларнинг инсоний ҳуқуқлари ва эркинликлари чегаралаб қўйиш, поймол қилиш ҳамон давом этмоқда. Миллий, диний камситишлар, ирқчилик, баъзи бир халқлар ва мамлакатларнинг тили, урф-одатлари, тарихи, маданий мерослари, миллий қадриятларини назар-писанд қилмаслик, уларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларига, суверенитетига шу тариқа жуда катта зарар келтириш ҳануз тугатилган эмас. Бу оддий бир камчилик эмас, балки бутун инсоният ва тарих олдидаги энг оғир жиноятдир.

Ўтмишда шўролар жамиятида ҳам кишилар Конституцияда белгилаб, қонун йўли билан мустақкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлардан тўла-тўкис фойдалана олмади.

Ҳозирги пайтда жамиятимиз тараққиётининг муайян босқичида инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш соҳасида йўл қўйилган камчиликлар бартараф этилиб, ижтимоий адолат тикланмоқда.

Жумҳуриятимизда авж олиб бораётган демократия жараёни ўтмишда йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф этиб, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашга қулай шарт-шароит яратилмоқда.

Шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларидан ташқари унинг жамият ва инсоният олдидаги бурчи ва масъулияти ҳам мавжуддир. Муайян бир жамиятда яшаб туриб, шу жамиятнинг қонун-қоидалари, талаблари, ахлоқий, ҳуқуқий нормаларига амал қилмаслик, унинг муаммолари, қийинчиликларига бефарқ қараш асло мумкин эмас. Ҳар бир мамлакатнинг конституциясида

белгилаб қўйилган қонунларга амал қилиш, унинг тарихий, маънавий меросини авайлаб-асраш, қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш ва бошқа шу кабилар шахснинг бурчи ва масъулиятидан иборат.

Ҳар бир шахснинг умумхалқ, Башарият манфаатларига тўла тааллуқли бўлган бурчлари ва масъулиятлари ҳам бўлади. Буларга табиатни муҳофаза қилиш, унинг бойликларини қўриқлаш, маданий, тарихий ёдгорликларни сақлаш тўғрисида ғамхўрлик қилиш, бошқа мамлакатларнинг халқлари билан дўстлик ва ҳамкорликни ривожлантириш, ялпи тинчликни сақлаш ва мустақкамлашга кўмаклашиш сингари бурчлар киради.

БУНЕДҚОР ИНСОН—ТАРАҚҚИЕТ ДАРҒАСИ

Жамият тараққиёти қуйи босқичлардан юқори босқичга, ўтмишдан келажакка томон ривожланиб борган сари ижтимоий-иқтисодий, маданий, сиёсий тараққиётда халқ оммасининг роли, ғайрати, уюшқоқлиги ортиб ва чуқурлашиб, инсон амалий фаолияти жадаллашиб боради. Бу умуминсониятга хос қонуниятдир. Ана шу қонуният заминидан ижтимоий тараққиётда кенг халқ оммасининг тарихий жараёнларида аҳамияти ортади. Ижтимоий ўзгаришлар меҳнаткашлар оммасининг туб манфаатлари, ўсиб бораётган талаб ва эҳтиёжларига мос келса, бунга одамлар олдиндан ишбонч ҳосил қилса, бундай пайтларда улар рўй бераётган чуқур тарихий ўзгаришларга бефарқ қарамайди, оддий томошабин бўлиб турмайди, балки ўзини мўъжизакор куч сифатида кўрсатади, барча қобилият, талант ва истеъдодини ишга солади.

Тарихий мақсадлар кўлами кенг, инсон шахси баркамол бўлса, фаол меҳнат қилса, ижтимоий-сиёсий ишларда фаол иштирок этса, жумҳуриятимиз шу қадар тез ривожланади ва мустақкамланади. Инсоннинг ижоди, ташаббуси жамиятимизнинг кучи ва ҳаётийлигининг энг муҳим манбаидир.

Ҳар бир жамият ўзига муносиб бўлган инсон, шахсни юзага келтирганидек, инсон ҳам шу жамиятнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига бефарқ қарамайди. Шахс айни пайтда атроф-муҳитга таъсир кўрсатиш, уни ўзлаштириш қобилиятига ҳам эга. Унинг жамият-

Ҳозирги долзарб вазифаларни амалга оширишнинг зарур шартларидан яна бири инсоннинг руҳиятини ўзгартиришдан иборатдир. Инсоннинг онгини, ижтимоий руҳиятини декрет чиқариш йўли билан ҳам, буйруқ бериш асосида ҳам ўзгартириб, қайта қуриб бўлмайди. Кишилар онгида ўтмишда рўй берган хато ва камчиликлар таъсири остида шаклланган эски қарашлар, тасаввурлар, тушунчаларни бартараф этиш, тарбиявий ишларни мунтазам равишда олиб боришни, барча салбий ҳодисаларни таг-томири билан тугатишни, ижтимоий адолатни сўзда эмас, амалда қарор топтиришни тақозо этади. Аввало кишиларнинг моддий ҳаёт шароитларини яхшиламасдан туриб уларнинг онгини ўзгартириб бўлмайди.

Инсон руҳияти қайта қурилмаса, янгичасига фикрлаш ва ишлаш истаги ҳамда маҳорати ҳосил қилинмаса, иқтисодиётда, бошқарувда, тарбияда, ижтимоий соҳада бир нарсани ўзгартириш амримаҳолдир. «Жамиятга янгича фикрлай олишга қодир кишилар керак. Биринчи навбатда, ўз иродамизга таяниб, қобилиятимиз ва ишбилармонлигимизга суяниб ўз куч ва имкониятларимизни тўғри тақсимлаб янги ҳаёт қуришимиз, ҳақиқий келажак учун курашишимиз лозим»¹, дейди Президентимиз.

Ҳозирги даврнинг ажойиб неъматларидан бири демократия, ижтимоий адолатнинг аста-секин тикланишидир. Демократия яратиб берган имкониятлардан тўғри ва оқилона фойдаланиш учун оддий истакдан ташқари юксак сиёсий маданият, вазминлик, маънавий поклик, соф виждон, узоқни кўзлаб иш қила билиш қобилияти ҳам керак.

Демократия ҳар ким билган ишини қилади, оғзига келганини гапиради, дегани эмас. Бундай ҳолларда бебошлик, олдини олиб бўлмайдиган тўс-тўполонлар кучайиб кетади. Оқилона, интизом, ҳалол меҳнат, ақл-идрок билан иш юритилган тақдирдагина чин демократияни амалга ошириш мумкин. Ҳозирги даврдаги асосий вазифа — жумҳуриятимизда мавжуд бўлган оғир шароитдан чиқиш йўллари биргаликда излашдир. Бу ўринда жумҳуриятимизда шошмашошарликка йўл қўймай, сабр-тоқат билан иш кўриб, ўлкамиз иқтисо-

¹ И. А. Каримов. Юксак малакали мутахассислар — тараққиёт омили. 13-бет.

белгилаб қўйилган қонунларга амал қилиш, унинг тарихий, маънавий меросини авайлаб-асраш, қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш ва бошқа шу кабилар шахснинг бурчи ва масъулиятидан иборат.

Ҳар бир шахснинг умумхалқ, Башарият манфаатларига тўла тааллуқли бўлган бурчлари ва масъулиятлари ҳам бўлади. Буларга табиатни муҳофаза қилиш, унинг бойликларини қўриқлаш, маданий, тарихий ёдгорликларни сақлаш тўғрисида ғамхўрлик қилиш, бошқа мамлакатларнинг халқлари билан дўстлик ва ҳамкорликни ривожлантириш, ялпи тинчликни сақлаш ва мустаҳкамлашга кўмаклашиш сингари бурчлар киради.

БУНЕДҚОР ИНСОН—ТАРАҚҚИЁТ ДАРҒАСИ

Жамият тараққиёти қуйи босқичлардан юқори босқичга, ўтмишдан келажакка томон ривожланиб борган сари ижтимоий-иқтисодий, маданий, сиёсий тараққиётда халқ оммасининг роли, ғайрати, уюшқоқлиги ортиб ва чуқурлашиб, инсон амалий фаолияти жадаллашиб боради. Бу умуминсониятга хос қонуниятдир. Ана шу қонуният заминида ижтимоий тараққиётда кенг халқ оммасининг тарихий жараёнларида аҳамияти ортади. Ижтимоий ўзгаришлар меҳнаткашлар оммасининг туб манфаатлари, ўсиб бораётган талаб ва эҳтиёжларига мос келса, бунга одамлар олдиндан ишонч ҳосил қилса, бундай пайтларда улар рўй бераётган чуқур тарихий ўзгаришларга бефарқ қарамайди, оддий томошабин бўлиб турмайди, балки ўзини мўъжизакор куч сифатида кўрсатади, барча қобилият, талант ва истеъдодини ишга солади.

Тарихий мақсадлар кўлами кенг, инсон шахси баркамол бўлса, фаол меҳнат қилса, ижтимоий-сиёсий ишларда фаол иштирок этса, жумҳуриятимиз шу қадар тез ривожланади ва мустаҳкамланади. Инсоннинг ижоди, ташаббуси жамиятимизнинг кучи ва ҳаётийлигининг энг муҳим манбаидир.

Ҳар бир жамият ўзига муносиб бўлган инсон, шахсни юзага келтирганидек, инсон ҳам шу жамиятнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига бефарқ қарамайди. Шахс айни пайтда атроф-муҳитга таъсир кўрсатиш, уни ўзлаштириш қобилиятига ҳам эга. Унинг жамият-

Ҳозирги долзарб вазифаларни амалга оширишнинг зарур шартларидан яна бири инсоннинг руҳиятини ўзгартиришдан иборатдир. Инсоннинг онгини, ижтимоий руҳиятини декрет чиқариш йўли билан ҳам, буйруқ бериш асосида ҳам ўзгартириб, қайта қуриб бўлмайди. Кишилар онгида ўтмишда рўй берган хато ва камчиликлар таъсири остида шаклланган эски қарашлар, тасаввурлар, тушунчаларни бартараф этиш, тарбиявий ишларни мунтазам равишда олиб боришни, барча салбий ҳодисаларни таг-томири билан тугатишни, ижтимоий адолатни сўзда эмас, амалда қарор топтиришни тақозо этади. Аввало кишиларнинг моддий ҳаёт шароитларини яхшиламасдан туриб уларнинг онгини ўзгартириб бўлмайди.

Инсон руҳияти қайта қурилмаса, янгичасига фикрлаш ва ишлаш истаги ҳамда маҳорати ҳосил қилинмаса, иқтисодиётда, бошқарувда, тарбияда, ижтимоий соҳада бир нарсани ўзгартириш амримаҳолдир. «Жамиятга янгича фикрлай олишга қодир кишилар керак. Биринчи навбатда, ўз иродамизга таяниб, қобилиятимиз ва ишбилармонлигимизга суяниб ўз куч ва имкониятларимизни тўғри тақсимлаб янги ҳаёт қуришимиз, ҳақиқий келажак учун курашишимиз лозим»¹, дейди Президентимиз.

Ҳозирги даврнинг ажойиб неъматларидан бири демократия, ижтимоий адолатнинг аста-секин тикланишидир. Демократия яратиб берган имкониятлардан тўғри ва оқилона фойдаланиш учун оддий истакдан ташқари юксак сиёсий маданият, вазминлик, маънавий поклик, соф виждон, узоқни кўзлаб иш қила билиш қобилияти ҳам керак.

Демократия ҳар ким билган ишини қилади, оғзига келганини гапиради, дегани эмас. Бундай ҳолларда бебошлик, олдини олиб бўлмайдиган тўс-тўполонлар кучайиб кетади. Оқилона, интизом, ҳалол меҳнат, ақлидрок билан иш юритилган тақдирдагина чин демократияни амалга ошириш мумкин. Ҳозирги даврдаги асосий вазифа — жумҳуриятимизда мавжуд бўлган оғир шароитдан чиқиш йўлларини биргаликда излашдир. Бу ўринда жумҳуриятимизда шошмашошарликка йўл қўймай, сабр-тоқат билан иш кўриб, ўлкамиз иқтисо-

¹ И. А. Каримов. Юксак малакали мутахассислар — тараққиёт омили. 13-бет.

дий ва сиёсий мустақиллигини пухта таъминлаш йўллари-ни излаш, меҳнаткашларнинг турмуш даражасини яхшилаш биринчи даражали вазифа бўлиб қолмоқда.

Ижтимоий тараққиётимизнинг ҳозирги босқичида инсоннинг бунёдкорлик фаолияти жумҳуриятимизда демократияни ривожлантириш ва ижтимоий адолатни қарор топтиришда кучлироқ намоён бўлмоқда. Биз ҳозир шунчаки демократик жамият эмас, балки одил демократик жамият қурмоқдамиз. Ўзбек халқи одил жамият хусусида жуда қадимий анъаналарга эга. Ўз давлати тизимини «куч адолатдадир» шиори остида тузган Амир Темури тарихи бунга ёрқин мисолдир. Оврупанинг бирон бир давлатида ҳали конституция ҳақида оддий тушунча ҳам бўлмаган даврларда Амир Темури ўз давлатини конституцион қонунлар мажмуаси — «Тузуқлари» асосида адолат йўли билан бошқарган эди.

Инсоннинг бунёдкорлик фаолияти негизида барпо этилаётган адолатли демократик жамиятнинг асосий хусусиятлари, моҳияти нимадан иборат? Адолатли жамиятнинг биринчи талаби аҳоли турли табақаларининг ўзаро уйғун бўлишини таъминлашдир. Иккинчи талабга кўра, эл-улуснинг ҳақ-ҳуқуқлари тенг таъминланган ҳолда кадрларни хизматга тайинлашда шахснинг салоҳияти ва имкониятларидан келиб чиқиш лозим. Учинчиси, барчанинг тенг фаровонлигини ҳимоя қилиш билан бирга бу фаровонликни юзага келтиришдаги хизмати ва ҳуқуқига қараб ҳар бир инсон ўз улушини олишга имкон яратишдан иборатдир. Тўртинчи талаби, айримларнинг бошқалар меҳнатининг роҳатига шерик бўлишга йўл қўймасликдир.

Адолат бу тенглик ва озодлик, ҳақиқат ва қонуннинг устуворлиги, имон, инсоф, маърифат тантанаси, порахўрлик, нонкўрлик, контрабанда, ахлоқсизликка мутлақо йўл қўймаслик, уларни томири билан суғуриб ташлаш, айримларнинг ҳаддан ташқари бойиб кетиши, бошқаларнинг ўта камбағаллашишига асло йўл бермасликдир.

Президентимизнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи анжуманида 1995 йил 23 февралда қилган маърузасида айтилишича: «Адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт. Давлатчилик ва фуқаролик муносабат-

навийат, узоқни кўра билиш ва донолик ғоявий, маданий етуклик ва поклик, янгича фикрлаш имкониятларидан фойдалана билиш зарур.

Жамиятимиз кишилари ўтмишда демократия ва ошкораликдан тўла баҳраманд бўла олмаган эдилар. Шунинг учун ҳам мустақиллик яратиб берган имкониятлар билан улардан омманинг оқилона фойдаланиши ўртасида муайян зиддиятлар келиб чиққанлиги кўзга ташланаяпти. Бундай зиддиятларни айрим раҳбарлардан тортиб меҳнаткашларнинг муайян қатламларигача кўриш мумкин. Баъзи раҳбарлар фикрлаш, ҳаракат қилишнинг эскириб кетган қолипларидан ҳамон қутилмаяптилар. Ҳозир барча хўжалик ва ташкилотлар ҳамда фуқароларга эркинлик берилган бўлса-да, айрим раҳбарлар ўз қарамоғидаги кишиларнинг кундалик фаолиятини назорат остига олиб, уларнинг ишларига қўпол равишда аралашиб, турли-туман кўрсатма ва топшириқлар бериш, буйруқбозлик ва мажлисбозлик каби услубларга амал қилиб келишмоқда.

Ижроия ҳокимиятининг роли кундан-кунга ортиб бораётган ҳозирги пайтда жойларда ўз-ўзини бошқариш усулини кенг жорий этиш билан бир қаторда, барча бошқарув органларидан тартиб-интизомни сақлашни талаб қилиш ҳам катта аҳамият касб этади. Чунки жойларда интизом бўшашиб кетиши оқибатида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Президентимиз, ҳукуватимиз томонидан қабул қилинган қонунлар, қарорлар, фармойишлар баъзан ўз вақтида ва тўлиқ бажарилмай қолаяпти. Ижроия ҳокимиятининг кучи интизомга қатъий риоя этишни таъминлашдадир. Интизом йўқ жойда ҳокимият ҳам бўлмайди. Бу тарих тажрибасида синалган ҳақиқатдир.

Давлат ҳокимиятининг яна бир томонини суд ҳокимияти ташкил этади. Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи органлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади.

Маълумки, ҳуқуқий давлатни шакллантириб, уни янада ривожлантиришда жиноятчиликка қарши курашни кучайтириш, аҳолини ҳуқуқий тарбиялаш катта аҳамиятга эга. Жиноятчиликнинг олдини олишда ҳуқуқ-тартибот органлари кенг жамоатчилик ёрдамига суяниб иш олиб боришлари лозим.

Ҳуқуқ-тартибот органларини мустаҳкамлаш билан бирга, уларга кўмак ҳам бериш керак. Уларнинг меҳ-

дий ва сиёсий мустақиллигини пухта таъминлаш йўллари излаш, меҳнаткашларнинг турмуш даражасини яхшилаш биринчи даражали вазифа бўлиб қолмоқда.

Ижтимоий тараққиётимизнинг ҳозирги босқичида инсоннинг бунёдкорлик фаолияти жумҳуриятимизда демократияни ривожлантириш ва ижтимоий адолатни қарор топтиришда кучлироқ намоён бўлмоқда. Биз ҳозир шунчаки демократик жамият эмас, балки одил демократик жамият қурмоқдамиз. Ўзбек халқи одил жамият хусусида жуда қадимий анъаналарга эга. Ўз давлати тизимини «куч адолатдадир» шиори остида тузган Амир Темур тарихи бунга ёрқин мисолдир. Оврупанинг бирон бир давлатида ҳали конституция ҳақида оддий тушунча ҳам бўлмаган даврларда Амир Темур ўз давлатини конституцион қонунлар мажмуаси — «Тузуқлари» асосида адолат йўли билан бошқарган эди.

Инсоннинг бунёдкорлик фаолияти негизда барпо этилаётган адолатли демократик жамиятнинг асосий хусусиятлари, моҳияти нимадан иборат? Адолатли жамиятнинг биринчи талаби аҳоли турли табақаларининг ўзаро уйғун бўлишини таъминлашдир. Иккинчи талабга кўра, эл-улуснинг ҳақ-ҳуқуқлари тенг таъминланган ҳолда кадрларни хизматга тайинлашда шахснинг салоҳияти ва имкониятларидан келиб чиқиш лозим. Учинчиси, барчанинг тенг фаровонлигини ҳимоя қилиш билан бирга бу фаровонликни юзага келтиришдаги хизмати ва ҳуқуқига қараб ҳар бир инсон ўз улушини олишга имкон яратишдан иборатдир. Тўртинчи талаби, айримларнинг бошқалар меҳнатининг роҳатига шерик бўлишга йўл қўймасликдир.

Адолат бу тенглик ва озодлик, ҳақиқат ва қонуннинг устуворлиги, имон, инсоф, маърифат тантанаси, порахўрлик, нонкўрлик, контрабанда, ахлоқсизликка мутлақо йўл қўймаслик, уларни томири билан суғуриб ташлаш, айримларнинг ҳаддан ташқари бойиб кетиши, бошқаларнинг ўта камбағаллашишига асло йўл бермасликдир.

Президентимизнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи анжуманида 1995 йил 23 февралда қилган маърузасида айтилишича: «Адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт. Давлатчилик ва фуқаролик муносабат-

навийат, узоқни кўра билиш ва донолик ғоявий, маданий етуклик ва поклик, янгича фикрлаш имкониятларидан фойдалана билиш зарур.

Жамиятимиз кишилари ўтмишда демократия ва ошкораликдан тўла баҳраманд бўла олмаган эдилар. Шунинг учун ҳам мустақиллик яратиб берган имкониятлар билан улардан омманинг оқилона фойдаланиши ўртасида муайян зиддиятлар келиб чиққанлиги кўзга ташланыпти. Бундай зиддиятларни айрим раҳбарлардан тортиб меҳнаткашларнинг муайян қатламларигача кўриш мумкин. Баъзи раҳбарлар фикрлаш, ҳаракат қилишнинг эскириб кетган қолипларидан ҳамон қутилмаяптилар. Ҳозир барча хўжалик ва ташкилотлар ҳамда фуқароларга эркинлик берилган бўлса-да, айрим раҳбарлар ўз қарамоғидаги кишиларнинг кундалик фаолиятини назорат остига олиб, уларнинг ишларига қўпол равишда аралашиб, турли-туман кўрсатма ва топшириқлар бериш, буйруқбозлик ва мажлисбозлик каби услубларга амал қилиб келишмоқда.

Ижроия ҳокимиятининг роли кундан-кунга ортиб бораётган ҳозирги пайтда жойларда ўз-ўзини бошқариш усулини кенг жорий этиш билан бир қаторда, барча бошқарув органларидан тартиб-интизомни сақлашни талаб қилиш ҳам катта аҳамият касб этади. Чунки жойларда интизом бўшашиб кетиши оқибатида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Президентимиз, ҳукуматимиз томонидан қабул қилинган қонунлар, қарорлар, фармойишлар баъзан ўз вақтида ва тўлиқ бажарилмай қолаяпти. Ижроия ҳокимиятининг кучи интизомга қатъий риоя этишни таъминлашдадир. Интизом йўқ жойда ҳокимият ҳам бўлмайди. Бу тарих тажрибасида синалган ҳақиқатдир.

Давлат ҳокимиятининг яна бир томонини суд ҳокимияти ташкил этади. Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи органлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади.

Маълумки, ҳуқуқий давлатни шакллантириб, уни янада ривожлантиришда жинойтчиликка қарши курашни кучайтириш, аҳолини ҳуқуқий тарбиялаш катта аҳамиятга эга. Жинойтчиликнинг олдини олишда ҳуқуқ-тартибот органлари кенг жамоатчилик ёрдамига суяниб иш олиб боришлари лозим.

Ҳуқуқ-тартибот органларини мустаҳкамлаш билан бирга, уларга кўмак ҳам бериш керак. Уларнинг меҳ-

натини қадрлаш йўли билан обрўларини ошириш лозим. Халқ ноиблари, жамоатчилик, маҳалла қўмиталари, отахонлар жиноятчилик йўлини тўсишда ҳуқуқ-тартибот органларига яқиндан ёрдам беришлари даркор.

Ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижроия ва суд соҳаларига бўлиниши жамиятни демократия йўналишида ривожлантиришнинг асосий гаровидир. Чунки, юқорида кўрсатилган ҳокимиятлар бир-бирининг соҳасига аралашмасдан, давлатнинг баркамоллигини таъминлайди ва кенг омма ўртасида қонунчилик, ижроия ва суд ҳокимиятларига ишончни оширади.

Давлат мустақиллигини таъминлашнинг муҳим омили кўп партиялилиكنи ривожлантиришдан иборатдир. Жамиятимизда бир неча сиёсий партиялар бўлиши табиийдир. Собиқ Совет Иттифоқи халқларининг етмиш йил ичида бошига тушган кўп кулфатларнинг сабаби ва илдизи шундаки, мамлакатда ҳамма вақт коммунистик партия танҳо ҳукмронлик қилиб келди. Уни танқид қиладиган, хатоларини фош этадиган, камчиликларини юзга соладиган бошқа биронта ҳам партия бўлган эмас. Шу сабабли коммунистик партия йўл қўйган камчилик ва хатолар ҳам кўрсатилмай, унинг фаолияти тўғри деб, маъқулланиб келинган. Оқибатда бу хатолар янада кўпайиб, жиддийлашиб, чуқурлашиб бориб, батамом ўпирилиш ва инқирозга олиб келди. Илғор мамлакатларнинг ҳаммасида бир неча сиёсий партия кураши жамият тараққиётининг жуда муҳим шартидир. Ҳаётий эҳтиёжлар талабига кўра, Ўзбекистонда ҳам бирин-кетин ҳар хил партиялар вужудга келди.

Жумҳуриятимиздаги сиёсий партиялар давлат ва жамоат ташкилотлари билан ҳамкорлиكنи, мулоқотни ривожлантиришига, улар билан жипслашишга интилоқда. Партиялар учун меҳнаткаш халқ манфаатларини, танлаб олинган демократик йўл эҳтиёжларини кўзлаб ҳаракат қилишдан бошқа мақсад йўқ.

Халқ хўжалигини барқарорлаштириш, иқтисодий тангликларни бартараф этиш, бозор муносабатларига ўтишни амалга ошириш, миллий ва миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш, жамиятнинг барча соғлом кучларини жипслаштиришга қаратилган қатъий сиёсат келажакимиз учун жуда катта аҳамиятга эга.

Инсон манфаати, унинг бахт-саодати, маънавият ва

инсонпарварлик қойдаларини қарор топтириш асосида жамиятни янгилашни ҳаётнинг ўзи талаб қилмоқда. Жумҳуриятимизнинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини, ижтимоий адолатни, турмуш шароитини амалга ошириш — буларнинг ҳаммаси Ўзбекистоннинг ҳозирги даври ва келажаги учун муҳимдир.

Давлат мустақиллигининг сиёсий баркамоллигини такомиллаштиришда сиёсий партиялар сингари жамоат ташкилотлари ҳам муҳим роль ўйнайди. Жамоат ташкилотлари давлат ишларини бошқаришда, сиёсий, хўжалик, таълим-тарбия, иқтисодий, маданий масалаларни ҳал этишда, меҳнаткашларнинг ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилишда, моддий неъматларни тақсимлашда, фуқароларнинг, ёш авлоднинг сиёсий маданиятини ошириш, ижтимоий фаолиятини кучайтиришда, миллий ва миллатлараро муаммоларни ҳал этишда қатнашадилар. Шу тариқа уларнинг ҳаммаси жамиятимизнинг сиёсий мустақиллигига ўз ҳиссасини қўшади.

Тарихий ривожланишнинг ҳозирги туб бурилиш босқичи жумҳуриятимиз сиёсий тизимини мустаҳкамлаш ва янада такомиллаштириш вазифасини кун тартибига қўйди. Бу мураккаб вазифани жумҳуриятимизнинг сиёсий ва иқтисодий мустаҳкамлигини амалда таъминламасдан, маънавий янгиланиш, ижтимоий адолат ва аҳолининг муносиб турмуш шароити учун курашмасдан туриб ҳал этиб бўлмайди.

Айтилганлардан аён бўлганидек, жамиятимиз олдида турган улкан вазифаларни инсонларнинг онгли, асосли ҳаётбахш ва яратувчан фаоллигисиз ҳал қилиб бўлмайди. Одамлар ҳар қандай ислоҳот, ўзгариш ва қайта қуришларнинг инсонпарварлик моҳияти, ижтимоий-иқтисодий оқибатларига тўла тушуниб, ишонч ҳосил қилганларидан сўнг уларни амалга оширишга онгли равишда киришадилар.

МИЛЛИЙ, МИНТАҚАВИЙ ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ МУШТАРАҚЛИГИ

1. БАРҚАРОРЛИҚ, ТИНЧЛИК, МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК—ЖАҲОН ҲАМЖАМИЯТИГА ЙЎЛ ОЧУВЧИ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ҚАДРИЯТЛАР

БАРҚАРОРЛИҚ, ТОТУВЛИК — ТИНЧЛИКСЕВАР ДАВЛАТИМИЗНИНГ ПОЙДЕВОРИ

«Маънавий қадриятларнинг тикланиши, — дейди И. А. Каримов, — уларнинг дунё ва ахборот цивилизацияси қадриятларига мосланишини ҳам англатади.

Биз ҳозирги цивилизация ўзида ифода этадиган ижобий қадриятлар жумласига ҳуқуқий демократик жамият қуриш жараёни билан боғлиқ бўлган қадриятларни киритамиз. Бу — инсон ҳуқуқларига риоя этиш, тадбиркорлик эркинлиги, сўз эркинлиги, матбуот эркинлиги ва ҳоказолардир».¹

Истиқлол туфайли жамиятимизда янги замонавий демократик давлат ва сиёсий тизим барпо этилди. Умум эътироф этилган демократик қоидалар, сўз эркинлиги, виждон ва дин эркинлиги ҳаётимизда тобора мустаҳкам қарор топиб бормоқда.

Президентимиз таъкидлаганидек, «бизни социалистик тузумдан кейинги бир қатор мамлакатлардан фарқлаб турган, юксак даражада ривожланган юксак маданий демократик давлатлар билан яқинлаштириб турган, жаҳон ҳамжамиятига ҳар томонлама қўшилиб кетиш учун йўл очиб бераётган нарсa фуқаролар тинчлиги, миллатлараро тотувлик, ижтимоий барқарорликдир»².

¹ *Ислом Каримов. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизлик ва таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.* 147-бет.

² *Ислом Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида,* 263-бет.

Барқарорлик, тинчлик, миллатлараро тотувлик халқимизнинг буюк ижтимоий-сиёсий қадриятларини ташкил этади. Фуқаролар ўртасидаги тинчлик, миллатлараро тотувлик ва дўстлик, уларни авайлаб сақлаш ва мустақкамлашга интилиш азалдан халқимизнинг ўзига хос фазилати бўлиб келган ва ҳозирги вақтда ҳам шундай бўлиб келмоқда. Халқлар ўртасида тинчлик-тотувлик, дўстлик ва ўзаро ҳамкорлик муносабатларини ўрнатиш миллатимизнинг онгига, қонига чуқур сингиб кетган.

Ўзбекистон жаҳонда тинчлик ва ҳавфсизликни сақлаш, тинчликсевар мамлакатлар билан ҳар томонлама ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш ҳамда тараққиётга эришишнинг ўзига хос йўлини танлаган. Шунинг учун ҳам унинг жаҳон ҳамжамиятидаги обрў ва эътибори тобора ортиб бормоқда. Давлатлар ўртасида ҳамкорликни ривожлантириш, тинчликни мустақкамлаш ва ҳавфсизликни таъминлашда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти катта роль ўйнайди. Ўзбекистон 1992 йилнинг 2 мартидан бошлаб БМТнинг тенг ҳуқуқли аъзосидир. Мазкур халқаро ташкилот билан ҳамкорликда минтақамизда тинчлик, барқарорлик, миллатлараро тотувликни таъминлашга қаратилган кўпгина савобли ишлар қилинмоқда.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов 1993 йили БМТ Бош Ассамблеясининг 48 сессиясида сўзлаган нутқиди Марказий Осиёда ҳавфсизлик ва ҳамкорлик соҳасида БМТнинг доимий семинарини ташкил қилиш тўғрисида таклиф киритган эди. Ўзбекистон Президентининг бу ташаббуси халқаро миқёсда катта қизиқиш уйғотди. Америка Қўшма Штатлари семинар йиғилиши ўтказиш ғоясини қўллаб-қувватлади ва ушбу анжуманда юксак дипломатик даражадаги вакили иштирок этиши истагини билдирди. Бундай органни ташкил қилиш ғояси давлатлараро ўтказилган семинар ва конференция ҳамда МДХ ҳужжатларида ҳам қайд қилинган. Хусусан бу Россия Федерацияси бош вазир В. Черномырдиннинг Ўзбекистонга ташрифи давомида, Қозоғистон ва Қирғизистон эса 1995 йил апрель ойидаги Чимкентда бўлган Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон давлат бошлиқларининг учрашувидан кейинги коммюникеларида эътироф этилди.

Семинар-йиғилишнинг мақсади ўзаро фикр алма-

шиш, ишончли минтақавий хавфсизлик тизимини яратиш йўлларини муҳокама этиш, тинчлик ва барқарорликни сақлаш, низоларнинг олдини олиш, иқтисоддаги ўзаро жипслашиш жараёнига, инсонпарварлик ва маданий соҳадаги ҳамжиҳатликларга кўмаклашишдан иборат. Шунингдек, семинар-йиғилиш минтақавий хавфсизлик ва ҳамкорлик муаммоларини ҳал этиш, таҳлил қилиш, БМТ, алоҳида давлатлар ённки бир гуруҳ давлатларга таъсирчан бўлган босқичма-босқич дипломатия учун таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш вазифасини ўз олдига қўяди.

Семинар-йиғилишнинг шиори — тинчлик, барқарорлик, ҳамкорлик, бу барча халқларга дахли бўлган олижаноб мақсадир.

1995 йил 15—16 сентябрда мазкур семинар-кенгашининг Ўзбекистон пойтахти Тошкентда Марказий Осиёда хавфсизлик ва ҳамкорлик масалаларига бағишланган мажлиси бўлиб ўтди.

Семинар-кенгашда БМТ, ЕХХҚ, Ислон Конференцияси ташкилоти делегациялари, БМТ хавфсизлик кенгашига аъзо мамлакатлар, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги, Марказий Осиё мамлакатлари вакиллари, шунингдек, минтақага туташ давлатлар делегациялари — жами 31 давлат, 6 халқаро ташкилот иштирок этди.

БМТ Бош котибининг махсус вакили Маҳмуд Мистирий семинарни очар экан, Ўзбекистон ташаббуси билан ўтказилаётган ушбу анжуман 50 миллиондан ортиқ аҳоли истиқомат қилаётган Марказий Осиё минтақасида хавфсизлик ва ҳамкорликни таъминлаш йўлида муҳим аҳамиятга эгалигини таъкидлади.

Президентимиз И. Каримов семинар-кенгашда сўзлаган нутқида шундай деди: «Биз мазкур семинарни минтақавий хавфсизлик ва барқарорлик тизимини ўрнатиш ва уни амалга силжитиш йўлида, Марказий Осиё минтақаси давлатлари ва халқлари учунгина эмас, балки бу минтақага чегарадош улкан ҳудуд учун ҳам жуда зарур бўлган ҳамкорликни ривожлантириш учун мустаҳкам асосни шакллантиришда турли фикр ва ёндашувларни юзага чиқариш ва уларни бир-бирига яқинлаштиришдан манфаатдор бўлган анжуман деб баҳолаймиз»¹.

Анжуман қатнашчилари «Марказий Осиёда хавф-

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 16 сентябрь.

сизлик ва ҳамкорлик масалалари бўйича Тошкент семинар-кенгаши иштирокчиларининг баёноти»ни қабул қилдилар.

Мазкур Баёнотда Марказий Осиё давлатлари минтақада вужудга келаётган вазият учун ўзларининг масъулиятини тўла ҳис қилиб, минтақавий хавфсизлик, барқарорлик ва ҳамкорликни таъминлаш жаҳон ҳамжамиятининг муттасил ривожланишига ўзларининг коллектив равишда қўшадиган муҳим ҳиссаси эканлигидан келиб чиқиб ҳаракат қилишларини эътироф этиб, шундай дейилган:

«Бой ижтимоий-сиёсий, этник ва маданий ранг-баранглиги билан ажралиб турган Марказий Осиё минтақаси хавфсизлик, барқарорлик ва изчил тараққиёт минтақаси бўлиб қолиши, инсоният тараққиётига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиши мумкин ва лозим. Бу мақсадга фақатгина коллектив саъй-ҳаракатлар ва жаҳон ҳамжамиятининг ҳар томонлама қўллаб-қувватлаши орқалигина эришиш мумкин»¹.

Шунингдек, Баёнотда Марказий Осиё давлатлари Афғонистонда давом этаётган можаро ва Тожикистон—Афғонистон чегарасидаги вазиятдан чуқур ташвишда эканликларини изҳор қилган ҳолда, минтақавий хавфсизликнинг яхлитлиги ҳамда уни таъминлашдаги коллектив масъулиятни қатъий эътироф этадилар, деб ёзилган.

Баёнотда элатлараро зиддиятлар, наркобизнес, террорчилик, қуролларнинг қонунга ҳилоф равишда жойдан жойга кўчирилиши, инсонларнинг кўчишга мажбур бўлиши сингари хавф ва тазйиқларга алоҳида эътибор бериш зарурлиги, шунингдек, Марказий Осиё давлатлари учун иқтисодий хавфсизликни таъминлаш, янги коммуникациявий тартибни барпо этиш, ҳукумат ва ҳукуматга дахлдор бўлмаган турли органлар иштирок этиши лозим бўлган экология тизимини барпо этиш, Орол муаммосига эътиборни янада кучайтириш, Марказий Осиё давлатларининг илмий-техник салоҳиятидан фойдаланишда ҳамкорликни таъминлаш бўйича саъй-ҳаракатларни ташкил қилиш каби муҳим масалалар ўз аксини топган.

Семинар-кенгаш иштирокчилари яқдиллик билан эътироф этдиларки, Марказий Осиё давлатлари ўзла-

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 19 сентябрь.

рининг БМТ ва ЕХХТнинг инсон ҳуқуқлари бўйича талабларига содиқлигини тасдиқлайдилар, минтақада демократиялаштириш жараёни ва камсонли миллатлар вақилларини ҳисобга олган ҳолда инсон ҳуқуқлари муҳофазасини таъминлашни чуқурлаштиришга ҳаракат қиладилар.

Турли давлатлар ва халқаро ташкилотлар делегациялари аъзолари Ўзбекистон Президенти Ислон Қаримов ташаббуси ва БМТнинг тўла хайрихоҳлиги билан ўтган мазкур семинар-кенгаш минтақа хавфсизлигини мустаҳкамлаш йўлида муҳим қадам бўлишини таъкидладилар.

«Ўзбекистон, — дейди Ҳиндистон Республикаси ташқи ишлар давлат вазири Салмон Хуршид, — ҳамisha тинчлик ва ҳамкорлик тарафдори бўлиб келган. Биз 1966 йилнинг бошида Ҳиндистон ва Покистон раҳбарларининг Тошкентда учрашганликларини яхши биламиз. Ушанда пойтахтингизда имзоланган тарихий Тошкент Декларацияси Ҳиндистон ярим оролига тинчлик олиб келганди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистоннинг тинчлик ва ҳамкорлик борасида олиб бораётган фаолиятини муносиб баҳолаш жоиз. Ҳозирда Ўзбекистон ўз ташқи сиёсатини тинч-тотув яшаш, барқарорлик ва ҳамкорлик принциплари асосида амалга ошириб, жаҳон ҳамжамиятида обрў ва эътибор топмоқда»¹.

Тошкент семинар-кенгаши дунё хавфсизлиги йўли минтақавий хавфсизликни таъминлаш орқали ўтиши, бошқача айтганда, минтақалар хавфсизлигини таъминлаш йўли билан жаҳон хавфсизлигини таъминлаш мумкин эканлигини яққол кўрсатиб берди.

Минтақамизда барқарорлик, тинчликни таъминлашга қаратилган тадбирлар ичида 1995 йили сентябрь ойида БМТ томонидан Нукус шаҳрида ўтказилган Орол ҳавзаси минтақасининг барқарор ривожланишига бағишланган конференция ва унда қабул қилинган декларация ҳам муҳим ўрин тутишини айтиб ўтиш жоиздир.

БМТнинг Ўзбекистондаги доимий вакили Холид Малик айтганидек, Марказий Осиёда «хавфсизлик ва ҳамкорликнинг ишончли тизимини яратишда Ўзбекистон алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу минтақа аҳолисининг қарийб тенг ярмини ташкил қилган мамла-

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 19 сентябрь.

катингиз Марказий Осиё халқлари ўртасида азалий ҳамкорлик алоқаларини янада мустаҳкамлашда, уларнинг ҳамжиҳат бўлиб яшашида, тинчлик ва барқарорликни таъминлашда ҳамда иқтисодий ҳамкорлик алоқаларини ривожлантиришда муҳим ўрин тутди.

Сирасини айтганда, Ўзбекистоннинг бундан кейин ҳам кенг кўламли тинчлик ва ҳамкорликка оид ана шундай қудратли овози доимо янграб туришига амин-миз»¹.

1995 йилнинг октябрь ойида Нью-Йоркда бўлиб ўтган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг эллингинчи юбилей сессиясида сўзлаган нутқида И. Қаримов жаҳон давлатлари раҳбарлари ва кенг жамоатчилик эътиборини яна бир бор Марказий Осиёда юзага келган муаммоларга қаратиб, ялпи хавфсизликка минтақаларда хавфсизликни таъминлаш орқалигина эришиш мумкин эканлигини уқтириб ўтди. Шунингдек, БМТнинг минтақавий халқаро ташкилотлар муносабатларини фаоллаштириш, тангликларнинг олдини олиш йўлида унинг минтақавий тизимларини янада ривожлантириш лозимлиги тўғрисидаги таклифларни илгари сурди.

Ўзбекистон минтақамизда, жумладан Тожикистонда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш йўлида ҳам фаол ҳаракат қилмоқда. 1995 йил 3 апрелда Ўзбекистон томонидан муҳолиф кучлар раҳбарияти билан учрашув чоғида Тожикистон халқлари конгрессини чақириш ҳақида таклиф киритилди. Бу таклиф қабул қилинди ва Тожикистондаги муҳолиф кучлар ўзаро музокараларга киришдилар.

Мазкур анжуманнинг тинчлик ва барқарорликка эришиш борасида барча сиёсий партиялар, жамиятдаги соғлом кучлар учун муҳим минбар бўлишига ишонч мустаҳкамланмоқда.

1995 йил 10—11 октябрда Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва Тожикистон Республикаси ҳукумати минтақавий хавфсизликни мустаҳкамлаш муаммолари, Тожикистонда тезроқ тинчлик ўрнатиш мақсадида тожиқлараро мулоқотни таъминлаш бўйича биргаликда қилинадиган ҳаракатларни муҳокама этдилар. Ўзбекистон ва Тожикистон Республикаси ўртасидаги муносабатларни янада чуқурлаштириш ҳақидаги меморандумда «Ўзбекистон томони БМТ ҳомийлиги остида

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 21 октябрь.

ўтган Тожикистонда тинчлик ўрнатиш ва миллий тотувликни қарор топтиришнинг асосий тамойиллари тўғрисидаги тожиклараро мулоқот доирасида имзоланган протоколни табриклайди», дейилади.

Сиёсий мулоқот, куч ишлатиш ва экстремизмдан воз кечиш, БМТ ҳомийлиги, кузатувчи мамлакатлар иштирокида ўзаро мақбул ечимларни излаш Тожикистонда тинчлик ва барқарорликка эришишнинг ягона йўлидир. Шунинг эътиборига олган ҳолда меморандумда қуйидагилар таъкидланади:

«Томонлар бундан буён ҳам минтақавий хавфсизликнинг муҳим муаммолари юзасидан доимий маслаҳатлашувлар ўтказиш амалиётига риоя қиладилар ва халқаро ташкилотларда биргаликда ҳаракат қилишга давом этадилар.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва Тожикистон Республикаси ҳукумати икки давлат қардош халқлари фаровонлиги йўлида бундан буён ҳам тинчлик, барқарорлик ҳамда тотувликни таъминлаш ва ошириш, яқин ҳамкорлик режаларини ҳаётга муттасил татбиқ этиш учун биргаликда ҳаракат қиладилар»¹.

Ўзбекистон Афғонистонда ҳам тез кунларда тинчлик ва барқарорликни қарор топтиришнинг тарафдори. Бу борада Президентимиз И. Каримовнинг БМТнинг 48-сессиясида сўзлаган нутқида хавфсизлик кенгашининг Афғонистонга қурол-яроғ сотишни тақиқлаш ҳақида қарор қабул қилиш зарурлиги тўғрисидаги таклифи муҳим аҳамият касб этади.

БМТнинг эллик йиллиги муносабати билан бош ас-самблеянинг махсус тантанали йиғилишида сўзлаган нутқида И. Каримов мазкур таклифни янада илгари сурди. «Биз яна бир бор БМТ хавфсизлик кенгашига ким томонидан бўлмасин, Афғонистонга қурол олиб киришни тақиқлаб қўйиш таклифи билан мурожаат қиламиз.

Афғонистон уруш эмас, тинчлик ва барқарорлик объекти бўлмоғи лозим»².

Ҳаёт шундан далолат берадики; бугунги кунда нотинч ва фожиаи минтақаларда жойлашган давлатларнинг бир-бирини ўзаро англаш ва биргалашиб ҳаракат қилишини таъминлабгина бутун дунёда тинчлик

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 13 октябрь.

² «Халқ сўзи», 1995 йил, 26 октябрь.

ва барқарорликка эришиш йўллари белгилаб олиш мумкин. Шунинг учун ҳам биз учун барча тинчликсевар мамлакатлар билан ўзаро фойдали тенг ҳуқуқли муносабатларни йўлга қўйиб, жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш ўта долзарб вазифадир.

«Биз учун ягона тўғри йўл ҳалокатли равишда ўз қобигига ўралиб қолиш эмас, балки бу жараёнда маълум қийинчилик ва номукаммалликлар мавжудлигига қарамасдан, жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш йўлидир»¹.

Барқарорлик, тинчлик, тотувлик булар давлатимизнинг янги биносини барпо қиладиган пойдевордир. Бу бизнинг эртанги порлоқ кунимизга олиб борадиган тўғри йўлдир.

«Тинчлик ва барқарорлик булар халқаро ҳамжамият билан бирлаштирувчи воситадир. Инсонпарварлик, яхшилик, софдиллик сингари умуминсоний қадриятларни қабул қилган ва биргаликда баҳам кўрган мамлакатгина, халқгина бутун дунё халқларига яқин ва тушунарли бўлиши, жаҳон ҳамжамиятига қабул қилиниши мумкин. Фақат улар билан тенг ҳуқуқли, ўзаро манфаатли муносабатлар ўрнатилиши мумкин»².

Маълумки, умумжаҳон хавфсизлиги минтақавий хавфсизликка эришишдан, муайян минтақадаги конкрет давлатларнинг ҳамжиҳатлиги ва биргаликдаги ҳаракатидан бошланадиган жараёндир. Шунинг эътиборга олган ҳолда, Ўзбекистон раҳбарияти БМТ ишлаб чиққан қарорларга мувофиқ Афғонистондаги моjarоларни бартараф этиш учун қуйидаги тадбирларни мунтазам равишда амалга ошириш зарурлигини қайд этиб келмоқда. Булар:

- моjarони босқичма-босқич бартараф қилиш;
- музокара жараёнида барча манфаатдор томонларнинг иштирок этиши;
- ўзаро ён бериш ва оқилона ўзаро келишув асосида нуқтаи-назарларни бир-бирига яқинлаштириш;
- бу жараёнда БМТ, Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти, Ислом конференцияси ташкилоти ва бошқа халқаро ташкилотларнинг ҳомийлиги ва фаол иштирок этиши;

¹ Ислом Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. 170—171-бетлар.

² Уша жойда.

— мамлакат ҳудудий яхлитлигининг сақлаб қолиниши;

— қандай шаклда бўлмасин, ташқаридан тазйиқ ёки аралашувга йўл қўйиб бўлмаслиги;

— Афғонистонга қурол-яроғ етказиб беришни қатъий тақиқлаб қўйиш зарурлиги.

Афғонистон ва унинг теварагидаги вазият сўнгги вақтда, айниқса хавфли тус олмоқда. Бу ҳудудда турли сиёсий кучлар ва мамлакатлар жуғрофий-стратегик манфаатларининг ошкора тўқнашуви тобора равшан бўлиб бормоқда. Ҳозирги кунда Афғонистонда яхши таълим кўрган мунтазам армиялар урушмоқда, уларнинг сафларида ёлланган жангчилар кўп. Шу сабабли, Афғонистондаги уруш инсон фаолиятининг ўзига хос янги тури бўлиб қолди. Шу фаолият доирасида давлатларни вайрон қилиш бўйича «мутахассислар» вужудга келмоқда.

Афғонистон нотинчлигига қўшилиб кетган банг-фурушлик, террорчилик, зўравонлик, қурол-яроғ билан савдо қилиш, афғон жамиятида тинч ҳаёт ва бунёдкорлик ҳақида тасаввурга эга бўлмаган бўтун бир авлоднинг вужудга келгани, буларнинг ҳаммаси умумжаҳон муаммосидир, «Шу боис, — дейди. И. Каримов, — можарони бартараф этишнинг асосий чораси сифатида Афғонистоннинг ўзида умуммиллий ярашув зарурлигига эътиборни қаратишгина энди етарли эмас...

Ҳозирги пайтда Афғонистон муаммосини амалий тарзда ҳал этиш йўллари излаш билан боғлиқ масалалар жаҳон ҳамжамиятининг, БМТ Хавфсизлик Кенгашининг диққат марказида туриши, жаҳон давлатлари эътибори қаратиладиган аниқ объект бўлмоғи керак.

Бу масалалар инсониятни Босниядаги уруш ёки Араб-Исроил мджараси каби ташвишга солиши лозим»¹.

Афғонистондаги нотинч вазият Марказий Осиёда демократия ва ислохотларни ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам можаро авж олган жойга бевосита яқин бўлган бошқа давлатлар каби Ўзбекистон ҳам ўз хавфсизлигини таъминлашга

¹ И. Каримов. Тинчлик, барқарорлик ва ҳамкорлик — энг эзгу мақсадимиздир. «Халқ сўзи», 1995 йил, 30-декабрь.

қаратилган чора-тадбирларни амалга оширишга мажбурдир.

И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» номли янги асарида қайд этилганидек, Марказий Осиё минтақасида ҳозирги вақтда турли сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, транспортга ва экологияга оид муаммолар тўпланиб қолган. Минтақавий можаролар, диний экстремизм ва фундаментализм, буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик, этник ва миллатлараро зиддиятлар, коррупция ва жиноятчилик, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик муносабатлари, экологик муаммолар хавфсизликка таҳдид кўрсатиб турибди. Мазкур муаммоларнинг салбий оқибатларидан холи бўлишда минтақада жўғрофий-сиёсий мувозанатни ва барқарорликни сақлаб қолиш катта аҳамиятни касб этади. Бу эса, ўз навбатида, ялпи хавфсизликни таъминлаш муаммоларини ҳал қилишга қўшилган салмоқли ҳисса бўлади. Биз «янги минг йилликка йўл очиб борар эканмиз, ҳаммага дўстлик ва ҳамкорлик қўлини чўзамиз. Хавфсизлик, барқарорлик ва собитқадам ривожланиш деган сўзлар бунинг рамзидир. Чунки, айнан ана шу тушунчалар ҳар бир мамлакатнинг, ҳар бир халқнинг тинчлиги, фаровонлиги, равнақи учун мустаҳкам пойдевор яратади. Сайёрамизда жўғрофий-сиёсий мувозанатнинг ажралмас шarti бўлиб қолади. Бу ҳар бир инсонга келажакка дадил ва ишонч билан қараш ҳуқуқини беради»¹.

МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК — ОСОИИШТАЛИК ВА ТИНЧЛИК ГАРОВИ

Республикамиз раҳбариятининг минтақамизда барқарорлик, тинчлик, миллатлараро тотувликни қарор топтириш борасида фаол ҳаракат қилиб келаётгани бежиз эмас, албатта. Ҳозирги ўта мураккаб ва зиддиятли жараёнда ҳукуматимиз томонидан узоқни кўзлаб олиб борилаётган инсонпарварлик сиёсати туфай-

¹ И. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. 16-бет.

ли жамиятимизда осойишталик, тинчлик ва тотувлик фуқароларнинг кундалик турмуш тарзига айланиб кетган. Буни биз миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш соҳасида қилинаётган ҳаракатлардан яққол кўришимиз мумкин.

Маълумки, инсоннинг бахт-саодати, келажак ҳаёти миллатлараро муносабатлар билан узвий боғлиқ. Бу айниқса, кўп миллатли давлатлар, жумладан, Ўзбекистон Республикаси учун катта аҳамият касб этади. Ҳозир мамлакатимизда юздан зиёд миллат ва элат вакиллари яшайди.

Маълумки, миллат ижтимоий этник бирлиكنинг мураккаб шакллари жумласига киради. Ибтидоий жамоа тузумида одамлар миллат ва элатга эмас, балки уруғ ва қабилаларга бўлиниб яшаган, хўжалик ҳаёти ҳам қабила ва уруғ доирасидан чиқа олмаган. Уруғнинг аъзосини бошқа кишилардан ажратиб турадиган асосий белги уларнинг келиб чиқишидаги бирлик, қонқардошлик эди.

Кишилар бирлигининг уруғ ва қабилага нисбатан анча йирик, юқори, донмиёроқ шакли бўлган элатлар синфий жамиятлар маҳсули бўлиб, ибтидоий жамоа муносабатларининг емирилиши, жамиятнинг синфларга бўлиниши, давлатнинг пайдо бўлиши билан келиб чиқди. Элатлар ҳам қонқардошлиги, тили ва маданияти бир хил бўлган бир территорияда яшайдиган кишилар жамоасидан ташкил топгандир. Элат кишилар бирлигининг ўзидан олдинги шакллариغا нисбатан юқориёроқ тури бўлса-да, унинг ҳам иқтисодий замини мустаҳкам эмас эди. Феодал маҳдудлик, ўзаро урушлар натижасида мамлакатлар ва халқлар ўртасидаги савдо алоқалари издан чиқар, иқтисодий муносабатларга путур етар, маданий алоқалар, ўзаро бори-келдиларга рахна солинарди.

Иқтисодий тараққиёт кишиларнинг тарихан барқарор бирлигини миллатнинг вужудга келиши учун асос бўлди. Гарчи ўрта асрларда турли халқлар, элатларда миллатнинг ташкил топиши учун тил ва ҳудудий бирлик каби шарт-шароитлар вужудга келган, маданий бирлик элементлари бирмунча ривожланган бўлса-да, иқтисодий ҳаёт бирлиги ҳали пайдо бўлган эмас эди. Мамлакатнинг ҳар хил ноҳиялари, вилоятлари, ўлкалари ўртасидаги иқтисодий алоқалар мустаҳкам.

ләнмасдан туриб кишиларнинг миллатга уюшуви мумкин эмас.

Тарих саҳнасида пайдо бўлган буржуа тузуми феодализмга хос бўлган тарқоқлик ва биқикликка хотима берди, иқтисодий алоқаларни кенгайтирди, миллий давлатнинг вужудга келишига сабаб бўлди, майда маҳаллий бозорларни қўшиб йириклаштириб, улкан миллий бозорларга, кейинчалик жаҳон бозорига айлантирди, ишлаб чиқариш воситаларини марказлаштирди. Шу тариқа зарур бўлган иқтисодий шарт-шароит ва имкониятларни юзага келтирди. Миллат капитализм даврида вужудга келди.

Миллат кишиларнинг тарихан ташкил топган бирлиги бўлиб, у хўжалик, тил, маданият миллий руҳият хусусиятларининг ягоналиги билан ажралиб туради. Тил, ҳудуд, иқтисодий турмуш, маданиятдаги умумийлик, булар миллатнинг энг муҳим белгиларидир.

Миллатнинг тил, ҳудуд, иқтисодий турмуш ва маданият жиҳатидан бирлиги ундан олдин вужудга келган уруғ, қабила ва элатларнинг бирлигидан тубдан фарқ қилади. Миллатнинг иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан бирлашиши элатларнинг оғзаки ижоди ва ёзма адабий тилнинг ривожланиши асосида ягона миллий тилнинг пайдо бўлишига олиб келади. Миллатнинг тарихий тараққиёт хусусиятлари, унинг иқтисодий тузуми, одат ва анъаналари, яшаш муҳити унинг маънавий қиёфасига таъсир этади. У ёки бу миллатга мансуб бўлган кишиларнинг ўзига хос миллий хусусияти ва психологияси, миллий тили ва маданияти бўлади. Тил миллатнинг энг муҳим белгиларидан биридир.

Дунёнинг турли мамлакатларида ҳозир ўзининг турмуш тарзи, тили, тарихи, маданияти, урф-одатлари, ривожланиш даражасига кўра бир-биридан фарқ қиладиган қарийб икки минг турли халқлар ва миллатлар яшамокда. Уларнинг қарийб 1600 таси Осиё ва Африка мамлакатларида, қарийб 100 таси ривожланган капиталистик мамлакатларда, қарийб 250 таси собиқ социалистик мамлакатларда яшайди. Мустақил давлатлар сони ҳозир қарийб 190 тани ташкил этади. Ер юзида 100 миллиондан ортиқ кишидан ташкил топган миллатлар ҳам шунингдек, минг ва ҳатто юз кишидан иборат бўлган қабилалар ва этник гуруҳлар ҳам борлигини айтмасдан ўтиб бўлмайди.

Ҳозирги даврда собиқ Иттифоқ ҳудудида ижтимоий, миллий ва миллатлараро муносабатлар масаласида илгари асло кутилмаган салбий ҳодисалар, жуда ҳам ўткир ва қалтис муаммолар; кучли тўқнашув ва можаролар тез-тез рўй бериб турганлиги ҳам ҳеч кимга сир эмас.

Миллий ва миллатлараро муносабатлар масаласида бўлиб турган кескинликлар ва зиддиятлар оддий бир англашилмовчилик натижаси эмас. Унинг муайян сабаблари бор, албатта. Миллий ва миллатлараро муносабатлар масаласи соҳасида мавжуд бўлган муаммоларни ҳал қилиш омили уларни келтириб чиқарган, чуқурлаштириб юборган сабабларни аниқлаш ва барта-раф этиш йўлларини белгилашдан, уларни янгича сиёсий ва фалсафий тафаккур асосида назарий жиҳатдан идрок этишдан иборатдир.

Миллий ва миллатлараро муносабатларга онд шундай муаммолар ва вазифалар борки, уларни илгари қўлланилган эски воситалар, усуллар билан ҳал этиб бўлмайди. Ҳаёт миллий масалага янгича ёндашишни, сийқа усуллардан қатъиян воз кечишни кун тартибига қўймоқда.

Миллий масаланинг ҳозирги давр талабларига мувофиқ равишда ишлаб чиқилган, ижодий бойитилган энг муҳим назарий қоида ва хулосалари ҳаётга қандай татбиқ этилаётганлигини ўрганиш, уларни илмий таҳлил этиш катта амалий-сиёсий ва маърифий-тарбиявий аҳамиятга моликдир.

Миллий қадриятларни тиклаш ва улардан самарали фойдаланиш миллий манфаатлар ва миллий қизиқишлар билан узвий боғлиқдир. Миллий манфаат иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётни ҳар томонлама, тег-ран қамраб олади. Бошқача айтганда, ҳаққоний миллий манфаатлар—бу муайян миллат вакилларининг талаб ва эҳтиёжлари йиғиндисидан иборатдир. Аммо миллий манфаатлар ва ишлар бошқа минтақа вакилларининг манфаатларига зид бўлмаслиги керак. Асл манфаатларни бир гуруҳ миллий экстремистлар, миллатчилик, шовинистик, буюк давлатчилик дардига мубтало бўлган кимсалар эмас, балки меҳнаткашлар оммаси ифода этади.

Миллатлар ва миллий манфаатлар, миллий ҳис-туйғулар мавжуд экан, миллий муносабатлар ҳам кун сайин эътибор беришни талаб қиладиган масаладир, у

умумийлик муносабатларини ҳисобга олган ҳолда ўз вақтида ва ижобий ҳал этиб боришни талаб этади. Миллатларнинг манфаатларига тўғри муносабатда бўлиш ва ана шу заминда ихтилофлар чиқарадиган ҳар қандай имкониятларга чек қўювчи шароитларни яратиб беради. Тажриба шунни кўрсатдики, турли миллатларнинг манфаатларига жиддий эътибор берилгандагина ихтилофларга сабаб бўладиган замин йўқолади: ўзаро ишончсизлик, ҳар қандай фисқу фасод ҳавфи йўқолади.

Баъзи ҳолларда миллий манфаатлар ғоявий-сиёсий мазмунига кўра бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Шунинг учун ҳам кўп миллатли давлатимиз халқларининг соғлом миллий манфаатларини доимий равишда топиб, ўрганиб, уларни қондириш йўлларини изламоғимиз лозим. Лекин бир ёқлама характердаги, мамлакат бирлигини мустаҳкамлашга хизмат қилмайдиган ўта шахсий, тор «миллий манфаатлар» атрофида ўралашиб қолиш тўғри эмас.

Бир миллатнинг манфаатлари бошқа миллат ва элатларнинг манфаатларидан, талаб ва эҳтиёжларидан ажратилмаган ҳолда ўрганилиши лозим. Жамият ҳаётини демократиялаштириш, ошкораликни чуқурлаштириш шароитида, назокатни сақлаган ҳолда, барча миллатлар ва элатларнинг ўзига хослиги-ю, манфаат, қизиқишларини камситмасдан, доимо халқлар дўстлигини мустаҳкамлаш, ёшларни байналмилаллик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш йўлларини қидирмоқ керак.

Миллий манфаатларни назар-писанд қилмаслик, чеклаб қўйиш хунук ижтимоий-сиёсий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бунга Тоғли Қорабоғ, Қавказорти жумҳуриятларида, Тожикистонда ва бошқа жойларда рўй берган ва бераётган кўнгилсиз воқеалар мисол бўла олади. Бу воқеалар миллий қадриятлар негизида турган муаммоларни оқилона ҳал этиш лозимлигини яна бир бор тасдиқлайди, миллатчилик ва шовинистик кайфиятлари кўзғалишига асло йўл қўйиб бўлмаслигини кўрсатади.

Миллий қадриятлар кенг маънода мамлакатнинг барча аҳолисини ташкил этувчи турли ижтимоий синфлар, миллатлар ва элатларнинг манфаат ва қизиқишларини ифодалайди. Демак, ҳар бир ўлка, мухторият ёки мустақил давлат шаклидаги жумҳуриятлар тарки-

бида бир неча миллатлар ва элатлар борки, уларнинг барчасига хос бўлган, яхлит тарзда амал қиладиган манфаат ва қизиқишлар юзага келади. Умумманфаат заминидан юзага келган муносабатлар асосли равишда уларнинг барчасига хос бўлган умумқадриятларнинг шаклланишига асос бўлади. Шу нуқтаи назардан айтиш мумкинки, умуммиллий манфаатлар мазмун ва моҳияти жиҳатдан миллий қадриятларга қараганда кенг ва чуқурроқдир. Бундан кўриниб турибдики, умуммиллий манфаатлар миллий манфаатлардан фарқли? Ўлароқ, алоҳида ёки бир гурӯҳдаги кишиларни эмас, балки мамлакатимиздаги барча мавжуд миллат, элат ва халқлар мақсад ва интилишларининг яхлитлиги, умумийлигини ифодалайди.

Умуммиллий манфаатлар бутун ҳолда намоён бўлса, миллий манфаатлар ана шу бутуннинг бўлаги шаклида намоён бўлади. Умумийликни алоҳидаликдан, алоҳидаликни умумийликдан ажратиб бўлмаганидек, миллий манфаатларни ҳам умуммиллий манфаатлардан ажратиб қараш мумкин эмас. Зеро, умуммиллий манфаатлар миллий манфаатларнинг асосий мазмунини ташкил этади. Миллий ва умуммиллий манфаатлар бир-бири билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун уларни бир-биридан ажратиб, бир-бирига қарама-қарши қўйиб бўлмайди. Ҳақиқий байналмилал инсон бўлмоқ учун фақат ўз миллатининг манфаатинигина ўйлаш керак эмас, балки уни умуминсоний манфаатлар билан уйғун ҳолда кўра билмоқ керак.

Кўпмиллатли мамлакатимиз тараққиётининг тарихий тажрибаси умуммиллий манфаатлар билан миллий манфаатларни бир-бирига уйғунлаштиришнинг бир қанча принципларини яққол кўрсатиш имкониятини беради. Бу принциплардан энг асосийси—умумдавлат, умуммиллий манфаатларни чеклаш, камситиш эмас, балки умумиятнинг манфаатига асосланиш, озчиликнинг манфаатини кўпчилик манфаатларидан устун қўймаслик демакдир.

Ҳақиқий байналмилаллик фақат миллий, ҳудудий жумҳурият манфаатларини теран англашдангина иборат эмас, балки умуммиллий янгиланиш вазифаларини адо этиш йўлида мамлакатимиздаги барча ҳудудларнинг имкониятларидан тўла-тўқис фойдаланишни ҳам тақозо этади. Миллий ва умуммиллий манфаатларни яқка-яқка, алоҳида-алоҳида ҳолда эмас, балки ўзаро боғлиқ

ҳолда амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Турли ҳудудларда яшаб келаётган халқлар миллатидан қатъи назар, ҳамма жойларда ва ҳамма вақт ўзларининг ранг-баранг миллий эҳтиёжларини қондира олишлари даркор. Бу муносабат ҳудудий мухториятга эга бўлмаган халқларга ҳам тегишлидир, уларнинг миллий манфаатларини ҳам одилона ҳимоя қилиш зарур.

Қардош жумҳуриятларда яшаётган миллат ва элатларнинг талаб ва эҳтиёжларини ҳар томонлама ўрганиш, уларни қондириш йўлларини излаш ҳамда мамлакатимизнинг умумий манфаатига мувофиқлаштириш ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир.

Кенг маънодаги миллий қадриятлар асосида турувчи умуммиллий манфаатлар, юқорида таъкидлаганимиздек, шундай умуммиллий муносабатларни намоён этадики, буларга қуйидаги талабларни киритиш мумкин:

— мамлакатда яшовчи барча кишиларнинг, миллати ва истиқомат жойидан қатъи назар тенг ҳуқуқлилиги ва эркин ривожланишини таъминлаш;

— халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши, миллий қадр-қимматни қарор топтириш;

— она тилини ва маданиятини, халқ урф-одат ва анъаналарини ривожлантириш ҳуқуқи берилиши.

— мустақил давлатлар кўп миллатли, халқларининг ҳамдўстлигини мустаҳкамлаш, шу жумҳуриятлар таркибидаги ҳамма турдаги мухториятларнинг ҳам мустақиллигини амалда таъминлаш;

— камсонли халқларнинг, миллий гуруҳларнинг манфаатлари ва қизиқишларини ҳимоя қилиш, улар турмушининг анъанавий шаклларига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, қатағонга учраган ва зўрлаб кўчирилган халқларнинг ҳуқуқларини тиклаш, зўравонлик ҳаракатлари оқибатларини бартараф этиш;

— аҳолининг ноҳақликдан кўчишининг олдини олиш, қочоқлар учун ҳуқуқий мақомлар жорий этиш, уларга зарурий ёрдам бериш;

— миллий экстремизм, шовинизм, ирқчилик, дискриминациянинг ҳар қандай кўринишига қарши курашиш;

— кўпмиллатли давлатнинг умуммиллий хавфсизлигини таъминлаш ва қўриқлаш,

Юқорида кўрсатиб ўтилган муносабатларнинг барчаси айнан ҳаётимиз мезонидан келиб чиқаётган ҳаққоний талаблардир. Буларга ўз навбатида, эътибор

бермаслик салбий ижтимоий оқибатларга олиб келиши муқаррар. Бироқ муаммоларни ҳал қилиш жараёнида фақат муайян жумҳуриятдаги у ёки бу миллат ва элатнинг талаб ва эҳтиёжларига зўр бериш, миллий маҳдудликка, худбин манфаатларга асир бўлиб қолиш ҳам ярамайди. Чунки бу ҳол муайян жумҳуриятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий рабнақига ҳисса қўшмайди, аксинча, салбий таъсир этади, миллий ҳис-туйғуларнинг жунбушга келишига сабаб бўлади. Миллий ва умуминсоний манфаатларнинг моҳиятини белгилаш, ҳимоя қилиш чоғида йўл қўйилган шошма-шошарлик, ўйламасдан ташланган ҳар бир қадам оғир қалб жароҳатларига олиб келиши мумкинлигини ёддан чиқармаслик керак.

Маълумки, Ўзбекистон аҳолисининг этник таркибида ўзбеклар устун маъқени эгаллайди. Шу билан бир қаторда республикамиз ҳудудида ўз маданияти ва анъаналарига эга бўлган юздан зиёд миллат вакиллари ҳам яшаб турибди. «Ўзбекистоннинг миллий-маданий жиҳатдан ғоят ранг-баранглиги миллий ўзлигини англаш ва маънавий қайта тишланишнинг кучайиб бориши билан узвий биргаликда жамиятни янгилаш, уни очиқ жамиятга айлантириш учун қудратли омил бўлиб хизмат қилади ва республикамизнинг жаҳон ҳамжамятига қўшилиш учун қулай шароитларни вужудга келтиradi»¹.

Миллий муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг ажралмас қисмидир. Шунинг учун ҳам миллий ва миллатлараро муносабатларда ижтимоий ҳаётимизнинг иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий ва бошқа соҳаларида рўй бераётган ўзгаришлар, қийинчиликлар, зиддиятлар ўз аксини топмай қолмайди.

Ҳар қандай ривожланишга зиддиятлар хосдир. Бинобарин, улар миллий муносабатлар ривожи учун ҳам муқаррардир. Энг муҳими, зиддият уларни доимо юзага келтириб турадиган жиҳатларни кўра билиш, ҳаёт ўртага қўяётган саволларга ўз вақтида тўғри жавоб топиб бериш зарур. Афсуски, ўтмишда биз миллий сиёсатнинг улкан ютуқлари ҳақида керагидан ортиқча даражада гапирдик, аммо мазкур соҳадаги жиддий

¹ И. Қаримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. 12—13-бетлар.

камчиликлар, бузилишлар, хатолар, муаммолар ҳақида лом-мим демадик. Ютуқларимизга ортиқча баҳо бердик, камчиликлар, хатоликлар, жиддий қийинчиликларни кўриб-кўрмасликка олдик. Реал воқеликдан анча йироқлашиб кетдик, қорани оқ қилиб тасвирладик, миллий масаладаги ечимларини кутаётган муаммолар, рўй берган ва газак олиб бораётган салбий ҳодисалар хусусида индамасликни, ҳамма нарсани безаб, бенуқсон қилиб тасвирлашни ўзимиз учун одат қилиб олдик.

Миллий масалада, миллатлараро муносабатларда, иқтисод ва экологияда, тил масалаларида, пахта якка-ҳокимлиги, ижтимоий масалалар, аҳолини озиқ-овқат, уй-жой билан таъминлаш, тиббий хизмат кўрсатиш, миллий кадрларни ўстириш, ёш болалар ўртасида кучайиб бораётган бевақт ўлим ва бошқа энг долзарб муаммолар ҳақида узоқ йиллар давомида индамасдан, дардимизни ичимизга ютиб келдик.

Турғунлик йилларида нашр этилган илмий ишларда, ёқланган диссертацияларда, айрим собиқ раҳбарларнинг баландпарвоз нутқларида миллий муносабатларда ҳеч қандай муаммо йўқлиги, бўлиши ҳам мумкин эмаслиги ҳақида зўр бериб гапирилди, бу соҳадаги ютуқлар бир ёқлама, фақат яхши томонлардангина баён этилди ва бўрттирилди, реал ҳақиқат бузиб кўрсатилди. Айрим жумҳуриятлар ва мухтор тузилмаларнинг ҳам, миллий гуруҳларнинг ҳам ижтимоий-иқтисодий, маданий тараққиёти, эҳтиёжлари етарли равиша ҳисобга олинмади. Миллатлар ва элатлар тараққиётининг ўзи ўртага қўйган бирталай кескин масалалар ўз вақтида ҳал этилмади. Бу эса ижтимоий норозиликка олиб келиб, баъзан можароли тус олди. Миллий худбинлик ва кибр-ҳаво, тайёрига айёрлик кайфиятлари ва маҳаллийчилик кўринишлари содир бўлиб қолди. Ун йиллар давомида йиғилиб қолган салбий ҳодисалар узоқ вақтгача эътиборга олинмади. Бунинг натижасида шундай кўнгилсиз ҳодисалар рўй бердики, бу нарса нафақат собиқ шўролар жамияти кишиларини, балки жаҳон халқларини ҳам ташвишга солмоқда. Собиқ Иттифоқнинг тугаб кетиши, Грузия, Арманистон, Озарбойжонда, Чеченистонда ва бошқа жумҳуриятларда рўй бериб турган воқеалар ва жараёнлар шулар жумласидандир.

Собиқ Иттифоқ ҳудудининг гоҳ у, гоҳ бу ерида рўй

бераётган бугунги ижтимоий этник можаролар бунинг яққол мисолидир.

Узоқ йиллар давомида зўр бериб айтилганидек, агар собиқ Иттифоқда миллий масала билан боғлиқ бўлган муаммолар тўла ва узил-кесил ҳал этилганида, минг-минглаб одамлар қатағонлик қурбони бўлмаганида, бошқа бир қатор хато-камчиликларга, жиноятларга йўл қўйилмаганидаги, кейинги йилларда бир қанча минтақиларида нохуш ҳодисалар бўлмаган, қон тўкилмаган, қурбонлар берилмаган бўларди.

Нисбатан хийла жонланиб қолган миллатчилик, миллий калондимоғлик, миллий худбинлик, экстремизм кўринишлари, маълум маънода, айнан ўша эски хатолардан озиқланди, дейиш мумкин. Қишиларни дарғазаб қилган салбий ҳодисаларнинг туғилишига фақат шахсга сиғиниш йилларида мамлакатлараро муносабатларни белгилаш, байналмилал тарбияни йўлга қўйиш чоғида рўй берган жуда катта хатолар, камчиликларгина эмас, балки кейинги йилларда миллий масалага ёндашиш борасида йўл қўйилган жиддий нуқсонлар ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Хатолар йиғилиб-йиғилиб, газак олиб, охири, юқорида айтиб ўтилган, миллий заминдаги кўнгилсиз ҳодисаларга шароит яратди.

Миллий ва миллатлараро муносабатлар масаласида йўл қўйилган хато ва камчиликлар қандай салбий оқибатларга олиб келганлигини, нималарда намоён бўлаётганлигини билиш, миллий масалада келажақда бундай вазиятлар такрорланишига йўл қўймаслик учун уларни келтириб чиқарган ва ривожлантириб юборган сабабларни кенг ва атрофлича идрок қилиш мақсадга мувофиқдир.

Шуни эътиборга олиш керакки, миллий ва миллатлараро муносабатларга бевосита дахлдор бўлган жуда кўплаб муаммолар бирданига, фавқулодда, бир-икки йил ичида эмас, балки узоқ йиллар мобайнида секин-асталик билан пайдо бўлиб, ривожланиб, оқибатда ўта кескинлашиб кетган бир пайтда қайта қуриш бу соҳадаги қатор муаммолар ва зиддиятларни юзага қалқитиб чиқарди.

Ҳозирги куннинг асосий вазифаси миллий масалада ўтмишда рўй берган нуқсон ва камчиликларни санаб ўтишдангина иборат бўлмай, балки бугунги куннинг вазифалари ва келажақ ҳақида илмий асосда аниқ-равшан, фикр юритишдир. Фақат орқага қараб олдинга

юриш мумкин эмас, шундай қилинса биринчи тўсиқда-ёқ қоқилиб қолиш мумкин. Биз турмушнинг хатолари ҳақида кўп ўйладик, маълум чора-тадбирлар кўрдик ҳам. Эндиги вазифа ҳозирги кун ҳақида бош-қотиришдир. Агар шундай қилинмаса, кўп имкониятлардан фойдалана олмаймиз, майда-чуйда масалалар доирасида ўралашиб қолиб, муҳим воқеалар, вазифаларни билиш, улардан фойдаланиш ва амалга ошириш имкониятларини кўлдан бой берамиз.

Жумҳуриятимизда кейинги вақтда рўй берган тарихий воқеалар, жумладан, Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида Қонун қабул қилиниши, унинг 160 дан ортиқ хорижий мамлакатлар томонидан тан олиниши, ҳаётимизнинг ҳамма соҳасида амалга оширилаётган ўзгаришлар миллий ва миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш учун қулай шарт-шароитларни вужудга келтирмоқда. Шулардан тўлиқ фойдаланган ҳолда, миллий ва миллатлараро муносабатлар соҳасидаги барча мавжуд камчиликларни зудлик билан тузатиш ҳаммамизнинг олдимиздаги долзарб вазифадир.

Миллий муаммолар тўғрисида гап борганда, давлат мустақиллигини мустаҳкамлаш, иқтисодий, сиёсий ва маънавий инқироздан чиқиш ҳам, миллий қадр-қиммат қиммат ва ўзликни англашни қарор топтириш ҳам, экология, табиатни муҳофаза қилиш ҳам, тил ва маънавий меросни сақлаш ҳам ўзига хос аҳамият касб этади. Миллий ва миллатлараро муносабатларга доир муаммоларнинг ҳаммаси ўзаро боғлиқ. Шунинг учун ҳам уларни ўзаро ажратиб ҳал этиб бўлмайди. Одамларнинг кайфияти, жамиятдаги маънавий-сиёсий иқлим кўп жиҳатдан ана шу муаммоларни ижобий ҳал этишга боғлиқ.

Ўз миллий давлати ҳудудларидан четда яшовчи кишиларнинг манфаатларини ҳисобга олиш ўтмишда издан чиққанлиги миллатлараро муносабатлар чигаллашувининг сабабларидан биридир. У ёки бу миллатга мансуб кишиларнинг манфаатлари камситилиши, эътиборга олинмаслиги миллий аламзадалик ва можароларга олиб кела бошлади. Бундай кўнгилсиз ҳодисаларнинг олдини олиш учун ўз миллий давлати ҳудудидан ташқарида яшаётган ҳар хил миллат ва элат вакилларининг адолатли талаб ва истакларини зарурий равишда инобатга олиш ва қондириш лозим.

Ҳаёт миллий гуруҳларнинг давлат ҳокимиятдаги вакиллигини, она тилида таълим олиш, миллий маданиятни, урф-одат, анъаналарини ривожлантириш ва бошқа ҳуқуқларини янада аниқроқ белгилаб қўйишни кун тартибига қўйди.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикасида 1 миллиондан зиёд қозоқлар, қарийб 300 минг қрим татарлари, 500 минг корейс, 700 минг тожик яшайди. Уларнинг турли-туман эҳтиёжларини қондириш учун қатор чоратадбирлар кўрилмоқда. Аҳолининг она тилида таълим олиш борасидаги эҳтиёжлари тўлароқ қондирилмоқда. Кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш, маданий ва маънавий бойликларни тақсимлаш масалаларида ижтимоий адолат принципларига асосланиляпти. Миллий тилда рўзномалар, китоблар нашр этилмоқда. Кўпчилик миллатларнинг эҳтиёжларини ҳисобга олиб, телевизион кўрсатув ва радиоэшиттиришлар кенгайтирилмоқда, миллий маданият марказлари таъсис этилмоқда. Бошқа миллатларнинг вакиллари давлат ҳокимияти, ижтимоий ишларга жалб қилинмоқда. Уйлаймизки, бундай тадбирлар миллатлараро муносабатларни янада такомиллаштиришда ижобий роль ўйнайди.

И. Қаримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи мажлисидаги маърузасида «Ўзбекистон янги аср бошида» деган узоқ муддатга мўлжалланган, кенг қамровли ривожланиш дастурини ишлаб чиқиш ва уни ҳаётга татбиқ этиш зарурлигини қайд қилиб, «бу дастурда ҳар бир фуқаро, ҳар бир ватандошимизнинг бугунги ва келажак манфаатлари ўз ифодасини топиши лозим» деб кўрсатди. Бундай дастурни изчиллик билан амалга татбиқ этиш миллий ва миллатлараро муносабатларни янада уйғунлаштириб, жамиятимиз барқарорлигини таъминлашга катта замин бўлиши шак-шубҳасиздир.

Миллий сиёсатга тааллуқли, ҳар бир миллат ва элатнинг манфаатларига, кишиларнинг миллий туйғуларига дахлдор бўлган ҳамма ишларда айниқса хушёр ва сергак бўлиш, аynи чоқда қандай либосдалигидан қатъи назар, миллий чекланганлик ва манманлик, миллатчилик ва шовинизм кўринишларига қарши кураш олиб боришни ҳеч қачон эсдан чиқариб бўлмайди.

Миллий манманлик, миллий маҳдудлик, миллий мақтанчоқлик бизнинг ғоят буюк бойлигимиз бўлган байналмилалчилик туйғуларимизга тамомила ёт. Миллий

туйғулар жуда нозикдир. Бирор миллатни ортиқча мақташ, унинг тарихи, маданиятини идеаллаштириш бошқа миллат вакилларининг миллий туйғуларига бирмунча тегиб кетади. Бу миллий туйғулар миллатчилик туйғуларига айланиб кетиши мумкин.

Миллий маданият тарихини ҳаддан ташқари идеаллаштириб юбориш ҳам ўз навбатида шовинистик кайфиятларнинг кучайишига ёрдам бериши мумкин.

Камсонли миллатлар маданиятига, миллий хусусият ва анъаналарига катта миллатларнинг ёндашувидаги буюк давлатчилик кайфиятлари миллатчилик туйғуларининг кучайишига таъсир кўрсатади. У ёки бу жумҳурият ҳудудида яшаётган камсонли миллатларнинг тилига, уларни ўз тилида ўқитишга, рўзнома ва китоблар нашр қилишга, иш юритишга ниҳоят даражада эҳтиёткорлик билан ёндашиш керак. Буни эътиборга олмаслик миллий адоватга, аламзадалик ва ҳоказоларга олиб келиши турган гап.

Инсоний муносабатлар миллат танламайди. Жумҳуриятимизнинг оддий меҳнаткашларига миллий манманлик мутлақо ётдир. Улар бирор миллатни кўкларга кўтаришга ҳам, одамларни миллати ёки диний эътиқодига кўра қарама-қарши қўйишга ҳам ҳеч қачон эҳтиёж сезмайдилар. Уларнинг асосий шиори ҳалол яшаш ва меҳнат қилиш, атрофдагилар билан чинакам инсоний муносабат ўрнатишдан иборатдир. Оддий инсонларни миллий худбинлик каби салбий тушунчалар билан заҳарлашни, уларни беҳуда безовта қилишни асло оқлаб бўлмайди. Миллатчилик, шовинизм, миллий маҳдудлик, миллий калондимоғлик шахсни маънавий ва ахлоқий жиҳатдан емиради, жамиятни иқтисодий ва ижтимоий қашшоқликка олиб келади.

Миллатчилик ва шовинистик муносабатлар натижа-сида, ва бошқа сабабларга кўра ҳозирги пайтда собиқ Иттифоқ жумҳуриятларида турли мамлакатларга мансуб бўлган 60 миллион киши ўз ҳудудидан ташқарида яшайди. Бу нарса, албатта, қатор муаммоларнинг туғилишига сабаб бўлмоқда. Ҳозирги пайтда ана шу муаммоларни ҳал этишга қаратилган ишлар олиб бормоқда.

Миллий муносабатларни янада такомиллаштириш тўғрисида сўз юритилар экан, мазкур масалага тааллуқли бўлган яна бир муҳим нарсани аниқлаб олишимиз лозим. Ўтмишда миллий муносабатларга хос иккита тенденция мавжуд, уларнинг биринчиси миллат ва элат-

ларнинг гуллаб-яшнашни ташкил қилса, иккинчиси уларнинг ўзаро яқинлашувини ташкил этади, деган фикр мавжуд бўлиб, иккинчи тенденцияни биринчисига нисбатан устун деб ҳисобланарди. Бундай қарашлар кейинги пайтларда матбуотда танқид қилинмоқда. Айрим олимлар биринчи тенденцияни Марказий Осиё жумҳуриятлари учун қўллаб бўлмайди, бу республикада яшовчи халқлар ўзларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланиши даражаси бўйича Россия, Украина, Белоруссия ва бошқа республикалардан икки-уч барабар орқада қолиб кетишган, шунинг учун Марказий Осиё жумҳуриятлари халқлари ўзининг амалдаги қолоқлигини эндиликда бартараф этмоқдалар, холос, бинобарин уларнинг гуллаб-яшнаши ҳақида гапиришга ҳали эрта, демоқдалар.

Бошқа олимлар эса илгарилари кенг тарқалган ва етакчи тенденция деб ҳисобланган миллатлар ва элатларнинг бир-бири билан яқинлашувини шубҳа остига олмоқдалар. Чунки бундай ёндашиш пировард-оқибатда миллатлар ва уларнинг маданияти бирикиб кетади, деган эски мафкурадан келиб чиққан бўлиб, бундай қарашларнинг тўғри эмаслигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди.

Шунга кўра, миллий муносабатлардаги икки тенденция ҳақидаги масалага ҳозирги шароитни ҳисобга олиб, янгидан ёндашишимиз зарур бўлиб турибди.

Фикримизча, миллий муносабатлар ривожланишидаги тенденцияларнинг биринчиси жамиятимиздаги барча миллат ва элатларнинг эркин ва ҳар томонлама ривожланиши бўлса, иккинчисини улар ўртасидаги қардошларча дўстлик ва ҳамкорликни ривожлантириш ва янада мустаҳкамлаш, десак ҳақиқатга мос тушади.

Бундай ёндашиш, барча миллат ва элатларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ривожланишини таъминлаш билан биргаликда улар ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорликни мустаҳкамлашга имконият очиб беради.

КИШИЛАРНИ ДЎСТЛИК ВА БАЙНАЛМИЛЛАЛ РУҲДА ТАРБИЯЛАШНИНГ АҲАМИЯТИ

Миллий муносабатларни янада такомиллаштиришда барча миллат ва элатлар ўртасидаги дўстликни кучайтириш, уларнинг ҳамкорлигини мустаҳкамлаш катта

аҳамият касб этади. Ҳозирги вақтда мавжуд бўлган ҳар бир миллий маданиятдаги ижобий ютуқлар, фойдали томонларни донмий равишда ўрганиш, улардан кенг ва атрофлича фойдаланиш миллий маданиятларни ўзаро бойитишнинг, кишиларни байналмилал руҳда тарбиялашнинг зарур йўлларида ҳисобланади. Ҳар қандай миллий маданият жамиятимиз маънавий ҳаётининг барча ранг-баранг томонларини ва бойликларини ўзида акс эттиради ва шу тариқа янада ривожланиб, бойиб боради.

Миллий маданият умуминсоний маданиятдан ажралмасдир, унинг бир бўлагидир. Шунинг учун ҳам ҳар бир халқнинг миллий маданиятини умуминсоний маданиятга қарама-қарши қилиб қўймасдан, уларни ўзаро боғлиқликда, диалектик алоқадорликда олиб қараш мақсадга мувофиқдир.

Кишиларни байналмилаллик руҳида тарбиялашда, турли халқлар ўртасидаги дўстликни, ҳамкорликни ривожлантиришда инсон маданиятининг таркибий қисми бўлган тилларни мукаммал эгаллаб олиш катта аҳамият касб этади. Ҳозир барча жумҳуриятлар туб аҳолиси ўзларининг она тилини давлат тили деб эълон қилишди, давлат тилининг мақоми тўғрисида қонунлар қабул қилинди ва бу қонунлар амалга оширилмоқда. Бу албатта фоят ижобий жараён. Лекин шунини очиқ-ойдин эътироф этишимиз керакки, жойларда ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш муносабати билан рус тилига бўлган қизиқиш илгариги йилларга нисбатан анча пасайиб кетмоқда.

Ҳозирги ижтимоий, илмий-техник тараққиёт жараёнида, айниқса, қанчадан-қанча миллатлар ва элатлар ягона оилага бирлашган мамлакатимиз шароитида фақат она тилининг ўзини эмас, балки бошқа халқлар ва элатларнинг тилларини, аввало жамиятимизда миллатлараро алоқа тилига айланиб қолган рус тилини ҳам билиш шахснинг ҳар томонлама ривожланиши учун, миллатлар ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлаш учун зарур омил эканлигини эътироф этмасдан ўтолмаймиз.

Ҳар бир тил халқнинг маънавий бойликларини чуқурроқ эгаллаб олиш учун, миллатлар ва халқларнинг ҳаёти, тарихи, маданияти ва психологиясини чуқур тушуниб олиш учун алоҳида аҳамиятга эга. Рус тилини

билиш ҳозирги тараққиётни чуқурроқ тушуниш учун янада кенг имкониятлар очиб бериши шубҳасиз.

Жаҳон миллатлари ўртасидаги дўстликни, ҳамкорликни мустаҳкамлаш ва ривожлантиришда бошқа хорижий тилларни билиш ҳам катта аҳамият касб этиши ҳаммамизга аён.

Маълумки, ота-боболаримиз бир неча чет тилларини, жумладан, араб, форс, иброний, санскрит, латин, юнон ва бошқа тилларни билишга интиланган ва шу тилларда нодир асарлар ёзиб қолдиришган. Масалан, буюк шоир ва давлат арбоби Алишер Навоий араб, форс ва иброний тилларни мукаммал билган ва уч тилда туркий, араб, форс тилларида самарали ижод қилган. Бундай ҳолатларни Абу Али Ибн Сино, Ал Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий ва бошқаларнинг ижодидан ҳам яққол кўришимиз мумкин.

Бу соҳада муҳим ишлар амалга оширилмоқда. Вазирлар маҳкамаси ўқувчи-стажерлар, муҳандисларга чет тилини кенг қўламда ўқитиш тизимини такомиллаштириш, унинг моддий-техника базасини ривожлантиришга онд масалалар бўйича махсус қарор қабул қилди. Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университети ташкил қилинди. Бошқа чоралар ҳам кўрилмоқда. Буларнинг ҳаммаси жумҳуриятимизнинг хорижий давлатлар билан дўстона алоқаларини янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш имкониятини очиб беради. деб умид қиламиз.

Барқарорлик, тинчлик, миллатлараро тотувлик ўз-ўзидан ҳосил бўлмайди, албатта. Булар мустақилликни қўлга киритгандан кейин жамиятимизда ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий соҳаларда амалга оширилган жиддий ўзгаришларнинг қонуний натижаларидир.

Энг аввало шуни эътироф этиш керакки, биз собиқ ижтимоий-сиёсий тузумдан воз кечиб, жаҳон халқларининг илғор мамлакатлари тажрибасини инобатга олиб, миллатимиз анъаналарига, миллий манфаатларимизга мувофиқ халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидаларига мос келадиган, инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этдик. Мазкур давлатнинг асосий мақсади фуқаролар, тинчлиги ва миллий тотувлигини, аҳолининг муносиб ҳаёт кечиришини таъминлашдир.

«Биз умум эътироф этилган демократик қоидалар ҳамда тартибларни халқимизнинг туб ахлоқий қоида-

лари билан уйғун тарзда қовуштира оладиган давлатни бунёд этишга интиляпмиз»¹, — дейди И. Каримов.

Шунингдек, ривожланган демократик давлатларнинг тажрибасини атрофлича ўрганиб чиқиш, ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий сабоқларига таяниб, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (Асосий қонуни)ни қабул қилдик.

Янги демократик ижтимоий-сиёсий тузум ва унинг асосий қонунни жамиятимизда барқарорлик, тинчлик, миллатлараро тотувликни таъминлаб беришнинг сиёсий негизларини яратди. Айни вақтда жамиятимизда демократик жараёнлар тобора авж олиб бормоқда. Сиёсий кўппартиявийлик йўлидан дастлабки қадамлар қўйилди. Бу асосий қонун — Конституцияда мустақамланган бўлиб, унинг негизиди илк бор олий ҳокимият органи — Олий Мажлисга сайловлар бўлиб ўтди. Давлатни бошқариш ва жамоат ишларига фуқароларни жалб қилиш одатий ҳолга айланиб бораётир.

Халқимиз асрлар давомида маҳалла йиғинлари, оқсоқоллар кенгашлари орқали жамоатчилик фикрини аниқлашнинг ҳамда бирдамлик кўрсатишнинг ўзига хос усуллари шакллантириб келган. Маҳалла аҳли ҳамда кўпни кўрган оқсоқоллар соғлом жамоатчилик фикрига эга бўлишда энг катта куч ҳисобланади. Фуқароларнинг маҳаллий ўзини-ўзи бошқарувига қонун асосида берилган ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланиш барқарорликни мустақамлашга, давлат ишларини аҳолининг эҳтиёжлари, кайфиятлари билан мувофиқ ҳолда олиб боришга самарали таъсир кўрсатмоқда.

Республикамизда миллий ва умумбашарий қадриятлар уйғунлиги асосида қурилган ҳуқуқий демократик давлатни ва фуқаролик жамиятини бошқаришда юксак малакали мутахассисларни тайёрлаш ва уларнинг ёрдамида ҳаётга замонавий бошқариш усуллари жорий этишга ҳам катта аҳамият берилмоқда. Республикамизда Давлат ва жамият қурилиши академияси таъсис этилиб, у ўз ишини бошлаб юборди.

И. Каримов академиянинг очилиш маросимида сўзлаган нутқида, юксак малакали мутахассисларни тайёрлашда бошқа мамлакатлар тажрибасига суяниш лозимлигини алоҳида уқтириб ўтди. Чунки биз бу даража-

¹ *Ислом Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида.* 248-бет:

даги мутахассисларни ўқитиш учун ҳозирча ўқув қўланмаларимизни, ўз ўқув дастурларимизни яратиб улгурганимиз йўқ. Шунинг учун, бу ерда биринчи навбатда, бошқарув ходимларини тайёрлайдиган йирик хорижий марказларнинг тажрибаси, дастурлари ишга солиниши даркор. Бу ўринда анчадан буён махсус курслар, марказлар, махсус ўқитиш модулларининг кенг тармоғи эга бўлган Франция, Германия, АҚШ мамлакатлари, шунингдек, Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Европа Иттифоқи комиссияси каби халқаро иқтисодий ва молия ташкилотлари институтларининг тажрибасидан фойдаланишимиз зарур.

«Бугунги ҳаётимизни янгилаш ва ислоҳ қилиш бора-сидаги ҳар қандай қимматли ғоялар ва фикрлар соҳиблари билан учрашиш, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, нафақат академия тингловчилари учун, балки унинг ўқитувчилари учун ҳам бутун бир мактаб бўлиши муқаррар...

Биз хорижий меҳмонларга, Европа ва Америка олимлари ҳамда амалиётчиларга катта умид билдираимиз. Ўзбекистондаги ижтимоий ва давлат қурилишининг барча соҳалари бўйича ўзларининг қизиқарли ғоялари ва тавсияномаларини академия билан баҳам кўришни хоҳлаган Германия, АҚШ, Япония, Россия ва бошқа мамлакатлар билан ҳозирдаёқ келишувлар мавжудлиги бизни қувонтиради ва бу таклифларни миннатдорлик билан қабул қиламиз»¹.

Миллий қадриятларимизнинг минтақавий ва умуминсоний қадриятлар билан янада яқинлашувида давлатлараро, парламентлараро учрашувлар катта аҳамият касб этади. Шунинг эътиборга олган ҳолда, жумҳуриятимиз раҳбарияти бу масалага ҳам ижобий ёндашиб келмоқда.

1995 йил 9—13 октябрда Бухарест (Руминия) Парламентлараро Иттифоқнинг 94-конференцияси бўлиб ўтди. Унда Ўзбекистон Республикаси парламент делегацияси иштирок этди. Конференцияда Ўзбекистон делегациясининг раҳбари, Олий Мажлис Раиси Э.Халилов нутқ сўзлади.

Жамиятимизда барқарорлик, тинчликни таъминлашда жинойтчиликка, қонунбузарликка қарши олиб борилаётган ишлар қўл келмоқда. Кейинги йилларда рес-

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил 4 октябрь.

публикамизда уюшган жиноятчиликка, иқтисодий қўп-
рувчиликка, давлат, жамоат ва хусусий мулкни муҳофа-
за қилишда, порахўрликка қарши кескин курашлар
олиб бориляпти. Натижада, жумҳуриятимизда ҳуқуқий
вазият анча яхшиланиб бормоқда. Бунини бошқа мамла-
катлар раҳбарлари ҳам эътироф этмоқда.

АҚШ ва Ўзбекистон Қурулли Кучлари амалга оши-
раётган машқлар ва бошқа муносабатлар ҳам икки дав-
лат ўртасидаги ижтимоий-сиёсий алоқаларни мувофиқ-
лаштиришда муайян роль ўйнамоқда.

Юқорида юритилган мулоҳазалардан шундай ху-
лоса чиқариш мумкинки, мустақиллик шарофати билан
Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳамжамиятига
қўшилиши учун зарур бўлган ижтимоий-сиёсий замин
вужудга келди ва у ўз самарасини бермоқда.

Барқарорлик, тинчлик, миллатлараро тотувликнинг
моддий асосини иқтисодий ислохотлар туфайли юзага
келаётган ижобий жараёнлар ташкил қилади. Давлат
мулкни хусусийлаштириш ва кўп укладли иқтисодиёт
асосларини барпо этиш, аграр муносабатларнинг янги
турини шакллантириш ва бошқарувнинг маъмурий-буй-
руқбозлик тизимини тамомила тугатиш, нархларни эр-
кинлаштириш ва бозор инфраструктурасини шакллан-
тириш, ташқи иқтисодий фаолиятни кучайтириш ва жа-
ҳон иқтисодий ҳамжамиятига қўшилиш — фуқароларни
ижтимоий муҳофаза қилиш ана шулар жумласига ки-
ради.

Тўғри, айрим ҳолларда юқорида кўрсатилган жара-
ёнлар маълум сабабларга кўра фуқаролар ўртасида
муайян зиддиятларни ҳам туғдирмоқда. Лекин булар
эски иқтисодий тузумдан янгисига ўтиш жараёнида ке-
либ чиқаётган вақтинчалик зиддиятлардир. Умуман ол-
ганда, жумҳуриятимизда муваффақиятли амалга оши-
рилаётган иқтисодий ислохотлар фуқаролар ўртасида
осойишталик, тинчлик ва тотувликни таъминлашга асос
бўлиб келмоқда.

Барқарорлик, тинчлик, миллий тотувликнинг мада-
ний асосини миллий-маънавий қадриятларимиз, миллий
урф-одат ва анъаналарнинг тикланиши, миллий онгимиз-
нинг ўсиши, фуқаролар маънавий камолотининг юксалиб
бориши кабилар ташкил этади. Истиқлол туфайли маф-
куравий ақидалардан халос бўлиш натижасида ўз мам-
лакатимиз, ўз халқимиз тарихини чуқурроқ билишга,
кўплаб асрлар мобайнида яратиб келинган маънавий

қадриятлардан тўла баҳраманд бўлишга, она тилимиз гўзаллиги ва улуғворлигини тушунишга муяссар бўлдик. «Маънавий камолотнинг юксалиб бориши ҳаётини қадриятларни, ижтимоий тараққиётнинг мазмуни ва мақсадларини ислоҳ қилиш ва янгилашнинг барча жараёнларини баҳолашга янгича ёндошиш имконини берди»¹.

Халқимиз азалдан орзу қилиб келган барқарорлик, тинчлик, тотувлик каби қадриятларга эришган эканмиз, эндиликда бизнинг олдимизда турган долзарб вазифа— ана шу олий ижтимоий-сиёсий қадриятларни қўлдан бермай, авайлаб-асраб, кўз қорачиғидай эҳтиёт қилиб сақлаб қолиш устида доимий изчил равишда бош қотирмоғимиз лозим. Бунга Ўзбекистонда яшовчи ҳар бир инсон,—ёшидан, миллатидан қатъи назар, ўз ҳиссасини қўшимоғи керак. Бунинг учун Президентимиз атрофида жипслашиб, халқ билан бамаслаҳат, ҳамнафас, бир тан-бир жон бўлиб, ҳалол меҳнат қилиб мустақилликни янад мустаҳкамлашимиз даркор. Шундагина биз ўз мақсадимизга етамиз.

Шуни эсдан чиқармаслик керакки, агар ҳар бир оилада, меҳнат жамоаларида, маҳалла, қишлоқ, шаҳар, туман, вилоятда осойишталик, тинчлик бўлса, мамлакатимизда ҳам барқарорлик, тинчлик, тотувлик бўлади. Мамлакатимизда тинчлик, осойишталик бўлса, бу минтақамиздаги барқарорлик, тинчликка гаров бўлади. Минтақамизда тинчлик бўлса, жаҳон ҳамжамиятида ҳам тинчлик, осойишталик, барқарорлик юзага келади.

Яна шуни эслатиб ўтиш жоизки, жамиятимизда тинчлик, барқарорлик, миллатлараро тотувликни таъминлашда меҳнат жамоаларининг, туман, шаҳар, вилоят раҳбарлари катта роль ўйнайди. Донишманд раҳбар атрофидаги инсонларга доимо ғамхўрлик қилиб, иш жойларида яхши муҳит яратиб беради ва шундай йўл билан янги ютуқларни қўлга киритишга муяссар бўлади. Мансабдор шахслар шуни яхши билишлари керакки, улар эгаллаб турган лавозим, мансаб халққа хизмат қилиш учун, уларнинг кундалик эҳтиёжларини қондириб, ҳозирги мураккаб вақтда фуқароларни ижтимоий ҳимоя қилиш учун берилган.

Барқарорлик, тинчлик, тотувлик — мустақилликнинг туфайли қўлга киритилган энг катта ютуғимиздир. Шун-

¹ Иелом Қаримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотни чуқурлаштириш йўлида, 265-бет:

дай экан, бугунги кунда уларни қадрлаш, авайлаб-ас-
раш, ҳимоя қилиш барчамизнинг энг долзарб, энг оли-
жаноб вазифамиз бўлиб қолмоғи керак.

«Бизнинг анъанавий қадриятларимизни ҳозирги де-
мократик жамиятнинг қадриятлари билан уйғунлашти-
риш келажақда янада равнақ топишимизнинг, жамия-
тимиз жаҳон ҳамжамиятига қўшилишининг гарови-
дир»,¹—дейди И. А. Қаримов.

2. ТАБИЙИЙ, МОДДИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗНИНГ ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИГА ҚЎШИШДАГИ АҲАМИЯТИ

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ— ЖАҲОН ҲАМЖАМИЯТИГА КИРИШНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ

Маълумки, жаҳон ҳўжалигига киришда бозор иқти-
содиётини шакллантириш ва ривожлантириш муҳим
омил бўлиб ҳисобланади. Шундай экан, ҳозирги вақтда
бозор иқтисодиёти талабларига тўлиқ жавоб бера ола-
диган давлатлараро иқтисодий муносабатларни йўлга
қўйиш катта аҳамият касб этади.

Мамлакатимизда мустақиллик эълон қилингандан
кейин илғор давлатларнинг тажрибасини, шунингдек,
республикаимизнинг ўзига хос хусусиятларини, халқимиз-
нинг ақл-заковати, урф одат, анъаналари, турмуш тар-
зини ҳисобга олган ҳолда миллатимизга хос иқтисодий
ислоҳотлар йўли белгилаб олинди.

«Биз танлаб олган йўл, — дейди И. Қаримов, — ижти-
моний йўналтирилган бозор иқтисодиётини шаклланти-
ришга қаратилгандир.

Айнан шундай йўл ўзбекистонликларнинг муносиб
турмуш кечириши учун кафолат бўла олади, миллий
анъаналар ва маданиятининг ривожланишини, маъна-
вий, ахлоқий қадриятларининг қайта тикланишини таъ-
минлайди»².

¹ Ислом Қаримов. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида. Хавфсиз-
ликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари,
151-бет.

² Ислом Қаримов. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чу-
қурлаштириш йўлида. Т., 1995, 9-бет.

Ушбу йўлни амалга оширишда Президентимиз И. Каримов асарларида атрофлича илмий ишлаб чиқилган бешта муҳим ва машҳур тамойил асос қилиб олинди. Давлат 1) иқтисодиётни мафкурадан батамом ҳоли қилиш; 2) мураккаб ўтиш даврида давлатнинг ўзи бош ислохотчи бўлиши зарур; 3) бутун янгиланиш ва тараққиёт жараёни қонунларга асосланмоғи зарур; 4) фуқароларни ҳимоялашга қаратилган кучли чоратадбирларни амалга ошириш; 5) бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш.

Шуни ғурур билан қайд этишимиз жоизки, Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган ислохотлар концепцияси изчил равишда ҳаётга татбиқ этилиши натижасида Ўзбекистон учун иқтисодий ижтимоий-сиёсий, маданий ва маънавий янгиланишнинг кенг истиқболлари очилди. Республикамининг жаҳон миқёсидаги нуфузи кундан-кунга ошиб бормоқда.

Жамиятимизда содир бўлаётган ижобий ўзгаришлар, мамлакатимиз унинг жуда катта табиий бойликларни, ноёб миллий-маданий мероси ва сиёсий барқарорлик дунёнинг барча минтақаларидаги давлат арбобларини, ишбилармонларни ўлкамизга тобора кўпроқ жалб этмоқда.

Бу бежиз эмас, албатта. Жамиятимизни тубдан янгилашга қаратилган ислохотлар концепцияси миллий манфаатларимиздан келиб чиқиб, ҳар томонлама пухта, илмий ишлаб чиқилган. Шунинг учун ҳам республика-мизда ўтказилаётган ислохотлар турли давлат раҳбарлари, сиёсатшунослари томонидан юксак баҳоланмоқда. Мана бир мисол: Япониянинг Ўзбекистондаги собиқ фавқулодда ва мухтор элчиси Укэру Магасаки «Шукан пост» журналининг 1995 йил 2 июнь сонидида мазкур журналнинг муҳбири Такемура билан суҳбатида шундай дейди: «Агар ҳозир жаҳондаги Президент ёки Бош Вазир лавозимидаги раҳбарлар ўртасида уларнинг иқтисодий сиёсат юргозиш иқтидори бўйича мусобақа уюштирилса, Президент И. Каримов энг юқори ўринлардан бирини эгаллаган бўларди, дейман. Жаноб Каримов ўз мамлакати иқтисодиётини ипидан игнасиғача пухта биладиган жаҳондаги энг билимдон раҳбарлардан биридир»¹.

Дарҳақиқат И. Каримов ҳаётнинг барча аччиқ-чу-

¹ «Халқ сўзи», 1995, 22 июнь

чугини бошидан кечирган, буюк давлат арбоби ва сиёсатчи. Шунингдек, у Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги, ҳозирги даврдаги энг обрўли иқтисодчи олим. Унинг асарларида баён этилган таклиф-мулоҳазаларнинг барчаси иқтисод фанининг тараққиётидаги катта илмий янгиликдир.

Бизнинг ҳозирги бурчимиз—И. Қаримов асарларидаги янгича ғояларни синчиклаб ўрганиб чиқиб, халқ ўртасида кенг тарғиб-ташвиқ этиш. Чунки, ҳар қандай янги ғоя омманинг онгига сингса, ҳаётда чуқур илдиз отсагина, реал воқеликка, катта ижтимоий кучга айланади.

Жамиятимизда амалга оширилаётган изчил туб иқтисодий ўзгаришлар биз танлаб олган йўлимизнинг тўғри эканлигидан далолат беради. Республикамиз бозор муносабатларини қарор топтирган ҳолда иқтисодий ислохотлар йўлидан дадил қадам ташламоқда.

Ислохотлар натижасида иқтисодиётимизда кўзга кўринарли ижобий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Айни кунда дастлабки йилларда юзага келган ишлаб чиқариш суръатлари пасайишининг олдини олиш билан бир қаторда, айрим соҳаларда ўсиш, юксалиш бошланди. 1995 йилда иқтисодиётимизнинг асосий тармоқлари—нефть ва газ саноати, электр энергияси, машинасозлик ва кимё саноати корхоналари анча барқарор ишлади. Металлургия саноатида, қишлоқ хўжалиги саноати комплексида, енгил ва мебель саноатида ва бошқа бир неча тармоқларда ишлаб чиқариш ҳажмларини ошириш бўйича ижобий силжишлар кўзга ташланди. 1995 йилда нефть ва газ конденсатларини қазиб олиш қарийб 1,5 баробар ортди. Минерал ўғитлар, тракторлар, газламалар ва бошқа бир қатор буюмлар ишлаб чиқаришда ҳам сезиларли даражада ўсишга эришдик. Қишлоқ хўжалиги, айниқса ғалла мустақиллигини таъминлаш йўлида ҳам катта қадам ташланди. Экин майдонларининг таркибий тузилиши ўзгартирилиб ғалла майдонларининг улуши 40 фоизга етказилди. Бу эса 1995 йили 3,3 миллион тонна ғалла тайёрлаш имкониятини очиб берди.

Иқтисодий ислохотларни амалга оширишда ўрта, кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. 1995 йили республикамызда 32 минг кичик корхона мавжуд бўлиб, улар халқ хўжали-

гининг 22 соҳасида фаолият кўрсатди. Давлат тасарруфига кирмайдиган секторнинг иқтисодиётдаги улуши кескин ошиб бораётир. Мазкур имкониятларимиздан самарали фойдаланиш, устувор саноат тармоқларини ривожлантириш асосий омид бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон табиий ресурсларга ниҳоят даражада бой, нисбатан юқори иқтисодий ва ишлаб чиқариш-техника қудратига эга. Жумҳурият корхоналарида, илмий ҳамда илмий-ишлаб чиқариш, лойиҳа-конструкторлик ва бошқа ташкилотларда асосан юқори малакали, билимдон мутахассислар меҳнат қилади.

Мана шундай қудратга эга бўлган меҳнаткаш халқимиз ўтмишда анча ночор кун кечириб келди. Бунинг сабаби шундаки, республика иқтисодиёти собиқ СССР ягона иқтисодий тармоғининг ажралмас қисми деб ҳисобланиб фақат хом ашё етказиб берадиган ўлкага айланиб қолган эди. Халқимиз эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган истеъмол моллари бошқа республикалардан келтириб бериларди. Натижада республикамиз Марказга тўлиқ қарам бўлиб қолган эди.

Ҳаёт шунини кўрсатдики, фақат хом ашё етиштирувчи ва сотувчининг косаси оқармайди, у сурункали ночорликка гирифтор бўлади. Шунини ҳисобга олган ҳолда, республикамиз ўзининг барча имкониятлари ва резервларини тўғри ҳисобга олиб чиқиб, Ўзбекистоннинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигини таъминлаш имконини берувчи тузилмани вужудга келтиришни, ўзимизнинг мустақил иқтисодий системамизни яратишни асосий мақсад қилиб қўйди.

Эндиликда табиий қадриятларимиздан аёвсиз фойдаланишга, атроф-муҳитга зиён етказилишига йўл қўймаслик, Ўзбекистон иқтисодиётининг бир томонлама—хом ашёвий йўналишига қатъий барҳам бериш республика ички сиёсатининг энг муҳим стратегияси ҳисобланади.

«Халқ хўжалигининг хом ашёвий йўналишини бар тараф этиш,— дейди И. Каримов,— республикамиз иқтисодиётининг барқарор ва жўшқин ривожланишини таъминлаш имконини беради, иш билан таъминланмаган ишчи кучларини ишлаб чиқаришга жалб этишга, кадрларнинг касбкорлик саводини оширишга, маҳсулотларни келтириш ва четга чиқаришни мутаносиблаштиришга кўмаклашади, энг асосийси—Ўзбекистоннинг

мустақиллиги, унинг халқи турмуш даражасининг ўсиши учун ишончли кафолатлар яратади»¹.

Мазкур сиёсатни амалга ошириш ниятида ҳозирги кунда ҳукуматимиз республиканинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаш, импорт ҳажмларини камайтириш ва экспортга мўлжалланган ишлаб чиқаришларни ривожлантиришга қаратилган сиёсатни мунтазам равишда амалга оширмоқда. Эндиликда биз хориждан келадиган сармояларга қарам бўлиб ўтирмасдан ўз ички имкониятларимизни ишга солиб иқтисодиётни ривожлантиришимиз даркор.

Шунингдек, ҳозир устуворлик тармоқларини, яъни нефть ва газ саноати, электэнергетика, машинасозлик, ва кимё саноатини тезкорлик билан ривожлантирилиб, тармоқлар ва минтақалараро номутаносибликни қисқартиришга эътибор кучайтирилмоқда.

Табий, моддий қадриятларимиздан унумли фойдаланишда мулкний муносабатларни тубдан ўзгартириш катта аҳамият касб этади. Шуни эътиборга олган ҳолда республикамызда мулкни давлат тасарруфидан чиқариб, уни ҳақиқий эгалари қўлига беришни тезлаштириш, тадбиркорлик учун кенг йўл очиб бериш ва мулкдорда мулк эгаси ҳиссиётини тарбиялашга қаратилган ишлар ривож топмоқда. Бунда ўрта, кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш қўл келаётир. «Хусусий тадбиркорлик ва ташаббусни қўллаб-қувватлаш ҳақида»ги қонуннинг қабул қилиниши, «Бизнес фонд» амалий алоқалар маркази, «Мадад» суғурта жамиятининг тузилиши кичик тадбиркорликни янада ривожлантиришга хизмат қилмоқда.

Иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишда тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни кенгайтириш, унинг сифати ва рақобатбардошлигини жаҳон бозори талаблари даражасига етказиш катта аҳамият касб этади. Бунда иқтисодиётда амалга оширилаётган таркибий-структурвий ўзгаришлар қўл келмоқда.

Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришда қишлоқда туб ислоҳотлар ўтказиш, қишлоқ хўжалигини тараққий қилдириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши самарадорлигини ошириш муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Бу соҳада ҳам кейинги вақтда анча ижобий ўзга-

¹ Ислам Қаримов. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., 1993, 73-бет.

ришлар содир бўлмоқда. Биринчидан, ҳукуматимиз қишлоқ хўжалигида банд бўлган ортиқча ишчи кучларини бошқа соҳаларга жалб этишга ҳаракат қилаётган бўлса, иккинчидан, қишлоқ жойларига саноатни олиб бориш ва кенг жорий этиш, кичик ва ўртача корхоналарни қуриш, янги иш жойларини яратиш ишлари авж олиб бормоқда. Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалигида хизмат кўрсатиш тармоғини кенг ривожлантириш, кичик бизнесга, хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш — иқтисодий ислохотларни муваффақиятли ўтказишнинг асосий гарови бўлиб турибди.

Шунингдек, «бугунги кунда макроиқтисодиётни барқарорлаштириш билан бир қаторда миллий валютани мустаҳкамлаш, унинг жорий ва тўла алмашадиган бўлишига эришиш... бизнинг асосий вазифамиздир»¹. Бу борада, биринчидан, аҳолининг эҳтиёжларини қондирадиган ва хориждан келтириладиган моллар билан рақобат қила оладиган ўз маҳсулотларимизни ишлаб чиқаришимиз керак бўлса, иккинчидан, экспорт қилинадиган молларни кўпайтириб, валюта захираларини тўлдиришга, учинчидан, ёнилғи-энергия манбаларини, кўпгина ускуна ва озиқ-овқат маҳсулотларини четдан сотиб олишни камайтириш, уларни ўзимизда ишлаб чиқаришни таъминлашга асосий эътибор қаратилмоғи лозим.

Юқорида айтилган ва бошқа қилаётган ишлар иқтисодиётимизни таркибий жиҳатдан янгилаб, унинг самарадорлигини ошириб, халқимиз турмуш тарзини янада юксалтиришга кенг имконият очиб беради. Президентимиз таъкидлаганидек, «Тузилмаларни қайтадан янгиламасдан туриб, ўз иқтисодиётимиз ва ишлаб чиқариш кучларимизга суянмасдан туриб, биз иқтисодий мустақилликка эриша олмаймиз, меҳнатнинг халқаро тақсимоотидаги ўз муносиб ўрнимизга, бинобарин, халқимизнинг муносиб турмуши учун зарур шарт-шароитга эга бўла олмаймиз»².

Шунга ҳам алоҳида эътибор бериш керакки, янги иқтисодий тузилмаларни жорий этишда тижорат банклари тизими, суғурта компаниялари, аудиторлик хизматлари, замонавий коммуникацияларнинг зарур тизимларини жадаллик билан шакллантириш муҳим ўрин ту-

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 22 декабрь.

² Уша жойда.

тади. Мазкур масалаларни ҳал қилишда ҳам давлатимизнинг ўзи бош-қош бўлмоқда.

Республикамизда ўтказилаётган ислохотлар—бу авваламбор институцион ислохотлар, яъни эски, мустабид иқтисодиётнинг қотиб қолган, ғоят марказлаштирилган тизимини янги, эркин бошқарувга кўчириш, рағбатлантириш ва жонлантирувчи тизимга айлантириш пойдевори ҳисобланади. «Шу ўзгаришларни нуфузли халқаро ташкилотлар тайёрлаган махсус дастур асосида ўтказиш, замонавий услуб ва компьютерлар тизимини жорий қилиш, ёш, истеъдодли мутахассисларимизни жадал суръатлар билан хорижий мамлакатларда ўқитиб-тарбиялаш диққат-эътиборимиз марказида турмоғи керак»¹, дейди Президентимиз.

МИЛЛИЙ ВА МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИ УЙҒУНЛАШТИРИШДА ДАВЛАТЛАРАРО АЛОҚАЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Минтақавий ва жаҳон иқтисодиётига қўшилишда давлатлараро муносабатларни, жумладан, Марказий Осиё ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги билан иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш, табиий, моддий қадриятларимизни бирга баҳам кўриш катта аҳамият касб этади.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини ташкил қилувчи мамлакатлар билан бевосита ва кўп томонлама муносабатларни ривожлантириш — Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир. Ўзбекистон Ҳамдўстлик ғоясини қўллаб-қувватлади, унинг ташкилотчилари таркибига кирди, барча қатнашчиларнинг тенг ҳуқуқлилиги асосида уни мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшиб келмоқда.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, Ўзбекистон МДҲдаги шериклари билан ўз муносабатларини кўп томонлама давлатлараро ва ҳукуматлараро шартномалар ҳамда битимлар доирасида ҳам, шунингдек, тўғридан-тўғри икки томонлама мулоқотлар, ўзаро манфаатли савдо-иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий алоқаларни ўрнатиш тарафдоридир.

Ана шунга қатъий амал қилиб, Республикамиз ўзимизга ёндош бўлган Марказий Осиё давлатлари билан

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 24 февраль.

иқтисодий алоқаларни янада ривожлантириш соҳасида кўп ишларни амалга оширмоқда.

Маълумки, Марказий Осиё республикаларининг тарихи, маданияти, турмуш тарзи ва бошқа жиҳатлари бир-бирига ниҳоятда ўхшаш. Уларнинг ҳозирги кундаги сиёсий, иқтисодий, маданий, экологик муаммолари кўп жиҳатдан бир хилдир. Мазкур республикаларнинг иқтисодиёти бир-бири билан тутшиб кетган ва улар бир-бирига ўзининг таъсирини ўтказиб турибди.

Ана шуларни ҳисобга олган ҳалда, республикамиз Президенти И. Каримовнинг Қозоғистон Президенти Н. Назарбоев билан 1994 йилнинг 10 январида Тошкентда бўлиб ўтган учрашувида Ўзбекистон ва Қозоғистон Республикалари ўртасида ягона иқтисодий маконни вужудга келтириш тўғрисида шартнома имзоланганди. Кейинчалик мазкур Шартномани Қирғизистон Президенти А. Акаев ҳам имзолади.

Ҳозирги кунда юқорида кўрсатилган уч давлат ўртасида ягона иқтисодий макон тўғрисидаги шартнома ҳам ўз самарасини бера бошлади. Алмати шаҳрида мазкур битимда қатнашувчи мамлакатларнинг вакиллари иборат Давлатлараро ижроия қўмитаси тузилди. Тошкентда минтақа банк Маркази ўз ишини бошлаб юборди. Уч давлатнинг иқтисодиётида уйғунлаштиришга қаратилган дастурлар ишлаб чиқилди. Айни пайтда коммуникацияларни қуриш бўйича қўшма лойиҳаларни амалга оширишга киришилди. Ўзбекистон — Қозоғистон — Қирғизистон иқтисодий ҳамкорлиги қўшма лойиҳаси очиқ ва мунтазам равишда аниқ ғоялар билан тўлиб бормоқда.

1995 йилнинг декабрида Жамбул учрашуви бўлиб ўтди. Унда интеграция жараёнларининг боришини тартибга соладиган умумий Марказий Осиё органларини — жумладан, Бош вазирлар кенгаши, каби — барпо этиш тўғрисида қатъий келишиб олинди. Шунингдек, Қозоғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон БМТнинг заҳира кучлари сифатида умумий тинчликни сақловчи батальонни тузиш тўғрисидаги битимга имзо чекдилар. Жамбул учрашуви Марказий Осиёдаги уч республиканинг давлатлараро муносабатлари ҳамжиҳатлигини янада кучайтирди.

Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, мадани-маънавий алоқалар қанчалик чуқур ва тез мустаҳкамланса мазкур мамлакатлар-

да ислоҳотлар шунчалик тез амалга ошади, халқларимизнинг фаровон яшашига кенг имкониятлар очилади. Марказий Осиё республикалари яхлит энергетика, транспорт, ирригация тармоқлари, сув ва газ таъминоти тизимидан биргаликда фойдаланиш имкониятига эга. Шунингдек, улар минерал хом ашё ресурсларини ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотини қайта ишлаш соҳасида минтақавий кооперацияни йўлга қўйишдан, Орол бўйидаги экология фалокати оқибатларини бартараф этиш, Орол денгизини қутқариш каби тадбирларни биргаликда амалга оширишдан манфаатлидирлар.

Марказий Осиё республикалари беҳисоб табиий бойликка эга. Биз бу бойликни биргаликда ўзлаштиришимиз, иқтисодий, маънавий ва инсоний салоҳиятларимизни янаям жипслаштириш йўлидан боришимиз мақсадга мувофиқдир. «Энг аввало, иқтисодий мустақиллигимизни таъминлайдиган саноатнинг бутун негизини ривожлантириш, бой хом ашё, моддий ресурсларимиз асосида тайёр маҳсулот олишга қаратилган юксак технологик лойиҳаларни, қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш — мамлакатларимиз олдида турган муҳим вазифадир»¹.

Марказий Ўрта Осиё мустақил давлатларининг самарали ҳамкорлиги чегарадош мамлакатлар, аввало мусулмон Шарқи мамлакатлари — Туркия, Эрон, Покистон, Саудия Арабистони ва бошқалар билан ўзаро муносабатларини чуқурлаштиришга қулай замин яратилмоқда.

Ашгабат учрашувида Марказий Осиё республикалари билан Эрон, Покистон, Туркия давлатлари Трансосиё темир йўл магистралини биргаликда қуриш тўғрисида аҳдлашиб олдилар. Бу лойиҳани амалга ошириш Ўзбекистоннинг жаҳон океанига, халқаро савдо марказларига чиқиш йўлини очади, ташқи иқтисодий фаолият йўналишларини танлашда ҳаракат эркинлигини анча оширади.

Ўзбекистон Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги доирасида Россия, Украина, Беларусь, Молдова ва бошқа мамлакатлар билан, жумладан Болтиқбўйи республикалари билан икки томонлама ташқи сиёсий, савдо-иқтисодий, фан ва техника соҳаларига оид шартнома-

¹ *Ислом Каримов*. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., 1997, 33-бет.

лар ва битимларни имзолади ва уларни изчил равишда бажариб келмоқда.

МДХ мамлакатлари билан иқтисодий муносабатларнинг таркиби ва шакли тубдан ўзгариб бормоқда. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги кўпгина мамлакатлар билан савдо-тўлов соҳасида Ўзбекистон ижобий сальдога эгадир.

Ўзбекистон МДХдаги давлатлар, аввало Россия билан ўзаро манфаатли сиёсатни изчил амалга оширмоқда. Бунга 1995 йилнинг июль ойида Президентимиз И. Каримов билан В. С. Черномирдин томонидан имзоланган ҳужжатлар яққол далил бўла олади. Ўзбекистон Республикаси билан Россия Федерацияси ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги шартноманинг тузилганлиги сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳалардаги муносабатларни янада ривожлантиришда қудратли омил бўлиб хизмат қилади, ҳар иккала мустақил давлат халқларининг туб манфаатларига мос келади.

ЖАҲОН ҲУЖАЛИГИГА ҚЎШИЛИШДА ТАБИИЙ МОДДИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗНИНГ ВОСИТАЧИЛИК РОЛИ

Жаҳон ҳамжамиятига қўшилишда миллий ва умуминсоний қадриятларимизни бир-бирига яқинлаштиришда ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш катта ўрин тутади. Президентимиз таъкидлаганидек, «биз турли мамлакатлар иқтисодиётини ўзига хос тараққиётини катта диққат-эътибор билан ўрганамиз, жаҳон амалиёти ва жаҳон тараққиётида тўпланган энг яхши тажрибаларни ўзимизда қўлланишни ор билмаймиз, аксинча, бундай йўналишни ҳар жиҳатдан рағбатлантирамиз».

Шу маънода, ўзимиз танлаган йўлнинг энг аввалдаёқ АҚШ, Япония, Буюк Британия, Германия, Франция каби иқтисодий жиҳатдан ривож топган мамлакатлар тажрибасига мурожаат этганмиз, бошқа давлатлар тажрибасини ҳам ўзлаштирганимиз бежиз эмас.

Айни шу мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиб, биз давлатчилигимиз қаддини тиклаш ва иқтисодий ислохотларни амалга ошириш имконини берадиган йўлни топдик»¹.

Биз бундан кейин ҳам хорижий мамлакатларда давлатчилик, сиёсат ва иқтисодиёт соҳаларида рўй бера-

¹ Ислом Қаримов. «Халқ сўзи», 1995 йил 4 октябрь.

ётган янги ижобий ўзгаришларни қунт билан ўрганамиз ва бундан ўзимизга керакли хулосалар чиқарамиз.

Жумҳуриятимизда янги муассасаларни барпо этиш борасида хорижий сармояларни жалб этиш учун зарур бўлган ташкилот ва муассасалар тузиш бўйича бир қанча тадбирлар амалга оширилди. Шунингдек хорижий сармоялар учун имтиёзли солиқ жорий этилган.

Ўзбекистон инвестицияларни ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисида Германия, Туркия, Миср, Индонезия, Малайзия, Покистон, Финляндия, Корея, АҚШ, Франция билан битимлар имзолади, бошқа бир қанча мамлакатлар билан ҳам шундай битимлар тузишга ҳозирлик кўрилмақда.

Ўзбекистон ҳукумати Канада, Хитой Халқ Республикаси, Туркия, Голландия, Швецариянинг банклари ва фирмалар билан 1,5 миллиард АҚШ долларига яқин суммада ҳукуматлараро 32 та йирик кредит битими тузди ва ҳозир бу битимларга амал қилмоқда.

1994 йил мобайнида республикага 640 миллион АҚШ доллари миқдорида инвестиция кредитлари бериш тўғрисида халқаро молия муассасалари ва хорижий сармоядорлар билан тузилган битимлар амал қила бошлади, шундан салкам 300 миллион доллар аниқ объектларни кредитлашга расмийлаштирилди. Чунончи, Тошкентда Халқаро савдо-кўرғазма комплекси, Хоразм вилоятида шакар заводи қурила бошлади. Американинг «Ньюмонт Майнинг» компанияси билан биргаликда қурилаётган олтин қазиб оладиган қўшма корхона иншоотлари фаолият кўрсатмоқда.

Хорижий ҳамкорлик иштироки билан республика-мизда «Ўздэуавто» ва «Ўздэуэлектроникс» (Корея Республикаси), «Ўзиталмотор» (Италия), «ЎзБАТ» (Буюк Британия) ҳиссадорлик бирлашмалари, Хоразм ҳиссадорлик ишлаб чиқариш бирлашмаси (Германиянинг «Мерседес Бенц» фирмаси билан биргаликда), тўқимачилик корхоналари ва бошқа қўшма ишлаб чиқариш иншоотларини барпо этишга оид лойиҳалар амалга оширила бошлади. Германия ва Корея Республикаларининг фирмалари иштирокида республиканинг телефон тармоғини замонавий усулда янгилашга киришилди.

Юқорида айтилган ишларнинг ҳаммаси жумҳуриятимизда очиқ иқтисодиётни вужудга келтириб, жаҳон иқтисодий ҳамкорлигига қўшилишда катта аҳамият касб этиши шак-шубҳасиздир.

«Биз белгилаб олган ва ўтказаетган ислохотлар йўли етакчи халқаро иқтисодий ва молиявий ташкилотлар, жаҳон жамоатчилиги, жаҳондаги иқтисодий ривожланган энг йирик мамлакатлар томонидан кенг қўллаб-қувватланмоқда. Бу танлаган йўлимиз тўғрилигига, бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос моделини амалга оширишимиздаги муваффақиятга ишонч уйғотмоқда»¹.

Ўзбекистон Конституциясида мамлакатимиз халқаро муносабатларнинг мустақил субъекти тарзида ташқи сиёсатни ўз манфаатларини кўзлаб белгилаши, халқаро ташкилотларга, ялпи хавфсизлик тизимларига, давлатлараро тузилмаларга кириш ҳуқуқига эга эканлиги мустаҳкамлаб қўйилган. Шунга амал қилиб, ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси кўп томонлама **халқаро иқтисодий ҳамкорлик ташкилотлари фаолиятига қатнашмоқда**. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқтисодий муассасалари, Жаҳон банки, Халқаро Валюта Фонди, (ХВФ) Халқаро молия корпорацияси, Иқтисодий тараққиётга кўмаклашувчи ташкилот, Халқаро меҳнат ташкилоти, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти каби ва бошқа обрў-эътиборли халқаро молиявий-иқтисодий ташкилотларга аъзо бўлиб кирди ҳамда уларда фаол сиёсат ўтказа бошлади.

Ўз навбатида кўпгина халқаро ташкилотлар — БМТ, ХВФ, Жаҳон банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Европа Иттифоқи Комиссияси ва бошқа ташкилотлар республикамызда ўзларининг минтақавий ваколатхоналарини очди ва ўзбекистонлик шериклар билан фаол ҳамкорлик қилмоқда.

Масалан, Халқаро Валюта Фонди мутахассислари иштирокида Ўзбекистон иқтисодиётини чуқур ислоҳ қилиш мақсадида мунтазам ўзгаришлар дастури ишлаб чиқилди ва уни амалга ошириш учун 74 миллион АҚШ доллари миқдорида дастлабки маблағ ажратилди.

Шунингдек, Жаҳон банки билан биргаликда Ўзбекистонга миллий валютамызни мустаҳкамлаш, ташқи иқтисодий фаолиятни кенгайтириш ва тўлов балансини қўллаб-қувватлаш, иқтисодиётнинг таркибини ўзгарти-

¹ Ислон Қаримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида, 266-бет.

риш ва корхоналар даражасида ислоҳотларни амалга ошириш, давлат тасарруфидан чиқарилган корхоналарни ва янги вужудга келган нодавлат тузилмаларни хусусийлаштиришдан кейинги даврда қўллаб-қувватлаш ҳамда уларга кўмаклашиш учун 160 миллион АҚШ доллари миқдоридида тикланиш қарзи бериш тўғрисидаги масала пухта ишлаб чиқилди ва битим имзоланди.

ХВФ Жаҳон банки, Халқаро молия корпорацияси иштирокида ишлаб чиқилган республикада кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга кўмаклашувчи бир қанча лойиҳалар, шунингдек иқтисодиётнинг энг манfaatли соҳаларидаги лойиҳаларни молиявий жиҳатдан таъминлаш дастури амалга оширилмоқда. Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиёти тизимига қўшилишига иқтисодий замин яратмоқда.

Жумҳуриятимизга хорижий сармояларни кенг жалб этиш учун жамиятимизда мақбул ҳуқуқий ва иқтисодий шарт-шароитлар яратиб қўйилган. Ҳозирнинг ўзидаёқ хорижий капитал иштирокида автомобил, рангли металллар, нефть маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича йирик корхоналар бунёд қилинмоқда, коммуникация ва алоқа тизимлари қайта қурилмоқда, янгидан барпо этилмоқда. «Бу маблағлар иқтисодиётимиз тузилмасида ижобий ўзгаришлар юз беришига кўмаклашади. Эришилган ижтимоий-сиёсий барқарорликни, иқтисодий ислоҳотларнинг муваффақиятли амалга оширилаётгани ҳамда республикаимизнинг келажагини юксак баҳолаган хорижий сармоялар ва сармоя ажратадиган давлатлар ҳозирнинг ўзидаёқ иқтисодиётимизга ҳар йили тахминан бир ярим миллиард доллардан ортиқ сармоя сарфлаш истagini билдиришмоқда.

Бизнинг вазифамиз — иқтисодиётимизга қўшилган ҳар бир сўм ёки доллар сезиларли даражада рақобатга бардошли маҳсулот ва моддий неъматга айланишига эришишдан иборат»¹.

1994 йилнинг июнь ойида Ўзбекистон Тарифлар ва савдо Бош Битими (ТСББ) да кузатувчи мақомини олди. Ҳозир унга аъзо бўлиб қўшилиш тўғрисида иш олиб борилмоқда. Агар бу масала ҳам ижобий ҳал қилинса, республикаимиз мазкур битимнинг тўла ҳуқуқли иштирокчилари бўлмиш 111 та мамлакат билан савдо-

¹ И. Каримов: Юксак малакали мутахассислар — тараққиёт омили. «Халқ сўзи», 1995 йил 4 октябр.

сотиқ қилиш имкониятларига эга бўлади. Бу ҳам бўлса Ўзбекистонни Жаҳон иқтисодиётига қўшишга катта имкониятлар очиб беради.

Халқаро Иқтисодий ташкилотлар ва қарз берувчи 21 та мамлакат томонидан Ўзбекистонга техникавий ёрдам кўрсатилмоқда. Бу ёрдам 1993—1994 йилларнинг ўзида салкам 74 миллион АҚШ долларига тенг бўлди.

Ташқи алоқаларни кенгайтириш мақсадида ташқи иқтисодий алоқаларни ислоҳ қилиш, бошқариш тизimini ўзгартириш, ташқи иқтисодий фаолиятнинг ҳуқуқий негизларини барпо қилиш соҳаларида ҳам катта ишлар амалга оширилди. Натижада 1994 йилда хорижий мамлакатларга 1 миллиарддан ортиқ АҚШ доллари миқдорида маҳсулот экспорт қилинди. Уларнинг анчагина қисми Туркия, Бельгия, Буюк Британия, Франция, Голландия, Польша, Корея, Республикаси, Индонезия, Малайзия каби мамлакатларга юборилмоқда.

Республикамызда хорижий сармоялар иштирокида фаолият юритаётган корхоналар тобора кўпаймоқда. Ҳозирги вақтда уларнинг сони 1450 тадан ошди, нуқул хорижий сармоя билан ишловчи корхоналар 110 тага етди. 1995 йилнинг бошида Ўзбекистонда дунёнинг 25 мамлакатига қарашли хорижий фирма, банк ва компанияларининг 116 та ваколатхонаси ишлаб турибди. Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки дунёнинг 80 та йирик банкида вакиллик ҳисобини очган.

Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистон очиқ иқтисодиётини вужудга келтириш соҳасида қилаётган ишларнинг самарасидир. Ўз навбатида мазкур хатти-ҳаракатлар республикамыз табиий, моддий қадриятларидан самарали фойдаланиб жаҳон иқтисодиётига киришга қулай имкониятларни вужудга келтирмоқда.

Жаҳон иқтисодиётига қўшилишда айниқса 1996 йили содир бўлган воқеалар катта аҳамиятга моликдир. Бу борада биринчи навбатда «Ипак йўли»нинг тикланишида катта роль ўйновчи Машҳад — Сарахс—Тажан темир йўлининг очилишини эътиборга олмоғимиз лозим. Маълумки, 1991 йили декабрида Марказий Осиё давлатларининг Ашғабат учрашувида Тажан—Сарахс темир йўлини биргаликда қуриш ҳақида қарор қабул қилинган эди. Ана шу қарор асосида ўзбекистонлик йўлсозлар ҳам бу муҳим қурилишга ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. 1996 йили майида мазкур темир йўл ишга тушди. Туркменистон ва Эрон темир йўли

(узунлиги 300 км,) Сарахс шаҳрида бир бири билан туташди. МДХ мамлакатлари, Марказий Осиё республикалари темир йўл воситасида Форс кўрфази билан боғландилар. Айни пайтда Транс Осиё—Пекин—Стамбул йўналиши пайдо бўлди. У Урумчи, Дўстлик, Алмати, Тошкент, Чоржуй, Сарахс, Машҳад ва Техрон шаҳарларидан ўтади.

Янги йўлнинг очилиши энг аввало Марказий Осиё республикалари учун муҳим аҳамиятга эга. Бу мамлакатларда кечаётган иқтисодий ислохотлар бозор муносабатларининг шаклланиши кенг савдо алоқаларини тақозо этади. Дастлабки пайтда йилига бир миллион тонна юкни ўтказадиган халқаро Сарахс станцияси кейинчалик 5 миллион тонна юкни жўнатиш имкониятига эга бўлади.

Шунингдек Машҳад—Сарахс—Тажан йўлининг очилиши тантаналари бўлиб ўтган учрашувларда Ўзбекистон, Туркменистон, Озарбайжон ва Грузия ўртасида темир йўл фаолиятини мувофиқлаштириш ҳақида шартнома ҳамда транзит юк ташишни тартибга солиш соҳасида ҳамкорлик бўйича битим имзоланди. Эндиликда Ўзбекистон Қора денгиз портлари орқали хорижий савдо миқёсини янада кенгайтириш имкониятига эга бўлмоқда.

1996 йил 14 май куни Ашғабат шаҳрида Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатлар бошлиқларининг IV-чи учрашуви бўлиб ўтди. Маълумки, ЭКО, Туркия, Эрон ва Покистон томонидан 1985 йилда таъсис этилган. Ундан мақсад минтақа давлатлари ўртасида ўзаро ҳамкорликни янада кенгайтириш, иқтисодий алоқалар соҳасидаги қийинчиликларни бартараф этиш, биринчи навбатда, йўллар барпо этиш эди. 1992 йилда бу ташкилотга бошқа Марказий Осиё давлатлари қатори Ўзбекистон ҳам аъзо бўлди.

ЭКО 1995 йилда минтақа давлатлари ўртасида транспорт алоқасини ривожлантириш ўн йиллигини эълон қилган эди. Ана шу режа асосида ЭКО аъзо мамлакатларни бир-бири билан боғлайдиган ўнлаб йўллар лойиҳалаштирилмоқда. Ўзбекистон бу лойиҳаларни амалга оширишда фаол иштирок этади. Натижада Ўзбекистон Афғонистон ва Покистон ҳудудидан ўтадиган яқин йўл орқали очиқ денгизга чиқиш ва савдо-сотиқ қилиш имкониятига эга бўлади.

1996 йилнинг июнф ойида Латвия Республикаси би-

лан имзоланган битимга биноан Ўзбекистон ўз юклари ни Болтиқ денгизи орқали Европа мамлакатларига чиқариш имкониятларини қўлга киритди. Президентимизнинг Грузия, Озарбайжон, Руминияга қилган ташрифи жараёнида имзоланган ҳужжатлар ҳам Ўзбекистон иқтисодиёти жаҳон ҳамжамиятига қўшилишида муҳим омил бўлиб хизмат қилиши шак-шубҳасиздир.

1996 йилнинг 20—23 июнида Ўзбекистон Республикасининг Президенти Италияга ташриф буюриб, Европа билан Ўзбекистон Республикаси ўртасидаги шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги битимга имзо чекди.

Европа ҳамжамияти комиссияси Президенти Жак Сантер мазкур битимни имзолаш маросимида сўзлаган нутқида, битим Марказий Осиёда муҳим барқарорликни қўллаб-қувватлашга қаратилган биргаликдаги ҳаракатларнинг янги миқёсларини белгилаб бериши, сиёсий мулоқатлар, ҳар томонлама фикр алмашишларни фаоллаштиришга имкон яратиши, бугунги кунда анча паст даражада турган савдони ривожлантириш ва сармоя ҳажмини ошириш учун мақбул ҳуқуқий асосни барпо этиши хусусида тўхталиб, таъкидлаган эдики, «битим иқтисодиётнинг турли соҳаларидаги алоқаларимизни ривожлантиришга кўмаклашадиган ҳамкорлик учун кенг истиқболлар очиб беради. Бу биз учун ҳамкорлигимизни кенгайтириш ва унинг турли-туман шакллари топиш борасида биргаликда амалга оширадиган ишларимизнинг муҳим йўналиши ҳисобланади»¹.

И. Қаримов мазкур битимни юксак баҳолаб, шундай деди: «Мен ҳамкорлигимиз Ўзбекистон учун Европада, Европа учун Марказий Осиёда катта имкониятлар очиб беришга қодир эканига тўла аминман. Ҳамкорлигимизнинг мақсади битта—Европа ва Осиёда барқарорлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш, эркин бозор муносабатларини кенгайтириш, демократик қадриятларни кафолатлаш, фуқароларимизнинг муносиб ҳаёт кечириши учун зарур шароит яратишдан иборатдир»².

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига, унинг иқтисодий хўжаликларига қўшилишида Президентимиз И. Қаримовнинг 1996 йил 23—28 июнида АҚШга қилган амалий ташрифиди, АҚШ Президенти Билл Клинтон билан учрашуви, АҚШнинг ишбилармонлари, компания

¹ «Халқ сўзи», 1996 йил, 2 июль.

² Уша жойда.

ва фирмалари билан тузган шартномалар катта аҳамиятга эгадир.

Бугунги кунда мамлакатимизда 200 га яқин АҚШ компания ва фирмалари фаолият кўрсатаёпти. Улар орасида «Каргил интерпрайзес», «Интерконсептс», «Байтмал инжинеринг», «Аиг трайдинг групп», «ФМС корпорейшн», «Жи-Эй-Ви», «Проктр энд гембл», «Агротек», «Ньюмонт майнинг» каби фирма ва компаниялар бор.

Ташриф чоғида АҚШ ишбилармонлари билан бир қанча ҳужжатлар имзоланди. Жумладан, «Ўзбекнефтьгаз» миллий корпорацияси, ОПИК, «Инрон ойл энд газ компани» ўртасида Бухоро вилоятида газ конларини ўзлаштириш бўйича суғурта кафолатлари ҳақида имзоланган протокол Америка хусусий сармояларни қўллаб-қувватлаш корпорациясининг бу мақсадлар учун 400 миллион доллар ажратишини кўзда тутди.

«Ўзбекнефтьгаз», ОПИК ва «Тексако» компанияси ўртасида имзоланган ҳужжат эса Фарғонада мойлаш материаллари ишлаб чиқарувчи қўшма корхона тузиш, уни суғурталаш хусусидадир.

АҚШ савдо ва тараққиёт агентлиги (АСТА) директори Жозеф Грандмейсон Ўзбекистон Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки билан Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмасида биргаликда авиатехника ишлаб чиқариш лойиҳасининг техник-иқтисодий асосларини тайёрлаш учун 1 миллион доллар грант беғараз маблағ ажратиш ҳақидаги ҳужжатга ҳамда АСТА билан Ўзбекистон Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ўртасида ўзаро фойдали сармоя имкониятлари ҳақидаги англашмалар меморандумига имзо чекди.

Шунингдек, «Кейс» компанияси билан Ўзбекистон банклари ассоцияси ўртасида «Ўзкейсагролизинг» қишлоқ хўжалиги корхоналарига лизинг хизмати кўрсатиш бўйича қўшма корхона тузиш ҳақидаги протокол, Ўзбекистон Ташқи иқтисодий алоқалар миллий банки билан «Банк оф Америка» ўртасида ҳамкорлик тўғрисидаги меморандум ҳам имзоланди.

Тенниси штати губернатори билан учрашув чоғида Ўзбекистон, Америка техника институти ва жанубий штатлар энергетика кенгаши ўртасида англашмалар протоколи имзоланди. Бу ҳужжат Ўзбекистон давлат автомобилларини сиқилган газда ишлашга мослаштирадиган «Газмоторс» қўшма корхонасини, мамлакатимиз ҳудудида 400 га яқин газ қуйиш станциялари тар-

моғини яратадиган «Газкомпрессор» қўшма корхонасини тузишни кўзда тутди. Мана шу икки лойиҳа бўйича Ўзбекистон иқтисодиётига 102 миллион доллар сармоя киритилиши режалаштирилган. Бу ўз навбатида мамлакатимизда энергетика ресурсларидан оқилона фойдаланишга, атроф-муҳит тозаллигини таъминлашга имкон яратади.

Хьюстонлик ишбилармонлар билан «Ўзбекнефтгаз» миллий корпорацияси ва «Тексако» компанияси ўртасида қўшма корхона таъсис этиш ҳақидаги шартнома, шунингдек «Ўзбекнефтгаз» билан «Инрон ойл энд газ» корпорацияси ўртасида газ конларини қидириб топиш ва қазиб олиш бўйича қўшма корхона тузиш шартлари ҳақидаги шартнома имзоланди.

Ўзбекистон геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси билан «Ньюмонт майнинг» корпорацияси ўртасида мамлакатимиз шарқида олтин конларини қидириш ва тадқиқ этиш бўйича қўшма корхона ташкил этиш ҳақидаги ҳамда Ўзбекистон геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси «Ньюмонт майнинг» корпорацияси ва «Мицуи» корпорацияси ўртасида «Қизилломасой» ва «Кўчбулоқ» конларини биргаликда қазитиш тўғрисидаги битим имзоланди.

Шуни гурур билан айтиш мумкинки, жумҳуриятимизда (изчил равишда) ислохотларни босқичма-босқич амалга оширишда эришилган дастлабки муваффақиятлар мамлакатимиз билан жаҳондаги турли давлатлар, жумладан Америка Қўшма Штатлари ўртасидаги муносабатларнинг янада ривожланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда.

Юқорида айтилганлардан яққол кўриниб турибдики, давлатимизнинг бой табиий, иқтисодий қадриятлари жаҳон ҳамжамиятига қўшилишининг муҳим воситасидир. Табиий бойликларимизни авайлаб асраш, улардан оқилона фойдаланиш — миллий истиқлолимиз ва истиқболимизнинг иқтисодий асосини ташкил этади.

ИҚТИСОДИЁТ ВА СИЁСАТНИНГ ЎЗАРО АЛОҚАДОРЛИГИ

Республикаимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг муҳим хусусияти иқтисодиётнинг мафкурадан ба-
тамом холи равишда ривожланишидир. «Иқтисодиёт,—
деб ёзади И. Каримов,— сиёсатдан устун турмоғи, унинг
ички мазмунини ташкил қилмоғи лозим. Айнан иқтисо-

диёт, уни янада ривожлантириш муаммолари ҳозирги сиёсатимизнинг асосий мазмунидир»¹.

Мазкур тамойил иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилишнинг назарий асоси сифатида бежиз эътироф қилингани йўқ. Маълумки, эски маъмурий-буйруқбозлик тузуми ҳукмронлик қилиб турган вақтларда, КПСС мафкура-сининг бевосита таъсири остида жамиятимизда «сиёсат иқтисодиётга нисбатан устивор роль ўйнайди, чунки унинг мавжудлиги, ривожланишини истиқболи сиёсий ҳокимият томонидан белгиланади», деган сохта ғоя кенг илдиз отиб келган эди. Натижада жамиятда вужудга келган барча иқтисодий муаммолар, уларнинг катта-кичиклигидан қатъий назар, КПСС МҚнинг Сиёсий бюроси, съезд ва пленумлар томонидан берилган кўрсатмаларга мувофиқ ҳал қилинади. Иқтисодий тараққиётнинг объектив қонунларини назар-писанд қилмасдан, фақатгина сиёсий эҳтиёжлар, қизиқишлардан келиб чиқиб қабул қилинган КПСС ҳужжатларига мувофиқ халқимиз миллий даромадининг салмоқли қисми чет эллардаги сиёсий партиялар, миллий ҳаракатлар, социалистик мамлакатларга байналмилал ёрдам сифатида ажратилиб бериларди. Натижада қанчадан-қанча маблағларимиз шамолдек кўкка учиб кетарди.

Ички сиёсат юритишда ҳам мана шундай аҳвол кўзга ташланарди. Ишлаб чиқариш кучларининг жойлашиши, уларнинг ривожланиши, хом ашёлар билан таъминланиши, ишлаб чиқилган маҳсулотларни қаерда, ким ва қанча истеъмол қилиши, уларнинг нарх-наволари ҳам сиёсий кўрсатмалар асосида қатъий равишда белгилаб қўйиларди. Хўжалик ишларини мана шундай усулда олиб бориш иқтисодий жиҳатдан фойдалими ёки зарарлими—бунинг сиёсат юритувчи раҳбарлар учун аҳамияти йўқ эди.

Иқтисодиёт қонунлари билан ҳисоблашмай юргизилган сиёсат оқибатида ижтимоий зиддиятларни кескинлаштириб жамиятда иқтисодий ва сиёсий инқироз вужудга келди.

Мана шундай аҳвол собиқ СССРнинг барча республикаларида содир бўлганидек, бизнинг жумҳуриятимизни ҳам четлаб ўтмади. Жамиятимиз иқтисодиётни бир томонлама ривожланиб, республикаимиз асосан хом ашё

¹ И. Қаримов. Юсак малакали мутахассислар — тараққиёт омили. «Халқ сўзи», 1995 йил 4 октябрь.

етказиб берадиган ўлкага айланиб қолгани ҳаммамизга маълум. Энг ачинарлиси шундаки, заҳматкаш халқимизнинг меҳнат ва кўп машаққатлар билан етиштирилган хом ашёлари Россия ва бошқа республикаларга арзон нарх билан олиб кетиларди, у ерда қайта ишлов берилиб тайёр истеъмол моллари ишлаб чиқиларди ва уларнинг муайян қисми қиммат баҳода республикамизга сотиларди. Бунга пахта хом ашёсидан Россия, Болтиқбўйи республикаларида қайта ишлаб чиқилган кийим-кечак, пахта ёғи, шрот ва бошқа истеъмол моллари мисол бўла олади.

Худди шунингдек, қишлоқ хўжалигининг бошқа маҳсулотлари, жумладан, полиз ва сабзавот, узум, мевалар ҳам арзон нархда марказнинг кўрсатмаси билан Москва, Сибирь ва бошқа жойларга олиб кетиларди. Маҳаллий аҳолининг мазкур маҳсулотларга бўлган эҳтиёжлари эса Венгрия, Болгария ва бошқа чет мамлакатлардан олиб келинган консервалар, вино, мева ҳисобидан қондиларди.

Республикада чиқариладиган газ, қимматбаҳо қазилмалар, уран рудалари ҳам Россияга хом ашё тарзида олиб кетиларди. Ўз навбатида республикамизнинг иссиқлик энергияси, ёқилғи ва бошқа нарсаларга бўлган эҳтиёжлари Сибирь ва бошқа жойлардан қиммат баҳода келтирилган кўмир ҳисобидан таъминланарди. Республикамиз хом ашёси талон-торож қилиниб, ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар ҳисобидан олинган соф даромад бошқаларнинг ҳамёнига тушарди.

Мазкур истеъмол молларини республикамизнинг ўзида ишлаб чиқса бўларди, бунга барча имкониятлар мавжуд эди. Зеро, жумҳуриятимиз бой хом ашёга эга, малакали ва заҳматкаш ишчиларимиз бор. Нега шундай қилинмади? Гап шундаки, марказдаги сиёсатчиларни Ўзбекистон халқининг фаровон яшаши қизиқтирмас эди, улар жамиятимиз иқтисодиётини ўз қўлида жиловлаб, ўлкамизнинг бойлигидан истаганча фойдаланиб, халқимизни батамом марказга қарам қилиб қўйишдан манфаатдор эди. Бунга ҳукмрон сиёсий тузум ва сиёсатчилар астойдил хизмат қилиб келишди.

Истиқлол шарофати билан бундай адолатсизликка чек қўйилди. Бозор иқтисодиётига асосланган жамиятимиз бундан буён сиёсат ва сиёсатчиларнинг иқтисодиётга қўпол равишда аралашишига йўл қўймайди. «Ички иқтисодий стратегия, — дейди И. Каримов, — ҳар

қандай сиёсий мафкура таъсиридан бутунлай холи бўлиши керак. Ўтган йиллар иқтисодиёти ўта сиёсийлаштириб юборилган эди. Иқтисодий мақбулликдан сиёсий конъюнктуравий манфаатларнинг устун келиши собиқ Иттифоқ халқ хўжалигини парокандалик ёқасига, иқтисодий ва ижтимоий муносабатларнинг жиддий бузилишига, ишлаб чиқаришнинг техника жиҳатдан қолоқлигига олиб келди. **Иқтисодиёт фақат унга хос бўлган ички қонуниятлар асосида ривожланмоғи даркор. Бизнинг вазифамиз уларни яхши тушуниб етишдан ва ўз халқимиз манфаатлари йўлида моҳирона қўллашдан иборатдир»¹.**

Нафақат сиёсат, балки давлатнинг ҳам хўжалик фаолиятига бевосита аралашувидан воз кечиш — бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётнинг хусусиятидир. Буни биз қанча тез англаб етсак, ислохотлар шунча тез амалга ошади.

Замонавий иқтисодиёт ишларини юритиш буйруқбозлик билан ўз ҳукмини ўтказиш, тазйиқ қилиш каби усулларга тамомила зиддир. Иқтисодиёт ўз ички қонуниятларига эга, ана шу қонуниятларни чуқур билиб олиб, ўз хатти-ҳаракатларимизни шуларга мос равишда қилсаккина олдимизга қўйган мақсадларга эришишимиз мумкин. Акс ҳолда иқтисодиёт соҳасида ижобий ўзгаришларнинг юзага келиши амри маҳолдир.

Бозор иқтисодиётига хос қонуниятларни ўрганишда иқтисодий ўқувни таъсис этиш, маркетинг, аудит, банк, молия ишларини юритиш муаммоларига бағишланган ҳар хил семинарлар, симпозиум, кенгашлар ўтказиш мувофиқдир. Кейинги йилларда мана шу масалаларга республикамиз раҳбарияти катта аҳамият беряпти. Ривожланган хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда мазкур йўналиш бўйича турли хил ишлар қилиниб, мулк эгаларининг иқтисодий савиялари кундан кунга ортиб бормоқда. Бу эса ўз навбатида иқтисодиётимизнинг юксалишига ижобий ҳисса қўшмоқда.

Иқтисодиёт билан сиёсатнинг алоқадорлиги устида гап кетганда шуни эсдан чиқармаслик керакки, сиёсат кўпқиррали тушунча бўлиб, у иқтисодиёт билан бевосита ва билвосита боғланган бўлади. Иқтисодиёт билан бевосита боғланган сиёсатнинг ички мазмуни тўла-тўқис

¹ И. Қаримов: Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура, Т., 1993, 63—64-бетлар.

иқтисодиёт талаблари, эҳтиёжлари, қонуниятлари билан белгиланади. Республикамизда шиддат билан рўй бераётган иқтисодий ислохотлар, кўп укладли иқтисодиётга ўтиш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариб уни ҳақиқий эгалари қўлига беришни тезлаштириш, тадбиркорлик учун кенг йўл очиб бериш, кичик ва ўрта корхоналарни ривожлантириш, уларга имконият ва имтиёзлар яратиб бериш, кичик технологияни жорий этиш, тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни кенгайтириш, унинг сифати ҳамда рақобат бардошлигини жаҳон бозори талаблари даражасига етказиш мақсадида иқтисодиётда таркибий-структуравий ўзгаришларни амалга ошириш, қишлоқда туб ислохотлар ўтказиш, қишлоқ хўжалигини тараққий қилдириш, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, макроиқтисодиётни барқарорлаштириш, шу билан бир қаторда миллий валютани мустаҳкамлаш, унинг жорий тўла алмашадиган бўлишига эришиш, банк, молия, кредит тизимларини такомиллаштириш, уларни жаҳон талаблар даражасига кўтариш, тўловларни тартибга солиш, устувор тармоқларни тезкорлик билан ривожлантириш, импорт ҳажмларини камайтириш ва экспортга мўлжалланган ишлаб чиқаришни ривожлантириш кабилар ҳозирги кунда ҳукуматимиз иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишларини ташкил этади.

Бундан яққол кўриниб турибдики, иқтисодиёт сиёсатнинг мазмунини белгилайди ва унга нисбатан устувор туради. Мана шу маънода иқтисодиёт мафкурадан баътамом холи бўлиши керак, деган ғоянинг ҳозирги кунда кенг илдиз отгани бежиз эмас.

Лекин сиёсат иқтисодиёт билан чегараланиб қолмайди, у давлат, сиёсий партиялар, сиёсий ташкилотларнинг кўпқиррали фаолиятининг мажмуи, йиғиндисидан иборат бўлган хатти-ҳаракатдир. Шундай экан, сиёсат иқтисодиётга оид масалалар билан чекланмайди. Масалан, инсон ҳуқуқи ва эркинликларини ҳимоя қилиш, жамиятда демократик жараёнларни чуқурлаштириш, миллий ва миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш, таълим-тарбия масалалари, миллий меросимиз, тарихимиз, урф-одат ва анъаналаримизни, маънавият ва ҳалоллийликни тиклаш, ўзбек тилининг давлат тили мақомини изчил ва тўлиқ рўёбга чиқариш, республика ҳудудида яшовчи барча халқларнинг маданияти ва тилларини ҳурматлаш, ҳурфикрлик, виждон ва дин эркин-

лиги қондаларини қарор топтириш, ижтимоий адолатни таъминлаш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, янги демократик таълим концепциясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, ижоднинг барча турларини ривожлантириш, фуқаролар тинчлиги ва ҳуқуқ тартиботини қарор топтириш кабилар давлатимизнинг ижтимоий, маънавий соҳадаги ички сиёсатини ташкил этади.

Шунингдек, ўзининг миллий давлат манфаатларини ҳар томонлама ҳисобга олиш, халқаро майдонда тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш, можароларни тинч йўл билан ҳал этиш, ядровий қурол минтақа бўлиб қолиш, тажовузкор ҳарбий блоклар ва уюшмаларга кирмаслик, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги, биринчи бўлиб ҳужум қилмаслик ҳақидаги, низоли масалаларни ҳал этишда куч ишлатишдан воз кечиш тўғрисидаги ҳужжатларни тан олиш ва уларга риоя қилиш, республиканинг ташқи сиёсатини тенг ҳуқуқлик ва ўзаро манфаатдорлик, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик, барча тинчликсевар давлатлар билан кенг ташқи алоқаларни ўрнатиш, халқаро ҳуқуқ меъёрлари устуворлигини тан олиш кабилар эса — Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатини амалга оширишда асосий негиз қилиб олинган.

Демак, мафкура ва унинг шакли бўлмиш сиёсат жамиятнинг устқурмаси сифатида базис — иқтисодиёт билан ҳам бевосита, ҳам билвосита боғлангандир.

Жамиятимизнинг иқтисодий тараққиётига тегишли муаммолар сиёсат билан бевосита боғлиқ бўлса, унинг бошқа соҳаларига (ижтимоий, маънавий ва ҳоказолар) оид бўлган сиёсат иқтисодиёт билан билвосита боғлиқдир.

Иқтисодиётни мафкурадан батамом холи қилиш керак деган ғоя, иқтисодиётга бевосита тааллуқли бўлган сиёсатгагина дахллидир. Иқтисодиётдан бошқа соҳаларга тегишли бўлган сиёсат мафкуранинг ифодаси сифатида нисбий мустақилликка эга. Шунинг учун ҳам уни бевосита иқтисодиётга боғлаб тавсифлаш нотўғридир. Акс ҳолда иқтисодий детерменизмга, яъни ижтимоий ҳодисаларнинг асосини бирдан-бир иқтисодиёт ташкил этади, деб жамият тараққиётини бир томонлама тушунтиришга олиб келадиган хатоларга йўл очилиши ҳеч гап эмас.

3. МИЛЛИЙ МАДАНИЯТНИНГ МИНТАҚАВИЙ ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР БИЛАН МУШТАРАКЛИГИ

РАНГ-БАРАНГ МАДАНИЯТИМИЗ — ХАЛҚИМИЗНИНГ БИТМАС-ТУГАНМАС РУҲИЙ БОЙЛИГИ

Ўзбек халқининг маданияти жуда қадимий бўлиб, унинг тарихи бир неча минг йилларни ўз ичига олади. Бу маданият жаҳон маданиятидан четда юзага келган ва ривожланган эмас. Зеро, ҳар қандай халқ маданияти ўз мамлакати доирасида, тор миллий биқиқликда эмас, балки бошқа халқлар маданияти билан алоқада, боғлиқликда, ўзаро таъсир ва акс таъсир этиш асосида ривожланади.

Ўзбек халқи маданияти ҳам фақат миллий асосда эмас, шу билан бирга умуминсоний маданиятлар таъсирида ўсди, ривожланди. Унга хитой, эрон, араб, юнон, рус, қадимги дунё ҳамда Рим даври маданияти жаҳондаги бошқа маданиятлар ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди. Ўз навбатида, ўзбек халқи ҳам бошқа халқлар маданиятининг юксалишига, умумжаҳон маданияти тараққиётига фаол таъсир кўрсатди. Маданиятимиз буюк намоёндалари Мусо Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Замахшарий, Мирзо Улуғбек, Али Қушчи, Қозизода Румий, Алишер Навоий ва бошқа алломаларнинг дурдона асарлари жаҳон маданиятининг ажралмас қисми эканлиги бунга мисол бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўзбек халқининг моддий ва маънавий маданияти ривожланиши бир текисда амалга ошган эмас. Унда бир неча бор юксак чўққиларга кўтарилган Уйғониш даври ҳам, аксинча буюк Уйғониш давридан кейин маълум объектив ва субъектив омиллар таъсирида нисбий тушкунлик давлари ҳам бўлган. Маданий тараққиётдаги нетекисликнинг—баъзан жуда катта тезлик билан беҳад илгарилаб кетишининг, гоҳида эса сустрлашиб, секинлашиб, турғунликка учраб қолишнинг асосий сабабини ҳукмрон ижтимоий-иқтисодий муносабатлар моҳияти ва хусусияти, ички ва ташқи омиллари таъсиридан қидиришга тўғри келади. Инсоният тараққиёти узлуксиз ва бир текис олға боравермайди. Тарихда баъзан турғунлик, эришилган ютуқлардан чекиниш, баъзи соҳаларда депсиниш ҳоллари ҳам бўлиб туради.

Ўзбек халқи жаҳон моддий ва маънавий бойликларини яратиш ва ривожлантиришга улкан ҳисса қўшган халқлардандир. У ўзининг тафаккур қуввати, қобилияти ва истеъдоди билан Марказий Осиё фан ва маданиятининг, адабиёт ва санъатининг, ахлоқий ва фалсафий ғояларининг вужудга келиши ва ривожига катта ўрин тутди. Шу билан бирга у тарихнинг ҳақиқий ижодкори сифатида жамиятнинг маданий, маънавий тараққиётига кенг имкониятлар очиб берган.

Эртақлар, ривоятлар ва дostonларни ўқир эканмиз, халқда воқеаларни олдиндан кўра билувчи ажойиб тафаккур, қобилият ва истеъдоднинг битмас-туганмас эканлигини, у ҳеч қачон умидсиз, орзу-ниятсиз яшамаганлигини, ҳар доим келажак томон интиланлигини англаб оламиз. Ҳар қандай эртақ ва афсонанинг замирига халқнинг муайян мақсадва ниятлари, жисмоний меҳнатни, енгиллаштириш ва турмуш шароитларини яхшилашга бўлган интилишлари мазмунан сингдирилган бўлади. Улар халқ оммасининг талаби ва эҳтиёжлари асосида вужудга келиш билан бир қаторда, ўз навбатида кишиларнинг маънавий, ақлий тараққиётига туртки вазифасини ҳам ўтаган, меҳнатни севишга ўргатган, иш унумини оширишга, табиатнинг зарарли кучларига таъсир етишда кишиларга ёрдам берган.

Ўзбеклар ўзининг ақлни лол қолдирадиган ажойиб амалий санъати, юксак бадиий дид ва маҳорат билан ишланган ҳунармандчилик буюмлари билан қадим замонлардан ҳозиргача дунё халқлари ўртасида шон-шухрат қозониб келмоқда. Ҳунармандчилик бизнинг халқимиз учун авлод-аждодлардан сақланиб келаётган мерос, бебаҳо қадриятдир.

Ўзбек халқи амалий санъати, ҳунармандчилиги илдизлари узоқ ўтмишга бориб туташади.

Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудудидаги Шош, Чағониён, Мароканд, Урганч, Бухоро, Шаҳрисабз шаҳарларининг қадимги ўрнида олиб борилган қазув тадқиқотлар отабоболаримиз яратган ҳунармандчиликнинг ўлмас обидаларини кашф этди. Ёзма манбалар қадимий марказий Осиё аҳолисининг конларда ишлаганини, мис ва темирдан турли хил ҳарбий ва меҳнат қуроллари ясаганликларини, тўқувчилик, бинокорлик, заргарлик ва бошқа ишлар билан шуғулланганини кўрсатади.

Юнон тарихчиси Геродот «Тарих» асарида Бақтрия, Хоразм, Сўғдиёна, Марғиёна, Парфия давлатларининг

милоддан аввалги VI асрдаги маданияти ҳақида кенг маълумот берган.

Ўрта Осиёга ташир буюрган XIV аср машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута Хоразм, Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари бозорларидаги ҳунармандчилик расталари ўзининг хилма-хиллиги, файзи билан диққатга сазоворлигини алоҳида таъкидлаган.

Халқ даҳосининг маҳсули бўлган ҳунармандчилик ва амалий санъатининг турлари ниҳоятда хилма-хилдир. Уларнинг ҳаммаси халқнинг кундалик турмуш талаб ва эҳтиёжлари асосида юзага келган ва ривожланган.

Аждодларимиз ўтмиш даврлардан бошлаб наққошлик, ўймакорликни, тўқувчилик, заргарлик, зардўзлик, гиламдўзлик, мискарлик, сартарошлик, кулолчилик, муסיқа асбобларини ясаш ва бошқа соҳаларда катта маҳорат кўрсатгандир. Фақат ёғочга эмас, шунингдек, мрамартошга, металлларга ўта нозик ва гўзал нақш солишлари, гилам ва матоларга ранг-баранг гуллар туширишларига қараб, ота-боболаримизнинг маҳоратлари ва дидларига қойил қоламиз.

Самарқанд, Бухоро, Хива, Наманган, Қўқон ва Тошкентдаги халқ усталари ганч ўймакорлиги соҳасида катта шон-шуҳратга эга бўлганлар. Бу санъат намуналарини қадимий бинолар, муҳташам саройлар, аркларнинг ички ва ташқи безакларида, девор пештоқларидаги ўсимлик ва ҳайвонларнинг тасвирларида, ложувард кошинларда кўриш мумкин. Ўймакор усталар фақат ганчга ўйма нақшлар бериш билан чекланиб қолмай, балки жимжимадор панжаралар ва гўзал нақшин гулдонлар ҳам ясай билганлар.

Заргарлик санъати Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Хива ва Бухорода айниқса машҳур бўлган. XX аср бошларида биргина Бухоронинг ўзида 400 га яқин заргар бўлиб, улар асосан Тоқи заргардонда ишлашган ва савдо қилишган. Бухоролик заргарлар қадимги тақинчоқлар, исирға, узук ва билакузук тайёрлашда ранг-баранг товланувчи моддалар: олтин, ёқут, марварид, феруза, ложувард, ҳақиқдан кўпроқ фойдаланганлар.

Ота-боболаримиз томонидан яратилиб, жаҳон узра доврўқ таратиб, бизнинг давримизгача етиб келган ўзига хос ва тақрорланмас амалий санъатлардан яна бири тўқимачилик ва каштачиликдир.

Илм-фан ва маданиятнинг қадимий бешикларидан ҳисобланган Бухоронинг зардўзлик санъати бутун жа-

ҳонга машҳур бўлган. Матоларни турли-туман рангда қойилмақом қилиб безаш ва гул босишда, зардўзи, каштачиликда, матоларга тилла суви юритилган ипакдан зеб беришда унча-мунча одам Бухоро зардўзларига ва усталарига тенглаша олмаган.

Ўзбекистон гиламчилик соҳасида ҳам анъаналарга бой ўлкадир. Чўғдек қип-қизил гиламлар нақшларининг гулдорлиги, ва ғоятда нафислиги билан бир-биридан қолишмайдиган самарқандча ва бухороча, хевача ва туркманча, эроний, афғоний, уйғурча ва хитойча гиламлар халқ оммаси амалий фаолиятининг маҳсули сифатида ҳозиргача ҳам ўзининг шон-шухрати ва қимматини сақлаб келмоқда.

Бадий каштачилик ўзбеклар орасида азалдан кенг тарқалган ва сеvimли касб-ҳунар ҳисобланган. Ўзбек оилаларида, айниқса хотин-қизлар ўртасида бу касбни билмайдиган, севиб ардоқламайдиган киши топилмаган дейиш мумкин. Ўзбек каштачилари томонидан юксак бадий дид билан тикилган палак, чойшаб, гулкўрпа, парда, белбоғ ва бошқа ажойиб буюмлар маиший турмушимизни ҳали-замон безаб, гўзаллаштириб келмоқда.

Муסיқа санъати энг қадимий ва шу билан бирга ўзбек халқи ўртасида кенг тарқалган, унинг турмушига чуқур сингиб келган соҳалардан биридир. Муסיқа кишиларнинг ҳис-туйғуларини, фикрларини ва кайфиятларини ўзига хос тарзда ифода этади.

Муסיқанинг таъсир кучи шу қадар каттаки, унинг ёрдамида беморларни даволаш мумкинлигини фан аллақачон исботлаган. Абу Али ибн Сино муסיқанинг таъсир кучига катта аҳамият бериб, айрим руҳий касалликларни куйлар воситаси билан даволаш мумкин, деган фикрни илгари сурган эди.

Айтишларича, буюк файласуф олим Абу Наср Фаробий муסיқа илмида ҳам тенгсиз бўлган. У ўзининг асарларида муסיқа назарияси, оҳангларининг турлари, келиб чиқиш сабаблари, кишиларга маънавий-руҳий таъсири ҳақида қимматли фикрлар айтган. Фаробий муסיқа илмида фақат назариётчи бўлиб қолмай, амалиётчи ҳам бўлган. Унинг ўзи таниқли машшоқ, ажойиб созанда ва бастакор, янги муסיқа асбобининг ихтирочис сифатида ҳам шухрат қозонган.

Муסיқанинг ажойиб сеҳрли кучи, мўъжизакор таъсири, инсон маънавий камолотидаги аҳамияти ҳақида фикр юритиб, Фаробий «Илмларнинг келиб чиқиши

тўғрисида» деган машҳур асарида шундай дейди: «Бу илм шу маънода фойдалики, у ўз мувозанатини йўқотган одамлар хулқини тартибга келтиради, мукаммалликка етмаган хулқни мукаммал қилади ва мувозанатда бўлган одамлар хулқининг мувозанатини сақлаб туради. Бу илм тананинг саломатлиги учун ҳам фойдалидир, чунки тана касал бўлса, руҳ ҳам сўлади, тана тўсиққа учраса, руҳ ҳам тўсиққа учрайди. Шунинг учун овозларнинг таъсири билан руҳни соғайтириш ёрдамида тана соғайтирилади, руҳ эса ўз кучларининг тартибга солиниши ва ўз субстанциясига мослаштирилиши орқали соғаяди»¹.

Муסיқа санъати кишига юксак туйғулар, завқ-шавқ, бутун бир ғоялар оламини очиб беради. Одамларни маънавий жиҳатдан бой, соф ва баркамол қилади. Муסיқа туфайли инсон ўзида янги, илгари сезилмаган кучлар топади, ҳаётни ўзгача тус ва бўёқларда кўради. Муסיқа инсонни ҳаётни севишга даъват этади, Ватан келажаги учун курашга ундайди.

Муסיқа сингари қўшиқ ҳам ўзбек халқи ҳаётида муҳим аҳамият касб этади. Халқ оғзаки ижодининг бу муҳим шаклини келтириб чиқарган, ривожлантирган, такомиллаштирган сабаблар ичида энг биринчиси ва белгилловчиси — меҳнат, инсоннинг амалий фаолиятидир. Қуй ва қўшиқ инсоннинг доимий ҳамроҳи, унинг шодмон ва қайғули онларидаги йўлдошидир.

Ўзбек халқ поэзияси, халқ қўшиқлари унинг ижодкори тарихи билан, меҳнати билан узвий боғлиқдир. Поэзияда ҳам, қўшиқда ҳам халқнинг руҳияти, инсон туйғулари, пок севгиси, орзу армонлари билан бирга ижтимоий аҳволи мужассамлашган бўлади. Шунинг учун халқнинг тарихини унинг поэзия ва қўшиқлари билан, қўшиқларини эса тарихи билан боғлаб тушунтириш мумкин. Халқ оғзаки ижодини, қўшиқларини билмай туриб, меҳнаткаш халқнинг чинакам тарихини, миллий зийнатининг шаклланишини билиш мумкин эмас.

Дунёда қўшиқ айтмайдиган, қўшиқдан завқланмайдиган, рақс ва лапарларни, дилбар куйларни ёқтирмайдиган биронта ҳам халқ бўлмаса керак. Ўзбеклар ҳам шулар жумласига киради.

Ўзбек халқи азалдан шўх рақслар, мафтункор куй ва сермазмун қўшиқларни жон-дилидан севади. Шод-

¹ Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. Т., 1993, 176-бет.

ликда ҳам, қийинчиликда ҳам унга мурожаат қилади, ундан завқ-шавқ олади, ором ва таскин топади.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» аса-рида қайд қилиб ўтилган меҳнат қўшиқлари, ўроқчи, хирмон қўшиқлари, ов қўшиқлари, қаҳрамонлик, жанг қўшиқлари, мавсум ва маросим қўшиқлари, ишқий қўшиқлар — буларнинг ҳаммаси минг йиллар давомида халқ кўнглидаги ҳасрат ва шодликнинг йўлдоши бўлиб келган.

Ота-боболаримиз тўй-томошаларда, халқ йиғинларида, маросимлар, сайллар ва байрамларда халқ шоирлари, бахшиларнинг ширадор овози, дўмбира ва қўбизидан таралган сеҳрли куй оҳанги, қизиқчилар, дорбозлар, қўғирчоқбозлар томошаси, хонанда ва раққосалар санъатидан, ўйин-кулгусидан беҳисоб завқ-шавқ олишган.

Мусиқа ва қўшиқнинг инсон ҳаётида бу қадар кенг ўрин олиши, такомиллашиб, мазмунан бойиб ва чуқурлашиб боришининг сабаблари бор. Чунки қўшиқ инсонни қийинчиликларни енгишга, руҳан тетик бўлишга, дўстларга вафо кўрсатишга, душманларга нисбатан шафқатсизликка ундайди. Киндик қони тўкилган она-Ватанни севишга, ундан фахрланишга даъват, муҳаббат, фахр-ифтихорнинг шаклланиши ва ривожланиши ҳам маълум даражада унга боғлиқ.

Халқимизнинг қадимий ва бой тарихини, босиб ўтган узоқ тарихий тараққиёт йўлини, ўй-фикрлари, орзу-интилишларини, аждодларнинг бошидан кечирган нолаю-фигони, кўз ёши, қисқаси юрагидаги дарди, ғаму ҳасратини унинг яратган қўшиғи, ижро этган рақси, куй-оҳанги, мусиқасига қараб билиш мумкин. Ана шу маънода қўшиқ ва мусиқа халқнинг ўтмиш ҳаёти, тарихи, унинг характер хусусиятлари, кайфият ва орзу-умидларини билиб олишнинг муҳим соҳасидир.

Халқ амалий санъати, улар яратган ва яратиб келатган жамики миллий ўзбек буюмлари маданият ва маънавиятнинг битмас-туганмас манбалари бўлиб хизмат қилмоқда. Халқ амалий санъати миллий қадриятларимизнинг ноёб қисмидир.

МИЛЛИЙ МАДАНИЯТИМИЗ УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАРГА ҚЎШУВЧИ ВОСИТА

Маданиятнинг барча турлари, урф-одат ва анъаналарнинг мажмуасидан ташкил топган миллий қадрият жаҳон халқларини бир-бирига яқинлаштиришда, улар-

нинг ўзаро ҳамкорлигини таъминлашда катта аҳамият касб этади. Маълумки, ҳар бир миллат ва элат, катта-кичиклигидан қатъий назар, ўзига хос миллий маданиятга, маънавиятга эга. Кўп асрлар давомида шаклланиб, мазкур халқнинг руҳий бойлигини, унинг урф-одатлари, анъаналарини мужассамлаштирган маънавият айни вақтда умуминсоний қадриятларнинг таркибий қисмини ташкил этади ва шу тариқа у жаҳондаги барча халқларнинг маънавий бойлиги ҳам бўлиб ҳисобланади. Юксак миллий маданият, маънавият ҳамма вақт жаҳон халқларини бир-бирига яқинлаштирувчи восита бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундай бўлиб келмоқда. «Юксак маънавийлик, — дейди И. Каримов, — туб ва муқаррар ўзгаришларнинг, чинакам демократияни қарор топтириш ҳамда бозор иқтисодиётига маърифатли йўл билан кириб боришнинг асосидир»¹.

Истиқлол туфайли маданий-маънавий ҳаётимизда туб сифат ўзгаришлари вужудга келмоқда. Эски мафкурадан халос бўлиш натижасида ўз мамлакатимиз, халқимиз тарихини чуқурроқ билиш, асрлар мобайнида яратиб келинган маънавий қадриятлардан баҳраманд бўлиш, она тилимиз гўзаллигини ва улуғворлигини тушуниш имкониятига эга бўлдик ва бу миллий қайта тикланиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Маънавий камолотнинг юксалиб бориши ҳаётий қадриятларни, ижтимоий тараққиётнинг мазмуни ва мақсадларини, ислоҳ қилиш ва янгилашнинг барча жараёнларини баҳолашга янгича ёндошиш имконини берди.

«Мамлакатда умуммиллий ақлий ва маданий макон вужудга келтирилмоқда. У қудратли жозиба кучига эга бўлиб, юртимизда яшаётган, янги уйимизни барпо этаётган барча кишиларни ирқи, миллати, диний эътиқоди билан ўзига мафтун қилмоқда»².

Президентимиз таъкидлаганидек, биз Шарқ цивилизацияси ва маданиятига мансублигимиз билан фахрланамиз. Шарқ цивилизацияси ва маданияти эса доимо халқни бўлғуси ўзгаришларга маънавий ва руҳий жиҳатдан тайёрлашга интилиб келган.

Ўзбекистон аҳолиси, барча фуқароларнинг битмас-туганмас, кўпқиррали ва бой маънавий ва ахлоқий улуғ-

¹ *Ислом Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида.* 266-бет.

² *Ўша асар, 150-бет.*

ворлигини бутун дунё кўриб турибди. Шунинг учун ҳам хорижликлар бизга тенглик назари билан қараб, ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилишга тайёр эканликларини билдирмоқдалар.

Халқимизнинг маданияти, тили, тарихи, урф-одат ва анъаналари, бой меъморчилик санъати жаҳон халқларида зўр қизиқиш уйғотмоқда. Бунга далил сифатида Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Қаримовга мустақиллик байрами муносабати билан АҚШнинг бир гуруҳ олимлари ва талабалари томонидан юборилган қуйидаги табрикномани ҳавола қилишимиз мумкин.

«Хурматли Президент,

Вашингтон университети Марказий Осиё тиллари ва маданияти ёзги программаси профессор ва талабалари Сизни, Сиз орқали бутун ўзбек халқини Ўзбекистоннинг улуг байрами — Мустақиллик куни тўрт йиллиги муносабати билан чин кўнгилдан табрик этадилар.

Биз бир гуруҳ америкаликлар ўзбек тили ва маданиятини зўр қизиқиш билан ўқиб-ўргандик. Тарихингиз ва адабиётингиз ҳақида тасаввурга эга бўлдик. Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоийдек буюк зотлар ўзбек ҳамда дунё тарихида қандай рол ўйнаганларини билиб олдик.

Ўзбекистоннинг энг катта бойлиги ипак эмас, пахта эмас, тилло эмас. Бу — Ўзбекистоннинг халқи. Ўзбек халқи албатта буюк давлатини қуради. Худо куч-қувват берсин!

...Биз Сизларнинг дўстингиз бўлиш учун ўзбек тилига меҳр қўйдик. Америка Қўшма Штатлари ва Ўзбекистон Республикаси ўртасида дўстлик, бир-бирини англаш, тушуниш даражаси, юксак бўлишини истаймиз. Шунда биз тинчлик, дўстлик ва тараққиётда ёрқинроқ келажакни бирга қуриб оламиз.

Улуғ ўзбек халқига яхши кунлар йўлдош бўлсин! Илза СИРТАУТС

Вашингтон университети профессори, программа раиси Лора АДАМС,

Берклидаги Калифорния университети аспиранти Рич ХАВКИНС ва бошқалар.

1995 й., 15 август. Америка Қўшма Штатлари, Вашингтон штати, Сиэтл шаҳри¹.

¹ «Халқ сўзи», 23 август 1995 йил.

Миллий маданият, маънавиятимизни минтақавий ва умуминсоний қадриятлар билан яқинлаштириш, жаҳон халқлари билан маданий алоқаларимизни мустаҳкамлаш ва янада тараққий эттириш — ҳукуматимиз сиёсатининг муҳим йўналишини ташкил этади. Бу борада олиб борилаётган хатти-ҳаракатлар ўзининг сермазмунлиги ва кўпқирралиги билан кўзга ташланади.

Шуни алоҳида эътироф этиш жоизки, Ўзбекистон Республикаси нуфузли халқаро ва минтақавий ҳамкорлик ташкилотлари фаолиятида қатнашиб, шулар орқали жаҳон халқларига миллий маданиятимиз, маънавиятимизни таништиришга муяссар бўлмоқда. Бунга Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг таълим, фан ва маданият билан шуғулланадиган органи (ЮНЕСКО) билан маданий алоқаларни мустаҳкамлаш соҳасида қилинаётган ишлар ёрқин мисол бўла олади.

ЮНЕСКОнинг асосий вазифаси — БМТ низомида эълон қилинган ирқи, жинси, тил ва динидан қатъи назар, барча халқлар учун таълим, фан ва маданият йўли билан, адолат, қонунийлик, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларига умумий ҳурмат-эътиромни таъминлаш учун халқларнинг ҳамкорлигига кўмаклашишдир. Бугунги кунда 183 давлат ЮНЕСКОнинг аъзосидир.

Ҳали мамлакатимиз давлат мустақиллигига эришмасдан туриб, ЮНЕСКО Ўзбекистонга катта қизиқиш билан қарар эди. Буюк аждодларимиз, қомусий олимлар Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий таваллудининг 1200 йиллиги, Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино таваллудининг 1000 йиллиги, Тошкент шаҳри барпо этилганлигининг 2000 йиллиги, ЮНЕСКО ҳомийлигида нишонланган эди. Бироқ, мустақил ташқи сиёсатга эга бўлмаганимиз учун биз жаҳон майдонида халқимизнинг ўта бой маданиятини муносиб тарзда намойиш қила олмас эдик. 1993 йил 29 октябрда ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида Ўзбекистоннинг ЮНЕСКО аъзолигига қабул қилинишига бағишланган расмий маросим бўлди. Уша пайтдаёқ ЮНЕСКО дастурига буюк ҳамюртимиз Муҳаммад Тарағай Улуғбек таваллудининг 600 йиллигини байрам қилишни киритиш таклиф этилди. ЮНЕСКО бош директори Федерико Майор Ўзбекистоннинг бой маданий салоҳиятини очишга қаратилган ва бошқа таклифларини тўла қўллаб-қувватлади.

1994 йил октябрда Парижда—Улуғбек ҳафталиги

катта тантана билан ўтди. Ўзбекистоннинг қадимий ёд-горлик шаҳарлари Хива ва Бухоро ЮНЕСКОнинг жаҳон маданий қадриятлари рўйхатига киритилди. ЮНЕСКО кўмагида Самарқанд, Бухоро, Хива ва бошқа шаҳарларимизнинг меъморий мажмуаларини қайта тиклаш бўйича халқаро лойиҳаларни ишлаб чиқиш ишлари бошланди. Шунингдек, «Ипак йўли»ни ўрганишда интеллектуал ҳамкорлик учун бу соҳада фаолият юритадиган ташкилотлар тармоғини ташкил этишни тезлатиш муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда ЮНЕСКО бош конференцияси қарорига биноан Марказий Осиёни тадқиқ қилиш халқаро институт манзили қилиб Амир Темурнинг қудратли давлати пойтахти бўлган Самарқанд шаҳри танланди. 1994 йил 26 август куни ЮНЕСКО Бош директори Федерико Майорнинг Ўзбекистонга расмий ташрифи чоғида эса институт тантанали равишда очилди.

Мазкур институт ЮНЕСКО тасарруфидаги халқаро илмий марказ бўлиб, уни Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Россия, Тожикистон, Ҳиндистон, Покистон, Туркия, Эрон, Хитой, Жанубий Корея сингари мамлакатлар биргаликда таъсис этишган. Шундай экан, унинг фаолияти ҳам ана шу давлатлардаги тадқиқот муассасалари билан ҳамкорликда олиб борилади. Институт юқорида аталган мамлакатлар моддий ва маънавий меросини, тарихи, санъати, археологияси, этнографияси, адабиёти, географияси ҳамда бошқа соҳаларни тадқиқ этиш; уларнинг инсоният ривожига қўшган ҳиссасини тарғиб қилишда муҳим омил бўлиши шубҳасиздир.

Ҳозирги кунда ЮНЕСКО Марказий Осиё маданияти тараққиётини ўрганиш, тиклаш ва кенг оммалаштиришга катта аҳамият бермоқда. Бу бежиз эмас, албатта. Жаҳон давлатлари эътироф этганидек, Марказий Осиё минтақаси халқлари асрлардан бери жаҳон маданияти тараққиётига салмоқли ҳисса қўшиб келганлар. Уларнинг фан, ҳўжалик фаолияти ва санъатда эришган ютуқлари бутун инсониятнинг бойлигига айланган. Қадим-қадим замонларда улар мураккаб ирригацион тизим ва иншоотлар барпо этишни, саҳроларда бўстонлар яратишни ўрганган. Ҳозиргача мислсиз бўлиб қолган меъморлик намуналари уларнинг меҳнати билан қад кўтарган. Уларнинг тафаккури билан математика, астрономия, тиббиёт, муҳандислик илмида мукаммал кашфиётлар яратилган.

Бизнинг миллий маданиятимиз минтақавий ва умуминсоний қадриятлар билан туташиб кетган. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси фан, адабиёт ва санъат арбобларининг маънавий маданият, фан соҳасидаги ишлари жаҳон халқлари томонидан ҳозирги кунда ҳам тан олиниб юксак баҳоланмоқда.

1995 йил август ойида Тошкент давлат Шарқшунослик институти ўқитувчиси Раҳмонберди Муҳаммаджонов урдушуносликни ривожлантиришда қўшган ҳиссаси, шунингдек, Ўзбекистон ва Покистон халқлари ўртасидаги маданий алоқаларни ривожлантириш борасидаги хизматлари учун Покистон Ислом Республикаси Президентининг фармонига биноан «Шарафли меҳнати учун» нишони билан мукофотланди. 8 август куни Исломободда мукофотни топшириш маросими бўлиб ўтди¹.

1995 йили Термиз шаҳри яқинидаги «Учқизил» сув омбори соҳилида жойлашган А. Н. Семашко номли Саломатликни тиклаш ва тиббий давлат институтининг раҳбари—профессор Зокиржон Зуннуновнинг «Иссиққуруқ иқлимда юрак-қон-томир системасининг адаптив ва ноадаптив ўзгаришлари ва уларни табиий усуллар билан мувофиқлаштириш» мавзусидаги илмий иши Нью-Йорк Фанлар академияси олимлари томонидан юксак баҳоланди ва унга «Нью-Йорк Фанлар академиясининг аъзоси фахрий унвони» берилди². Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси С. Азимжоновга Ҳиндистон Республикасининг «Жавоҳарлаъл Неру номли дўстлик мукофоти» берилди.

Академик Г. Пугаченкова ва профессор Ф. Сулаймоновалар Франция Республикаси Академиясининг Пальма орденига сазовор бўлдилар.

Таниқли ўзбек физик олими Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги, Беруний номидаги республика давлат мукофотининг совриндори, физика-математика фанлари доктори, профессор Раҳим Бекжоновнинг ядро физикаси борасида олиб бораётган тадқиқотлари чет элларда ҳам маълум. У ана шундай садоҳияти туфайли 1995 йили Нью-Йорк Фанлар академиясининг аъзолигига сайланди.

Мавжуд маълумотларга кўра, ҳозирнинг ўзида юздан ортиқ Ўзбекистон олимларига хорижий мамлакат-

¹ Қаранг: «Халқ сўзи», 1995 йил, 11 август.

² Қаранг: «Халқ сўзи», 1995 йил, 12 сентябрь.

лар фанлар академиясининг аъзолигига қабул қилинишлари тўғрисида таклифлар юборилган.

МИЛЛИЙ ВА МИНТАҚАВИЙ МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗНИНГ БИРЛИГИ

Истиқлол туфайли минтақамиздаги туркий тилда сўзловчи халқлар ўртасидаги иқтисодий, маънавий-маданий алоқаларимиз ҳам мустаҳкамланмоқда. Минг йиллар давомида бир илдиздан баҳра олган халқларимиз орасида эски мафкура туфайли қўйилган сунъий тўсиқ барбод бўлди. Тарихни, ўзликни англаш мавриди келди. Туркий тилли давлатлар раҳбарларининг илгари Анқара ва Истанбулда ўтган олий даражадаги учрашувлари, Анқара баённомаси ҳамда Истанбул декларацияси аса шу мақсадни амалга ошириш, халқларимиз ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорликни, маънавий уйғунликни мустаҳкамлаш йўлида муҳим қадам бўлган эди. 1995 йил 28 август куни Бишкекда туркий тилли давлатлар раҳбарларининг навбатдаги учинчи учрашуви бўлиб ўтди. Бу учрашув Бишкек декларациясини имзолаш билан якунланди. Мажлисида халқаро ва минтақавий масалалар бўйича фикр алмашиш, иқтисодий ҳамкорликни кенгайтириш, маданий-маънавий алоқаларни ривожлантириш ҳамда гиёҳвандликка қарши курашни кучайтириш каби масалалар муҳокама қилинди.

Бишкек учрашувида Озарбайжон Президенти Ҳайдар Алиев, Туркия Президенти Сулаймон Демирэл, Туркменистон Президенти Сафармурод Ниёзов, Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов, Қирғизистон Президенти Аскар Акаев, Қозоғистон Президенти Нурсултон Назарбаевлар иштирок этишди.

Президентимиз И. Каримов «Туркийзабон давлатлар бошлиқларининг мунтазам учрашувларидан кўзланган асосий мақсадни биз қандай тасаввур қиламиз?» деб савол қўйди ва унга жавобан шундай деди: «Бизнинг тасаввуримиз ҳам кўп томонлама, ҳам икки томонлама инсонпарварлик, маънавий-маданий алоқаларини ривожлантиришга бутун чоралар билан кўмаклашишдан, савдо ва иқтисодий муносабатларни жадаллаштиришдан, кескин экология муаммоларини, биз Копенгагенда ўтказилган жаҳон ижтимоий анжуманида дунё миқёсида ҳам, минтақавий миқёсда ҳам кўтариб чиққан инсон

омили масалаларини ҳал этиш учун куч-ғайратларни жипслаштиришдан иборатдир».¹

Туркийзабон давлатлар бошлиқларининг 1996 йил октябрда бўлиб ўтган Тошкент учрашувида ҳам дўстлик ва биродарлик руҳи устун бўлди. Айниқса бу учрашувнинг Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги тантаналари кунларида ўтганлиги унга алоҳида файз ва маъно бағишлади.

Минтақамиз халқларини маънавий жиҳатдан янада жипслаштиришда анъанавий тарзда республикалараро кунларнинг ўтказилиши катта аҳамият касб этади.

Маълумки, 1994 йил 23 майда Ўзбекистонда Қозоғистон кунлари очилди. Бу бежиз эмас, албатта. Қадимдан бир маънавий-руҳий иқлимдан нафас олиб келган халқларимиз тарихининг, айниқса, бугунги масъулиятли даврда ақл, заковат ва шижоат, дунёвий салоҳият ва миллий гурур талаб этиладиган даврда яна ҳам яқинроқ, яна ҳам меҳр-оқибатлироқ бўлишлари лозимлигини ҳаётнинг ўзи тақозо қилмоқда. Президентимиз И. Қаримов таъкидлаганидек, «қозоқ ва ўзбек халқлари тарихнинг барча даврларида бирга бўлган, ёнма-ён қадам ташлаб, турмушнинг бор шодлигу гамини бирга баҳам кўрган. Асрлар ўтган, ижтимоий тузумлар ўзгарган бутун-бутун салтанатлар вужудга келган ва емирилиб кетган, ҳукмдорлар ўзгарган, бироқ қозоқ билан ўзбекнинг қардошлиги ва дўстлиги барқарорлигича қолган. Янглишмасам, қозоқ халқининг «девор бузилар — пойдевор қолар, беклар кетар — халқ қолар» деган доно мақоли бор.

Ҳозир дўстлигимиз, қардошлигимизнинг янги даври юз очди. Мустақил миллат, ўз мустақил ватанининг эгаси бўлган халқларимиз янги тарихни бошлади. Бу тарих — эрк тарихи, балоғатга етиш, иқтисодий ва маънавий қад ростлаш, жаҳон ҳамдўстлигида ўз номи ва нуфузини барқарор этиш тарихи бўлажак»².

1995 йил май ойида Алматида Ўзбекистон кунлари бўлиб ўтди. Бир гуруҳ фан, адабиёт ва санъат арбоблари Қозоғистон Республикаси Президентининг фармониға мувофиқ юксак мукофот ва унвонларға сазовор бўлдилар. Жумладан, «Ялла» ансамблининг раҳбари Фаррух

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 29 август.

² И. Қаримов. Истиқдол ва маънавият. 138-бет.

Зокировга «Қозоғистонда хизмат кўрсатган маданият арбоби» деган юксак унвон берилди.

Марказий Осиё фан, адабиёт ва санъат арбоблари қўшни республикаларнинг юксак мукофоти билан тақдирланмоқда. Бу эса ўз навбатида қардош халқларимизнинг маънавий жипсланишига замин яратмоқда. 1995 йил 31 августда таниқли қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматов Президентимиз қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг «Дўстлик» ордени билан тақдирланди. Ўз навбатида Ўзбекистон ёзувчиси Носир Фозилов 1995 йил Қозоғистон Президентининг мукофотиغا сазовор бўлди. Буларнинг ҳаммаси Туркистон халқларининг янада маънавий яқинлашуви ифодаси эканлиги шакшубҳасиздир.

Ўзбек болалар адабиётининг таниқли вакили Турсунбой Адашбоев кўп йиллардан буён қирғиз адабиёти намуналарини ўзбек тилига таржима қилиб келади. Қондош ва жондош қирғиз элининг Тўқтағул, С. Эралиев, С. Жусуев каби шоирларининг шеърий тўпламлари, Ж. Мавлонов, Т. Қосимбеков ҳамда Ш. Абдураманов сингари таниқли ёзувчиларнинг насрий асарлари шулар жумласидандир. Т. Адашбоев, «Манас» юбилеи арафасида мазкур достоннинг насрий баёнини ўзбек тилига ўғирди ва у 20 минг нусхада «Чўлпон» нашриётида чоп этилди.

1995 йил сентябрь ойида Қирғизистон Республикаси Президенти Аскар Акаев ўзбек шоири Турсунбой Адашбоевни ««Манас» достонининг минг йиллиги» эсдалик медали билан тақдирлади.

Марказий Осиё республикаларининг маънавий жипслашувида Ўрта Осиё Фанлар академиясининг таъсис этилганлиги ҳам катта роль ўйнашини алоҳида қайд этиб ўтмоғимиз лозим. Мазкур академия Марказий Осиё мамлакатларининг олдида турган минтақавий муаммоларнинг илмий асосларини ишлаб чиқишда катта аҳамият касб этади. Орол муаммоси, минтақамизда ягона иқтисодий ҳудудни таъсис этиш йўллари, бой миллий маданиятимизни янада равиқ топтириб, халқимизни маънавий жипслаштириш, савдо-сотиқ алоқаларини янада ривожлантириш каби масалалар шулар жумласидандир.

Миллий, минтақавий ва умуминсоний қадриятларни уйғунлаштиришда, жаҳон халқларининг ўзаро маънавий алоқаларини ривожлантиришда инсониятни қизиқтира-

диган мавзулар бўйича турли халқаро анжуманлар, семинар, конгресс, конференцияларни изчил равишда ўтказиб туриш катта аҳамиятга эгадир. 1995 йил 15—16 сентябрда Тошкентда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Марказий Осиёда хавфсизлик, барқарорлик ва ҳамкорлик масалалари бўйича халқаро семинар кенгашини ўтказди.

18—19 сентябр кунлари Нукус шаҳрида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти раҳбарлигида Орол денгизи ҳавзасидаги давлатларнинг барқарор ривожланиши масалаларига бағишланган халқаро конференция бўлиб ўтди. Анжуманда АҚШ, Австралия, Австрия, Англия, Белгия, Дания, Италия, Канада, Кения, Россия, Туркия, Малайзия, Франция, Финляндия, Швеция, Япония, Қувайт, Афғонистон, Ҳиндистон каби кўплаб давлатлар вакиллари, нуфузли халқаро ташкилотлар мутахассислари, хорижий экспертлар, шунингдек, Марказий Осиё минтақаси вакиллари иштирок этишди.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Тошкентдаги ваколатхонаси доимий вакили Холид Малик анжуман аҳлини қутлаб, Ўзбекистон ҳукумати, хусусан мамлакат Президенти Ислам Каримовнинг Орол денгизи ва Оролбўйи минтақаси муаммоларини ҳал этиш борасидаги саъй-ҳаракатлари ҳамда изчил ташаббусларини юксак баҳолади.

Орол денгизи ҳавзасини барқарор ривожлантириш муаммолари бўйича Марказий Осиё давлатлари ва халқаро ташкилотлар Нукус декларациясини қабул қилишди. «Биз, — дейилади мазкур ҳужжатда, — минтақада ўзаро ҳурмат, яхши қўшничилик асосида тўла ҳамкорлик қилиш бўйича олган мажбуриятларимизни ва бундан буён ҳам Орол денгизи ҳавзасида экологик буҳрон ҳамда унинг инсонга таъсири оқибатларини бар тараф этиш йўлида ишлаш қатъиятимизни маълум қиламиз. Биз шунингдек, халқаро ҳамжамиятга, бутун дунё давлатлари ҳукуматлари ва халқларига бизнинг биргаликдаги саъй-ҳаракатларимизда ёрдам беришини сўраб мурожаат қиламиз.

Биз барқарор ривожланиш принципларига содиқ эканимизни баён қиламиз ҳамда бунинг учун қуйидагилар зарур деб ҳисоблаймиз:

— барқарор ривожланишнинг асоси сифатида сув, ер ва биологик ресурсларнинг муҳим аҳамиятини эътироф этиш;

— қишлоқ ва ўрмон хўжалигининг янада мукамал ва илмий асосланган тизимига ўтиш;

— сув ресурсларидан фойдаланишнинг иқтисодий усулларини ишлаб чиқиш воситаси орқали суғориш самарадорлигини ошириш, суғориш ва атроф муҳитни муҳофаза қилишда мукамал технологияларни қўллаш;

— ер ва сув ресурсларидан фойдаланишнинг узоқ муддатли шакллари рағбатлантириш йўли билан барқарор ривожланиш принциплари асосида Орол бухорининг ҳал этиш бўйича узоқ муддатли стратегия ва дастурларни кенгайтириш ҳамда амалга ошириш;

— инсонлар саломатлигини яхшилашга, турмуш даражасини кўтариш ва маданий меросини сақлаб қолишга қаратилган ташаббусларга кўмаклашиш йўли билан инсонлар турмуш даражасининг пасайиб кетишига йўл қўймаслик, айни пайтда келажак авлодлар учун муносиб ҳаёт йўллари таъминлаш;

— атроф-муҳит, асосан сув ресурслари ҳолати устидан минтақавий назорат тизимини барпо этиш;

— атроф муҳитни мониторинг қилиш бўйича ахборотлар алмашиш тизимини барпо этиш;

— экологик стандартлар ва улар билан боғлиқ қонунчиликни уйғунлаштириш йўли билан минтақа табиий ресурсларининг комплекс бошқариш тизимини такомиллаштириш.

Бундан ташқари, биз Орол денгизи ҳавзасини барқарор ривожлантириш бўйича халқаро конвенция ташкил этилишини зарур деб ҳисоблаймиз. Сувдан ҳамкорликда фойдаланиш ва экология стандартларини унификация қилиш ҳамда бу борадаги қонунчилик мазкур конвенция устувор мавқени эгаллаши лозим. Шу муносабат билан биз БМТ агентликлари, энг аввало унинг тараққиёт дастурига мурожаат қилиб, шу хил конвенция лойиҳасини ишлаб чиқишда кўмак беришни сўраймиз»¹.

БМТнинг Ўзбекистондаги доимий вакили Холид Малик конференциянинг икки кунлик ишини хулосалар экан, унда қимматли таклифлар ўртага ташланганини таъкидлади. Орол бўйича Марказий Осиё давлатлараро Кенгаши, Оролни қутқaziш халқаро жамғармаси, БМТ

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 21 сентябрь.

тараққиёт дастури, ЮНЕП, Жаҳон банки каби халқаро ташкилотлар кўмагида қилинаётган сайъ-ҳаракатларнинг янада самарали бўлишида ушбу таклифлар муҳим ўрин тутishi шак-шубҳасиздир.

1995 йил 2—3 октябрда Тошкентда «Германия ва Ўзбекистон: тарихий, сиёсий ва стратегик жиҳатдан қиёслаш муаммолари» мавзуида халқаро конференция бўлиб ўтди. Анжуман Конрад Аденауэр номидаги Жамғарма ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Стратегик ва минтақалараро тадқиқотлар институти ҳамкорлигида ўтказилди.

1995 йил 10 октябрда Тошкентда Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти ЕХХТнинг атроф муҳитни тиклаш бўйича халқаро семинари бўлиб ўтди. Семинарда Германия, Италия, АҚШ, Буюк Британия, Туркия каби ЕХХТга аъзо ўнлаб давлатлар, Марказий Осиё республикалари ва бир қанча халқаро ташкилотлар вакиллари қатнашди. Семинарни ЕХХТнинг Бош котиби доктор Вильгельм Хойнк очиб, мазкур семинар ЕХХТга аъзо давлатларнинг эътиборини Марказий Осиёдаги экология масалаларига, хусусан, бутун жаҳон учун хавф туғдираётган Орол денгизи муаммосига жалб этишга ҳамкорликда фалокатнинг олдини олиш йўллари қидиришга қаратилган, деб таъкидлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Қаримов Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти-нинг «Атроф-муҳитни қайта тиклаш» мавзусидаги халқаро семинар қатнашчиларига юборган табрикномасида шундай дейилади: «Биз мазкур семинар эзгу мақсад — минтақада экологик вазиятни барқарорлаштириш, Орол фожиаси туфайли издан чиққан атроф-муҳитни тиклаш механизмларини ишлаб чиқиш, инсон ҳаёти ва фаолияти учун қулай шарт-шароит яратиш йўлида муҳим қадм бўлишига умид боғлаймиз...

Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти ва унинг Бош котиби жаноб Вильгельм Хойнкнинг Тошкентда минтақавий бюро очиш хусусидаги қарорини қутлайман. Биз бу бюро билан мустақкам ҳамкорликни Марказий Осиё минтақасидаги тинчлик, барқарорлик ва осойишталикни таъминлашнинг яна бир кафолати деб биламиз»¹.

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 11 октябрь.

Миллий, минтақавий ва умуминсоний маънавий қадриятларининг уйғунлашишида, санъат, адабиёт арбобларининг ўзаро учрашувлари, турли фестиваллар ўтказиши катта аҳамият касб этади. Тошкент азалдан маданият ўчоғи бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундай бўлиб келмоқда.

Миллий ва минтақавий қадриятларимизнинг янада уйғунлашишида Президентимиз И. Каримов ташаббуси билан «Туркистон—умумий уйимиз» шиори остида кенг авж олиб бораётган оммавий ҳаракат ҳам муҳим восита бўлмоқда.

Маълумки, Марказий Осиё халқлари Туркистонни ўзларининг муқаддас ватани деб билганлар. Собиқ Шўролар ҳукуматининг миллий чегаралаш сиёсати туфайли миллатчилик, маҳаллийчилик иллатлари пайдо бўлиб, бир ота-онадан тарқалган халқлар бир-биридан сунъий равишда ажратиб ташланди. Ана шу маънода ҳам Ислом Каримовнинг «Туркистон—умумий уйимиз» ғоясини барча Марказий Осиё халқлари, қozoқ, қирғиз, тожик, туркман, ўзбеклар қизғин қўллаб-қувватламоқда.

Мазкур масала бўйича Марказий Осиё давлатларининг бир гуруҳ зиёлилари томонидан қабул қилинган мурожаатномада шундай дейилади:

«Биз Марказий Осиёдаги беш мустақил давлат фан, маданият, адабиёт ва санъат арбоблари ҳар бир халқнинг анъанавий маданий қадриятларини сақлаб қолишнинг яхлит жараёни асосида халқларимизни бир-бирига маънавий жиҳатдан яқинлаштиришдек олижаноб мақсадни кўзлаб, ҳукуматга алоқадор бўлмаган «Туркистон халқлари маданиятлари анжумани» минтақа ҳаракатини тузиш ташаббусини кўтармоқдамиз.

Бу ҳаракат доимий ҳамкорликни назарда тутиб, Туркистоннинг қайта тикланиши ва санъат, адабиёт ва илм-фанни ўзаро бойитиш мақсадида, жаҳон ҳамжамиятининг инсонпарварлик ҳамда маънавий равишга ғояларига, шунингдек Туркистон минтақаси маданий тараққиётининг янги ресурслари ва имкониятларидан фойдаланишга фаолроқ кўмаклашиш учун, миллий оммавий ахборот воситалари ҳамкорлиги мақсадларини кўзлаб бир-бирига яқинлаштиришнинг янги тарихий тажрибасини фаол ўзлаштиришга ёрдам беради.

Биз давлатларимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, минтақада ҳам, жаҳон ҳамжамиятида ҳам интеграция жараёнларини тезлаштириш, қадимий халқларимизнинг

асрий ижтимоий қадриятларини қайта тиклаш борасидаги саъй-ҳаракатларингизни жуда қадрлаймиз. Ҳаракат шу олижаноб мақсадларга эришишга фаол кўмаклашади деб ўйлаймиз»¹.

1995 йили 21 ноябрда Тошкентда Марказий Осиёда истиқомат қилаётган қардош халқлар вакилларининг қурултойи бўлиб ўтди. Унда анжуман қатнашчилари минтақа илмий-адабий жамоатчилиги халқаро ҳаракати — «Марказий Осиё мамлакатлари халқлари маданият арбоблари ассамблеяси»ни тузиш тўғрисида қарор қабул қилдилар. Атоқли адиб Чингиз Айтматов ассамблея президенти, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубов биринчи вице-президент этиб сайланди. Шундай қилиб, Марказий Осиёда минтақа маданияти ва санъати ривожига ҳисса қўшиш учун бел боғлаган янги бир тузилма — ҳукуматга алоқадор бўлмаган ташкилот дунёга келди.

Марказий Осиё давлатларида яшовчи ҳар бир кишининг ҳозирги кундаги долзарб вазифаси «Туркистон—умумий уйимиз» ғоясини кундалик амалий ишлар билан ҳаётимизга татбиқ этишдан иборатдир. Айниқса, бу борада таълим-тарбия билан шуғулланадиган профессор-ўқитувчилар, зиёлилар, илмий ходимлар жонбозлик қилишлари лозим.

Маълумки, Туркистон халқларининг кўп асрлик тарихи, бой маданияти, ранг-баранг урф-одат ва анъаналари бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетган. Шунга қарамасдан, ҳанузгача мазкур ҳудудда яшовчи халқлар тарихи алоҳида-алоҳида ўқитилиб келинмоқда. Ўзбекистонда, масалан, Ўзбекистон тарихи, Қозоғистонда—Қозоғистон тарихи, Қирғизистонда—Қирғизистон тарихи ва ҳоказо. Ахир Туркистон заминида яшовчи қондош халқларнинг асли бир тарихини алоҳида-алоҳида ўқитиш чоризм ва большевизм мустамлакачилари сиёсати туфайли вужудга келган бўлиб, бу йўлни давом эттириш уларни бирлаштириш ўрнига, аксинча бир-биридан айириб, янада узоқлаштириб юборади-ку!

Фикримизча, ҳозир Туркистон халқлари тарихи номли янги курсни жорий этиб, уни минтақамиздаги барча республикаларда яхлит фан сифатида мактабларда, олий ва ўрта махсус таълим тизимида ўтишни таъмин-

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 9 сентябрь.

лаш вақти келди. Истиқлол туфайли вужудга келган барча имкониятлардан самарали фойдаланиб, зудлик билан мазкур курс бўйича яхлит дарслик тайёрлаб, ёш авлодлар онгига «Туркистон—умумий уйимиз» ғоясини сингдириш устида бош қотирмоғимиз лозим.

Худди шунингдек, фалсафа тарихи, маданиятшунослик, одобнома, диншунослик курслари бўйича яхлит дарсликлар тайёрлаб ўқувчилар онгида Туркистон халқлари тарихи ва маданиятининг бирлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилсак, мақсадга мувофиқ бўлади, деб ўйлаймиз. Нима учун азалдан биргаликда яшаб келган халқлар фалсафаси, маданияти, диний эътиқоди, ахлоқ-одоби тўғрисидаги фанларни миллий чегара доирасидангина келиб чиқиб яратишимиз керак. Ахир масалага бундай ёндашиш ёшларимиз онги, тафаккурини, уларнинг маданияти, дунёқарашини кенгайтириш ўрнига, аксинча торайтириб, маънавий қашшоқликка олиб келиши мумкин-ку!

Эндиликда илмий ишлар режаларини ҳам «Туркистон—умумий уйимиз» ғояси асосида қайта кўриб чиқиб, тегишли ўзгартиришлар киритишимиз зарур. Фикримизча, олимларимиз ҳозирги вақтда Марказий Осиёда ягона иқтисодий ҳудудни ташкил этиш йўллари, Орол муаммолари, табиатни муҳофаза қилиш, кўп томонлама ҳамкорликни ривожлантириш, минтақада интеграцияни чуқурлаштириш масалаларига, шунингдек, халқларимизни қизиқтираётган бошқа ҳаётий муаммоларга эътиборларини кучайтиришлари керак.

Илгари Ўзбекистон Фанлар академиясига бўйсунадиган Ўрта Осиё ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш муаммолари билан шуғулланадиган мустақил институт мавжуд эди. Ҳозир мазкур институт тарқатиб юборилган. Ҳолбуки, Туркистон заминидаги республикаларни қизиқтирадиган иқтисодий муаммоларни илмий тадқиқ этиш устида бош қотирадиган марказ керак эканлигини ҳаётнинг ўзи тақозо қилмоқда.

Мазкур масалалар қанчалик тезроқ ҳал қилинса, «Туркистон—умумий уйимиз» шиори шунчалик тез илдизотади ва келгуси ишларимизга пухта замин яратилади.

Жаҳон халқларининг миллий, минтақавий ва умуминсоний маданиятини уйғунлаштиришда миллий маданият марказлари катта иш қилмоқдалар. Айни вақтда улар Ўзбекистонга нисбатан умумхалқ ватанпарварлик

муносабатида бўлишнинг мустаҳкамланишига кўмаклашмоқдалар.

Миллий, минтақавий ва умуминсоний маданиятни янада жипслаштиришда спортнинг роли катта. Мустақиллик туфайли республикамызда жисмоний тарбия ва спортни ривожлантиришга катта аҳамият берилаётир. Юзлаб спорт мажмуи ва стадионлар қайтадан тикланиб, таъмирланди, янги иншоотлар барпо этилди, халқаро андозалар талабига жавоб берадиган теннис кортлари фойдаланишга топширилди.

Кейинги йилларда Ўзбекистон жуда кўп халқаро мусобақалар ташкилотчиси бўлди. Бунга мисол сифатида мамлакатимиз мустақиллиги кунининг тўрт йиллиги олдида бошланган «Президент кубоги» халқаро теннис турнири ва мустақиллик байрами тантаналарининг узвий давоми бўлган биринчи Марказий Осиё ўйинларининг юқори даражада уюштирилиши ва ўтказилишини эслаб ўтиш жоиз. Биринчи Марказий Осиё ўйинлари «Туркистон—умумий ўйимиз» шиори остида ўтди.

Халқаро Олимпия қўмитаси президенти Хуан Антонио Самаранч таъкидлаганидек, бу ўйинлар Олимпия ҳаракатини ривожлантиришда Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон спортчиларининг хизмати эътироф этилишидир. «Биринчи Марказий Осиё ўйинлари, — дейди у, — ҳалол ва очиқ курашда ғолиб деган номни қўлга киритган янги истеъдодли спортчиларни рўёбга чиқарибгина қолмай, шу билан бирга, умумий хонадонимиз — Туркистонда дўстлик ва тотувликда яшаётган Марказий Осиё халқлари ўртасидаги қардошлик ва бирликни мустаҳкамлашга ҳам кўмаклашди»¹.

1995 йили 1—8 октябрда Тошкентда бокс бўйича ўн саккизинчи Осиё чемпионати бўлиб ўтди.

1996 йил Американинг Атланта шаҳрида ўтказилган Олимпиада ўйинларида тарихда биринчи марта Мустақил Ўзбекистон давлати байроғи ҳам кўтарилди.

Буларнинг ҳаммаси миллий, минтақавий, ва умуминсоний маънавий қадриятларимизнинг бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетганлигидан далолат беради.

Минтақамизда яшовчи халқларнинг бой маънавий маданиятини хорижий мамлакатлар сайёҳлари билан

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 9 сентябрь.

таништиришда туризм катта аҳамият касб этади. Маълумки, сайёҳлик халқларни бирлаштирадиган муҳим воситадир. Ўзбекистонда иқтисодиётнинг барча соҳалари каби сайёҳликда ҳам ислохотлар босқичма-босқич амалга оширилаётир. Бу борада мамлакатимиз раҳбарияти Жаҳон сайёҳлик ташкилоти, БМТ ҳамда ЮНЕСКО билан ҳамкорликни янада кенгайтирмоқда. Бунга «Ўзбектуризм» томонидан 1995 йил «Ипак йўли бўйлаб сайёҳлик» халқаро ярмаркасининг ўтказилиши, ««Буюк ипак йўли» тарихи, унинг давлатлар ўртасидаги алоқаларни ривожлантиришда тутган ўрни» ҳақидаги семинарлар мисол бўла олади.

Жаҳон мамлакатлари ва жамоатчилиги замонавий фан ва техника ютуқлари асосида мутахассисларни тайёрлашда ҳамкорлик қилмоқда. Бунга хорижий мамлакатлар томонидан олий ўқув юртлари талабалари учун таъсис этилган нуфузли стипендиялар ёрқин мисол бўла олади.

Яқинда республикаимиз олий ўқув юртларининг бир қанча аспирант ва талабалари Япониянинг «Фукусима—Ўзбекистон» маданий-иқтисодий ҳамкорлиги уюшмаси ташкил этган истеъдодли ёшларни қўллаб-қувватлаш махсус жамғармаси стипендианти бўлишди.

«Маънавий соҳада ўз ифодасини топган аниқ-равшан ютуқларни, шубҳасиз, жамиятни янгилаш ва иқтисодиётни ислоҳ қилиш жараёни илк босқичининг жуда катта муваффақияти деб ҳисобламоқ керак,—дейди И. Каримов.—Халқнинг маънавияти ва маданияти, унинг ҳақиқий тарихи ва ўзига хослиги, қайта тикланаётганлиги жамиятимизни янгилаш ва тараққий эттириш йўлидан муваффақиятли равишда олға силжитишда ҳал қилувчи, таъбир жоиз бўлса, белгиловчи аҳамиятга эгадир»¹.

Истиқлол турли маданиятларнинг баҳамжиҳат алоқаси ва бир-биридан ўзаро баҳраманд бўлиши имкониятини яратиб берди. Биз тарихимиз, маданиятимизни ўзимиз учун ҳам ва бутун дунё учун ҳам қайта тиклаёпмиз.

¹ Ислом Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. 139—140-бетлар.

ХОТИМА

Маълум бўлдики, қадриятлар ўз моҳиятига кўра хилма-хилдир. Улар орасида табиий, моддий, маънавий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий қадриятлар алоҳида ажралиб туради. Бироқ, шундай бўлса-да, қадриятларнинг энг олийси инсоннинг ўзи, унинг ҳаёти, ҳуқуқи ва эрки, соғлом ва фаровон турмуши ҳисобланади. Инсон қадр-қимматини, шарафини улуғлаш—жамиятимиз покланиши ва равнақининг муҳим омилидир. Буни биз кундалик ҳаётимизда кўриб, билиб турибмиз.

Мамлакатимизда яшовчи ҳар бир миллат ва элат сингари ўзбек халқининг ҳам ўзига яраша ажойиб моддий, маънавий, тарихий қадриятлари бор. Уларни оқилона ва холисона ўрганиш маънавий юксалишнинг омилidir. Тажриба шуни кўрсатадики, инсоний ва миллий қадриятларга ёндашишда ноилмий ва нообъектив йўлдан бориш фалокатли салбий оқибатларга олиб келади. Миллий маданият ва анъаналарга, миллий қадриятларга ҳурмат билан қараш миллатнинг ўзига нисбатан эъзозли муносабатнинг, Ватанга садоқатнинг мустаҳкам гаровидир.

Миллий қадриятларни юксалтириш борасида барча соғлом кучлар билан ҳамкорликни кучайтириш катта аҳамият касб этади. Халқимизнинг урф-одат, анъаналарини тиклашда диний арбоблар, руҳонийлар, маҳалла ва гузарларнинг оқсоқоллари яқиндан ёрдам бераётдилар. Уларнинг ташаббуси ва фаол иштироки билан вайрона, харобаларга айланган масжидлар қайта тикланипти, янгилари қурилиб, ишга тушириляпти. Наврўз, ҳайит, сингари байрамларнинг тикланиши ва бошқа хайрли ишларда ҳам уларнинг салмоқли улуши бор. Бундай ҳамкорликни бундан кейин ҳам давом эттиришимиз, такомиллаштиришимиз зарур.

Миллий қадриятларнинг тикланиши туфайли бугун жонажон Ватанимизнинг «ҳар бир асл фарзанди ўзини ота юртининг ажралмас бўлаги деб ҳис этаяпти ва бундан фахрланипти. Истиқлол берган энг катта бойликлардан биринчиси ана шу десак, асло янглишмаган бўламиз»¹.

Эндиликда халқимизнинг онгида кескин ўзгаришлар рўй бермоқда, улар ўз қадр-қимматларини теранроқ

¹ И. Каримов. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Тошкент. «Ўзбекистон», 1993, 4-бет.

англай бошляпти, бунинг натижасида Ватан, ватан-дошлар туйғуси, эски мафкуравий қобиқлардан халос бўлиб, ўзининг асл қиёфасини топмоқда.

Халқимизнинг бой тарихий маданияти, урф-одат ва анъаналарини чуқур билиб олишга интилиш, республиканинг қудрати ва ютуқларидан фахрланиш, уларни муттасил ошириб боришга интилиш мамлакатимиздаги барча элат ва миллатларнинг келажаги буюк давлатни барпо қилишдек муаззам мақсад йўлида жипслашишига мустаҳкам асос бўлиб хизмат қилади.

Миллий қадриятларни такомиллаштириш кишиларни умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялашда ҳам катта аҳамият касб этади. Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, мустақилликка эришган ҳар бир мамлакат ўз доирасида чегараланиб қолмасдан, бошқа халқлар томонидан тўпланган қадриятлардан оқилона фойдаланган тақдирдагина тараққиёт йўлига туша олади. Бунинг биз Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳаётидан ҳам яққол кўришимиз мумкин.

Турон замин халқлари қадим замонлардан узоқ ва яқин эллар, мамлакатлар билан савдо-иқтисодий, маданий алоқа боғлаб яшаганлар. Бунга Осиёнинг қаъридан Яқин Шарққа, Оврупога ва Африкага олиб борадиган буюк Ипак йўли мисол бўла олади. Бутун маданий оламга таниқли олим ва мутафаккирларни, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Хива сингари шаҳарларнинг яратувчиларини, буюк империяларни қура олган саркардаларни етиштирган она заминимизнинг довуғи асрлар давомида жаҳон халқларининг эътиборини тортиб келган. Бизнинг халқимиз азалдан ота юртига чуқур меҳр қўйиб, уни яшнатиш пайида бўлишган. Шунинг учун ҳам улар томонидан яратилган осориётиқалар ўзининг улуғворлиги ва гўзаллиги билан ҳамон инсониятнинг ақлини лол қолдириб келмоқда.

Бугунги кунда ҳам ҳур ва озод халқимиз барча халқлар ва давлатлар томонидан яратилган маърифатда, фан ва техникада, маданият ва санъатда, нимаки янги ва илғор жиҳатлар бўлса шунга дадиллик билан интилмоқда. Бунда айниқса мусулмон халқлар томонидан тўпланган тажрибалар ва қадриятлар қўл келмоқда.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, миллий қадриятлар умуминсоний қадриятлар билан узвий боғланган бўлиб, улар бир-бирига таъсир этади, бири иккинчисини тўлдиради, мазмунан бойитади.

Миллий ва умуминсоний қадриятлар қотиб қолган, ҳеч қачон ўзгармайдиган нарсалар эмас. Аксинча, жамиятдаги иқтисодий, сиёсий, маданий ва бошқа соҳаларда рўй бераётган ўзгаришлар таъсирида миллий ва умуминсоний қадриятлар ҳам доимо ривожланиб, ўзгариб, янгиланиб туради. Натижада муайян бир вақтда сунъий ва мажбурий равишда халқимиз ҳаётига киритилган айрим қадриятлар аста-секин аҳамиятини йўқотиб, барҳам топиб кетиши мумкин. Шунинг билан бир қаторда халқимизнинг минг йиллар мобайнида қадрланиб келинган, аммо ғайринсоний мафкура туфайли унутилиб кетган байрамлари, анъаналари қайтадан ўз қаддини кўтариши мумкин. Шунингдек, турли халқлар ўртасида ўзаро иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан муносабатларининг тикланиши ва ривожланиши туфайли ҳар хил миллат ва элатларнинг қадриятлари бири-бирига таъсир кўрсатиб, бойиб бориши ҳам табиийдир. Айрим ҳолларда эса янги қадриятлар шаклланиб, турмушга сингиб кетиши ҳам кутилади.

Ҳар бир инсоннинг келажак ҳаёти, унинг бахт-саодати қадриятлар билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ҳозирги мураккаб вазиятда миллий ва умуминсоний қадриятларни янада яқинлаштириш катта аҳамиятга эгадир. Бунда мамлакатлар, халқлар ўртасида савдо-иқтисодий, маданий алоқаларни янада мустаҳкамлаш катта ўрин тутишини эътибордан соқит қилиш мумкин эмас.

Миллий ва умуминсоний қадриятларни уйғунлаштиришда осойишталик, барқарорлик каби ижтимоий-сиёсий қадриятларнинг аҳамияти беқиёсдир. Бу соҳада ҳам жумҳуриятимизда кўпгина хайрли ишлар қилинмоқда. Натижада Ўзбекистоннинг халқаро нуфузи тобора ошиб бормоқда. Ўзбекистон раҳбариятининг ички ва ташқи сиёсати, республикада ва минтақада тинчлик ва осойишталикни сақлаш, ҳар бир хонадоннинг тотувлигини таъминлаш, иқтисодий барқарорликни бир меъёрга ушлаб туриш ва халқ хўжалиги мураккаб вазиятга тушиб қолган ҳозирги пайтда аҳоли турмуш шароитини мувофиқлаштириб туришдаги доно сиёсати ва тадбиркорлиги жаҳон халқлари томонидан юқори баҳоланмоқда.

Қадриятлар жамиятимизнинг чексиз ва туганмас бойлигидир. Уни авайлаб сақлаш ва оқилона ривожлантириш — ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчидир.

М У Н Д А Р И Ж А

Муқаддима

3

I — боб

Қадриятлар ва уларнинг жамият тараққиётидаги роли

8

1. Қадриятларнинг моҳияти, асосий турлари ва жамиятдаги ўрни

34

2. Мустамлакачилик Қадриятларнинг қадрсизланиши

3

3. Мустақиллик — қадриятларга янгича ёндашув даври.

53

II — боб

Буюк аجدодларимиз, мероси — ҳалқимиз маънавий юксалишининг қудратли манбаи

1. Шарқ цивилизацияси — илк маданий-маънавий қадриятлар бешиги

85

2. Маданий-маънавий қадриятларимизнинг буюк сиймолари

108

3. Миллий маданий қадриятлар — жамиятимиз маънавий покланишининг замини

182

III — боб

Миллий-маънавий қадриятларимизнинг тарбиявий аҳамияти

1. Қадриятлар — ҳалқимиз миллий онги ва миллий ифтихорининг ўсиш омили.

191

2. Қадриятлар — инсоннинг маънавий-ахлоқий баркамоллиги негизи.

212

3. Маънавий етук, маърифатли инсон — истиқлол таянчи

291

IV — боб

Миллий, минтақавий ва умуминсоний қадриятларнинг муштараклиги

1. Барқарорлик, тинчлик, миллатлараро тотувлик — жаҳон ҳамжамиятига йўл очувчи ижтимоий-сиёсий қадриятлар.

259

2. Табиий, моддий қадриятларимизнинг жаҳон иқтисодиётига қўшилишидаги аҳамияти.

288

3. Миллий маданиятнинг минтақавий ва умуминсоний қадриятлар билан муштараклиги

288

Хотима

333

Жондор Туланов

ФИЛОСОФИЯ ЦЕННОСТЕЙ

На узбекском языке

Издательство «Узбекистон» — 1998, 1700129, Ташкент, Навои, 30.

Расмлар муҳаррири Т. Қаноатов

Техн. муҳаррир М. Хўжамақулова

Мусахҳих М. Йўлдошева.

Теринга берилди 31.07.97. Босишга рухсат этилди. 03.12.97. Қоғоз формати 84x180_{1/32}.

Юқори босма услуди босилди. Шартли босма тобоқ. 17,64.

Нашр табири 19,43. Тиражи 6000. Буюртма № 143.

Баҳоси шартнома асосида.

«Узбекистон» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30. Нашр. № 274—96 г.

Узбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида chop этилди. 700194, Тошкент, Муродов кўчаси, 1.